3 1761 08121286 2

ÁRPÁDKOR

A MAGYAR ÁLLAM, TÁRSADALOM, MŰVELŐDÉS LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE 1301-IG

IRTA

Dr. ERDÉLYI LÁSZLO

EGYETEMI TANÁR

BUDAPEST, 1922

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

KIADÁSA

LIBRARY
DEC 10 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

DB
929
E7

Pallas részvénytársaság nyomdája Budapesten.

Előszó.

A jelen munka ajándék akar lenni a magyar tudomány és nemzeti műveltség kedvelői számára. Negyedszázadnál hosszabb főiskolai tapasztalatoknak s beható történelmi tanulmányoknak a gyümölcse, melyet csak az ért meg igaz értéke szerint, aki foglalkozott már a magyar történet alapvető kérdéseinek megoldásával.

Különös figyelmet érdemel mindjárt e munka elején a történetelmélet, mely röviden, de mélyen és meggyőző erővel mutat rá a történelem tudományvoltára, ennek kétségtelen alapjára, az oksági elvre, s a múlhatatlanul szükséges követelményre: az okulás-keresésre, a gyakorlatiasságra, az igazi pragmatizmusra, melyet a történetírók rendesen átengednek a szociológusoknak és politikusoknak. Bemutatja a történelem igazi módszerét és a magyar történelem rendszerét, egyszersmind a történetírás megbízhatóságát, szükségességét és fontosságát.

A magyarok eredete kérdésében Gomboczénál tökéletesebb megoldást ad, mely nem lehet maga a bolgár eredet, hanem az ezzel rokon onujgur-turk eredet, vagyis a hunn-bolgár származással szemben a vele testvér hunn-ugor vérség és nyelv, mely beleolvadt egy vogul-féle meghódított alaptömegbe; átvette ennek nyelvét, mint a bolgár a meghódított szlávét, s a beolvadás emlékeiül megőrizte az ó-csuvas-bolgár kultúrszavakat, az elmerült hunn-ugor nevű török nép nyelvének, szókincsének maradványait. Ellenben igazi hunn-bolgár-eszegel eredetűnek bizonyítja a szerző a székelyeket, s megoldja véglegesen a régóta sokat vitatott székely kérdéseket.

A római hódításnál rámutat, hogy az olah nép nem lehet római és dák egybeolvadás ivadéka, amit nemcsak a római megszállás rövid ideje, a dákok nagy elkeseredettsége s a dáciai macedon légió görög volta, a segéd-cohorsok sokféle nyelve, hanem az is bizonyít, hogy a dák nőkkel összeházasodott idegen többféle katonák ivadékai csak a dák

anyanyelvben olvadhattak össze, amikor tőlük délre a Balkánfélsziget és Kisázsia hosszabb római megszállás után is görög maradt, s Pannonia sem lett román. Már pedig az oláh nyelvben nincs dák elem. Az oláh nép története Görögországban. Etóliában és Teszáliában indul meg (5—7. században).

A magyar társadalom Árpádkori osztályai kétségkivül a Nagy Károly hódítása folytán Pannoniában talált frank várak és curtisok szabados-szolga osztályaiból, a közéjök keveredett szlávokból, a hódító turk magyarokból és a hunn-bolgár-eszegel eredetű székely, a rokon besenyő, a lövér (lövő, nyilas) iznaelita-török (kaliz, szerecsen) és a Szent László-kori kún-palóc hadifoglyokból, meg német-olasz szabad telepesekből, alakultak ki. Ezeknek az eredete a történeti valóságnak megfelelő hűséggel itt van először előadva. Nem tagadhatja senki sem, hogy az Árpádkori társadalmi osztályok leggyakorlottabb specialistája éppen a szerző. Az is kétségtelen, hogy a társadalmi osztályok helyes ismerete nélkül a politikai történelem valódi, teljes ismerete sem lehetséges. Amit a jelen munka e téren nyújt, azt minden más e nemű magyar történelmi kézikönyv stb. kénytelen lesz ez alapon elfogadni.

Itt talál helyet az aranybulla igazi történethű értelmezése, s vele a köznemesség és alkotmány eredete és jelentősége. A legújabb történeti művekbe becsúszott, alapokat érintő tévedéseket e mű már kiigazítja, pl. a magyar krónikákban I. Bélának tulajdonított bizánci penza = 40 dénár számítást, mely éppen a tatárjárás utáni időket, a báni dénárok korát jellemzi s élesen elválasztja a friesachi dénárok előző félszázados korától, amikor a 40 dénár = fertó. A „Magyar Pénztörténet“ c. korszakalkotó nagy kötet érdemes szerzője itt nem tudott elszakadni a krónika anachronizmusától, pedig éppen a munkájában levő sok adat gondos megfigyelése győz meg bennünket az Árpád-kor-végi krónikaíró tévedéséről.

A kiadó nagy hálára kötelezi a magyar történettudományt és a művelt olvasóközönséget a gazdag, hosszú munkásság tapasztalataiban, gondos, mély tanulmányaiban megérlelt, kritikai erővel kicsiszolt eredmények, az alapvetően fontos kézirat kiadásával.

Szeged, 1921 október havában.

Bevezetés.

A történelem fogalma. Történelem az emberi egyének és tömegek társadalmi multját és művelődését föltáró tudomány. Forrásai az emberi eszes munka néma és írott maradványai, vagyis, mint minden tudományban, a tárgyra vonatkozó összes tapasztalatok minden előző időből és térről, melyekre az okság elvét alkalmazzuk, hogy megértsük. Mint minden tudománynak, úgy a történelemnek is van tudományos módszere és rendszere. A tökéletesség követelménye, hogy igaz, szép és jó legyen. Igaz az, ami megfelel a valóságnak, történelemben a valódi múltnak. Ez a tartalmi tökéletesség. A szép alaki tökéletesség, arányosság és összhang, mely előadóművészetet követel a történeti előadástól s így vonzó és gyönyörködtető. A jó annyi, mint célszerű, összhangban a magasabb és végső céllal: a cél pedig egységes, értékes gondolati terv, alapeszme, mely a jövőben és legvégül érvényesül, mely felé a valóságos fejlődés irányul, melynél fogva az egész mű gyakorlati értékű lesz, praktikus vagy pragmatikus a történelem, gazdag okulásban, tanulságokban a jövő megvalósulások számára.

Társadalom. Társadalom a társaságok szövevénye. Legtermészetesebb és legszükségesebb első társaság a család. Minden társaságnak van feje és tagjai, több ember, kik a közös célt, a jólétet, szerető megelégedést, vagyis boldogulást igyekeznek elérni és biztosítani. Társaság alakulhat minden emberi cél, tehát anyagi, szellemi és erkölcsi boldogulás elősegítésére és védelmére. Legtökéletesebb társaságok azok, amelyek leginkább rendelkeznek a közös cél eszközeivel; ezek az állam, a földi, Krisztus egyháza, az örök boldogulás elősegítésére és védelmére.

Művelődés. Kultusz és kultúra a legmagasabb emberi feladat, mely legméltóbb a lélekhez. Kultusz az istentisztelet, föltétele az örök boldogulásnak, melyet csak Isten adhat meg a teljesen egységes, részekből nem álló, tehát részekre nem bomló, azért halhatatlan emberi lélekneк. Kultúra az emberi

lélek uralma az anyagi természeten, az a feladat, melyet Isten jelölt ki az embernek e szavakkal: „Növekedjetek és sokasodjatok s töltsétek be a földet, hajtsátok uralmatok alá, uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain s az összes állatokon, melyek a földön mozognak" (Genesis 1, 28). Az észnek kell uralkodnia az ember anyagi természetén is.

Okság, törvény, erkölcsiség. Mindennek van elégséges oka, így szól a legáltalánosabb sarkigazság, az okság elve. Ez annyit tesz, hogy vannak szükségképpeni összefüggések előző és következő tények közt, úgy hogy ez utóbbiak nem jöttek volna létre az előzmények nélkül. Az előzmények és következmények oksági viszonyát a rokonesetek csoportjaira nézve a törvények fejezik ki. A természettörvény így szól: ha ez és ez a föltétel megvan, akkor szükségképpen ez és ez a következmény. Az erkölcstörvény így szól: ha ez és ez a föltétel megvan, akkor ez és ez a helyes emberi cselekvés, mert különben ez és ez a büntetés. Erkölcs t. i. a tudatos és szabadakaratú cselekvésmód, mely ott van, ahol ész van és szabad akarat, az egészséges, éber és szabad emberben. A kétféle törvény közt az a lényeges különbség, hogy az anyagi világban kényszerűség van s egy a következmény, az erkölcsi világban pedig az emberi ész világossága megláttatja az akarattal az ellenirányú indítóokokat s a szabad akarat vagy az egyik, vagy az ellenkező indíték, motivum irányában határozza el a cselekvést. Itt tehát szabadság van a lélek belső akarásában, sokszor a külső cselekvésben is. Az akarás irányával aztán egyenes arányú az érdem vagy a bűnhődés. Lehet úgy is mondani, hogy a természettörvény egyszerű tétel, az erkölcstörvény pedig szétválasztó tétel. A természettörvényt csak csoda függeszti föl, az erkölcstörvény büntető szankcióját pedig a kegyelem. Mindkét törvény alapjában Istentől van, az emberek csak megtalálják és alkalmazzák. S ha rosszul alkalmazzák, meglakolnak. Egyes ember bűnhődése maradhat az örök életre is, de a társadalmaknak e földön kell bűnhődniök, mert közösségük léte a földhöz van kötve.

Történeti módszer. Módszer az igazságok megállapítására vezető tudományos eljárás. Ilyen először az analizis és szintezis, másodszor az indukció és dedukció. Történelemben az analizis nem egyéb, mint a különböző források adatainak szétbontása, cédulákra való kiírása; a szintezis pedig a cédulázott egyes adatoknak oly ügyes csoportosítása, kombiná-

ciója[1] hogy ezzel a történeti valóságnak lehető hu képét nyerjük. E két eljárással állapítjuk meg a történeti tények és állapotok összefüggését, fejlődését. Ha a rokon összefüggéseket összehasonlítjuk, akkor egyező okszági viszonyokat ismerünk fel, melyek szerint ha nem is részletekben, de lényegben egyező okoknak lényegben egyező okozatok felelnek meg. Több ily lényeges egyezést történeti erkölcstörvényben fejezhetünk ki.[2] Ez a történeti indukció, melyet megelőzött a kombinációval lehető elevenen rekonstruált történeti okok és okozatok megfigyelése. Maga a történikus nem kísérletezhet ugyan egyes történeti okokkal, de kísérleteztek bizonyos törekvésekkel, intézkedésekkel egyes nagy történeti egyének és tömegek, s a történikus e kísérleteket is hatásukkal együtt köteles megfigyelni s indukcióba foglalni. Az így megállapított általános tételekből dedukcióval vezesse le a részlettételeket és gyakorlati alkalmazásokat. A történikusok rendesen átengedik az induktiv és deduktiv eljárást a politikusoknak, szociológusoknak, történetbölcselőknek, noha világos, hogy legigazabban az fogalmazhatja meg az általános tételeket, ki a tényeket és viszonyokat legalaposabban ismeri, t. i. a specialista történikus. Való igaz, hogy tökéletes történettudás nincs ott, ahol hiányzik az általánost, a lényegest fölismerő indukció, s ezt a részletekre, gyakorlatra alkalmazó dedukció képessége.

Forráskritika. A múltra vonatkozó adatok sokféle szintezisben, kombinációban, forrásban maradtak ránk. Ezeket mi fölbontjuk, megbíráljuk, megrostáljuk, a szemetet félretesszük, az értékes adatokat új egységbe kombináljuk. Legértékesebb történeti anyag az, mely egykorú a benne tárgyalt eseményekkel és szemtanú tudósítását tartalmazza. Ami 30—40 évnél régebben történt, ott meginog a megbízhatóság, hacsak nem támaszkodik ama régibb eseménnyel egykorú följegyzésre. Fültanú az, ki elmondja, hogy mit látott és mondott el más. A fültanú tehát közve-

[1] *Kombináció* az oly adatcsoportosítás, melyben az elemek természetes sorrendben következnek egymásután, ahol tehát az okok megelőzik az okozatokat.

[2] Igaz, *nincs teljes egyezés* két történeti tényben és okaikban, de teljes egyezés nincs a természetben sem, mert nincs két falevél, nincs két újjlenyomat, nincs két bogár, bárány stb., mely tökéletesen egyenlő volna, s környezetök sem egyenlő. *Csak lényeges egyezések vannak* az okozati viszonyokban, az anyagi világban épp úgy, mint a lelki, társadalmi életben.

tett tanú, ki esetleg hiányosan tudósít arról, amit hallott; s aki neki beszélt, az is hiányosan vagy túlozva mondta el, amit látott; sőt a látás sem volt talán pontos. Még inkább megvannak e hiányok a régibb hagyományok kései lejegyzésében. A szemtanú előadását is eltérítheti az igazságtól az előzetes balvélemény, érzékeinek a csalódása, ellenszenv, önérdek, pártosság.

A források mint tanúskodások hiányait, eltolódásait, túlzásait nagy dolgokban kiküszöbölhetjük az összehasonlító eljárással. Mennél több a forrás a nagy tényre vonatkozólag, annál biztosabban megállapíthatjuk eltérő hírek dacára is az igazságot. Az összehasonlító kritikát nagyban lehetővé tették a gazdag forráskiadások, nálunk Schwandtner (1746) és Fejér Codexe (1829) óta, amikor Németországban is megindult a középkori források nagy és pontos kiadása, a Monumenta Germaniae Historica sok nagy kötete. Meglepő lehet, de igaz, hogy a levéltárak megnyitása, a sok forrás kiadása és az összehasonlító forráskritika folytán ma biztosabban ismerünk bármely kort, mint a közelegykorú történetírók, mert ezek elől zárva volt az egykorú hiteles források nagy része. Könnyen és biztosan fölismerjük a régi diákok, prókátorok hamis okleveleit, melyeket régibb keltezésekkel láttak el, de írásukat, korjellemző műszavaikat, szólásformáikat nem tudták a régibb koréval egyezővé tenni, noha akadtak született és gyakorlott tehetségek is a hamisítók közt. Mi oly bátran mozoghatunk a múltban, hogy még a hamisítványokat is igaz vallomásra tudjuk birni a hamisítás korának törekvéseire, tudására nézve, tehát kultúrtörténeti szempontból.

A történelem hasznos és szükséges. Módszer és forráskritika mutatja, hogy lehetséges a történettudomány és van ilyen, noha nem tökéletes, csak tökéletességre törekvő, mint minden tudomány és minden emberi jó. Értékre mindjárt a bölcselet és vallástudomány után következik, mert tárgya az isteni s örök értékek után a legnagyobb érték, a társadalomban alkotó emberi lélek kiismerése. Csupán egyes alkotásainak nagyobb irodalma van, mint bármely állatfajnak, noha egy kiveszett állatfaj tudományos felkutatása is méltó egész tudós életek fáradozásaira. A társadalomban minden irányú emberi működést és alkotásait kiismerni, megérteni csak hiányosan lehetne a jelenkori társadalmak tanulmányozásával. A nagy értéket fel kell kutatni nemcsak

a mai föld minden térein, hanem az elmúlt idők adatmaradványaiban is. Ezt a nagy és nehéz feladatot végzi a történelem. Eredménye a legfontosabb igazságok rendszere úgy is, mint ideális érték, úgy is, mint gyakorlati tanulság, hogy megbecsüljük a társadalom múltjának okos, szép, gazdag örökségeit, sok százados fáradozásainak gyümöleseit, kineseit, kipróbált erőtényezőit, s elkerüljük sokszor tapasztalt botlásait és veszteségeit. Az okos ember másnak a példáján és kárán tanul, s a maga tapasztalataival előbbre viszi a jót, mit örökölt, elődeitől átvett. Ez minden nemzedék társadalmi kötelessége. Aki mindig elölről kezdi a szizifuszi munkát, az nem megy előre, s ha sokakat vezet, sokan fizetnek érte hiába. Ettől akar megóvni a történelem.

Magyarország történelmének rendszere. Rendszer a tudományos, módszeres kutatások eredményeinek, mint egy szerves testnek tagokba és egységes egészbe való foglalása. Egységek a sokaságban és főegység a részegységekben. Főegység a történelemben a boldogulásra való törekvés, részegységek a korszakok, melyekben más-más eszköz körül tömörülnek a boldogságra való törekvések, hogy orvosolják az előző kor felbomlásából s lehanyatlásából örökölt bajokat s új virágzást teremtsenek minden téren, főleg a kor sajátos törekvése körül. A kor uralkodó eszméje kezdetben csak kevés nagy embert ragad meg, aztán integrálja az egész társadalmat, aztán elágazik, differenciálódik, elvékonyodnak az ágak s egyik ág megint főággá erősödik, a következő kornak uralkodó eszméjévé. A magyar történelem korai a következők:

1. Ősi művelődés 1000-ig. Adatokban hiányos sok század története ez, sőt évezredek fejlődése van benne. Összetartó egységet ad nekik a pogány vallás, mint a hare és kultúra kezdetleges főtényezője, mely elhanyatlik a magyar kalandozások végső kudarcaiban s a krisztusi vallású papok, szolgák, alattvalók, nagy szomszédok, bekalandozott országok, gazdaság, művészet hatása alatt. A harcias ősi vallás elvégezte feladatát: megszerezte az állandó magyar földet, a nemzeti élet és boldogulás anyagi alapjat, s egyesitett több népet egy örökös monarcha hatalma alatt, ki örökölte a kard jogán a régibb fejedelmek várait és curtisait fegyveres szolgaőreikkel és munkás szolgaosztályaikkal. Igy együtt voltak az állami élet első fő tényezői. Az első kor fő képviselője Árpád.

2. A keresztény társadalom kialakulása 1000—1301. A második kor főképviselője Szent István, főtörekvése a krisztusi társadalom kialakítása, az élet- és vagyonbiztonság védelme benn az országban és kifelé, valamint a keresztény művelődés. Így rakta le az ezeréves állam erkölcsi alapjait s megszervezte a történelmi élet új tényezőit: a keresztény királyságot tisztjeivel és vitézeivel, valamint a krisztusi egyházat a magyar területen. Ezt az alapot erősíti Kálmán, II. András, IV. Béla és az utolsó Árpádkirály, III. András is, noha ennek már küzdenie kell, hiába, a következő kor főtényezőjével, a nagybirtokossá lett főúri renddel. Kezdődik már a köznemesi rend is, valamint a rendi országgyülés.

3. Feudális rendi társadalom kialakulása. 1301—1526. Az előbbi kor királyi hatalma elgyengült, mert hatalmassá tette főtisztjeit nagybirtokokkal. Az Anjouk letörték a fészázadon át hatalmaskodó nagybirtokosokat s új nagybirtokos családokat állítottak helyükbe feudális alapon. Feudum annyi, mint katonai célra adott földbirtok, nem szabadrendelkezésü tulajdon, hanem csak haszonélvezete az adománybirtoknak, katonai zsold helyett. Ilyenné tett minden nemesi birtokot Nagy Lajos ősiségi törvénye 1351-ben. Az ország minden földje a szent koronáé. Ennek hűbérese minden nemes. Ez más, mint a külföldi, nyugati hűbéresség lépcsőzetesen közvetett rendszere. Magyarországon alig van közvetett hűbéres, de azért van: a predialis nemesség. E korban elismert nagy történeti tényezővé emelkedik a főúri rend. Választási föltételeket szab a más-más házból származó királyjelöltnek, ki többnyire nőági öröklés címén kerül a trónra, mint férj vagy fiú. A főurak leteszik Zsigmond királyt s újra fölemelik. Ideiglenesen hét főkapitány tart rendet a maga vidékén, míg nincs király, aztán kormányzót emel föl maga közül. Pártolják a művészetet és humanista tudományt. Végre egy nagybirtokos trónra kerül Mátyás személyében, nőági öröklés nélkül, tisztán választással; erre ez az első eset. Második eset Zápolyai János szepesi gróf trónraemelése volna, de ez már szembe kerül a nőági örökös férjével. A feudális nagyságos urak történeti szerepe külön bandériumaikon, fegyveres zászlóaljaikon, autonóm területeiken alapszik. Ezt ellensúlyozzák, elgyöngítik végül a köznemes vármegyék és a városok bandériumai és országgyűlési ellenhatásai.

4. Vallási reformáció kora. 1526—1711. Az Árpádkirályok kora ideális törekvésekben egyesül, a feudálisoké inkább gaz-

dasági, hatalmi törekvésekben s világiasabb irányú. Erre ismét ideális törekvések következnek orvoslásul a feudális kor végén bomlasztó bajokra s új boldogulás tényezoiül. Isten igéjét akarják hirdetni külföldön tanult papok, mit elhanyagoltak a római jogász és diplomata régi fopapok s magukra hagyott, kevés tudású papjaik. Kevesbíteni igyekeznek a szertartásokat, hogy több idő legyen az iskolai tanulásra. Buzgón használják a sajtót. Uj meg új vallásokkal kísérletez a fölszabadult valláskritika. Megnyerik a fourakat sajto, iskola, eklézsia pártolására azzal az elvvel: cuius regio, illius religio, így megnyerik jobbágyaikat is, viszont helyeslik, hogy a nemesek, urak visszavehessék az elődeik adta egyházi birtokokat. 1600 körül protestáns már szinte az egész ország. De félszázaddal előbb végbement a katholikus reformáció hit- és erkölcstételeinek a rendszerezése is a trienti zsinaton, szervezték a reformáló munkát, egy spanyol lovag több társával egyetemre megy s megalakítja harciasan Jézus csapatát, hitvédő kompániáját, megragadja és visszafordítja a protestáns reformáció fegyvereit a predikálást, sajtót, iskolát s megnyerik a fourakat jobbágyaikkal, a cuius regio elv jogán. A protestáns fejedelmek fegyvert ragadnak a maguk vallásszabadságának védelmére a magyar alkotmányt is sértő idegen katholikus királyok ellen. Vallási fölbuzdulás hozta be a törököt és verte ki másfél százados uralom és pusztítás után. Cél és eszközök egyre világiasabbakká válnak. Végül Kollonich is jelentkezik a következő kor gazdasági reformjaival, de sértő módon s Rákóczy Ferenc szabadsághareát idézi föl még egyszer „pro Deo et patria", az előbbi vallásharcok visszhangjaként, de világiasabb céllal. E kor törekvései is végül elágazódtak s legyöngültek.

5. *Gazdasági reformok és abszolutizmus. 1711—1848.* XIV. Lajosnak a példája minta e kor királyainak Europa-szerte. Colbert francia miniszter megalapította a merkantilis nemzetgazdasági rendszert, mert Velence és a Hanza-városok megmutatták, hogy kis terület népét is hatalmas államma teszi a nagy kereskedelem. Ennek belföldi ipar kell és külső gyarmatterület, hogy olcsó nyersterméket mentől értékesebb árukban tehessen arannyá, ezüstté, a jólét, műveltség és hatalom fő eszközévé. Kellenek utak, csatornák, kikötők, vámok, védelmül erős királyi állandó sereg. Ezekre törekedett III. Károly. Magyarország lett a gyarmatbirtok Ausztria ipara és kereskedelme számára. Magyar kikötő lett Fiume.

Minta-kultúrát teremtettek csatornázással a Temes-köz dús televényében és mocsarai közt. A király népeinek atyja akart lenni, hogy gazdasági jólétet teremtsen, az alkotmány félretolásával is. Mária Terézia szintén tele van boldogitó szándéka tudatával, II. Józsefet pedig szinte fanatikussá teszi ez a törekvés. Abszolut akar lenni, hogy ne állhasson senki boldogitó terveinek útjába. A hálás királyné és fia már a Quesnay francia udvari orvostól hirdetett fiziokrata gazdasági rendszer hatása alatt áll. E szerint egyedüli produktiv erő a természet, mert a kereskedő csalással dolgozik, az iparos megeszi keresetét, de a természet tiszta hasznot ád. Meg kell hát becsülni a parasztnépet, az erdőt, a bányát. Csak a jobbágyot lehet megadóztatni, de igazságos arányban, egyenlősíteni kell tehát az úrbéri terhet a föld termőképessége és egyenlő porták szerint. Ezért adta ki Mária Terézia az Urbariumot és II. József a földmérő rendeletet. Ez óvta a természet adományait a pazarlástól, azért korlátozta pl. a gyertyák számát a templomban. Akik a természetet s a népet fölfedezték, büszkén viselték a „fölvilágosult" nevet s megvetették a középkori felfogásokat vallásban, politikában egyaránt. Föllendült a fizika, természetbölcselet. Az abszolut kormányok gazdasági reformjait csődbe, hármas pénzdevalvációba kergették a napoleoni háboruk. Széchenyi a kormány és társadalom együttes közreműködésével akarta a kor uralkodó eszméjét szolgálni, a gazdasági reformok ügyét, de már szemben találta magát az új kor eszméjének lángszavú harcosával, Kossuthtal.

6. A népképviseleti eszme kora. 1848-tól. Az állam rossz gazda. A Smith-féle nagyipar-rendszer az indusztrializmus és gazdasági liberalizmus már félszázada hirdette, hogy nemcsak a pénztőke és a természet vagy telek, hanem az emberi munka is, sőt ez leginkább vesz részt a tiszta jövedelmek létrehozásában. A jövedelem elosztásában a gyárosok igazságtalanok voltak, a főhasznot a holt tőkének foglalták le és ez sértette a munkások emberi jogait. Megkezdődött a gyári munkások szervezkedése a szocialista társadalmi osztályharcra. Ez tört ki az 1848. évi februári forradalomban Párisban. Kossuth azt az elvet hirdette, hogy a nemzet nem bízhatja gazdasági és egyéb fontos létérdekeit az idegen abszolut kormányok tetszésére, hanem kell, hogy maga a nép vegye kezébe minden ügyének az intézését választott képviselői s az ezek többségéből kinevezett felelős kormány, minisz-

térium által. A szavazó jogot egyelőre mérsékelten terjesztették ki lefelé az úrbéri negyed telekig s a 10 frt adót fizető iparosig, kereskedőig. A magyar szabadság ellen fölizgattág az ország másnyelvű, bár szintén szabaddá tett lakosait. A bécsi diplomácia féltette európai tekintélyét. Harcba kergették a magyarságot s ezt fényes sikerei után még egy európai nagyhatalommal szövetkezve elnyomták. A passziv rezisztencia magyar részről kudarcokba juttatta Ausztriát. A császár visszaadta a miniszteri kormányt és népképviseleti alkotmányt, de támogatta az alkalmazkodó kormány többségi pártjának monopóliumát. Választási visszaélések és pártkorrupció miatt egyre inkább követelték az általános választójogot, hogy a sok választót kevésbbé lehessen megvesztegetni. A világháboru magyar hősiességét s német-magyar sikereit az angol propaganda-miniszternek, zsidó ujságlordnak sikerült letörnie magyar földön talált szövetségesei által. A szocializmus is kompromittálta magát, éreznie kell, hogy nagy része van a magyar nemzet megalázásában, mely oly lelkesen fölkarolta az általános választójog eszméjét.

Érdekes és természetes, hogy a föntvázolt korok egyre rövidebbek: 300, 226, 185, 137 év a körülhatárolható korok ideje. A rövidülés természetes, mert a művelődés útjára tért néprétegek és nemzedékek egyre könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak s dolgozzák föl az eszméket és próbálják ki a törekvéseket, erőket. A népképviseleti eszme, mint a közboldogulás modern eszköze, elismerése után elfojtva és újra elismerve alig félszázados, tisztán alig érvényesülhetett, általánosan meg egyáltalán nincs kipróbálva. Arra tehát nem gondolhatunk, hogy a népképviseleti koreszme immár befejezte volna pályafutását. Még küzdenie, tanulnia kell, hogy a közboldogság nagy történeti tényezője és forrása lehessen. Tanulnia kell sokat a történelemből.

A még be nem fejezett fejlődésre, az eddigi korokra visszatekintve, úgy érezzük, mintha az ember tragédiáját látnók, melyben az ember szép eszményei és közjóra való törekvései mind sorban elbuknak s utoljára csak a családi és személyi boldogulás szűk érdeke marad meg a közboldogulás reményei helyett. Ám ez a kétségbeesés a köztevékenység halálát jelentené és nem jogosult. Mert tévedés azt hinni, hogy a korszakalkotó eszmék koruk lejártával meghaltak s a bennük főtényezőül szerepelt társadalmi erő létjoga megszünt. Nem, csak félreálltak és sokszor segítették az idővel

népszerűvé vált új koreszmét és főtényezőt hatása kifejtésében. Hajó az ország, melyet Árpád ácsolt össze, de vészes szirtek közt hagyott s az augsburgi szikla megrongált. Gyésza kijavította és Szent István kikormányozta biztosabb vizekre és cél felé, segítve püspökeitől és gazdasági főtisztjeitől. Végül elbizakodtak és önállók lettek e főtisztek s ők iparkodtak kivenni a kormányt az idegen, gyönge királyi kezekből. Olykor nagyon is sikerült. Mikor versenyre kelt velök a kormányért Verbőczy köznemessége, eltört a kormányrúd. Szomszéd hajókhoz kötve kétfelé rángatták. Megfogyva ott voltak a hajóban a régibb kormányosok, az urak és versenytársaik a köznemesek, polgárok s mindezek papjaiktól vígasztalva, lelkesítve megpróbálták megszabadítani a hajót majd az egyik, majd a másik szomszédtól s a másiktól sikerült is, de az első, az ausztriai annál szorosabban kötötte magához. Élelmiszerekkel akarta megnyerni a szomszéd kormányos az uszályhajó népét, de hiába, ennek új, külön kormány kellett a rég eltört kormány helyébe. Utoljára faragtak hajójukra kormányt, de tovább is a szomszéd hajó után kellett kormányozniok. Mikor pedig a nemes, a polgár és paraszt után a munkás is a kormány után kapott, hogy új irányba terelje a hajót, egy nagy örvény szirtjén darabokra tört a vontató hajó, a lánc elszakadt, de az uszályhajó is tátongó réseket kapott. Ám azért nem kell kétségbeesni. Az uszályhajó önálló lett és utasai élnek, sokat próbáltak, sokat tudhatnak, a hajót kitatarozhatják, újjátehetik s okos megegyezéssel a boldogulás újabb réveibe kormányozhatják.

I. Kor. Ősi művelődés.

Kr. u. 1000-ig.

A kor jellemzése. A természeten urrá lenni eszes akarattal, vagyis kulturával, minden kornak, az elsőnek is fő célja, de különbözik az első kor a többitől fő eszközeiben s ezek: a harcias ősi hit, az erős fegyelmezettség s az okos haditaktika, tehát a természetes erők fölismerése és megbecsülése egészen az istenítésig; másrészt az akarati erők egyesítése és ügyes gyakorlati alkalmazása. Mikor ezek elgyöngülnek, véget ér a kor. Eredménye az ezeréves állam földjének, anyagi alapjának a megszerzése, e területen többféle nép és régibb, fejlettebb kulturák egyesítése a magyarral, vagyis a népi történettényezőben értékes erőösszetétel, mindezek fölött pedig az egység biztosítása az örökös monarchia kimondásával. A föld, népei és örökös fej, régi kulturák egyesítése a magyar vitézséggel és okossággal: ez rövid foglalata az első magyar kor eredményeinek. A megszerzett föld egyike a Föld legerősebb természeti egységeinek. Kulturák dolgában többezer-éves fejlődéseket foglalunk itt össze. Az itt egyesített népek mind Nóé családjából, az örmény Ararat vidékéről ágaztak szét s körülbelül hatezeréves multat éltek át őseikben, elődeikben, tapasztalatokban, hagyományokban, hitben, nevelésben, gyakorlati ügyességekben, közigazgatásban, küzdelmekben, míg végre újra találkoztak a Duna-Tisza-Maros vidékén s egyesültek a magyar nemzetben és átadták e közös produktumnak legértékesebb ősi örökségöket, vérök és tudásuk legjavát.

A Kárpátok országa. Az egész középső Duna laza húrja egy hatalmas kőíjjnak, a Kárpátok északnyugat-délkeleti félkörének, s az egész együtt jelképe a békeszerető harckészségnek, a magyar nemzeti jellemnek. A kultura eredeti területe az íjj alatt áll: a Dunántúli vidék, a keresztény művelődés ősi talaja. Itt egyesült a kelta és római műveltség, itt kezdődött a kereszténység s a közigazgatás frank-szláv

alapja és itt állott meg és tömörült először a honfoglaló magyarság és innen szállotta meg a többi részeket újra, állandóan.

Az északi és keleti barbár betörések ellen sziklafala a Kárpátok, néhány kapuval. Természetes kincstára arannyal, ezüsttel, vassal, rézzel, kővel, fával, sóval és utoljára szénnel, földgázzal az északi és keleti hegyvidék. A nyugati kultura útjai a folyó völgyeken nyitottabb határt mutatnak. A művelődés megkezdésére minden természeti föltételt együtt nyújt a Dunántúl. Ez kicsiben az ország lelke, Erdély a nagy keleti vára, Alföld a legelője és halászó-területe, később a magtára, az egésznek egy harmada, síkság, nagy tengerfenék. Az egésznek egységes a kerete, egységes a vízrendszere, arányos a beosztása, harmónikus a tartalma. Itt van Európa közepe, sokféle nép átjárója és vegyülete, találkozóhelye, s úr benne a népvándorlás legifjabb népe, a legeurópaibbá művelődött ázsiai nép.

1. **Történetelőtti kor.** Történeti forrásai ez országnak, írott emlékei a római hódítással kezdődnek. Még mikor a hosszúszőrű, fölhajlott agyarú óriási elefánt, a mammut, élt a Földön, Európában és nem fagyott be az utolsó az északszibériai tundrákba; mikor a Lappföldre kiszorult rénszarvas még a mai délfrancia földön is élt s az ősember ott befaragta csontba és művészmódra belekarcolta az ősállatok hű képét a dordognei barlangok falába, a geológiai *diluvium*[1] utolsó jégközi és legutolsó jeges korában élte az európai ember az *őskőkorszakot* (palaeolith) valami öt-hétezer évvel a rómaiak szávai hódítása előtt. Ez időből maradt ránk a miskolci lelet. E korban az ember lakása barlang, szerszámai, fegyverei éles kovakő-szilánkok, melyeket tűzön is kipattogtatott késsé, vésővé, nyíl- vagy dárdaheggyé, fejszévé, fanyélre erősítve. A csiszolással alakított szerpentin-szerszámok és fegyverek ideje az *új kőkorszak* (neolith, Kr. e. 3000—1500). Ez időből való nevezetesebb leletek nálunk a haligóci, liszkovai, pesterei (Szepes-, Liptó-, Biharm.) barlangi leletek, továbbá a tolna-lengyeli telep stb., melyekben a cserepek díszítése Trójától Svédországig nyúló összeköttetésre mutat, s a

[1] A Földsugár $^1/_{80}$ vastag szilárd kérgének nagy része *azoos*, életnyomok nélkül; e kéreg $^1/_{50}$ része *palaeozoos*, *mesozoos* és *kainozoos*, a legősibb, középső és újabb szerves élet lenyomatait és maradványait tartalmazza, s e zoos rétegek $^1/_{15}$ felső része a *diluvium* és *alluvium*, az ember nyomaival, *anthropozoos*.

jadeit kőszekerce anyaga a Himalája vidékéről, az ékszerül használt kagylóhéj a Vörös-tengerből származik. A borsodi Szihalom s a pestmegyei Tószeg konyhahulladék-dombjai a Pó-melléki terra-marékra emlékeztetnek s talán erre vándoroltak át 2000 körül az italicusok.

Kő- és bronzszerszámokkal vegyesen találtak rézeszközöket Szegeden, Domahidán és Lucskán (Szatmár-, Ungm.). Tiszta *rézkorszak* azonban nem volt itt. A *bronzkorszak* 1500 körül kezdődött s hosszas ipari gyakorlattal gazdag, változatos „szép bronzrégiót" alkotott az egész országban és öntőműhelyeket, kereskedő-raktárakat hagyott hátra. A bronzban vörösréz és $^1/_{10}$ ón van összeolvasztva, melyben a két puha, kalapálható fém majdnem acélkemény lesz s az öntvényminta legparányibb részeit is kitölti. A *vaskorszak* a kaukázusi khaliboknál kezdődött, 1100—900 körül jutott el a görögökhöz s a milétoszi hajósok, kereskedők juttatják el a Duna völgyén fölfelé a *hallstatti kultura* helyeire (600 k.). A vaskorszak utolsó történetelőtti periodusa a *latène-i*[1] *kultura*, a kelták-gallok vaskorszaka (400-tól), mely délfelé csak a Póig terjedt. E kultura jellemző leletei: a méteres, kétélű, nem acélos vaskard láncon, harci szekerek, nyakláncok (a szolnok-fokorni leletben 11 aranytorques), az első fazekaskorongok, barbárul utánzott macedon s massiliai görög pénzek; a „szivárványtálacska" nevű arany filippeusz-pénzek, melyeket a nép a szivárvány földre érő helyén akar találni. E pénzek kereskedésre is vallanak. Pannoniában, a Dunántúl sírköveken ábrázoltak e korból kelta *araviscusok* vasalt, felhágós, ernyős, ablakos négykerekű kocsikat (Tétény, Tök). A kelta folyó és városneveket a rómaiak is megtartották. A legrégibb megnevezett nép a Kárpátok országában az *agatirsz*, mely Herodotosz szerint 509-ben a Marisz forrásainál lakott, nőközösségben élt, aranykedvelő, elpuhult s a Dareiosz elől menekülő szkitákat nem merte befogadni. Hetven év multva említi ezt Herodotosz. Utóbb a *dákok* tűnnek föl az agatirszek helyén. Zalmoxisz volt a törvényhozójuk, Dromichaitesz dák fejedelem elfogta és békére kényszerítette a Dunántúl Lizimachosz tráki diadochoszt (300 Kr. e.). Szarmizegetuza a dák főváros. Talán a pikkelyes páncélú lovas szarmata *jazigok* voltak ott a dák fejedelem testőrei, utóbb a Duna-Tisza-köz lakói. Boerebisztesz dák feje-

[1] La-Tène, a Neuchateli tó északi „sekély" összeszűkült (tenuis) helye egy szigeti erődnél, az első jellemző lelet helye.

delem Macedoniáig, Illyricumig vezette el nagy hadait. Ezért Caesar ellene készült, mikor megölték (44), mint a dák fejedelmet is. Ennek utóda Cotiso, kinek leányát Octavianus nőül kérte, fiának pedig nőül igérte a saját leányát, Juliát.

2. **Római korszak.** (Kr. e. 35—377 Kr. u.) Az illir trákok meghódítása után a szomszéd és rokon *pannonok meghódítására* került a sor: Octavianus elfoglalta a Szávánál Szegeszta vagy Siscia erősségét (Sziszek, 35), aztán az egész Szávavölgyet a Dunáig. Ezt említi a monumentum Ancyranum. A pannonok ismételt fölkelését Tiberius győzte le Kr. u. 9-ben. A pannonföld akkor még *Illyricumhoz* tartozott. Csak a soproni Scarabantia municipiumi joga ered Augustustól. Tiberius alatt római hajók vannak a Vág-Dunán. Claudius császár teszi saját tribusa coloniájává a szombathelyi Savariát. Vespasianus császár szervezte *Pannonia* provinciáit (71). A határokon álló legiókat áthelyezte a Szávától Vindobonába és Carnuntumba (Bécs, Petronell) s Traianus helyezett el további legiókat a Balaton (Pelso) vonalától keletre a szőnyi Brigetioba s a budai Aquincumba. A négy fő castrum legioi sorban a X Gemina, XIV Gemina, I. Adiutrix, II. Adiutrix. Előbb csak ez volt Alsó Pannonia provinciában, száz év mulva Brigetio is odacsatolódott (214 k.). Diocletianus négy részre osztotta Pannoniát és bennök Savariat, a pécsi Sopianaet, a mitrovici Sirmiumot és Sisciát tette a polgári kormányzat főhelyeivé (praeses, sisciai corrector 300 k.).

Traianus foglalta el két hadjárattal *Daciát* (101—102, 105—106). Decebal dák király és népe vitézül, elkeseredetten harcolt, de a Vaskapu, Vulkán, Vöröstoronyi szorosokon benyomult mauretániai lovasok s más római hadak megtörték az ellenállást. Decebal öngyilkos lett és több főembere, népe nagyrészt elpusztult és kiköltözött. E háborúk közt épült a turn-severini Traján-híd, melynek felső faépítményét Hadrianus bontatta le (130 k.); s e háború emlékei az aldunai Traján-tábla és a római Traján-oszlop (100 láb magas, csigalépesővel, kivül csavarvonalas szalagban domborműképek a háborúból). A diadalünnep, circusi játékai ½ évig tartottak. Előbb három, 142-től egy legio volt Daciában, a XIII Gemina Apulumban (Gyulafehérvár). Egy helytartó alatt három procurator gazdálkodott a császárnak. A szilágy-mojgrádi Porolissumból az egyik procurator átköltözött a kolozsvári Napocaba. A V Macedonica legio 200 táján került Potaissaba

(Torda). A temesi *Moesia Superior* külön provincia lett már Traianus háborúiban.

A római *művelődés* katonai építkezésekkel terjedt. A római polgárokból sorozott legiók a birodalom határain (limes) épített castrumokban őrködtek s köztük épültek a kisebb várak, a castellumok a tartományokban sorozott segéd cohorsok számára (1 legio = 10 cohors és 10 segédcohors = 12,000 ember, egy cohors 600 fegyveres). A katonai táborokat a városokkal és Italiával kitünő „római hadutak" kötötték össze egyenes vonalakban hegyeken, mocsarakon keresztül. A táborhelyek és a katonákat kísérő kereskedők községei (canaba) a római állam részére lefoglalt ager publicuson városokká fejlődtek. Épültek fürdők, vízvezetékek, templomok, amphitheátrumok, villák; lecsapoltak mocsarakat s ezért ölték meg a katonák a derék Probus császárt (282), ki először ültetett szőlőket a Szerémségben. Müveltek a bányákat, pénzt vertek Sisciában. Aranyat bányásztak Ampelum vidékén, az Ompoly vizénél (Zalatna, ampelosz görögül szőlőtő, zlato szlávul arany) s ott találták a verespataki 25 viasztáblát; sót is bányásztak Salinae-nál (Felvinc). Az iparosok collegiumokba szervezkedtek istentisztelet, temetkezés, munkavédelem stb. céljából; ilyenek a collegium fabrum dendrophorum, utriclariorum, nautarum, centonariorum, armaturarum, lecticariorum, scenicorum, negotiantium, Galatarum, amely nevek tutajosok, tömlősök, kallósok, gyaloghintósok, színészek és kisázsiai kelták stb. jelenlétére és nagyobb számára vallanak. Nagy hatásuk volt a keleti istenek nek főleg Daciában (Isis, Serapis, Kybele, Mithras). A pannon és a görbe kardos, sárkány jelvényes dák cohorsok távolabbi provinciákban voltak elhelyezve, szülőföldjükön viszont a legkülönbözőbb tartományok lakosai katonáskodtak, mint erről a kettős bronz diplomák mint katona-elbocsájtó levelek tanuskodnak, mikor polgárjogot adnak a 25 évet kiszolgált katonáknak.

Gallia hatodfélszáz év alatt romanizálódott, de Noricum és Pannonia négy század alatt nem lett latinná, az elkeseredett dákok 160 év alatt még kevésbbé. Zavarták őket ebben a kisázsiai, sziriai és perzsa istenek tisztelő görög stb. nyelvü katonák és kereskedő kanabák sokféle nemzetiségei, kik a hivatalos latin nyelven kivül a saját anyanyelvükön beszéltek egymással. Kiszolgált katonák lettek a colonusok, telepes bérlők, s görögök Ampelum (szőlő) első lakói.

Igazi italiai aligha maradt sokáig a hegyes Daciában. Már 130 táján betörtek ide a rokszolán szarmaták, aztán a kiköltözött dákok; Marcus Aurelius császár 14 évig harcol az egész Duna mentén a germánok és szarmaták 18 népe ellen (166—180).[1] Fia Commodus pénzen vásárolt békét és 12000 dákot kénytelen volt visszaengedni ősei földjére. A jazigok és dákok ellen harcol a trák Maximinus; a karpok ellen, kik Daciába törtek a róluk elnevezett hegyekből, az arab Philippus császár küzd sikeresen, de a gótok elfoglalják tőle a Pruttól keletre eső területet és utódát Deciust levágják az abrittusi csatában (Dobrudsában 251). Ezután *Dacia a gótoké lett*, a római érmek és feliratok megszakadnak ott, s Aurelianus császár a Temes-vidékre szorult dáciai legiókat és colonusokat áttelepítette a Dunától délre alakított uj provinciába, a Dacia Ripensisbe (272 k.).

Diocletianus császár idejében 300 körül befogadták a karpokat Sopianae vidékére, Nagy Konstantin Cibalaenál (Vinkovce) vívta csatáját Licinius ellen (314), aztán sok barbárt engedett be Pannoniába; fia Constantius Mursánál (Eszék) győzte le Magnentius ellencsászárt (351), majd halomra öleti a limigans szarmatákat, mikor ki akarta őket békíteni jazig uraikkal és ellene támadtak a tőlük épített *bácskai római sáncokon*. E korból való a híres *Peutinger-tábla* eredetije, mely 22-szer hosszabb mint széles római birodalmi térkép Constantinopolis nevével. A római feliratok és érmek 377-ben szünnek meg Pannoniában a hunnok betörésével. Kvádok építették a Garam két partján látható *bényi sáncokat*, jazigok emelték a *Csörsz-árkot* Vác és Ároktő közt és a Kőröstől Dunáig délre huzódó *három „római“ sáncot*.

A *kereszténységnek* már 140-ben van vértanúja Pannoniában. Négy sirmiumi márványfaragót Diocletianus azért végeztetett ki, mert vonakodtak kifaragni Asklepios bálványszobrát (303). A stridoni pannon Szent Jeromos szerint Pannonia tele van keresztény intézményekkel a római kor végén. Az archaeologiai leletekben sok a Krisztus-monogrammal diszített mécses, pénz stb. Legnevezetesebb emlék a pécsi

[1] A *Granua* folyónál (Garam) forró nyáron bekerítették a kvádok a római sereget s midőn ez már szinte szomjan veszett el, a máltai keresztény *legio Fulminatrix* imádságára hirtelen villámlás sújtja az ellenséget és záporeső oltja a rómaiak szomjúságát (173). M. Aurelius Antoninus oszlopán e csoda mint Jupiter Pluvius csodája van megörökítve. A császár akkor megszüntette a keresztények üldözését. De a legio Fulminatrix neve megvolt már Augustus korában.

cubiculum, sírkamra, keresztény falfestményekkel (bárka, Jónás, napkeleti bölcsek, Sz. Péter és Pál, chrismon).

Barbár népek emlékei a római kor végéről a sáncokon kívül a daróci földbe szúrt *kard* s körülötte 30 bronz tokos *balta* (Udvarhelym.), talán a szarmata hadisten tiszteletére; a törteli nagy *rézüst* (Pestm.) az állatáldozatokhoz; barbár *temetők* Keszthelynél, Tolnában, Baranyában griffes, indás, rozettás csattokkal, korongokkal, kosaras fulbevalókkal, s az első kengyelekkel, 4. századi érmek társaságában. Griffes a herpályi ezüst *paizsdudor* (Bihar m.), szarmata eredetű, úgyszintén az arany *áldomásesészék* a szilágysomlyói kincsben. Mindezeket a rekeszes gránát díszítés is jellemzi és pontusi görög, szasszanida perzsa mesteremberektől származtatják. Ellenben a nagyszentmiklósi *aranykincs* három századdal későbbre tehető, az avar időkbe, mert az egyik csésze görög felirata Butaul és Buila zoapanokat említi (zsupan).

3. **Hunn-avar korszak.** (377—791.) Érdekes, hogy a laténe-i kelta, a római s a hunn-avar korszak egyenlően négy századra terjed. De a hunn-avar népek Kr. e. 700-ig nyomozható multra tekinthettek vissza. Az Altájtól keletre a mongolok szétválása egykorú a görög-perzsa háborúk s a római köztársaság kezdetével. Az ujgur nép a Bajkáltó és a Karakorum közt az Orkhon folyónál tanyázott, s kétfelé ágazott: *„on"-ujgurokra* és „tokuz"-ujgurokra, vagyis a „tíz"- és „kilenc"-ujgurokra. Nagy hódító fejedelmük Buka khán 200 körül Kr. e. A khinai egykorú évkönyvek *hjungnu* hódítókat emlegetnek akkor, kik ellen a Tsin-uralkodóház alapítója fölépítette a csinai, khinai főváros vidéke védelmére nyugaton a 2½ ezer kilométer hosszú kőfalat. Három századig tartott a hjungnu kalandozás Khina felé. Ez végre összeszedte erejét s az ujgur földet meghódította. Az onujgurok kiköltöztek nyugat felé az Irtis folyóhoz. Mikor a khinaiak feljegyzéseiben megszünik a hjungnu név, ugyanakkor feltünik ez mint *khunoi, hunni* név a görög-római íróknál: Kr. u. 91 k. Marinus Tyrius az Ural folyónál említi, Ptolemaios a Fekete-tenger északi partvidékén. Egy örmény király hunnokkal pusztíttatja Perzsia széleit (286), hol akkor az ujperzsa Szasszanida-uralkodóház virágoztatta fel a kultúrát (226—636). A khinai hódítás 350 táján ujra fellendült s a tokuzujgurok is kiköltöztek az onujgurok után, kik így megerősödve, megindították a hunn hódító sereget: ez átkelve a Volgán, leverte a szarmata alánokat s a germán keleti gótokat, négy

év mulva betört Pannoniába (377) és itt maradt aztán mint római császártól fizetett zsoldos helyőrség, foederatus, szövetséges nép. Balambér volt a honfoglaló hunn fejedelem, utóda Uldesz, majd négy testvér, Rua, Oktar, Mundzuk, Oibarsz. A második megsegítette jóbarátjukat, ki előbb köztük élt mint túsz és menekült, Aétius római fővezért Wormsnál a föllázadt burgundok ellen, mit ezek hamar véresen megboszultak. Ez a Nibelungenlied egyik történeti magva. Oktar és Rua körülbelül egy időben haltak el (433 k.).

Mundzuk fiai, Blida és *Attila* lettek a hunnok fejedelmei. A margumi békében lóháton alkudoztak a hunn diplomaták s az addigi strategosi zsoldot 350 font aranyról kétannyira emeltették föl. A kiszolgáltatott hunn szökevényeket, királyi származásuakat a római követek szemeláttára keresztre feszítették. Attila a német mondák szerint bölcs, bőkezű, igazságos és hős. Oibarsz önként lemondott és Attila megbecsülte nagybátyját. Blidát Jordanes szerint Attila orvul megölte. Kétszer nagy hadjáratot vezetett a keletrómai területre először Nisig, másodszor Thermopylaeig (441, 447) s a császár 2100 arany fontra emelte a zsoldot. A következő évben II. Theodosius császár követével megjelent Attila országában és székhelyén *Priskos rétor,* ki érdekes jelentést írt ezen útjáról. Az Istroson barbár révészek szállították át a követséget, aztán még a Drekon, Tigas, Tiphesas folyókon dereglyékkel, szállítható tutajokkal. Tó közelében egy falu úrnője „Blédas“ egyik neje, ki eleséget küldött a követeknek, miután sátorukat a vihar a tóba forgatta. Végre eljutottak Attila székhelyére,[1] igen nagy faluba, hol a legfényesebb lakása volt „Attélas”-nak szépen faragott gerendákból és deszkákból, díszes fakerítéssel és tornyokkal. Kő, fa nincs ott. Onegesios, a hunn király főembere, ki éppen az akatziroktól tért vissza s Attila idősebb fiát akarta fejedelmökké tenni, azelőtt „Paioniából” hozott pannoniai kőből építette föl fürdőjét. A nyugatrómai követség is ott volt Attilánál s tőle hallotta Priskos, hogy Attila nagyon kevély a szereneséjére, mert egy tulok felfedezte neki a hadisten kardját, melyet a szkita királyok szent tiszteletben tartottak s most a perzsák ellen készülődik, aztán kényszeríteni fogja a rómaiakat, hogy stratégosuk helyett királyuknak nevezzék. Onegesios és test-

[1] Priskos útleírása alapján Salamon Ferenc Szegedre, Szeremlei Samu pedig Hódmező-Vásárhelyre teszi Attila székhelyét (Századok 1881, 1—39, 1898, 884—908. l.).

vére Skottas római műveltségűek, nem hunnok, kedvelt emberei a hunn királynak: egyik írnoka Orestes, kinek fia utóbb az utolsó nyugatrómai császár, Pannoniából való; másik írnokát Aétius küldte, egy gall írnokat pedig kincsek elzálogositása miatt karóba huzatta Attila. Mikor nászútjáról hazatért, egy faluból hozva uj feleséget, székhelyén leányok mentek elébe fehér fátyolok alatt, dalolva, Onegesios neje szolgálóival ezüst tálon ételt, bort emelt föl a lóháton ülő királynak. A fő királyné Kréka, három fiú anyja, mikor Priskost fogadta ajándékaival, kereveten ült, körülötte szőnyegekkel takart padlón számos szolga és szolgáló szöveteket hímzett, melyeket a hunnok ruhájok fölé szoktak ölteni. Attila a háza előtt tolongó nép közé ment Onegesiossal, meghallgatta a panaszokat s ítéletet mondott. Lakomája délután három órakor kezdődött. Atila sorban felköszöntötte fakupából előkelő vendégeit egyenkint s ezek viszonozták minden fogásnál. Attila kereveten ült, a vendégek székeken, 3—4 egy asztal körül. A legidősb királyfi szemlesütve ült atyja kerevetén távolabb, a másik két fiú Onegesios mellett foglalt helyet széken. A király kerevete mögött másik kerevet állt s e mögött lépcső vezetett föl a nyugvó ágyba. A vendégeket ezüst tálcákon szolgálták ki, míg Attila fatálon kapta a húst, kenyeret és sokféle ételt. Öltözete is egyszerű, de tiszta. Este fáklyavilágnál két hunn dalnok megénekelte Attila győzelmeit, aztán bohócok mulattatták a társaságot. Attila rendesen komoly, csak legifjabb fia Ernach iránt nyájas, arcon is csípte, míg többi fiával nem törődött, mert megjövendölték neki, hogy nemzetsége elbukik, s a legifjabb fogja fölemelni. Edekont, hű testőrét Konstantinápolyban föl akarták bérelni ura meggyilkolására s Attila ezért megalázó üzenetet küldött II. Theodosiusnak, követelve tanácsadó heréltje kivégzését, mi meg is történt. *Marcianus* császár azonban Attila adókövetelésére azt üzente, hogy aranya csak barátai számára, ellenei részére pedig csak vasa van.

III. Valentinián császár nőtestvére, Honoria jegygyűrűt küldött Attilának, ki nem törődött vele, de aztán követelte Honoriát a birodalom felével. Majd barátságát, szolgálatát kinálta. Genserich vandal király s egy galliai parasztlázító, meg egy hozzá menekült frank herceg ösztönzésére Attila félmilliónyi sereget inditott Galliába. Germánok, szlávok és keleti turk népek, a barbár Európa szállott szembe a nyugatrómai birodalommal, elpusztítva ennek régi

határerődeit. A Mosel torkolatánál hajóhidakon kelt át a Rajnán. Orleansig nyomult, Aétius római s nyugati gót serege elől visszahúzódott a Marne folyóig és szekértábort alakítva *Mauriacumnál* (Méry sur Seine) ütközött meg. Germán, alán, hunn jósok megjövendölték, hogy a hunnok nem győznek, de az ellenség vezére elesik. Ez Theoderich nyugati gót királyon teljesedett be, kinek népe aztán oly hévvel kereste a bosszút, hogy Attila majdnem foglyul esett s visszavonult szekérvárába, aztán távozott, Aétiustól óvatosan kisérve. A veszteség mindkét részen nagy volt, állítólag 165.000 halott. A következő 452-ik évben Attila három havi ostrommal elfoglalta *Aquileiát* s ennek, valamint a nyugatibb városoknak venet lakói a szigetekre menekülve megalapították Venetiát, Velencét. Milano, Pavia eleste után Attila át akart kelni a Pón, de I. Nagy Leo pápa küldöttséggel jelent meg előtte s hazatérésre bírta. Talán járvány és Marcianus császár fenyegette a hunn sereget, ámbár a monda a két főapostol csodás, fenyegető vizióját említi a nagy pápa fölött. Attila 453-ban meghalt, mikor ismét lakodalmat tartott egy frank vagy burgund királyleánnyal, Hildegunddal (Ildikó). Jordanes orrvérzést említ okul, mások a menyasszony vérboszúját, sőt Aétiust is gyanusítja Marcellinus. A hunnok felhasogatták arcukat, nagy tort ültek (strava), a testet arany-, ezüst-, vaskoporsóban éjjel temették el s a sírásó szolgákat leölték.

Attila fiai nem akarták elismerni a legidősebb, *Ellák* uralmát s meg akartak osztozni a népeken. A gepidek, keleti gótok vitéz fejedelmei ezt megalázónak tartották és föllázadtak, a pannoniai Netad folyónál győztek, Ellák elesett, a többit elűzték, *Irnák* Kis-Scythiában telepedett le népével (Dobrudsában), *Emnedzár* és *Uzindur* Nikopolisnál, *Dengizik a* Dnjeper *tövénél* a Vadonban vagy Varban, miután két visszatérését a keleti gótok visszaverték (456, 462). Attila fiai 467-ben családi gyűlést tartottak s ius commerciit kértek a császártól, hogy a vásárokon megjelenhessenek. Elutasították őket, Dengizik háborút akart, Irnák ellenezte, mikor a hunn törzsek Perzsiával vannak elfoglalva. Dengizik mégis betört, a rómaiak tőrbe csalták s fejét Konstantinápolyba küldték (469). Irnák és több hunn főnök kezdett simulni a rómaisághoz és kereszténységhez. Egyesek állami tisztségekhez jutottak, viszont a bizanci udvarban divatos lett a hunn nyiratkozás, a dolmány- és bőgatyaszerű ruha,

a süveg és csizma. A hunn viseletet Justinianus császár is kedvelte.

Világtörténelmi fő hatása Attilának s a hunn népnek az, hogy a határerődök lerombolásával megnyitotta a barbároknak a birodalom belsejét s előkészítette a nyugatrómai birodalom bukását.

A keleti gótok a Balaton vidékét lakták, de annyira kiélték Pannoniát, hogy 474-ben átköltöztek Nis vidékére, Moesiába, Nagy Theoderich pedig, ki a Balaton vidékén született, az Attila halála utáni évben s a bizanci udvarban is élt, átvezette népét Italia elfoglalására éppen azon évben, mikor az Aldunánál megjelentek az első bolgárok (487). Tíz évvel Theoderich halála után Justinianus keletrómai császár megkezdette irtó háborúját az italiai keleti gótok ellen (536) s már két évvel előbb befogadta foederatusaiként Pannoniába a *langobardokat*. A *gepidek* Attila óta a Tisza vidékén uralkodtak. Az egész germán uralom a Duna-Tisza országában a hunnok után az avarokig 114 éven át tartott, de ez itt csak pusztítást jelentett, más története s eredménye nem volt.

De mindjárt Attila halála után az Altájtól nyugatra hódítóként lép föl az *avar* nép. Az Irtisnél meghódolt az *ujgur* nép, mely a Kr. u. 2. sz.-tól használt *rovásírást*, rokont a székelyekével, s az 5. században Kia ujgur fejedelem történetírót alkalmazott, mondja a khinai történetírás. Az Orkhon és felső Jeniszei völgyében maig vannak kövekre vésett feliratok, melyeket a dán Thomsen és az orosz Radloff a mult 90-es évek elején fejtettek meg, s melyeknek a legrégibbje 693-ból való. Az ujgur név Bilge khán sírkövén fordul elő legkorábban, 735-ben. Ezen ujgurok hódolása után az avarok az Ural felé fordultak, s futott előlük a hunn *szabir* törzs, kiszorítva az Ural és Volga közéről az *onogurokat*. Ezek áttörtek a hunn akatzirokon s a Kuban folyónál telepedtek le. Az egykorú Priskos rétor említi először az onogurokat Európa földjén 455—457 közt, az italiai vandal betörés és Maiorianus császár idejében. Az onogurok vagy onujgurok *negyedfél száz évig laktak az Irtis és Ural közti* vidékeken s akkor kellett a közeli vogulokéval legrokonabb nyelvi hatás alá kerülniök. Sok foglyot, szolgát, feleséget ejthettek a vogul-féle népből, melyet a hunn onujgurok török fajta népe magával vitt a *Kuban mellékére*, hol aztán két századig maradt. E hunn nép egyik fejedelme, Gorda a Feketetenger partján, a Bosporus Kimmerikusnál a görög-római városok-

ban megismerkedett a krisztusi hittel, ezt fölvette s odahaza az arany-ezüst bálványokat összeolvasztatta. Testvére Muageres, vagyis a görögös végzet elhagyásával *Muagyer*, Magyer megbuktatta bátyját (528. a 8. századi Theophanésnál) s az ősi hit védelméért nemcsak fejedelemmé lett, hanem talán őróla nevezték el népét, az onogorokat vagy ungarokat magyeroknak, amire más török népeknél is van példa (szeldsuk, ozmán).

Attila után száz évvel az avarok ellen fellázadtak alattvalóik, az *altáji turkok* és szintén kezdtek hódítani. Előlük az *ujgurok* az Irtistől a Volgához költöztek s öt törzsük közül kettő, a Var és Khun törzs nyugat felé nyomulva úgy megriasztotta a Maeotis-környéki hunn népeket, hogy a régibb avar hódítókat vélték bennük és meghódoltak. A var-khunok tehát fölvették az avar nevet, de a görögök „pseudoabaroi", „*álavar*" néven emlegették őket. A khagánjuk hamarosan követséget küldött I. Justinianus császárhoz (527—65), hogy szövetséges zsoldot és földet kérjen. A követség tagjain feltünt a vállukra ereszkedő szalagos hajfonat s a hunn öltözet és nyelv, úgy hogy az udvari hunn tolmácsok negértették őket. Az álavarok aztán Kis-Szeitiát, vagyis Dobrudsát szállották meg és egészen az Elbéig hódították a szlávokat, a frankokkal is megütköztek, végül az Elbét állapitották meg határul (564). *Baján khagán* az avarok legnagyobb fejedelme, de nem oly nagy, mint Attila. Alboin langobard királlyal szövetkezve leverte a *gepideket* (567), s Attila székhelyét Baján foglalta el a Tisza vidékén. A következő évben a langobardok Italia elfoglalására mentek és *Pannoniát* is átengedték az avaroknak, kik így *másodszor egyesítették a Duna-Tisza országát*. Baján nagy szláv tömegeket zúdított Moesiára, Thráciára. Meghívta azt a három ujgur törzset is, melyektől a var-khunok alig 30 éve szakadtak el, a Tarniach, Kotzager és Zabender törzset. Nevezetes Bajánnak esküje, mely jellemző az avar vallásra: meztelen kardja hegyét az égnek tartva így szólt: „Ha a legkisebb szándékom volna a rómaiak ellen a szávai híd építésével (Sirmium és Singidunum közt), akkor vesszek el népemmel; szakadjon ránk az Ég, csapjon agyon az Isten tüzes nyila, omoljanak ránk a hegyek és erdők, s áradjon ki és nyeljen el a Száva vize!" Aztán letérdelt és a bibliára is megesküdött. Mikor a híd elkészült, a khagán követelte Sirmium átadását s meg kellett tenni, mert a perzsák és szlávok szorongatták a keleti

birodalmat. Évi adóul kapott az avar khagán 80.000 aranyat, *Maurikios* császártól (582—602) pedig, a taktika-írótól 100.000 aranyat. De fordult a kocka, mikor egy „bokolabras" (böküler törökül bűbájos) avar pap a khagán egyik nejével a császárhoz szökött és elárulta Baján álnokságát, a szláv betörésekben való részességét. Priskos hadvezér megkezdte hadjáratát. Egy szláv főnököt halotti tornál népével együtt holtrészegen talált egy faluban s rabszolgaságba vitte őket. Volga mellől hívott bolgár lovasokat kellett szétverni. Priskos Baján négy fiát beleszorította a mocsarakba. A khagán öt csatát vesztett. Három gepid falu népét, mely ittasan ünnepet ült, a rómaiak felkoncolták. Baján még egy csatát kisérelt meg, aztán eltünik a történelemből (602 k.). Phokas császár békét ajánlott, fizette az évdíjat.

Baján után két századig jelentéktelen khagánok álltak az avar birodalom élén. Miként a rómaiak építettek limest, határsáncot, valamint a kvádok és jazigok, úgy az avarok is emeltek gyepüket, de sajátszerűen köralakban. Sanctgalleni följegyzések kilenc avar *hringet*, gyűrűt említenek, melyek nagyobb területeket fogtak körül. A földtöltések cölöpökkel voltak erősítve vagy kövekkel és cserjékket beültetve, begyepesítve. A kilenc hring 30—40 mérföldnyire volt egymástól. Elkalandoztak az avarok Friaulba is, még inkább Konstantinápoly felé, kivált mikor Heraklios császár el volt foglalva a perzsa háborúkkal (616, 626). Aztán kihalt Baján családja (630). Heraklios az Odera és Visztula forrásvidékéről betelepítette birodalma északnyugati határára a szláv horvátokat, s az Elbe mellékéről a szerbeket. *A keletcurópai hunn népek* elszakadtak az avaroktól Kuvrat *bolgár* fejedelem fősége alatt (635—70). Ennek halála után öt fia szétvált: a legidősebb meghódolt az altáji turkok és akatzirok ekkor kezdődő *„kazár"* birodalmának; a második fiú a Volga-Káma összefolyásánál megalapította *Nagybolgárországot*, s mellette az onogurok egy része *Nagy-Ungariát*[1], míg az onugurok másik része a Don és Dnjeper közt alapitott *Onogoriát* (670—835), melyet az utolsó évtizedben Lebe-

[1] E magyarságot Julián magyar dominikánus megtalálta 1236-ban. A nagy Etül folyónál lakó magyarok megértették őt, voltak hagyományuik nyugati testvéreikről. Az igaz Istent nem ismerték, de bálványuk sem volt. Földet müveltek, lóhúst is ettek, kancatejet, vért is ittak. Lóban, fegyverben bővelkedtek. A tatárjárásban e Magyarország megszünt.

diának neveztek; Aszparuch a moesiai szlávokat vetette uralma alá (678), ahol aztán a Dulo-dynastia uralkodott az *aldunai Bolgárországon;* a két utolsó fiú Pannoniába költözött az avarok közé. Ezek határa az Ennsig nyúlt, de 700 körül a bajorok visszaszoritották a Kahlenbergig (mons Cetius). Avar határvillongás pusztította el Laureacum (Lorch) várost az Enns fölött s állitólag az ottani érsekség átköltözéséből eredt a passaui püspökség[1], melynek első püspökét 737-ből ismerjük.

4. Frank-szláv korszak (791—895). Tasziló bajor herceg harcot kezdett volt sógora, *Nagy Károly* frank király ellen s megnyerte szövetségeseiül az avarokat. De a frank király három avar sereget is megvert (788), a bajor herceget letette, s az avar khagán és vezére a jogur hiába küldtek követeket a wormsi gyűlésre. A következő 791. év nyarán három sereg indult meg Regensburgból és Italiából az avarok ellen. A Dunán hajóhad kisérte a két parti sereget. A Kahlenberg Chunberg lett a nép ajkán a „hunn" avarok itteni nagy ellentállásáról, melyet a magyar krónikák cezumóri csata néven említenek, mert az avar küzdelem Zeisenmurenál folyt le. Azután egy avar gyűrűt kellett bevenni s a frankok eljutottak a Rába torkolatáig és a Vágig. Károly fia, Pipin italiai király, a sirmiumi félszigeten szintén elfoglalt egy hringet sok kincsel. Télre a frankok hazatértek. A szászok követei új háborúra tüzelték az avarokat, de itt a békepárt megölte a khagánt és jogurt s fejedelemmé választotta Tudunt, ki kész volt fölvenni a keresztséget és hódolni a frank királynak. Károly nem fogadta szívesen az avar követeket ezen ajánlattal s 796-ban ismét két felől küldött sereget. Pipin a Tiszánál elfoglalta a *khagánok hringjét* s 15 szekér arany, ezüst, selyem drágaságokkal, Tudunnal és avar előkelőivel vonult be Aachenbe. „Addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak", írja az egykorú Einhard. Az aacheni Olivant-kürt alighanem az avar zsákmányból való. Tudun fölvette a keresztséget és hűséget esküdött, de országának csak a keleti felét kapta vissza hűbérül, *Pannonia* pedig a legszélső keleti *frank királyi birtok lett*, melyen az északi rész a Rábáig a passaui püspök, a középső rész a salzburgi érsek, a Dráva-Száva köze pedig az aquileiai patriarcha egyházmegyéjéhez tartozott. E déli terület keleti

[1] Hogy ez tévedés, kimutatta Balits, Magy. Sion 1900, 737, 1.

részét a görögök negyedfélszáz év mulva is „Franko-chorion"-nak, frankvidéknek nevezték, a szlávok pedig az ottani hegyet „Fruskagora"-nak, frankhegynek (franska-g-). Az avarok egyszer *föllázadtak*, betörtek Bajorországba és Gerold grófot csapatával felkoncolták. Nagy Károly kedvelt sógorat irtó háborúval boszulta meg (799—803). Pannoniát felsőre és alsóra osztotta és egy-egy hereg kormányára bízta.

A *szlávok* szórványosan már talán a római uralom idején fölismerhetők a Dierna(=Cserna) és Berzovia vidékén az alsó Tiszától keletre. De tömegesen csak az avar hódítás nyomában jelennek meg mint keszséges szolgái a khagánoknak. A frankoktól megalázott uraikat aztán ők is szorongatták: a Vág-vidék keresztény avar khagánja 805-ben, Theodorus, engedélyt kér a császártól, hogy védettebb területre, Carnuntum és Sabaria közé költözhessen át. A császár sereget küldött a „hunnok" és szlávok viszályainak lecsendesítésére. *Liudevit* alsópannoniai hereg 819-ben föllázadt és az aacheni gyűlés három sereget rendelt ellene, de a hereg váraiba zárkózva sikerrel dacolt, csak a vidékek pusztultak el; végre 822-ben Lindevit Sisciából a szerbekhez szökött és hamarosan meghalt. Ez évből tudunk utoljára avar követségről, mely Frankfurtba vitt ajándékokat. A *verdunai osztozkodás* alkalmával 843-ban „az avarok vagy hunnok" országa Német Lajos birtokába került. A harminc évvel későbbi „Conversio Bagoariorum et Carantanorum" c. emlékirat szerint ennek írásakor még laktak avarok Pannoniában. Ez az emlékirat beszél *Privina* szláv heregről, kit Nyitráról Mojmir, az első ismert morva hereg elűzött, Német Lajos király pedig 849 táján hűbéresévé fogadott, odaadva neki az alsópannoniai heregséget a Szala folyó legalsó mocsarainak szigetén épült Mosaburg várral (Zalavár). Ott kezdődött a sáros nagy tó, a Pelissa (később tótul Blato-sár). Privina templomokat építtetett és szenteltetett föl a salzburgi benecés monostorban lakó érsekkel. Az uj egyházak közt találjuk Szent Hadrianusét Mosaburgban, hol Szent István idejében, százhetven év mulva a zalavári benecések Szent Adrián-egyházát ujra felépítették és fölszentelték. Privina szenteltetett meg egyházakat „ad Quinque-basilicas" (Fünfkirchen — szlávosan Pécs) és „ad Bettobiam" (Pettau). Ezek jelzik, meddig terjedt Privina országa. Fia *Kozel* 861-től uralkodott. *Mujmir morva főnök* utódát Rastizot kisöccse *Szvatopluk* vagy Zventibold 871-ben békókba verve kiszolgáltatta Német Lajos királynak, később

maga is fellázadt a német király ellen, egy német sereget felkoncolt s így kicsikarta a forchheimi egyességet (874). Közben elűzte a német papokat s meghívta Metód érseket, ki Szaloniki vidékéről való szláv volt, öccsével Cirillel megalkotta a szláv betüsort, a cirill-írást s lefordította szlávra a bibliát és liturgiát. A pápa szentelte fel őket, de Cirill még Rómában meghalt (868). Szent Metód térítgette Szvatopluk és Kozel népét, de tartós hatást nem gyakorolhatott „morvai és pannoniai érsekség"-ében. A halála (885) utáni évben velehrádi sírjától s egész országából elűzte Szvatopluk a szláv papokat, kik szent könyveikkel a csupán 22 éve megtért bolgárokhoz menekültek. Szvatopluk a németekhez hajlott, ezért már Metód halála előtt egy évvel *hűbérül kapta* Vastag Károly császártól *Pannonia nagy részét*, amelyet azon évben és az előzőben feldúlt. Akkor *Arnulf* királyfi volt a pannoniai és karintiai herceg. Mikor ez német királlyá lett (887—99), *Braszláv* alsópannoniai szláv herceggel, ki szintén féltette Dráván-tuli birtokát a morva „nagyfejedelemtől", 892 nyarán betört Morvaországba s egy *magyar lovas sereg* is részt vett e pusztításban. A következő évben Arnulf ujra betört, 894-ben pedig Szvatopluk meghalt, miután három fia közt felosztotta országát, a legidősebbnek hagyva a nagyfejedelemséget, egyszersmind a vesszőcsomó példájával buzdítva őket az összetartásra. Fiai egy év mulva egymás ellen fordultak s megkönnyítették a magyar honfoglalást.

A *Tiszánál* volt Csrnograd (=feketevár), szintén szláv törzs központja. Más helynevek is mutatják az Alföldön és *Erdélyben* (Belgrad-Gyulafehérvár), hogy szlávok laktak ott, de szórványosan, politikai nagyobb hatalom nélkül. Nagy Alfréd angol király (871—901) földrajzi művében azt írja, hogy Karinthiától keletre *pannon, avar puszta van s azontúl Bolgárország* következik.

A frank-szláv korszak időben csak egy század, de hatásában *fontosabb minden előző kultúránál*, a kelta és római korszaknál, a honfoglaló magyarság fejlődésére. Ez a hatás abban összpontosul, hogy a kelta és római városok, coloniák és municipiumok, castrumok és castellumok a hunn-avar korszakban elpusztultak s romjaiknál frank *várakat* (civitas, burg), megerősített udvarházakat (castellum cohortis = curtis) és falvakat, lakokat (villa) találtak az uj honfoglalók. Népvándorláskori elv szerint a honfoglaló fejedelem egyszerűen átveszi az előző fejedelmek birtokait,

elsősorban a várakat, falvaikat s a lakatlan és műveletlen, uratlan földeket; népe pedig a szabad birtokosok földjeinek harmadát szállja meg, mint Odovakar heruljai Italiában s mint előttük a rómaiak minden elfoglalt terület ager publicusain. Frank vár a soproni *Oedenburg*, a mosoni *Miesenburg*, a pozsonyi Brezlavaburg, a szalai *Mosaburg*. De ez utolsó már szláv kézen alakult tovább. A frank vár comeséből szláv uralom és nép vidékén nem graf, hanem zsupan lett.[1] A várnak szabados őrei voltak, kik családos szolgák és az év nagy részét családjukkal töltik a közeli falvak egyikében. *Ministerialis* a nevük. Falujokban sokféle osztályra válnak szét foglalkozásuk szerint: ezt mutatja Nagy Károly villa-törvénye (45. capitulum), mely szerint a ministerialisok a villa bírája (iudex ville, maior ville), uradalmi tiszttartója paranesára szolgáltak az uradalomnak, dominiumnak mint kovácsok, ötvösök, timárok, esztergályosok, ácsok, paizsgyártók, halászok, madarászok, sörfőzők, alma-, körte- stb. szeszfőzők, sütők, hálókészítők stb. A fegyveres ministerialisok tizedekbe osztva szolgálták a várakat. Az uj várakat a frank katonaság római módra építette négyszögben, hol a vezér számára elkülönítették a *palatiumot*, maguk számára pedig a belső udvarban (curtis) vagy a külső udvarban (pomerium) állítottak sátrakat és szineket. Tízenkint tettek egy mansust, contuberniumot. Építettek még magtárt, csűrt, istállókat, konyhát és sütő stb. iparos műhelyeket, elkülönített lakást a mosó, fonó-szövő szolgálóknak és kápolnát. A *curtisok* mint megerősített uradalmi központok látták el az uraságot élelemmel: hússal, gabonával stb. és fölváltva szolgálták a konyháját, szállást is adtak az uraságnak és követeinek. Volt ott fegyvertár s megfelelő számú szekér készen a hordók és ládák szállítására. Tisztjeik az *officialisok*, indexek, kisebb udvarok élén maierek (ministri maiores) és soltészek (sculdahes). Fölöttük az udvari főtisztek gyakoroltak felügyeletet s ők tartották számon a királyi kamara, asztal, pince, istálló külön jövedelmeit. A frank királyi udvar legfőbb tisztje volt a palotagróf (comes palatii, pfalzgraf).

A várak és katonaság a frank birodalomban egyrészt a belső *közbiztonságot* óvták s a szolgák engedelmességét biz-

[1] A *comes* a bizanciaknál főbb katonatiszt. Nagy Theoderich keleti gót államában alkalmazott comeseket udvari és civitas-kerületi főtisztekként s egyenlővé tette őket az ősi germán gau-*grafok*kal. Ugyanígy történt a graf és comes egyenlősítése a frankoknál.

tosították, másrészt a külső ellenség föltartóztatására szolgáltak. A szigorú közbiztonsági büntetőtörvények mellett maradt elég tere az önsegélynek és hatalmaskodásnak. Azért a frank birodalom legbelsejében is védő kerítéssel látták el a curtisokat s őríztették szolgákkal, szabadosokkal. Továbbá karhatalmat nyújtottak a közbiztonság megvédésére a *századosságok* (centurionatus, hundertschaften), eredetileg szabad vitézek, utóbb szabad békés birtokosok közösségei, melyeket felelősekké tettek a büntettekért. Nyilt rablások és betörések ellen jogosult volt a népfölkelés, de ez olykor az urak ellen támadt. Azért a frank királyok eltiltották a fegyverviselést a nem-szabadoknak, kivéve a *hivatásos katonákat*, kiket nemcsak a külső ellenség ellen, hanem a belső közbiztonság megvédésére is föl kellett használniok. A veszélyeztetett pontokon mindenütt voltak várnagyok és várgrófok (castellani, comites), különösen a határgyepüknél. A várak és curtisok közt a forgalmat *szállítócsapatok* tartották fönn lóval, gyalog vezetett ökrökkel és hajókkal. Az *erdőóvók* (förster, caballarii) kisebb lovakon szolgálták az erdei utak biztonságát. A nyugati frankoknál több volt a *lovas miles*, mint a keleti német frankoknál. Itt I. Henrik király mint szász herceg 925 táján a magyar lovasok becsapásai miatt ujjászervezte a szász föld védelmét. Elrendelte, hogy a ministerialisok minden tizedéből (a tizedikről mint decurioról, dékánról nem szólva) a kilencediknek állandóan a burgban kell tartózkodnia, hol a maga tizedének szállást készít, s a tized termésének odahordott harmadrészét őrzi, míg a többi nyole a falujában szánt, vet, arat. A ministerialis lovasokat Henrik király képeztette ki a magyarok ellen zárt harcrendben való küzdelemre. A ministerialis lovasok megkülönböztetett szolgálata aztán *lovagsággá* fejlődött, pl. mikor II. Ottó király 981-ben a császári koronázásra ment Italiába, 6000 lovag kísérte, kiknek egyharmada úr és főpap, kétharmada paizshordó lovas.

A *szlávoknál* több rokon származású falu tett egy *zsupa* nevű kerületet, határt, *mesgyát*, melynek közepetáján volt egy töltéssel körülvett és vízárokkal is védett, cölöpkerítéses földvára, *grad*-ja, alig 2—300 lépésnyi átmérővel, síkon vagy dombon s könnyen elzárható földnyelveken a vizek egyesülésénél vagy szigeteken. Ily várak építésében a szlávok felülmulták a germánokat. A grad volt a zsupa gyűléseinek, istentiszteletének és védekezésének a központja, eredetileg kevéssé lakott helyen, óva minden idegen közeledésétől. Csak később

támadt a grad mellett iparos és kereskedő város. A zsupa patriarchája a *zsupán* vagy *vojvod*, ki mint a nemzetség vagy törzs feje, minden természetes atyai hatalmat gyakorol atyafiai fölött. A zsupánságok inkább a délszlávoknál maradtak meg, ellenben a cseh-lengyel területeken 1000 után Chrobry Boleszláv castellaniákat alakitott. A horvát-szerb költői krónika, a diokleai preszbiter későbbi irása azt mondja, hogy Szvatopluk osztotta föl országát zsupániákra. A mosaburgi frank-szláv hercegségben a frank comes = graf-ból szláv zsupán lett. A pannoniai szláv herceg udvari szolgái *dvornik*, *tavarnik*, *pohárnik* stb. osztályokat tüntetnek föl s belőlük lettek a magyar udvarnokok, tárnokok, pohárnokok. A pohar szó eredetije a buchar (buchholz, bükk). E hercegség területéhez tartozott Pécs, tehát *Brana*-(=borona) és *Telena*, s a közbeeső *Sumig*[1] gradja is. Szláv eredetű várak még *Belgrad*(= Fehérvár a római Herculia romjain), *Pest*, a Plis hegyek vidékén *Visegrád*, *Eztrigun*, távolabb *Komarov* (szúnyogos), *Bezprem*, *Krako*, a Dráván túl *Pozsaga*, *Vlko* (a római Hinlea nevü mocsaraknál), a „legyes" = muhácsi szigettől délkeletre feküdt *Budrig*, a Körös-Tisza összefolyásánál *Csrnograd*(= feketevár), tovább *Szolnik*(= sós), *Bichor*, *Zemlin*, *Novigrad*, *Trencsin*, *Nyitra*. Ide számithatjuk még Gumur, Ung, Borsova, Zotmar, Bahács, Orod, Zarand s a keleti *Belgrad*(= Gyulafehérvár) várat.

Az egész várrendszer főcélja a nyugodt *gazdálkodás*. A szőlő-, bortermelést a latinok, szerzetesek tartották fönn a frank birodalomban. Az egész gazdálkodásnak két formája van a frank uralom területein: a szabad szomszéd rokonok *határközössége* s a külön nagy *uradalmak*. Az irásjog a lakatlan területeken irtástizedért (decime novalium) a római jogban s itt az emphythensisban gyökerezik. E jogot a földesúr adja, uratlan területen a fejedelem, ki regale-jövedelmet szed az uratlan erdők, legelők és vizek használóitól, majd átruházza a regalekat a földesurakra. A szabad határközösségek védik a szabadságot és egyenlőséget, a fejedelmi dominiumok pedig pótolják a hiányzó államjövedelmeket.

[1] Somfáról elnevezett *Somigy*, s analogiai a fákról elnevezett Szilágy, Almagy, Egregy, Füzegy, Harsagy, Nyárágy (Nyárád). Ez alapon a Sumig nevet magyar eredetűnek is vehetjük, ami még nem jelenti a vár magyar eredetét. A Sumig nevet könnyű volt magyarrá tenni Somigy, Simigy, Somogy alakban és fejlődésnek. A Simigy csak a latin Simigiensis alakban maradt meg.

mert eltartják a katonákat és tisztjeiket, kik elvégzik az állami feladatokat, a honvédelmet és a belső békét fönntartó közigazgatást, útépítést, szegénygondozást. A *Karoling-dominium-rendszer* a későrómai villarendszer folytatása. A szolgák mellett egyre nagyobb számban dolgoznak ott a *colonusok* mint szabad örökbérlők. De feltünnek a szabados colonusok is, akik t. i. szolgalétükre utánozzák a szabad colonusokat a földek kibérlésében s többet igérnek haszonbérül pénzben, termésrészben s ingyenmunkában. Az úrdolgában, vagyis úrbéri ingyenmunkában egy fogatos nap annyit ér, mint három kézi munkanap. Háromnapos szolgálatot végeznek a szabadosok főleg vetéskor és kaszálás-aratáskor, vagyis a heti hat munkanapból hármat szolgálnak az uraságnak, míg télen az uraságok megelégesznek két munkanappal hetenkint. A szabad úrbéres telkek csak egy-két hetet szolgáltak az egész éven át, sőt ehelyett elég volt némi készpénzfizetés. Idővel a szabad colonus a szabados úrbéres sorsára sülyedt le a verseny s egyes urak hatalmaskodása folytán. Hinkmar reimsi érsek sürgette, hogy Német Lajos király akadályozza meg a colonusok elnyomását. Sok colonus és szabad kisbirtokos önként urasági szolgálatba állt s ótalmat keresett. Tiszti szolgálatért javadalmat (benefitium), katonai szolgálatért hűbérbirtokot (feudum) kapott az úrtól, s ha volt saját szerzett birtoka, vagy éppen határközösségből kihasított ősi birtoka, allodja, ezt fölajánlotta az úr ótalmába s visszakapta mint feodot. Igy alakult ki a Karolingkorban a *hűbériség* már a német területen is, de Pannoniában még nem. A frank földművelés már ismerte nemcsak a *két-dülő-rendszert*, hanem a *háromvetés-forgó-rendszert* is. Amabban egy ugarévre következett egy nyári művelés tavaszi szántás-vetéssel, a másik ugarévre pedig egy téli művelés őszi szántás-vetéssel. A három dülőn a cultura hiemalis, aestivalis, aratura (= ugar) három év alatt ment végig, aztán előlről ismétlődött. A legrégibb művelésmód a szántóföldnek csupán egy harmadát vetette be, a kettősforgó a felét, a hármasforgó pedig két harmadát egy évben.

A *szlávoknál* legtovább maradt fönn a patriarchalis családfő-uralom közös gazdálkodással. Itt a család tovább együttmaradt, mint a germánoknál. A közös őstől származó rokonok 8—10 családja együtt maradt egy zsupában vagy *zadrugában*. Ennek öregje a *sztaroszt* vagy *zsupán*, vagy *vojvod*, ki a törzsházban lakik. Ez központ marad akkor is,

ha a harmadik nemzedék, az unokák fiai, a dédunokák megházasodnak és különválnak. A zsupán kihasít számukra egy földrészt s ott épülő községük lesz a *dedina*, a dédapa faluja. Ennél közelebbi örökség az *otcsina* = atyaföld, a közös határ pedig az *obcsina*. A kezdetleges ipart házilag űzték. Sajátos ősi ügyességük a fafaragás és fából készítették edényeiket, a vedret, hordót, tálat, kanalat. Az őstermelés terén legsajátabb foglalkozásuk a méhtenyésztés, melynek kifejezései eredeti szláv szavak.

E kor pénzei a következők: az attikai kereskedelmi mina = 655 gramm fele:

1 római font =				
12 uncia ez. =	72 róm. denarius	= 288 sestercius	= 327	gr. ezüst
	1 róm. denarius	= 4 sestercius	= 4·55	gr. ezüst
1 római font =	72 róm. solidus arany	= 216 ar. triens	= 327	gr. arany
	1 bizanci solidus	= 3 ar. triens	= 4·55	gr. ar. = 12 siliqua
		1 ar. triens	= 1·5	gr. ar. = *4 saiga*
	1 Meroving ar. solidus	= 3 kis ar. solidus	= 12	saiga = 36 fr. dénár
		1 kis ar. solidus	= 4	*saiga* = 12 fr. dénár
1 frank font = 15				
róm. uncia ez. =	1 Karoling font ezüst	= 20 ez. solidus	= 80	saiga = 240 fr. dénár
		1 ez. solidus	= 4	*saiga* = 12 fr. dénár
	1 bizanci siliqua denarius	= 1 bajor dénár	= 1	saiga = 3 fr. dénár = 4·55 gr. ez.
				= *1 fr. dénár* = 1·5 gr. ez.

A *Merovingok* utánozták a bizanci arany solidust és trienst s ez utóbbira 4 germán saigát vagy 12 frank dénárt számítottak. Ezen arany triensnek vagy kis arany solidusnak megfelelő ezüst solidust dénárokban 20-szor véve (= 240 dénár) elnevezték *Károly*-súlynak (pondus Caroli = font = libra.) Ez ¾ római font (12 + 3 róm. uncia) = 408 gramm, mely Bagdádból terjedt el spanyol, frank és skandináv földre 775 táján. A *római denarius* 4·5 gr. ezüstje a *frank dénárban* 1·5 gr.-ra szállott alá, egy harmadára. Az arany solidus 36 dénárt ért (30-at, 40-et is), az arany triensnek megfelelő ezüst solidus pedig 12 dénárt. A magyarok az arany solidust használták. Az ezüst solidus csak egyszer fordul elő XI. századi törvényeinkben, a gyűjtogatásnál (Sz. Istv. II. 30).

5. A magyarok eredete, őshazái. Öröklő monarchia. Már a perzsa-arab és a görög egykorú írók *madzar, madsar*, néven is emlegetik azt a turk-hunn fajta népet, mely a Duna-

Tisza vidékét 900 körül elfoglalta. Maga a honfoglaló nép önmagát *magyer*-nek (moger) nevezi még 1200 körül is, Anonymus művének írásakor. A magyarokat gyakori követségek s a Konstantinápolyban sokszor megforduló előkelők útján legjobban ismerő görögök őket két századon át (900—1100) rendesen *turkoknak* írják.[1] A többi népek *ungar*, hungar, vengr stb. névvel emlegetik őket, ami az onujgur, onugur, onogor, unugor nevekben élt a régibb századokban. A mai *összehasonlító nyelvészet* pedig azt állapította meg, hogy a magyar nyelv ősi kezdetleges szókincse és alaktana, szerkezete finn-urali, főleg vogul nyelvrokonságra vall. A néptörténeti török vérrokonságot és a nyelvtörténeti finn-urali nyelvrokonságot csak úgy lehet egyesíteni, ha fölvesszük a török eredetű magyarság nyelveseréjét egy finn-urali, főleg vogul szomszédságú és rokonságú új anyanyelvvel.[2] S ennek történetileg elégséges okát adja az Irtis-folyó és Ural-hegység közt Kr. u. 93—457 közt kalandozó onujgurok negyedfélszázados szomszédsága egy az Ural hegység keleti lejtőjén lakó vogul-osztják-féle néppel. Föl kell vennünk, hogy az onujgurok e hosszú idő alatt sok hadifoglyot, nőt szedtek össze azon szomszédságban és negyedfél század alatt, s ekkor, meg a Kuban folyónál eltöltött két század (457—670), a Don és Dnjeper közti Onogoriában átélt másfél század (670—835), az atelközi, Dnjeper-Szeret folyók közt eltöltött hatvan év (835-895), végül a honfoglalás és kalandozások egy százada alatt (895—1000), összesen tehát *kilencszáz év alatt a nyelvi átalakulás* észrevétlenül végbement. A Pray-codex nevű misekönyv 1000—1070 közti egykorú, jó történeti bejegyzéseci mutatják, hogy e misekönyv, bár csak 1193 körüli másolatban maradt reánk, egészben véve megvolt már a XI. század első felében; megvolt valószinűleg a benne levő legrégibb összefüggő magyar nyelvtermék, a „halotti v. temetői beszéd" is. Ez pedig már a magyar nyelvet a mai finn-vogul-féle rokonságában tünteti föl. Ezt mutatják az 1055. évi tihanyi alapítólevél magyar szavai is.

[1] A Dukasz Mihály bizanci császártól I. Gyésza magyar királynak küldött korona e király zománcképe mellé *„a turkok králja"* feliratot csatolta 1074 táján hivatalos pontossággal.

[2] Igy olvadt be a germán *frank* a romanizált gallba, a germán *nyugati gót* stb. a spanyolba, a germán *normann* a franciába, angolba, oroszba, déli olaszba, a germán *langobard* az olaszba, a hunn-török *bolgár* a szlávba. Ez utóbbi ránk nézve a legjobb analogia.

Az onujgur-hjungnu történet Kr. e. 200-tól kezdve a khinai egykorú emlékekkel van biztosítva, Kr. u. 93-tól kezdve a görög-római egykorú forrásokkal hunn és onogor stb. néven. Itt megkapjuk a hunnokkal és ujgur álavarokkal való ungar-turk-magyer rokonságot, az ungar és a magyer név eredetét. A magyer név t. i. valószinűleg *Muagyer* hunn fejedelem nevéből eredt, ki megmentette félezer évre az ősi vallást (528) s ezt a következtetést támogatja a rokon török népek analogiája, kik szintén fejedelmökről nevezték el magukat szeldsuknak, ozmánnak stb. Ellenben a finn-urali „*anser* = *agyar*" analogiájára készitett „*mansi-erge* = *magyar*" névszármaztatás (jelentése: „Manies-vidéki ember"; Manies pedig a Kaspi- és Azóvi-tenger közt több folyó és tó neve) csupán modern tudósoktól alkotott szó-összetételen alapszik, mely az emlékekben sohasem fordul elő.[1]

Az onujgur-magyar történetben *őshazák* az Orkhon-folyóvidék s az Irtis-Ural köze Ázsiában; Európában pedig az Ural-Volga köze 457-ig, aztán a Kuban melléke, innen szétágazás a Káma-melléki és a Don-Dnjeper közti Onogoriába. Ez utóbbi *Onogoriában 670—835 közt* laktak a magyarok. Előbb a Kuvrat-féle *bolgár* = volgai hunn (hunni volgares) uralom hatott reájuk valami negyven évig. A bolgárok fejedelmének címe „almus", lovassága többnyire páncélos. Ivadékaik a mai csuvasok, kiknek nyelve legközelebbi rokon a magyar nyelvben fönmaradt ótörök szavakkal, melyek kezdő kulturánál többet mutatnak, a minő a teve, ökör, sajt, buza, bor, seprő, gyékény, gyűszű, gyűrű, szatócs, tükör, tanu, tor, gyász, erő, érdem stb. Ezek nem okvetlenül bolgár jövevényszavak, hanem valószinűleg csak romjai, szigetei a vogul-féle anyanyelvbe beolvadt magyar-törökségnek. A volgai bolgárok közt kezdett hódítani a mohammedán hit. Álmosuk, fejedelmük lovakat kapott alattvalóitól s az áruk tizedét vagy tizedértékét kapta vámul a kereskedőktől. A Don-Dnjeper közti Onogoriában a *kazárok* hatottak a magyarokra. Kazár tengernek nevezték a Fekete-tengert. Öröklő királyuk a khagán s főtisztje a bég. A főtörzs 10.000

[1] „Anser" és „mansi-erge" közt nem csupán az *m* hang okoz különbséget, hanem az *i* és *ge* is. A „*pü-erge*" cseremisz szóból a magyarban „fi-erj", „férj" lett (*erge* = *fiú*, puerge tehát *pü-fiu* vagy tán *fi-fiú* lenne pontosan); de ha „fierj, férj" lett is, itt megmaradt az „erge" második szótaga *j* alakban, mi a magyer név végén a legrégibb forrásokban is hiányzik (arab, görög, Anonymus-féle írásokban).

lovast állított hadba s ehhez a fejedelem még 7000 zsoldos páncélost tartott. Nagyobb részük zsidóhitű és mohammedán. Télen két városban laknak, tavasztól őszig a mezőségen. A kazárok és „turkok“ közt Konstantinosz szerint három évre szövetség jött létre a besenyők ellen. A kazárok egy része a *kabarok* pártot ütöttek s legyőzetve a turkokhoz menekültek, kiket aztán megtanítottak a kazárok nyelvére s „a mai napig (955-ig) is azon beszélnek, de emellett birják a turk nyelvet is“. Minthogy a kazár-kabar nyelv török fajta, tehát a kabar hatás nem jelenti a vogul-féle nyelvhatást. Konstantinosz császár jó egy századdal utóbb értesült arról, hogy mikor a turkok Chazariához közel laktak, e népet *„szabartoi-asphaloi“*-nak (szavarti aszfali = fekete fiak) nevezték.[1] Hét törzsből állott a nép. Közös fejedelme nem volt, hanem mindegyik törzs élén boebodosz = vojvod állott s köztük tekintélyre első az, akit Lebediasznak hívtak, úgy hogy róla nevezték el az egész nép akkori lakóhelyét *Lebediának*. Mikor ott három évig éltek a kazárok szövetségében, a kazár khagán egy előkelő kazár nőt adott feleségül Lebediasznak. De nem született gyermeke. Történt végül, hogy a *besenyők* megtámadták a kazárokat, a kazárok azonban leverték a besenyőket s ezek elvesztvén földjüket, a turkok földjét foglalták el. *A turkok népe kettészakadt:* egyik részük *Persia* felé költözött keletre, a másik részük nyugatra huzódott *Atelkuzuba*. Valószinű következtetés szerint a kazárok 835 táján a besenyők ellen építették föl a Don partján Szarkel várát, amikor a Don és Dnjeper közét a besenyők elfoglalták. Akkor Lebediasz (Lebed, Leved, Eleved) vagy magyarosan Előd, hogy róla nevezhették el e korábbi hazát, legalább harmineöt éves volt Lebedia elhagyása idején, tehát 800 körül született s hatvan év körül lehetett, mikor megkinálták a

[1] Egykorú örmény források szerint a kalifától kinevezett *armeniai* kormányzó 854-ben az Araxes és Kur folyók közt elfoglalta *Udi* tartományt és foglyul ejtette Sztefannosz *szevorti* főnököt, ki Bagdadban keresztény hitéért vértanú lett a kalifa előtt. 886-tól lázongtak a szjevortik. A Leo és Konstantin görög császárokkal szövetséges örmény uralkodók egyike Udi tartományt *Hunaragerdig* visszafoglalta az araboktól, de 910-ben a szjavortik ütközet előtt átpártoltak az arabokhoz; csak Konstantinosz császár segítségével sikerült Armeniát visszahódítani (921). Igy értesült Konst. cs. arról, hogy *a pannoniai turkok* még az ő idejében is állandó *összeköttetésben voltak Persisben* (északi Armeniában) *lakó szavarti testvéreikkel. Kézai* is említi a Persisben lakó magyarokat. Egy XIII. századi örmény följegyzés Udiban említi a *„Madsarok völgyét.“* Thury J. Századok 1897.

fejedelemséggel, de már nem tartotta magát arra alkalmasnak (860 k.).[1]

Atelkuzu-ban, a Dnjeszter közén lakott a turk-magyarság a besenyők és az *eszegel* bolgárok földje közt (835—895), mikor Gardézi és Ibn Roszteh forrásai megemlékeznek a Fekete-tenger partján két folyam közt élő madsarokról. Az itt említett eszegelek a székelyek ősei. Ama perzsa-arab földrajzírók szerint a madsarok főkirálya a *kende*, az a fejedelem pedig, aki az ügyeket intézi, aki kormányoz, az a *dsila*. Minden madsar a dsila szavára hallgat, támadást, védelmet és más ügyeket illető parancsainak engedelmeskedik, mint a kazár nép a khagán mellett álló bégnek. Konstantinosz császár szerint a turkok *első archonja* az „Arpadész" nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó. Van még két más archon is, akiknek címe *gylasz* és *karchasz* (gyila és harka), akik bírói tisztet viselnek. Van még fejedelme mindegyik törzsnek is, a kabarokkal együtt nyolc törzsnek, amelyek közt szövetség van a háborúkra nézve, s amely részt megtámadja az ellenség, azt a többiek tanácsal és törekvéssel teljesen megsegítik. Rövid idő mulva azután, hogy a turkok Atelkuzuba (Etelköz) költöztek, a kazár khagán felszólította a turkokat, hogy küldjék hozzá hajón első vojvodjukat, Lebediaszt. Mikor ez megérkezett, azt mondta a khagán: „Azért hivattalak, hogy mint nemes, vitéz és böles férfiú, ki első vagy a turkok közt, *légy archonja népednek, nekem pedig engedelmeskedjél*". Lebediasz megköszönte a kegyes jóakaratot, de kijelentette, hogy ő ily uralomra nem képes és jobban ajánlja Szalmutzészt, az utána való vojvodot vagy az ő fiát Arpadészt. A khagán ily értelemben küldött üzenetet a turkokhoz, akik tanácskoztak s úgy ítéltek, hogy jobb lesz Arpadészt megtenni fejedelmöknek, mint atyját, mert mél-

[1] Pauler Gyula (A magy. nemz. tört. Sz. István ig. 1900.) szerint a *baskir* magyarság 830 táján ereszkedett le az Ural vidékéről s átkelve a Volgán, Donon, a Dnjeperig terjeszkedik. *Szarkel* vár a baskir magyarok ellen épült. Ezek 860-ban még a Dnjeper és Don közt laknak, mert *Konstantin* = Sz. Cirill, a krimi Chersonnál találkozott akkor egy magyar csapattal, mint a kazárok szövetségesével. *Gyulát* (vezért, bírót) a baskir őshazából való kiköltözködéskor választottak először, *kendét vagy karchaszt* pedig a gyula helyettesének (mint a kazár bég helyettesének kender-khagánt) a Don és Dnjeper közt gyakori hadjáratok miatt választottak. *Lebedia* csak rövid időre szóló név lehetett 885 táján. Előd népe 889-ben költözött át a Dnjeperen Kievnél *Etelközbe*. *Árpád megválasztása* örökös fejedelmul 890-ben történt.

tóbb reá, *bölcs tanácsú és gondolkozású, kiválóan vitéz s az uralomra alkalmas.* Meg is tették fejedelmöknek *a kazárok szokása és törvénye szerint* fölemelve őt paizsukra. Ezen Árpadész előtt sohasem választottak fejedelmet a turkok és „mind a mai napig" az ő nemzetségéből válik Turkia fejedelme.

A turkoknál azelőtt a törzsfők közt tekintélyre első volt Előd, de nem volt öröklődő tekintélye s elsősége. Vagyis addig *arisztokratikus törzsszövetségben* éltek a törzsek, élükön patriarchális abszolut hatalmú törzsfőnökökkel, s az egész szövetség élén a törzsfőnökök közül fölváltva választott fővezérrel, ki már öregedett, úgy 60 éves lehetett, 860 körül, mikor Árpádot valami 30 éves korában a törzsfőnökök a kazár khagán kivánságára kazár szokás és törvény szerint, tehát öröklő monarchává választották és emelték föl. A magyar államforma így *arisztokratikus öröklő monarchiává* lett. Az uj fejedelem cime Konstantinosz szerint „megaszarchon", *nagyfejedelem,* „senior magnus" a nyugati írók szerint. Mig ez állást Árpád előtt választással töltötték be, addig a személyi kiválóság biztosítva volt. Az öröklés elve kiküszöbölte a választással járó pártoskodásokat, de nem biztosította a személyi kiválóságot, azért választottak melléje végrehajtó főtisztet, *gyilát,* kinek a címe későbbi hangzóilleszkedéssel lett gyula. Ez intézkedik katonai s egyéb ügyekben, egyszersmind biráskodik. Másik biró a *harka.*[1] „A monarchától vezetett népet főnökei szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá, ha vétett, s nem szeretettel, hanem rettegtetéssel tartják féken", mondja Leo császár a Taktikában. A X. század közepén a bizanci császár jónak látta, hogy a *turkok archonjaihoz* cimezzék az üzeneteket. A monarchiát tehát akkor erősen korlátozták a törzsfőnökök, s gyönge, tán fiatal volt a nagyfejedelem. Konstantinosz előadása nyomán Árpád családja így ágazott el:[2]

[1] Századok, 1899. 581. l. jegyz. szerint Konstantinosz *karchasza* megfelel a kazár *kender-khagán*-nak, tehát az arab íróknál említett madsar *kendé*nek. Ez a magyar tulajdonnevekben is megmaradt *Kende, Kendefy* alakban.

[2] Szerinte Arpadesznek négy fia volt, Liuntint itt nem említi. Elsorolja a négy fiú fiait. A harmadiknak fia Falitzisz, ki most fejedelem. Arpadész fiai már mind meghaltak, de vérei Falész, Tasész és unokatestvérök Taksisz még élnek. Tebelész fia Termatzusz „mostanában eljöve mint szövetségesünk Bultzússzal, Turkia harmadik fejedelmével, karchaszával", ki Kalé karchasznak a fia.

Árpadész

Tarkatzúsz — Jelech — Jutotzasz — Zaltasz — (Liuntisz)

Tebelész — Ezelech — Falitzisz — Takszisz — Taszész

Termatzúsz — (Falész)

Nyilvánvaló, hogy itt a görög nominativus végzetével meg vannak toldva az eredeti nevek s a betüknek ujgörögös, akkor már meglevő hangértékét kell vennünk, hogy megkapjuk a magyar törökös nevek helyes kiejtését. Ebben segítenek a régi személynevekből lett helységnevek. S itt leghasonlóbbaknak találjuk a pestmegyei északi *Tarkás*-t, a tolnai *Tevel*-t és *Tormás*-t, a pestmegyei *Üllő*-t, a szebeni *Ecsellő*-t (= fésű), a veszprémi *Jutas*-t, a fehérmegyei *Vál*-t vagy a somogyi *Faisz*-t, a tolnai *Csát*-ot vagy veszprémi *Csoltát*, Csótát, a pestmegyei Taksonyt, mely eredetileg *Taksin* és ott közel Tast. Ha „Taxis" tőalakja Taksin helyes kiejtéssel, akkor Liuntisé *Liuntin*. De ez bajosan azonosítható Leventével, melynek régi alakja a XI. században Leventa.[1]

A *hét turk törzs* neve Konstantinosz szerint ez volt: Neké, Megeré, Kurtugermatosz, Tarianosz, Genach, Karé, Kaszé. Ezen elgörögösített nevek eredeti alakja ismét magyar helységnevekből következtetve valószinüleg így hangzott: Nyék, Megyer, Kürt-gyermat, Tarján, Jenő (Jenák), Kari, Kazi.

A *törzsfőnökök nevét* a régibb Anonymus és a 80 évvel stb. későbbi krónikák kissé eltérően őrizték meg. *III. Béla király jegyzője* ezt a névjegyzéket és leszármazást adja:

Almus — Eleud — Huba — Tosu — Ound — Cundu — Tubutum

Arpad — Zobolsu — Zemera — Lelu — Ete — Curzan — Horca

Chak — Calan — Colosoy — Gyula — Zombor

Moglout

A krónikák vezérei:

Arpad — Zabolch — Ver-Bulch — Lel — Ursur — Cund — Jula

Chak — Zuard

Anonymus egykorú forrást nem használt mást, mint Regino prümi apát krónikájának néhány adatát. Az igricek mondáit leszólta. Mégis a családi hagyományokat ezektől kellett vennie és a saját kora viszonyaiból következtetett visszafelé. Az „Álmos" választásakor kötött *vérszerződést* is így kell megitélnünk: igric-hagyományokból és 1204 körüli

[1] V. ö. Csánki: „Árpád és az Árpádok" c. díszműben Karácsonyi tanulmányát „Árpád birtokai"-ról. 139—145. l.

történeti kombinációkból kell származtatnunk. Konstantinosz ugyan nem szól Árpád választóinak szerződéséről, választási föltételeiről, de aligha történt meg az örökös fejedelem megválasztása valamilyen szerződés nélkül. Valószinü, hogy az igricek énekeiben volt e szerződésről szó. Az 1. cikkely kétségtelen hitelességű: *míg Álmos nemzetsége él, addig ebből lesz a magyarok fejedelme.* A 2. cikkely egész természetes elv: *ami jót közös fáradsággal szerezhetnek, abból egyikök se legyen kizárva.* Mivel a törzsfőnökök cime Anonymusnál ugyanaz, mint a korabeli királyi főtiszteké: „principes, nobiles" s főleg akkor kezdődik a királyi várföldek nagybirtokokként való pazar adományozása: azért valószinü, hogy e cikkelyt az író korabeli felfogás, András hercegnek és nagy párthiveinek a megegyező felfogása, törekvése szülte. Még inkább ilyen a 3. cikkely: *a főemberek és ivadékaik sohase rekesztessenek ki a regnum* (= királyság), *ország tanácsából és tisztségéből.* Vagyis a királyi főtisztségek családjukban öröklővé legyenek, ami nyugati feudalis törekvésnek tünik fel és csakugyan törekvése lett a XIII. század királyi főtisztjeinek, de az előző századokban hiányzott, ámbár természetesen megvolt a X. század törzsfőnökeinél. A 4. cikkely így szól: *ha valamelyik utóduk hűtlen lenne a fejedelem személyéhez és viszályt szítana a fejedelem és rokonai közt, annak vére ontassék.* Mintha az aradi véres országgyülés visszhangja volna ez. Az 5. cikkely szerint, *ha Álmosnak és a főembereknek valamelyik utóda megszegné esküjöket, örökre ki legyen közösítve anathemával.* Ez szent István II. 51. és Kálmán II. 6. törvényére s a XIII. századi előkelő esküszegők büntetésére emlékeztet, mely elhangzott már Imre király idejében és III. László koronázásakor.

Az ősi hunn-magyar alkotmánnyal kapcsolatban hivatkozni szoktak arra az adatra is, amelyet Kézai és más krónikásaink a hunn történet kezdetén mondtak el: a Szcitia őshazában 108 tartomány volt, mert *108 magyar nemzetség volt*[1] s a többiek jövevény- vagy fogolyeredetüek; a kiköltöző hunnok *kapitányokat* választottak és a hadsereg megitélésére biróul *rectort;* ha ez túlzott itéletet mondana, a *communitas* megsemmisítheti s a vétkes kapitányt és rectort leteheti. Törvényes szokás volt a hunnok és magyarok közt

[1] Szcitia 108 tartományáról nincs más adat, ez csak visszakövetkeztetés abból, hogy Kézai korában csakugyan 108 magyar eredetű nemzetséget ismertek és valami 80 jövevénynemzetséget

Gyészáig, Taksony fiáig, hogy a hírnökök a várakban e szóval gyüjtötték hadseregbe a magyarokat: *„Isten szava és a magyar nép szava*, hogy ezen a napon mindenki fegyveresen ezen a helyen pontosan megjelenjék, meghallani a communitas tanácsát és parancsát.“ S aki e fölhivást megvetette és nem tudta okát adni, a szcita törvény az ilyent *késsel ketté vágatta* vagy kétségbeejtő helyzeteknek tette ki vagy a közösség szolgaságába taszította. Ez nagyon kései hír, az Árpádkirály-kor végéről s a capitaneus, rector, communitas kifejezések dalmata-olasz városokból kerültek hozzánk. Azért négy századdal régibb magyar alkotmánytörténeti következtetésekre e hír igen kétséges alap.

Atelköz(ö)ből segítették a magyarok a bolgárokat macedon foglyaik lázadása ellen az *alsó Dunánál* 839-ben s itt találkoztak a magyarok Konstantinosszal (Sz. Cirill) 861-ben. Az etelközi magyarokra vonatkoznak az *arab írók* tudósításai. Szerintök a madsar nép török fajta. Fejedelmök 20,000 lovassal indul háborúba. Tartományuk kiterjedt, *a bolgárok és eszegelek közt* fekszik, *kik szintén bolgárok*. E tartomány a Fekete-tengerrel határos, ahonnan a Dsaihun (Dnjeper) e tengerbe folyik. Télen a magyarok folyók közelébe huzódnak és halásznak. Sok a szántóföldjük. Uralkodnak a közeli szláv népeken, nehéz terményadókkal terhelik őket s foglyul ejtve, Kherson görög kikötőben adják el vagy a saját földjeiket műveltetik velök. A magyarok házassági szokása az, hogy a nő minősége és marhákban álló vagyona szerint a férfi több-kevesebb nászajándékot, jegyajándékot ad a nőnek. Erre a leány atyja bevezeti a vevő-vőlegényt s megmutatja menyét-, nyuszt-, evet-, coboly- és rókabőrökben, kamukaselyem szövetben levő vagyonát és tíz prémes ruha értékében egy szőnyegbe göngyölve a vőlegény atyjának lovára köti és így az uj párt haza kísérik. Hogy a magyarok (fekete ugorok, míg a kazárok fehér ugorok) egyszer hareoltak *Kijevnél*, ezt a XII. századi orosz Nesztor-krónikában jegyeztek fel az etelközi tartózkodás idejére (889).

Az etelközi magyar turkok hadviselésmódját írta le VI. Böles Leo császár, miután szövetkezett velök Simeon bolgár cár (888—927) ellen, ki Macedoniában megtorolta a „rómaiakon“ kereskedőik zsarolásait. A császár hadihajókon elküldte a Dunára Nikétasz nevű emberét, ki ajándékokat vitt és Arpadésszal meg Kurzanésszal (Korszán) találkozva rábirta a turkokat a *bolgár háborúra*. A szövetséges turkok

Árpád fiának, Liuntinnak vezérlete alatt átkeltek a Dunán görög hajókkal a bolgár földre s *három csatában* győztek és ostrom alá vették Simeont Szilisztriában, aztán hazatértek (895). Simeon a *besenyőkkel* szövetkezett s egyszerre törtek Etelközbe, mikor egy magyar sereg távol járt. Az otthon maradt magyarok keményen küzdöttek, mert 20.000 bolgár esett el, noha végül az egész magyarság kiköltözött nyugat felé. Árpád a legközelebbi szomszéd *bolgár-eszegel népből hadifoglyokat* hozott magával s ezek az uj hazában mint székely századok fölfegyverezve, magyar nőkkel összeházasodva hamarosan elmagyarosodtak, de külön csoportokban élve megtartották székely nevöket.

Állandó honfoglalás. A magyarok már 892-ben végig száguldottak a Tisza-Duna vidékén, mikor Arnulf német királynak segítettek pusztítani *Morvaországot.* Szvatopluk halála évében *Pannoniába* törtek be (894). Mikor Szvatopluk fiai közt kitört a viszály, a magyarok Mojmir nagyfejedelmet segítették, míg az ifjabb Szvatopluk a németekhez fordult támogatásért. Közben a magyarok Pannoniát és a Morva folyóig terjedő nyitrai hercegséget elfoglalták, még előbb a Tisza felső vidékét, végül a Körös, Szamos és Maros mellékeit. A *morvák* csakhamar megbarátkoztak, *„megnyírták ál-keresztény fejöket"* s együtt pusztítottak a magyarokkal, mint a bajor püspökök panaszosan megírták a pápának (900). *Pannonia meghódítása* az előző évben már befejezettnek volt tekinthető, biztos birtoknak látszott, mert 899 nyarán hadjárat ment *Lombardiába* s a magyar sereg nyugodtan hagyta háta mögött Pannoniát és csak a következő évben tért vissza. Ekkor meg a Duna mindkét partján betört *Bajorországba*, tehát *Nyitra* vidéke is már biztos birtoka volt a magyarságnak. Liutprand cremonai püspök félszázad mulva azt írta, hogy a „turkok" nemzete „igen nehéz átjárású gyepükkel, melyeket *clusáknak* nevez a nép, volt elválasztva tőlünk, úgy hogy nyugatra, sem délre nem járhatott ki. Arnulf volt az, ki őket Európa veszedelmére kieresztette. Ezért szörnyű betegséggel lakolt, mert apró férgek ették meg."

Anonymus elbeszéli a magyarok útját Szcitiából Szuszdalon, Kieven, melyet ostromoltak s Halicson át. A haliesi herceg 3000 paraszttal vágatja előttük a Havas-erdő fáit, hogy átmehessenek a Hung vidékére. A kievi és haliesi herceg, kiket jobbágyurak vesznek körül, leírják az itt levő országot és lakóit. Hogy Attila után a római fejedelmek fog-

lalták el Pannoniát a Dunáig s ide helyezték pásztoraikat. Azért e földet *pascua Romanorum*-nak nevezték.[1] A Duna-Tisza közét Keán bolgár nagyfejedelem, *Szalán* nagyatyja foglalta el az orosz rutén határig. Tiszától az Igfon erdőig és Marostól a Szamosig terjedt Marót országa, kinek unokája *Mén-Marót*. Ennek sok a kedvese és kazár a felesége. Marostól Orsováig *Glád* herceg uralkodik, ki Viddin várából jött, kúnok segítették[2] s ivadéka Ahtum. Erdélyben *Gyelő* herceg uralkodik az oláhokon és szlávokon. Garamtól a Morváig cseh herceg kegyelméből *Zobor* nyitrai herceg parancsol. Szvatoplukról nincs szó. A honfoglalás főcsatája az *alpári csata* Szalán ellen s itt Lél a kürtös és Bules a zászlótartó.[3] Először a *kúnok* kapnak birtokokat Mátra vidékén.[4] *A honfoglalás szakaszai:* a Bodrogig, Sajóig, Meszesig, Gyelő váráig; a Zagyváig, Morváig, Titelig, Orsováig; a Dunántúl és Biharország, hol Mén-Marót nőül adja kis leányát Árpád fiának a kis Zultának. Szeriben tőnek szert (sort) az ország minden dolgában.

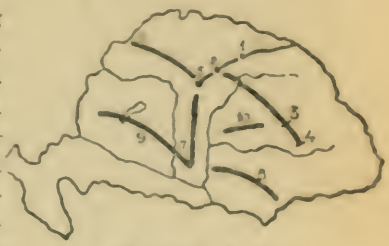

A honfoglalás tíz szakasza.

Nyolcvan évvel Anonymus után *Kézai krónikájában* már más mondák szólnak a honfoglalásról. Hogy Attila után Pannonia tíz évig király nélkül volt, aztán *Szvatoplug, Marót fia, lengyel fejedelem* foglalta el Pannoniát s még a bolgárokon is uralkodott. A magyarok a Hung folyótól ajándékokat küldtek neki, aztán megverték *Bánhidánál*. Mikor elaggott atyja ezt Beszprém-várban meghallotta, hirtelen meghalt. A magyarok Szuszdalon és Kieven átjöve megalapították *Hungvárt*, melyről nevüket nyerték, és *még hat várat*.[5] Hét sere-

[1] Ezt Odo de Diogilo francia apát 1147. évi útleveléiben olvashatta Anonymus.

[2] A kúnoktól segített bolgár-oláh fejedelemség 1186-ban keletkezett. Előbb erről nem lehetett szó.

[3] Ezek 60 évvel későbbi szereplők, az augsburgi csatában (955) s a honfoglaláskor még gyerekek sem igen lehettek.

[4] Szent László-kori kún hadifoglyok.

[5] Ez a *Siebenburg mondája*, a Cibinburg = Cibinvár nevéből költött erdélyi szász monda, mely a XIII. században keletkezett.

gök egyenkint 30.000 fegyveresből állott.[1] A Dunán Pestnél és Szobbnál keltek át. A Duna körül volt Szvatoplug vára. Ennek őrsége elszaladt, mikor uruk elveszett. A várban elpusztult az elaggott *Marót, akiről azt a helyet elnevezték.*[2]

A bővebb krónikákban el van mondva, hogy *Köcsid* magyar kémet Szvatoplug megajándékozta azon való örömében, hogy parasztok érkeznek az ő földjének művelésére. *Köcsid* vizet vitt a Dunából, perjefüvet és földet övéinek, kik megízlelték mindezt. Árpád kürtjét megtöltve a Duna vizével, kérte Istent, hogy adja nekik e földet örökre. A magyarok *háromszor Deust kiáltának* (Deösnél, Désnél) s *nagy lovat* küldtek Szvatoplugnak *arábiai aranyos nyereggel és aranyos fékkel.* Örült a herceg, hogy ezt *bérlő telepesek* módjára küldik a földért, s azt mondta, legyen nekik annyi földjük, amennyit akarnak. A hét vezér bejött Pannoniába s uj követet küldtek, hogy a herceg ne maradjon az országban, melyet megvettek lovon, a füvét féken, a vizet nyergen. A Duna közelében szép mezőn megütköztek. Szvatoplug a Dunába ugrott. Az Úr visszaadta a hunn-magyaroknak Pannoniát. Árpád a Noé hegyen Fehérvárnál ütött tábort és ez az első hely, melyet magának Pannoniában kiválasztott.

Meghalt pedig Árpád Anonymus szerint (52. f.) 907-ben s egy kis folyó fejénél temették el, mely kőmederben száll le Attila-várába (Óbudára). Utóbb Fehéregyház épült Árpád sírjánál s ez oklevelek határjárása alapján meghatározható.

A honfoglalók elhelyezkedésére Konstantinosz adataiból kapunk némi tájékoztatást. Azt mondja: „Turkia kezdete táján van *Traján császár hidja*", „az Aldunán túl esik a turkok lakóhelye, melyet az ott folyó vizek szerint neveznek"; e folyók a *Temes*, második a Tutész (Béga?), harmadik a *Maros*, negyedik a *Körös* és ismét más folyó a *Tisza*,[3] a turkok a *Száváig* laknak s a horvátokkal a hegyeknél határosak. A folyók általában nem szétválasztók, hanem inkább összekötők. Azért Fehérvár megyéje a Duna mindkét partjára, a solti részre is kiterjedt, hasonlóan Komárom, Esztergom vármegye, a Dráva-menti magyar megyék szintén két-

[1] A Képes Krónika és a Dubnici egy seregre csak 3000 fegyverest számít, de a 108 nemzetségre egyenkint 2000-et, ez összesen *216.000 fegyveres.* (Ugyanennyit kapunk, ha a XIII. századi 72 várispánság mindegyikére 3000 fegyverest számítunk.)

[2] Ez *Pilis-Marót* nevéből eredt *monda.*

[3] Görögösen e folyók neve: *Timisész, Moresész, Krisosz,* Tilza.

partiak. Ugyanígy látjuk, hogy ősi magyar nemzetségek birtokai nagy folyók mindkét partján terülnek el: Abáké a Tiszánál, Ajtony nemzetségé a Marosnál. Ebből következtethetjük, hogy *Konstantinosz* föntebbi *öt folyója nem jelenti öt törzs lakóhelyének határát.*

Anonymus és a krónikák törzsfőnökeihez kritika fér. Árpád hiteles, de Lél és Bules két nemzedék korával későbbiek, Könd(ö) és Gyula hivatalnevek; Bogátot és fiát Bulcsót, ki Konstantinosz szerint karchasz(= harka, v. ö. Tötöm fia Harka) főbíró, Anonymus az egyszerű vitézek közt említi. A *törzsfőnökök elhelyezkedése* a krónikák szerint szabad tetszésöktől függött, sőt a nemzetségeké is. A régibb *Anonymus szerint* Árpád a Csepelszigetet veszi birtokába, Előd a Vértes keleti alját, Könd a Pilis keleti alját, Hoba Nyitra vidékét,

Anonymus szerint — A krónikák szerint

a magyar törzsfőnökök elhelyezkedése.

Tas a solti részeket és Szabolcsal a Nyirséget, Ónd Csongrád vidékét, Tőtöm Erdély északnyugati sarkát; kún vezérek a Tarcal folyótól Mátra hegységig terjedő területet kapják (Ketel, Böngyér, Ócsád, Ed(ö), Edömér), továbbá Komárom vidékét (Ketel), a tolnai Szekcsőt és fehérvármegyei Vajtát (Ete, Bajta). *A krónikák későbbi előadása szerint* Árpád Székesfehérvárnál, Szabolcs Csákvárnál, Vérbules a Balatonnál, Lél Galgócnál, Örs-ur a Sajonál, Könd a Nyirségben, Gyula Erdélyben foglalt birtokot.

Árpád, a Csák-nemzetség és a Gyula-Zsombor nemzetség birtokaira nézve megvan az egyezés Anonymus és Kézai kora közt. Az, hogy Anonymus *négy törzsfőt* helyez el közel egymáshoz (Árpád, Előd, Könd, Tas), az ország többi részeibe pedig csak hármat (Hoba, Ónd, Tőtöm), ez megfelel annak a ténynek, hogy a XIII. században ismert magyar nemzetségek ősi birtokai csaknem mind a Dunántúl voltak s onnan szereztek birtokokat az ország többi részein.

Ami az *Árpád-családot* illeti, kétségtelen, hogy ezé volt az egész országban minden frank és szláv eredetű vár és fejedelmi curtis a hozzájuk tartozó falvakkal és a lakatlan erdős, vizes területekkel. Árpádnak csak a kedvelt lakásai voltak a Csepel-szigeten és Fehérvárott, mi megfelel Imre király s Anonymus korának, amikor a magyar király már elhagyta Esztergomot és Csepelen át közeledett a budai székhely megalapításához a Pilis erdőségek közelében, az ország forgalmi középpontján, a pesti és magyeri (békásmegyeri) révek közt. Ott volt Aquincum romjain fölépítve Budvár, melyet a német telepesek Etzelburgnak, Attilavárnak neveztek el; s ott volt Korszán vára is. Korszán mint Kurzanész van említve a bolgár háború előtt a magyar turkok egyik főembereként az egykorú Georgiosznál; Korszán atyja pedig Anonymus szerint Könd(ö), talán egy kende nevéből, kitől a *Kaplony* nyirségi nemzetség származtatta magát, mert eredetileg a Dunántúl volt az ősi fészke.

Odább nyugatra Esztergom—Komárom—Nyitra közt helyezkedett el a 924-iki olasz hadjárat vezére Szavárd vagy Szalárd s a 955-ben szereplő Lél nemzetsége, a *Szavárd-nemzetség* s a Hobától származtatott *Szemera-nemzetség*. Szavárd Anon. szerint fia Höleknek, Árpád nagybátyjának, kinek neve hasonlít Árpád fiához, Jelechhez.

Konst. szerint Bulcs harka Kálnak a fia, 949 táján Konstantinápolyban megkeresztelkedett, Cambray vidékén is említik kalandozását, s 955-ben kivégezték Regensburgban. Bogát Dursac-kal vezére a 921. évi veronai magyar kalandozóknak s ostromlóknak. Anon. szerint Bogát fia Bulcs(u). A krónikák szerint Vérbulcs a szalai Balaton-parton szállt meg, hol több Bulcs és tíz Kál falu őrízte nevét az apának és fiúnak. Itt lakott a *Vérbulcs- vagy Lád-nemzetség*. Bulcs és Bogát falvak maradtak Somogyban is.

Anon. szerint Pozsega és Valkó várát Botond foglalta el s ennek atyja Kölpöny Bodrogvár vidékén kapott birtokokat. Kulpun nevét Kupinova alakban őrzi egy falu a Szávánál, s Valkó—Bács vármegyékben volt birtokos a *Botond-nemzetség*. Valkó—Baranya vármegyékben birtokos a *Kán* (Kean)-*nemzetség*, melynek egyes tagjai utóbb Erdélybe kerültek és az erdélyi Gyula törzsfőnöktől származtatták magukat.

Ónd Csongrád vidékén volt honfoglaló Anon. szerint, a *Bár—Kalán-nemzetség ősc*. E nemzetség a szekesői részeken volt ősbirtokos.

Észak felé a Mátra vidékén az ősi magyar *Aba-nemzetség* telepedett meg, Ed és Edömén ivadéka, kik a krónikák szerint fiai Csaba hunn királyfinak egy kovarezmi nőtől. Anonymus ezeket tévesen azonosítja a kúnokkal, kiket csak Sz. László telepíthetett oda és Komárom vidékére mint hadifoglyokat, mert a magyar honfoglaláskor a kúnok még messze keleten a besenyők mögött laktak. Kúnokra illik a palóc név is. Ezeknél régibb ott az Örs- vagy *Örös-ur nemzetsége*. Ott támadt később a *Miskóc-nemzetség* is.

A *kabar törzs* szállása azonos Mén-Marót mohammedán-hitű, kazár feleségű fejedelem biharvári országával. A kabarok szomszédságában, a bihari részeken telepítette le Árpád a bolgár-hunn eszegelek, a *székely hadifoglyok* egy részét, más századaikat pedig a Vágtól nyugatra, a Trnava folyócskánál (a későbbi Gyiós faluban), továbbá a mosoni Perin faluban s a baranyai nyugati szélen, Vágy faluban.

Szabolcsvár és Tasvár (vagy Sárvár) vidékén Anon. szerint Szaboles és Tas volt a honfoglaló s Könd(ö) fia Kopján a *Kaplyon-nemzetség* őse. A krónikák szerint e vidéket Könd vezér foglalta el. Tovább dél felé terjeszkedett a Tötöm vezértől származtatott *Maglót vagy Gyula—Zsombor-nemzetség* a meszesi kapun kívül, az erdőeli Almás vizénél, Gyeló vára és Esküllő felé. Tötöm kéme volt Agmánd, Apafarkas atyja, akitől a doboka-szolnoki és kolozsi *Agmánd-nemzetség* származtatta magát.

Marosvár körül volt nagybirtokos az *Ajtony-nemzetség*.

A többfelé szétszórt s különböző korokból ránkmaradt adatoknak ilyen kombinációja nagyjában elfogadhatóvá teszi azt a tényt, hogy e földrajzi csoportosítás megfelel a *nyolc* magyar és kabar *törzs elhelyezkedésének*. De ki kell ezt egészítenünk azzal a másik ténnyel, hogy a 108 magyar nemzetség legnagyobb része eredetileg a Dunántúl volt birtokos. Az első honfoglalás tehát az egész magyar haderővel a Dunántúl szalai sarkáig nyomult előre délnyugat felé, ott megállapodott, a honfoglaló hősök először ott szereztek szállást a fejedelmi várak falvai közt, aztán kezdtek visszafelé terjeszkedni északi és keleti irányban.

A *honfoglalók számát* nem a XIII. századi magyar írók adataiból, hanem inkább a honfoglalással egykorú arab földrajzírók azon állításából következtetjük, hogy a magyar turk fejedelem 20,000 lovast küld a harcba. Ebben jogosan körülbelül a fegyverfogható férfiak felét látjuk. Így ezek összes

száma 40,000 férfi. E számból az egész lélekszámot megkapjuk, ha ötszörösen vesszük, tehát 200,000-re tesszük. Ide számíthatunk még 50,000 rabszolgát. Jó analogia a tatárjárás előtt Magyarországba költözött kúnok száma szintén negyvenezer harcossal s megfelelő számú családtagokkal és szolgákkal.

A turk-magyar *diplomacia* bizalmatlan, óvatos, titkolódzó, mint minden diplomacia. Alkudozásait enyhébb föltételekkel kezdi s aztán lehetőleg fölfokozza, mert nem ismeri még annyira a viszonyokat, hogy biztos követelésekkel állhatna elő. A magyar *hadszervezet*[1] alapja az általános védkötelezettség rokoni harcegységekben, nemzetségi zászlóaljakban, törzsi lovas hadosztályokban. Járőr és portyázó különítmények a családok vagy nemzetségek egy-egy katonai kötelékéből kerültek ki a többinek megzavarása nélkül. A harc bevezetésére a kabarokat használták föl. A rokonsági szervezet megkönnyítette a fegyelem fönntartását, mert a katonai parancsnok egyszersmind atya, nemzetség- és törzsfő. Ami a *felszerelést* illeti, sok volt a lovuk, melyet nemcsak harcra használhattak, hanem kaptak belőle ételt, italt, bőréből, szőréből, idegeiből fölszerelést. E lovak kicsinyek, de fürgék, tanulékonyak, kitartók. A turk élete nagy részét lován vagy lova mellett tölti, éjjel is. Főfegyvere a nyíl, melyet vágtatva is biztosan lő a lóról. Puzdrájába valami ötven nyilat dugott, a többit szekerek vitték utána. További fegyverei a fokos (csákány), az egyélű s kissé görbülő kard, a gerely s a vért és sisak. Lovukat elől szintén védték vassal, bőrrel vagy nemezzel. Paizsot csak a nem nyilazók, a parancsnokok használhattak. A *taxis* vagy hadrend kis térközökkel felállított rokonsági harcegységekből alakítva zárt, mély hadsornak látszott, de könnyen mozgott. Az első harcvonal mögött volt második is, ámbár ez gyakran hiányzott; ellenben nem hiányzott a tartalék oldalt rejtve, hogy a diadalt kiegészítse vagy az üldöző ellenséget megállítsa. Azért sík, fedezetlen térségen nem szerettek megütközni. A rejtett felállítást éjjel kezdték. A kabar, székely *előcsapatok* igyekeztek az ellenséget kedvező hadállásából kicsalni és rendjét megbontani. Mikor az ellenség az előcsapat mögött nyíltávolba érkezett, az előcsapatok gyorsan oldalt kitértek

[1] Rónai Horváth Jenő: A magy. hadművészet Árpád korában (a Csánki-féle „Árpád és az Árpádok" c. díszmű 83. stb. lapjain, 1907).

s megeredt a magyar *nyilzápor*. Ha az ellenség rendje megingott, a magyar első harcvonal borzasztó *haj-haj!* kiáltással rontott reá s a gerely, majd a fokos, csákány, balta, végül a kard kezdte meg a munkáját. Egyes családok, nemzetségek beékelődtek az ellenség hadrendjébe. Helyőket a második harcvonalbeliek töltötték ki, hogy a harcvonal zárt maradjon. Az előcsapatok az ellenség oldalait támadták s nem engedték oldalt kitérni. Kíméletlenül üldözték az ellenséget a megsemmisítésig s csak azután kürtjelre foglalták el az ellenséges tábort és szedték össze a zsákmányt, lovat, foglyokat. A diadalt áldomás, áldozat fejezte be. Nagyon feltünt a magyar fegyelmezettség és kitartás az üldözésben, összehasonlítva a nyugati népek kapzsiságával.

Ha az előcsapatok, a nyilzápor nem ingatták meg az ellenséges hadrendet, akkor *szinlelt hátrálás* következett hátranyilazással. Ha az üldöző ellenség hadrendje megbomlott, kürtjelre a turkok hirtelen visszafordultak s zárt hadrendben rontottak a szétszakadozott ellenségre s a rejtett tartalék is oldalba fogta. — *A harmadik haremód* az volt, hogy a turkok, mintha a felállítással nem volnának megelégedve, harcvonalukkal oldalt vagy hátravonulnak, ahol tartalékuk volt elrejtve. Az utánuk nyomuló ellenséget aztán megrohanják elől, oldalt és hátul.

Az *első csatában meggyőzve* nem hagyják fel a harccal, hanem sokképpen igyekeznek ellenségőket megejteni. A harcban vitézek, bátrak, kitartók, ügyesek, fegyelmezettek; vezéreik óvatosak és tervőket titkolók. Csellel, meglepetéssel, a szükségletek elzárásával is igyekeznek ellenségőket megtörni. Sáncokba nem szállanak. Messze állítanak előőrsöket s ha veszély közelg, a kürt távolról is gyorsan összehívja őket. Viszont a gondtalanul táborozó ellenséget igyekeznek meglepni. Legjobban szeretik a távolból való csatázást, cselbecsjtést, bekerítést, szinlelt hátrálást, szétszórt csatározást. Nyugateurópa népei mindezt csak az ujabb századokban kezdték alkalmazni. Az ősmagyar *stratégia célja*, hogy menet közben a hadoszlopok külön meneteljenek s a csatatérre egy időben érkezzenek meg, csak a francia forradalom háborúiban kezd feltünni. A honfoglaló magyarok ismerik a meglepetés és előőrsök alkalmazásának modern időkben hangoztatott fontosságát. A hadvezérlet a vajdák tanácsában előkészíti a hadjárat tervét, a végrehajtásnál pedig a lovas alparancsnokok nagyfokú önállósága érvényesül.

Az *Etelközből* nemzeti szerencsétlenség után távozó magyarság *nem menekülő, züllött, megtört népet* mutat, hanem olyant, mely *nagyszabású vállalatba fog*, mikor minden oldalról idegen, ellenség veszi körül. Kelet felé a *besenyők* állottak: ezek megtörésére nem éreztek erőt a turkok. Ellenben a *Duna—Tisza-vidék* megszerzésére Árpád vállalkozott, mert ott a morva, frank, bolgár birodalmaknak csupán lazán összefüggő külső birtokai voltak, őserejükre utalva, szétszórt frank, tót, avar, gepid népelemekkel. A diplomaciai és taktikai viszonyok érthetővé teszik e népekkel szemben a magyarok önbizalmát és elhatározását. A *honfoglalás sorrendje* Anonymusnál „si non e vero, e ben trovato", oly remekül van kigondolva, hogy a mai hadvezetés sem tudná ezt tökéletesebben megtervezni. A honfoglalás csakis úgy mehetett végbe, ahogy Anonymus előadja.

A *törzsek elhelyezkedése* is sztrategiailag célszerű. Középen van a fejedelmi törzs, vele szemben a Tiszánál Ónd vezér népe, melyből idővel ellenzéki vezérek kerültek ki (Váta, Bánk, Kopasz nádor), Németország felé Lél törzse, Olaszország felé Vérbulcsé őrködött, a szerbek, görögök, bolgárok ellen Botond és Ajtony törzse, az északkeleti népek ellen Örs-ur és Könd törzse őrízte a kapukat és hadiutakat.

Kalandozások. Ezek is gyakoroltak kulturális, értelmi és erkölcsi hatást a magyarokra, mikor vitézeik nyugat és délkelet akkor legműveltebb népeit, városait, szokásait látták. Volt bennök a kalandvágyon, vakmerő önbizalmon, harciasságon és kapzsiságon kivül tudásvágy is, valamint országbiztosító politikai törekvés a szomszédok megfélemlítésére és távoltartására. Árpád nagyfejedelem után negyedik fia *Zalta* (Anonymusnál Zulta) nyerte el a fejedelemséget, mert az öregebb fiúk már nem éltek; majd a harmadik fiúnak, Jutócsának a fia, *Falics* vagy Fál következett az örökségben, talán csak mint gyámja Taksinnak, Zalta fiának, amikor a bizanci császár a turkok archonjaihoz címezte leveleit. *Taksin* 947-ben Otrantóig kalandozott s tíz véka ezüstöt kapott az olaszoktól. *Gyésza*, Taksin fia, 972-ben követte atyját a nagyfejedelmi széken. „Nagyon kegyetlen, ki hirtelen haragjában sokat megölt", mondja róla az egykorú Thietmar merseburgi püspök, s véreskezű Sz. István nagy legendája szerint. Felesége, a szép Sarolt, a keresztény Gyila leánya, kit a szlávok „beleknegina"-nak, szépkirálynénak neveztek, s ki férfias természet, ivott, lovagolt, verekedett, pa-

ranesolt és erősen hatott urára. Esztergom szláv vár (Esztrigun) volt a fejedelmi székhely.

A legelső kalandozás *Lombardiába* vezette a magyarokat Paviáig és Velence szigeteire (899—900), a köv. évben ismét Karinthiába.[1] Majd nyugat felé törtek az Enns vidékére (900, 904, 907), sőt messzebb a *Bajor-hercegség* nyugati részén is diadalt arattak Augsburgnál (910), de csakhamar vereség érte őket az Innél (913).

Közben északnyugat felé is kalandoztak a *Szász-hercegségben* (906, 908), aztán a középső Rajna felé (909, 911) és Fuldánál (915), majd a Rajnát délen megkerülve Metznél (917). A szászok felé legmesszebb jutottak *Bremenig*, hol meglátták az Északi tengert (918), aztán már csak kisebb sikerek és vereségek következtek ott a szászföldön (919, 924, 933, 937/8).

Az északon tapasztalt fordulat délebb terelte a kalandozókat. Híres a *st. galleni* táborozás és folytatása *Champagneig* (926). Valamivel hamarább megkezdődött újra a kalandozás Lombardiában (921) és tovább *Apuliába*, visszajövet Rómába (922/3). Majd megint Lombardiába törnek s Ivreán, az Alpokon át eljutnak *Tolosáig* Aquitániába (924). Még messzebb jutottak itt egészen az Atlanti-óceánig (937), majd Italián, Róma vidékén át *Spanyolország* északkeleti részéig (942), ismét délre *Otrantoig*, az olasz legdélkeletibb sarokig (946), aztán Lombardián keresztül újra Aquitániába (951) és a legnagyobb körútat az augsburgi vereség előtti évben tették meg Wormson át a *belga tengerig* és innen Lombardián át haza (954). Az augsburgi vereség véget vetett a nyugati kalandozásoknak (955).

A szász riadei vereség után kezdődik a magyar kalandozás *Konstantinápoly* felé (934, 943), utóbb itt is meglepték őket és mészárolták (958, 961), de csekély erővel sikert arattak *Thesszalonikinél* (965 k.). Liutprand szerint akkoriban a szaracénok tartják megszállva a keletrómai birodalom tengereit, a turk-magyarok pedig a szárazföldet. Egyes csapatok elszegődtek udvari *testőrökül*, mások *letelepedtek Ochrida vidékén* egy XI. századi oklevél és Komnen Anna szerint, amit Anonymus így mond el: Szovárd és Kadocsa meghódították az egész földet Durrazótól a rác földig; Szovárd ott megnősült s mert népe oly ostoba volt, hogy vezére halála

[1] Karintia és Italia közt az utat „strada Ungarorum"-nak, magyar útnak nevezte el a nép.

után is ott maradt, azért a nép idehaza *Csaba-magyerá*nak nevezgette még Anonymus korában is.[1] Utoljára Szvjatoszláv kijevi orosz fejedelem a görög császár hívására elfoglalta a bolgároktól *Szilisztriát* s ezt Tzimiszkesz János görög császár ellen is védte besenyő és magyar *zsoldosok*kal, de végül haza kellett hajóznia (968 k.). Bolgárország a keletrómai birodalom része lett. Ezzel véget ért a magyar kalandozások korszaka, teljesen elsekélyesedve, alig tizenöt évvel az augsburgi vereség után. Az egész korszak kerek hetven évig tartott.

Bemutatunk katonai szakértő megállapításai alapján néhány nevezetesebb kalandozást.[2]

Az első kalandozás 898-ban a Brentáig csak kémszemle volt. A köv. tavaszon 5000 főnyi hadosztály jelent meg s Paviáig nyomult, Berengár olasz király 15,000 főnyi serege elől, mely utközben még nőtt, visszavonult. Az Addánál veszteséget szenvedett s hiába kért szabad elvonulást. A *Brentánál* látszólag kimerülve minden zsákmányt, sőt fölösleges lovukat és fegyvereiket is odaigérték a magyarok azzal, hogy soha sem lépnek többé Italia földjére. Ez csak tettetés lehetett, mert a gyalog és nehezebb lovakon követő ellenség elől könnyen eliramodhattak volna. Inkább ők akarták kifárasztani az olaszokat s elbizakodottá tenni, másrészt kedvezőbb harcteret kerestek. A Brentánál az olaszok csak-

[1] Nyolcvan évvel később, Kézai szerint, *Csaba már Attila húnn király fia* a mondában. Görög császárleánytól született. Legyőzte testvérét, a német Krimhildtől született Aladárt (Ardarich volt ez, a gepid király), de Csabát is legyőzte a haláltalan Detre (berni Dietrich, vagyis veronai Nagy Theoderich keleti gót király, ki Attila halála utáni évben született) és Csaba 15.000 húnnal nagyatyjához menekült Görögországba. Öregatyja marasztalta, de Csaba csak 13 évig maradt, aztán visszament Szcitiába, hol kovarezmi feleségétől született fia, Ed és Edemér ősei lettek Aba magyar királynak. Csaba királyfi *sicambriai csatájából*, (mely Anonymus Budváránál és tőle délre a Duna mentén folyt le, a mai Óbudától lefelé), *más 3000 húnn Csiglamezejére* menekült, s mivel félt a nyugati népek váratlan támadásától, azért bement *Erdőelbe* és a húnn nevet átváltoztatta *székölyre* (zekul, zakul). Mikor a soká élő Csaba biztatására a magyarok megjelentek honfoglalásra, a székelyek eléjök mentek Ruténiába és részt vettek Pannonia visszahódításában, de részt nem Pannonia síkján nyertek, hanem a határszél hegyeiben az oláhokkal s ezek betűit használják. A székelyek azt hitték, hogy Csaba Görögországban veszett. Azért a népnél még (Kézai korában 1283 körül) közmondásos ez a kívánság: „*Akkor térj vissza, mikor Csaba Görögországból!*"

[2] R. Horváth J. id. m. nyomán 84., 85. l.

ugyan megpihentek s kellő biztosítás nélkül étkezéshez fogtak. A magyar vezérek elérkezettnek látták a pillanatot: az olasz táboron alul és felül átküldték a folyón a magyar sereg két szárnyát, a derékhaddal is átkeltek s egyszerre három oldalról fogták körül a meglepett olasz tábort. 20,000 olasz vérzett el Liutprand szerint. A magyarok aztán ott teleltek, bekalandozták Lombardiát, sőt a szigeti Velencét is megtámadták tömlőkön, lóháton. Végre Berengar nagy pénzáldozattal hazatérésre birta őket (900).

Nagy Károly avar háborújához hasonló *bajor hadjárat* tette próbára a magyar honfoglalást 907-ben. Árpád halálról még nem tudtak a bajorok, mikor elhatározták a támadást. Juniusban indultak el mintegy 100,000-en. Ekkora seregnek tíz kilométer megtételére kell egy nap, *Pozsonyig* húsz nap. Aventinus humanista itt említi az ütközet. Bánhida a hagyomány szerint szlávokkal vívott csata helye volt, odáig a bajor seregnek harminchárom napba került volna a fölvonulás, de ekkora seregnek egyetlen úton nem lehetett haladnia és Bánhida a Vértesek kijáratánál a mindig támadó magyar lovas sereg számára sem alkalmas csatatér. A bajor nagy hadsereg vezérei: a Duna balpartján Liutpold bajor herceg, a jobbpartján Ditmár salzburgi érsek, a dunai hajókon pedig Sighart herceg. Gyermek Lajos király (899—911) a tartalékkal Ennsburgban maradt. Augusztus 8-án a magyar sereg megtámadta a jobbparti bajor hadoszlopot. Egész nap, egész éjjel fárasztotta a sáncai közé szorult ellenséget, mely másnap már alig védekezett s a magyarok támadásának teljesen áldozatul esett. Éjjel a magyar lovas sereg átúsztatott a Dunán s hajnalban, aug. 10-én megsemmisítette a bajor balparti csapatot. A köv. napon szétverték a magyarok a hajóhadat fedező parti csapatokat s hatalmukba ejtették a kikötött hajóhadat. Sighart herceg futással menekült *Ennsburgba*. A magyar sereg nyomában volt s ráakadt a királyi tartalékseregre. Ezt színlelt futással maga után csalta s az erdőkből előtörő tartalékaival a magyar sereg visszafordulva nagyrészt elpusztította. A megmaradt kis rész Gyermek Lajossal Passauba futott. „Oly szerencsétlenség volt ez, amelyhez fogható nincs a bajorok egész történetében", mondja Riezler. A bajor annalesek és nekrológok e napokra sok főpapot, apátot és urat jelznek az elesettek közt.

A német birodalmi tanács új hadjáratot határozott. *Augsburgnál* gyülekeztek a német hadak 910 júniusa elején.

Hirtelen ott teremnek a magyarok s jún. 12-én a német sereget teljesen szétverik, aztán a Rajnáig dúlnak és Lajos királyt adófizetésre kényszerítik. Öttingennél azonban, az Inn folyónál, vereséget szenvedtek (913).

Kedélyességökről s nagy katonai fegyelmezettségökről tanúskodik a 926. évi *st. galleni kaland.* Mialatt a monostorban ettek, ittak, daloltak, táncoltak, dévajkodtak, azalatt előőrseik kikémlelték a vidéket. Egyszerre kürtjel hangzik, mert a kémek kis várra akadtak az apát fegyvereseivel megszállva. A magyarok „hihetetlen gyorsasággal, mint szokták", csatarendbe állottak. Mikor hallották, hogy a várhoz nehéz hozzáférni, tovább indultak. Már sötétedett, fölgyujtottak tehát néhány házat s ennek világánál elvonultak Konstanz felé. Mikor a st-galleniek az utócsapat néhány emberét levágták s egyet elfogtak, az utócsapat kürtjelére a magyar főcsapat gyorsan nyilt térséget keresett, hadirendbe állt, szekeret, podgyászt körbe állított. De az ellenség nem mutatkozott. Leheveredtek hát a fűre, őröket állítottak, iddogáltak, elaludtak. Ahol nem vigyáztak, ott a föld népe rajtuk ütött s a Rajnába szorította őket.

A Werlaon szász várnál 924-ben kötött kilencévi fegyverszünetet, melyért visszakaptak egy foglyul esett vezért, becsületesen megtartották a magyarok. Mikor újra megjelentek Szászországban, Henrik király újonnan szervezett és begyakorolt ministerialis lovasságával zárt rendben fogadta őket *Riade falunál*, az Unstrut folyónál (933 márc. 15). A nyilazás, taktikai hátrálás nem használt, erre a magyarok csakhamar elhagyták a csatateret s így veszteségök nagy nem lehetett. De nyilt csatát vesztettek s megtört a félelem, a legyőzhetetlenségökben való hit.

Az *augsburgi második csata* fordulatot jelentett (955 aug. 10.), mert politikai és katonai hiba történt itt s hiányzott az erős összetartó kéz. Henrik bajor herceg Ottó király ellen segítségül hívta a magyarokat az előző évben. Ezek meg is jelentek, de részekre szakadtak és Belgiumig kalandoztak, miközben Ottó fiát, vejét, öccsét megbékítette vagy letörte s erős birodalmi sereggel várta a magyarok új nagy támadását. Ottó valami 20.000 főnyi sereggel vonult föl nyolc legióban: az első három bajor, a negyedik frank, élén Konrád herceg, az ötödik legio a törzsek válogatott vitézeiből állott Ottó királlyal, a hatodik és hetedik sváb, az utolsó cseh volt a podgyásszal. A magyarok átúsztatva a Lech folyón a fő-

tartalékot az ellenség hátába küldték, de a vitéz Konrád e támadást elhárította, a német fősereg pedig áttörve a magyar harcvonalat erélyesen üldözte. A Lech és Wertach folyók közt levő félsziget nem volt kedvező csatatér. A magyarok visszavonulását a föllázadt nép is akadályozta. Elpusztult a magyar sereg nagy része.[1] Lél és Bulcs vezérek fogságba s akasztófára kerültek. Botond állítólag ekkor a Majna vidékén kalandozott és 20,000 fogoly felkoncolásával állott boszút.

Ezután *megszüntek a kalandozások* Német- és Olaszország felé. Addig elérték a *célt*, a megfélemlítést. A modenaiak így imádkoztak védőszentjükhöz: „Ab Ungarorum nos defendas iaculis!" A lechfeldi csata kijózanitólag hatott. Gyésza fejedelem és Szent István csak ezután fejleszthették ki a frank-szláv eredetű szolgai várőrhadból, mely a honfoglalás óta a munkás szolgák gazdasági rendjét tartotta fönn, *az ország védőrendszerét* s illeszthették be a magyar nemzetet a keresztény európai nemzetek sorába.

Ami a *diplomaciát* illeti, a honfoglalás végén látjuk, hogy a bajor nagyok egyességre léptek a magyarokkal, hogy pannoniai alattvalóikat nem bántják s ezért vászonruhákat adtak, a magyarok pedig kettévágott *farkasra, kutyára esküdtek* (899). Egy ízben a bajorok lakomára hívtak egy magyar vezért, Chussolt, s megölték őt társaival együtt (904). A lombardok a brentai csata előtt azzal utasitották el a magyarok békeajánlatát, hogy dögkutyákkal nem alkudoznak. A szláv dalemincok Ottótól szorongva behivtak egy magyar csapatot a szászföld pusztitására s mikor egy másik magyar csapat is megjelent, ez szemrehányást tett, hogy nem őket hívták meg. A riadei csata előtt azonban a dalemincok már visszautasitották a magyar szövetségajánlatot azzal, hogy kövér kutyát küldtek nekik (932). A magyarok több éven át *rendőgül* látták a hozzájuk menekült Arnulf bajor herceget s később is kiméltek országát. *Megbízható*

[1] Később mondában az igricek és krónikások azt beszélték, hogy csak *hét magyar* maradt, kiknek a németek levágták fehér s azt beszélték haza. Itthon házról-házra járva kéregeltek és énekeltek *magukról s a hét magyar vezérről*. Ugyanígy kóbortalták az énekes gyülekek, fölös vízkereszt körül és regős-énekeket regélték. Voltak azután külön *regős és igric* nevű várőrosztályok a katonák és vezérek mulattatására. Végül a megcsonkított hét magyar módjára járták énekelve s kóbortalva 1200-tól kezdve az esztergomi Szent *Lőrincz-hagyóda szegényei*. Ezeket a tényeket és mondákat a krónikák 1280 táján már összekeverték.

szövetségesei voltak Berengár olasz királynak vetélytársai ellen (921—24). Híven megtartották a werlaoni kilencéves fegyverszünetet s a bizanciak öt-ötéves fegyverszüneteit (943, 948, 953). Mikor a császár biztatta követséggel a turkokat, hogy támadják meg a besenyőket s vegyék vissza Etelközt, a turkok erről hallani sem akartak, mert — úgymond — „nem bírunk velök, nagy a földjük, számos a népük." Konstantinosz császár 948-ban vendégeiként látta magánál Árpád unokája Tevel fiát Termást és Turkia harmadik fejedelmét, karchaszát Bulcsot; s ez utóbbi keresztény hitre tért, a császártól ajándékokat, patricius címet nyert. Megtért ott Gyila turk fejedelem is talán 953-ban és Turkia püspökévé szenteltette a konstantinápolyi patriarchával Hierotheosz szerzetest, ki itt térített, Gyila pedig rabokat váltott ki és bocsátott haza, hű maradt a kereszténységhez. Ellenben „Buleszodesz széttépte az Istennel kötött szerződést s gyakran harcolt övéivel a rómaiak ellen. De midőn ugyanezt tette a frankokkal szemben is, Ottó király fogságába jutott és bitófára akasztatott."

Legfontosabb diplomaciai *tény* e korban a *quedlinburgi követség.* Gyésza mindjárt uralma kezdetén, 973 elején tizenkét magyar főembert küldött husvétra az öreg Nagy Ottó udvarába, hol akkor görög, bolgár, orosz és dán követek is tisztelegtek. E követség eredménye lett az, hogy német hithirdetők jöttek Magyarországba. Tíz évvel utóbb Gyésza fejedelem Civakodó II. Henrik bajor herceget segítette II. Ottó ellen s a császárpárti Pilgrin passaui püspök jószágait 985-ben magyarok pusztították. Ujabb tíz év mulva Henrik nőül adta leányát Gizlát a magyar fejedelem fiának. E *házasság* volt Gyésza diplomaciájának a betetőzése. Békéltető hatása letükröződött a Nibelungenliedben is, melyet ekkoriban foglalták írásba Pilgrin passaui püspök udvarában, ki szeretett volna a magyarok érseke lenni.

Ősi hit és művelődés. Az ujgurok vallása animizmussal rokon *samanizmus*, vagyis a holtak szellemében és táltosok varázsló, jósló tehetségében való hit. Az ujgurok samán papjait *kám*-oknak nevezték, kiknek hitök szerint hatalmuk van a szellemek igézésére, s a vadállatok, kutyák, lovak, madarak stb. hangjából, gyermekek sírásából való jóslásra. Ily jóslásokkal idézték elő az ujgurok kiköltözését Kr. u. 93 táján. Kinai források szerint a hjungnu fejedelmet *cengli-khutunak*, ég-fiának nevezték; örmény írók szerint

a hunnok istenét *tangri-atának*, ég-atyának mondták. Törökatár nyelven cengli, tengri ugyanaz, mint a Kr. e. 5000 körül élt Eufrát-melléki szumerek nyelvén a *dingira* = ég, isten; *ata* pedig = atya; *khutu* a mándsu-mongol nyelven fiút jelentett. A hunugorokra gyakorolt zend perzsa vallási hatás nyomait láthatjuk a magyar *dévaj* (daéva), *manó*, *isten* (izdan), *ármány* (Ahriman) stb. szavakban. A hunnoknál és avaroknál meg volt a szeita *kardtisztelet*, a jóslások, az eskü. A nagy marnei csata előtt a hunn *varázslók* botjukkal a holtak szellemét idézgették, török dervis-módra forogva, kimerülve, tajtékzó szájjal estek össze, a jósok pedig tűz fölé tartott juh-lapockacsontok repedéseiből jövendöltek. Baján avar khagán kardját az égnek tartva *esküdött* az égre, villámra, hegyekre, erdőre, vízre. Egyik papja görögösen írva *bokolabrasz* s törökül böküler annyi, mint bűbájos. Dsajháni a *tűzimádást* említi a madsarok vallásaként. Ősi magyar szó az *ördöng*. Hamuban jósoltak (Sz. Istv. II. 32. törv.) Kutaknál, forrásoknál, fáknál, köveknél *áldoztak* egyesek még 1090 körül is (Sz. László I. 22. törv.). Ennek emlékei az oklevelekben emlegetett *áldókút*, *ügyfa*, *egykő*, *bálvány*. Az ügy, egy, „*üd*, *id*" annyi mint „szent" e szavakban: *idnap*, üdnap, ünnap, ünnep; *üdleni* vagy ülni ünnepet, *üdvez*, *egyház*, stb. Török eredetű szavak a *boszorkány*, *bűbáj*, (varázs)*ige* (igézés). A bálványt bódítószerekkel, forgótánccal iparkodtak megnyerni s ennek hatása önmagukon a *révülés* vagy révülés (extasis a keresztény irodalomban). Lóhúst ettek a pogánykságra visszatérő magyarok, Anonymus szerint a honfoglalók *igen kövér lovat* áldoztak s áldozatuk az *áldamás* (victima) s ezután következett a lakoma (convivium), melyeken citerák és sípok édes hangjai s énekek gyönyörködtették a harcosokat. A fehérló-áldozat perzsa szokás. Megvolt a lóáldozat a germánoknál és szlávoknál is a lóhúsevéssel együtt, s ezt a római egyház tiltotta el a pogány áldozatok emléke miatt. A samanizmus jellemzői a táltosok, varázslók, *javasasszonyok*, aminőket Váta fia János pogány lázadásakor említenek a krónikák.

Temetés, *ipar*, *művészet*. Vallási szokás minden népnél a temetés. A távolban elhunytakat, mert sírjukat nem gondozhatták, *elégették*, mint a st. galleni kalandozáskor. Idehaza *lovas-sírok* mutatják, hogy a szállásán eltemetett harcos fölé vagy mellé odatették a torán feláldozott és sülten megevett lovának a fejét, lábszárcsontjait és patáit. Némely-

kor mintha ráültették volna a vitézt paripájára, de ilyenkor is hiányoztak a ló bordái és hátgerince. Betették a sírba a zablát, kengyelvasakat, lószerszámot, kardot, nyilat, kopját stb. vadász mellé a kutyáját. A nővel eltemették ékszereit, sőt kengyelvasát is ló nélkül. A holtat testhez simuló kézzel, keletnek néző arccal helyezték a másfél méter mély sírba, melyet olykor agyaggal kitapasztottak. Csak két helyen volt a csontváz alatt korhadásos réteg, mintha deszkán feküdt volna. A puszta föld takarta a testet ruhástul. A honfoglalás és kalandozások korabeli archaeologiai, ipari és művészeti maradványokat a lovas-sírok föltárásának köszönhetjük. A kort jelzik a szasszanida dirhemek, melyek a görög drachma és római denárius rokonai (4.36, 4.55 gr. ezüst = 80 jó fillér, vagy 1 franc), továbbá a pontos időhatározó német, francia, olasz egykorú *pénzek*. Nemcsak a Dunántúl vannak honfoglaló lovas sírok, hanem Beregtől Nógrádig is a hódítás útján, továbbá Csongrádtól lefelé a Tisza két partvidékén, valamint Szabolcs és Bihar közt meg Erdélyben. A sírok *szórványosak*. Öltözetül *vászon és nemez* került elő, selyem bizonytalan. *Bőr* a csizma s a prémes ruha, szíjjak, melyeket ezüstpitykék, csontlemezkék *díszítettek*, valamint a kardhüvelyt, puzdrát és nyerget. Drágakő ritka, gyakoribb az üveggyöngy; kauri kagyló is csüng le olykor a lószerszámról. Az arany nem változott el, az ezüst szürkés, bronz és sárgaréz (kardellenző) ritka. Sok vas túlélte a pusztulást (kard, nyílhegy, gerely, fokos vagy csákány, kengyel, zabla). Paizs nem maradt, valamint íjj sem, elkorhadt. A későbbi magyar paizs vászonnal borított falemez. Sodronying, vassisak nem maradt. *Kardjuk* a legtökéletesebb könnyű lovassági fegyver: 80 cm. hosszú, 4 cm. széles, markolata 10 cm. hosszú, ellenzője 14 cm: könnyű, egyélű, keskeny ruganyos acél, gyöngén görbülő, melynek tengelyére a markolat ferdén áll. Szolyván görbe kard mellett volt egyenes kard is avar ellenzővel, tengellyel egyirányú markolattal. Olykor a kard hegye kétélű, szúrásra is alkalmás. Háta hosszában vércsatorna fut végig. Legdíszesebb a tarcali kard: növénydíszes ezüstlemezekkel, aranyozva. Délen, nyugaton a népek egyenes kardot használtak. Másik jellemző lelet e sírokban a *nyílhegy*, több darab a csipő táján, a tegez helyén, csúccsal fölfelé, rombusz-alakban. A kovácsoknak sok dolgot adott a tömérdek nyílhegy készítése szabadkézzel. Készítőjük ősi nevét nem

ismerjük, kiszorította a tót „kovács" (= verő, kalapáló). Jellemző még a *kengyel*. A vaskengyel nagy fölényt adott az avarságnak a kengyeltelen európaiakkal szemben. A magyarok fölénye az avarral szemben a kardja, de kengyele kezdetlegesebb, vásban utánozza a szíjjkengyelt (tojásdad, talpszélein lehajló) s az egy pár nem nagyon egyenlő. Az avar *zabla* hajlott szárú, a magyar zabla vagy csikózabla (karikákban végződő két középrúd) vagy oldalrudas zabla (a szárai hajlott v. gömbös végűek). Az elkorhadt nyeregre következtethetünk az alföldi betyárnyeregből (nincs vánkosa) s a pusztázó nyeregből (puhán bőrözve, faszerkezeten fekete báránynyprém, faragásos favégekkel). Sarkantyú és lópatkó nem maradt, noha az előbbit már a kelták is használták.

A *díszítőművészet* (ornamentika) általában az állat- és növényvilágból mintáz, de mértani alakokkal vegyesen és szabályosan stilizálva a jellemző vonásokat, egyszersmind jelképes jelentéssel, bűvös szerül használja a dísztárgyakat. A honfoglaló lovas sírokból a dísztárgyak három főcsoportja kerül elő: a mikénei *polip szívalakja*, mely teremtést jelképez, ugyanígy a szemita-bizanci *istenfa* s e kettő központ körül elhelyezve, mint *rozetta*. Soknak előképe a *pávatoll*, de a kétszemes szívalak nem ebből ered. A szívalakú dísz erősen stilizálva gyakori a 226—636 közti szasszanida perzsa és VI—XI. századi bizanci díszítésekben. Ezek és a mikénei ornamentika polipja közt az ősmagyar csüngők egyszerűbb szívalakja adja meg az átmenetet. Az ősmagyar ornamentika motivumait ruhákra s a faépületek, tárgyak díszítésére is alkalmazzák. Ily díszítésnek lehettek Attila és főembereinek fapalotái és kerítései s a honfoglaló magyarok sátorfái, szekér, járom, bőr, szűr készletei. A nehéz székelykapu nem jöhetett velük fátlan vidékről, de a meglevő magyar díszítőmotivumokat fölhasználták a fás vidékre telepített székelyek mező, gyepü- és házkapuik ékesítésére. Érdekes, hogy a székelykapu mása előfordul német- és bolgárföldön is.

Pogány hagyományok. A halotti toron fölállozott, megevett és csontjaiban urával eltemetett *ló a keresztény*

[1] *Huszka József*: Ornamentikai adatok a magyarok őstörténetéhez (Századok, 1892. 537—49. l.), Magyar ornamentika, Budapest, 1898. Az isten fa (Magy. mérnök- és építészegyleti Körlevél, 1908, 1910). *Győrffy István*: A fekete-körösvölgyi magyarság települése (Földr. Közlemények 1913, különlenyomat 100 l.).

időkben élve marad, élve *lesz áldozat* megholt ura lelki üdvösségeért, mikor az elhunyt nemes lovagot paripája a koporsó után menve elkiséri a templomba s ott Isten egyházáé lesz vagy helyette pénzt adnak az egyháznak.[1]) Pogány ráolvasások egyik maradványa a XVI. századi Bornemisszánál: „*Föld édesanya!* te neked mondom először: ennek a torkába erős *torokgyík* ereszkedett... oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson!" Pannoniai *Mithra-tiszteletből* öröklődött máig a dunántúli *regölés*. Téli napfordulat idején ujévi kalenda és gyűjtés, kéregetés, kollekta mint *kolenda* összevegyül a Vízöntő csillagképben fölkelő ujévi s vízkereszti Nap-tisztelettel, mikor a sebes folyóvízben gázoló *csodafiú szarvast* éneklik és samán-papok módjára jósolnak, kivánnak a gazdának bő termést, összeregölik a szerelmes párokat s az ének szakaszai végén dobbal, láncos bottal zajt ütnek az isteni réjülés, rémülés, önkívületi állapot jelzésére. Az ének refrainje: „Hej regülejtem" ebből: „hej regö rejtem" vagyis „hej ének bűvölöm!"[2]) A pogány énekeket a honfoglaláskor Pannoniában talált és magyar várőrökként tovább élő frank-szláv eredetű *igricek*, *regösök* és magyar *diákok* folytatták a keresztény időkben is. Énekeikben új tárgyat kaptak a hunn-avar-magyar mondákban, belevegyítve a pannoniai germán, szláv stb. népek hagyományait Attiláról, az avar-frank harcokról, Szvatoplukról. Az énekesek ajkán élő mondák és regölések, kolendák, misztériumok pótolták az *irodalmat*.

Irás, rovás. Az *ír*, *betű* szavak török eredetűek, a *rovás* finn-vogul szó. Az írás legősibb módja a turániakkal rokon babiloni szumerek képírása, ékírása. Egyszerűsítve, fapálcákra róva jött létre a feniciai rovásírás, egyenes bevágásokkal, jobbról balfelé. A jegyek idővel tört, görbülő vonásokkal is bővültek. A rövid hasáb vagy henger forgatásával jött létre a görögöktől búsztrofédon-nak nevezett, szántó ökrök fordulásához hasonló „barázdoló írás." Tinta és nádtoll számára, hogy az írás el ne kenődjék és jobban látható legyen, létrejött a görög és etruszk balról-jobbra haladó írás, gömbölyűbb, gyorsabb betükkel, melyek kiszorították a rovás-írást,

[1] 1383-ból maradt erre adat egy oklevélben. Békésmegyei Oklevéltár I. 33. l.

[2] Sebestyén Gyula: A pogánykori költészet emlékei (Beöthy: A magy. irod. története. I. 1906. 35—56. l.). Regös énekek. A regösök (Magy. népköltészeti gyüjtemény. IV., V. köt.).

csak az unciális nagy betükben hagyták meg. A keleti ó-törökök megtartották a feniciai rovásírást, a nyugati ó-törökök pedig a görögös rovásírást, mely a germánoknál runa néven terjedt el. A kétféle rovásírás összevegyült az ujgur törököknél 700 körüli kőbe rovott feliratainkon az Orkhon és Jeniszei folyók közt. Ehhez leghasonlóbb a magyar-székely rovásírás, mely legtovább élt a székelyeknél.[1]) A magyarságnál csak számrovások és tulajdonjegyrovások ismeretesek pásztoroknál, favágóknál, kőfaragóknál, sóbányászoknál, régi adószedőknél, falubíráknál stb. A török *biti, bitig* annyi mint írni, írás. A finn-rokon nyelvekben *rako*, genitivusa *ravon* annyi mint hasítás. A székely-csángó kétsoros rovás a vogul-osztjákokéhoz hasonló, s ural-altáji népeknel sehol sem fordul elő. Az egyszerű és páros (hasított) számrovás szokása és neve a székely-magyar néptől jutott el a szomszéd népekhez: neve a horvát-vend és tót-ócseh nyelvben rovas, ruténul ravas, ujgörögül ravasi (írva rabasi), szerb-bolgár nyelven rabos, délnémet nyelven rabusch, rabisch, oláhul rebus, revas. A kalandozó magyarság számrovásokkal jegyezte foglyait, marháit, s tulajdonjegyeit rárótta nyílaira, hogy sorsot húzhasson legelő- és földosztasnál vagy a tőle elejtett vadat fölismerhesse. Később *kés* (eultellus) a tizedszedő és adószedő kerület, *rovás* (dica) az adó, másképpen *ravatal*, melyet a ravók róttak portánkint.

Nyelv, ősfoglalkozások. A magyar nyelv alapanyaga és szerkezete már 1000 körül *finn-vogul*. *Hangtani egyezések:* a magyar f-nek a rokon nyelvekben p felel meg, a mélyhangú szavak kezdő h-jának k, ch pl. fél-pel, fő-pe; hal-kal, kala, chul. *Alaktani egyezések:* kel, kelt; vogul kel, kelt, osztják kil, kilt. *Szóegyezések* az öseredeti egyszerű fogalmak nevében: számnevekben, testrészek, családtagok, természeti jelenségek, kezdetleges cselekvések nevében, igékben, pl. vogul *számnevek:* ket, churem, nyele, et, chat, szet, nyol; chúsz, etpen, chatpen, szát (2—8, 20, 50, 60, 100). Ősi finn-urali szavak a *hal, ijj, idő, nyil*, az ősfoglalkozás szerszámai. Halfogó horog a finn-lap *ág*, rekesztékek halfogás-

[1] *Kézai* kezdi említeni a székely írást, mint elah betűket 1284 tájan. Kétszáz év múlva *Thuróczy* krónikája mondja meg, hogy ez a fapálcákra van róva. *Telegdi János* Rudimenta priscae Hunnorum linguae c. könyve 1598-ban a székely rovásírás 32 jegyet megismerteti. 1501-ből való a *csíkszentmiklósi* oratorium felirata és 1668-ból az *énlakai* unitárius templomi felirat, amaz róva, ez rovásjegyekkel festve. (*Sebestyén Gyula:* Rovás és rovásírás. 1909.)

nál a *fal* és *vész* (vejsze), mely mint nádfal a vízfenékhez van erősítve s nem helyezhető át, mint a fonálból vagy veszszőből font varsa. Finn-urali eredetű a *fene* (kutya, eb), a *juh; eme* (származéka a magyar emse) és *ünő* (borjú), amaz a nőstény, ez a fiatal állatok neve; *vaj* a bárminő zsiradék; *szőre* volt még a juhnak is; ismerték a finn-uraliak a *méhet* és *mézet*, a föld ásványaiból az *ezüst*, *ólom* vagy *ón* és a *vas* nevet, mely utóbbi vörösrezet jelentett; *főztek*, *fontak*, *varrtak*, *fazekat* is használtak; *ár*-ral és idegget varrták össze az állatbőröket. — Vogul-osztják eredetű a *háló*, *hajó*, (= csónak), a *tegez*, *ló*, mely *kétfű*, háromfű, ha két-hároméves. A vogul-osztják rokonság is ismeri a kalandozásokkal szerzett *árja* hatást e szavakban: *tehén* (= nőstény állat, mint a finn-urali eme), *sör*, *arany*, a későbbi *vas*, *nemez*, *kard*, *vért*, *had*, *vár*, *vásár*. Valamely kaukázusi néptől ered a *réz*.

A vogul-féle anyanyelvbe századok alatt beolvadt a hunn-ugor = ungar, magyar, *turk* uralkodó nép nyelve és sok eredeti egyszerűbb szavát elfelejtette, kicserélte, de megtartotta az ó-törökségből a következő szavait: *gyalom*, az állóvizekben száz méterre is elnyuló, közepén zsákkal ellátott kerítő háló; a *tőr*, mint vadászó szerszám; az állattenyésztés szavai: *bika*, borjú, tinó, ökör; *disznó*, ártány; *kos*, toklyó, ürü; *kecske*, olló (gödölye); *tyúk*, csibe; a *vaj*, mint tej zsiradéka, a köpü, iró, turó, sajt, *gyapju* mint juh szőre; a földmüvelés török szavai: *buza*, árpa, tarló (= szántóföld), eke, sarló, aratni, kepe, szérü, szórni, ocsu; *őrni* (őrölni), dara, szapu (= mérő, ürmérték); *boglya*, *kender*, csepü, tiló, orsó; *szőlő*, szűrni, bor, seprő, csiger; *komló*, *gyümölcs*, alma, körte, *borsó*. Az ipar terén török eredetű a *vászon*, *bársony* (= selyem), a *köpönyeg*, *szűcs*, ácsi; kereskedő a *szatócs*, gyürü, gyöngy, tükör.[1]

Középfrank eredetűek a magyar nyelv régi német jövevényszavai: a *lencse*, rozmaring, kömény; bitang, kóbor, csődör, gúnár, fogoly; csűr, létra, lőcs, lőre, rét, zsup, csapol, szörpöl, morzsol; prém, pendely, gyolcs, zsinór, kohó, pöröly, bárd, fegyver, gerely, kolomp; boglár, zománc, torony, vakol; font, komp; frigy, ostrom, cél, példa: kócos, lompos, dölyfös, dőre, durcás, zsémbes, mormol, hódol.[2]

[1] V. ö. Szinnyei József a Csánki-féle Árpád és az Árpádok c. díszmű 34—38. l. Szerinte bolgár török nép olvadt be a finn-„ugor" magyarságba.

[2] Melich János, Akad. Ért. Nyelvtud. oszt. XVII. 4. 45—46. l. 1900

Szláv jövevényszavak: a *medve*, vidra, macska, bárány; a *bükk*, rekettye, *széna*, kasza, petrence; *szántó*, iga, járom, borona, *rozs*, gabona, kalász, asztag, szalma; *gereben*, mák, répa; *abrak; eszterhaj*, oszlop, pitvar, ajtó, ablak, konyha, kémény, garádics, pince.[1]

Családi viszonyok, lakás, ruha, étkezés. Finn-urali szavak az *ős* (is-emük) eredetileg atya, továbbá az *atya-anya, férj-nő, vő-meny, ip(a)-nap(a), ángy, árva, atyval* (mostoha atya). A kétszáznál több ó-török eredetű magyar szó közt csupán az *iker* tartozik a családi viszonyokhoz. A jövevényszavak nem csupán hiányt pótolnak, hanem már meglevő szavakat is kiszorítanak: a magyarnak már megvolt a *süve* és *rére*, mikor helyettök elfogadta a német *sógort* s a tót *mostohát*. A *vőlegény* mint vevő megbizottja a *vőfél* megvette rokonaitól az *eladóleányt* vagy elrabolta. A leányvételről Gardézi ad egykorú hírt, melyből látjuk, hogy a család vagyona prémekben és selyem szövetekben volt ingóságul összegyűjtve a marhán, pénzen, házi fölszerelésen, szőnyegeken kívül.

A *ház* árja eredetű a finn rokonságban is. Ibn Roszteh szerint a turk madsarok sátrakban laktak. A *sátor* török. Finn-urali eredetű az *ágy*, török a *bölcső* és *szék*, mely padot is jelentett. Több sátor tett egy *falut*. Freisingi Ottó még 1147-ben is úgy látta, hogy a magyarok lakása többnyire nádból, ritkán fából, még ritkábban kőből van s a nyarat és őszt sátrakban töltik. Anonymus félszázaddal utóbb a saját korabeli szokásból következtetve írta, hogy Árpád és főemberei kunyhókat építettek (tuguria) pihenésre, Szinhalmon pedig a vezér számára leveles szint építettek (foliata). Sőt Kézai is úgy tudta, hogy őseink vizek mellett szerettek sátorozni. De télre bizony elfoglalták a főemberek a honfoglaláskor itt talált frank civitasok (várak) vagy szláv grádok és a curtisok palatiumait, vagy akár a szlávok egyszerűbb boronaházait használták föl lakásul és lakásépítéshez mintául. Már előbb is ismertek oly díszes, faragásos fapalotákat, aminőkben Attila és főemberei laktak. Konstantinosz a magyarok tábori fürdőjét mintaszerűnek tartotta: „Tartozik a táborrendező vinni (a császár számára) türk fürdőt azaz szeita esergát, bőr medencével." A székely ház eredetileg fából épült, de építésmódjára hatást gyakoroltak a szászok

[1] Borovszky Samu: A honfoglalás tört. 1894. 74—79. Pauler Gy.: A magy. nemz. tört. Szent Istvánig, 1900. 95—96. l.

is a fában gazdag vidéken: itt tehát honfoglaláskori lakásviszonyokra már nem következtethetünk.

A magyarok honfoglaláskori viseletére nincsenek maradványok a lovas sírokban. A pécsi bazilika domborművei s a hainburgi Attila-szobor magyarokról mintázva arra engednek következtetni, hogy a magyarok térdigérő ujjas fehér vászon *ing*-féle ruhát viseltek, fölötte ujjatlan, csupán nyakuál nyitott, alul csipkézett, térdigérő, színes kelméből készült bő mellényt, *zubbonyt* hordtak, mint a szarmata jazigok Traianus oszlopán. Combig érő ujjas felöltő a *kabadion*, amelyben a turk előkelők Konstantinosz császár kivánságára udvari ebédjén megjelentek. Ez az atilla elődje. A mente őse pedig a *mandyae*, melyet a bizanci udvarbeliek turkoktól vettek át: elül nyitott, csipőig érő, testhez simuló, félvállra is vethető. Egyszerű népies birkabőr ruha, térdig érő, ujjatlan, kifordított szőrű a *guba* (nemezből való mása a *szűr*, bevarrt ujjal, szögletes gallérral), befordított szőrű, bokáig érő a *suba*, ujjas a *bunda*. Egyéb ősi ruhák a *nadrág*, *gatya*, a pitykés és csattos *öv*, a bizanciaktól is utánzott turk *csizma*, hegyes fölhajló orral, sarok nélkül. A *süveg:* karimátlan báránybőr a magyaré, nyakvédő a szeitáé, nemez pörgekalaphoz hasonló az oroszországi csészetartó kún szobroké. A magyarok három *üstökön* kívül a hajukat rövidre nyírták (avarok, Váta pogányai), csupán *bajszot* hagytak, szakállat nem (kúnok). A turáni nők ábrázolásában jellemző a két ing: az egyik bokáig, a felső térdig ér. Ezen felül ők is védekeztek a hideg ellen mentével vagy subával.

Ami az *étkezést* illeti, Gardézi említi a halászás kedvelését, szerették a vadászást, tehát a vadhúst is. Leo szerint sok ló és szarvasmarha követte a turkokat teherhordás és élelem, ital szolgáltatása végett. A st. galleni kalaud mutatja evésök, ivásuk, *mulatozásuk* módját. Itt nincs nyoma a vérivásnak, szívevésnek s a nyershúsevésnek. Áldozatból maradt, tűzből kivett húst rágtak le a csontokról, melyeket egymáshoz dobáltak. Bort ittak, daloltak, táncoltak.

Leo császártól tudjuk, hogy a magyar turkok hadifegyelme szigorú. Főbíráik a gyila és harka. A magyar mindenekfölött vitéz és szabadságszerető. A hadjárat, kalandozás olyan neki, mint a vadászat. Lopásra nem szorul, legfölebb a szilaj csikót viszi el merészen. Gazdag és pompaszerető e nép, de azért harcra, időviszontagságok elviselésére

edzett. Idegennel szemben óvatos, szerződéskor bizalmatlan, alkudozásban állhatatlan, de ígéreteit állja. Öntudatos, értelmes a hadművészetben. Megnyerő a viselkedése, úgy hogy a morvák, dunántúli és tiszai tótok hamar megbarátkoztak és belolvadtak. Államférfiúi bölcseség, erély megszemélyesítői Árpád, Gyésza és nagy fia, kik világosan és határozottan vonták le a nagy helyzetek következményeit.

Az ősművelődés korának forrásai. A *történetelőtti kor* forrásai az archeologiai leletek, ásatások eredményei barlangokban, sírokban, halmokban, vízmosásokban. E leletek szakszerű leírását, képeit és értelmezését, feldolgozásait megtaláljuk a budapesti és kolozsvári múzeumok Archaeologiai Értesítőjében, Közleményeiben, s szaktudósok műveiben; ilyenek: Desjardins-Römer: Feliratos emlékek a M. N. Múzeumból (1873), Pulszky Ferenc, Hampel József kötetei az ős- és ókorról, a rézkorszakról, bronzkorszakról stb. Fröhlich archaeologiai munkája a Szilágyi-féle millennáris tízkötetes Magy. Tört. I. kötetében (1895). Kisebben említhetjük Darnay Kálmán „Magyarország őskora" c. könyvet (1900). — Az első néprajzi adat a Kárpátok övén belül a Maris felső folyásánál lakó *agatirzekről* szól *Herodotosznál* (440 k.) Darejosz szcita hadjárata alkalmával (509).

A *római korszak* pannoniai és daciai feliratos emlékeit a berlini Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötete és pótkötetei tették közzé, pl. az Augustus hódításairól szóló kisázsiai angorai *Monumentum Ancyranumot*, melyet a magyar Veranesics fedezett föl a XVI. század közepén szultáni követjárása alkalmával. A városokat s egyéb római, kelta, dák helyneveket megtalálni az Augustus korabeli görög *Strabo* földrajzában, a 2. századi *Ptolemaios* fokhálós térképén, a Constantinopolist is feltüntető 340 körüli *Peutinger*-táblán, mely 22-szer hosszabb mint széles, mert oszlopcsarnok falára volt festve s XIII. századi mainzi másolatában maradt reánk, s Peutinger augsburgi humanista birtokából került a bécsi cs. múzeumba. A római utak állomásairól értesít az *Itinerarium Antonini* c. útikönyv, mely a Julia, Herculia leglokat is említi Diocletianus korából s későbbi a Peutinger-táblánál.

Az *ujgur-hjungnu* történet forrásait Thury József ismertette a Századok 1896. 677 stb. lapjain a magyarok eredetéről szóló nagy tanulmányában. E szerint a kínai *Csoojuen phing* 1209-nél a mongol-kínai dinasztia történetében

ír az ujgurok meghódolásáról és régibb történetökről. A perzsa *Dsuvejni* 1257-ig írja meg a mongol khánok történét s benne az igurok hódolását a saját könyveik szerint. Az 1318-ban meghalt perzsa *Resideddin* nagyvezír mongol khánjainak megbízásából írta meg a mongolok, ujgurok és más törökök történetét szintén régi könyveik nyomán. *Abulgázi* mongol khán Khivában 1664-ig élt és írta meg 18 perzsa, török, ujgur könyv alapján a „Török családfát".

A *hunnokat* először *Marinus Tyrius* említi 100 körül Kr. u. a Daik (Jaik, Ural) folyónál, *Ptolemaios* félszázaddal utóbb a szarmata roxolánok és germán basztarnok közt a Fekete-tengernél kalandozókként. *Ammianus Marcellinus* sziriai görög katonatiszt 353—378 közti történelme megmaradt; régibb történelme, Tacitus folytatása Nervától kezdve elveszett. Az utolsó években említi, leírja a hunnokat. A thrák *Priszkosz* rhétornak köszönjük érdekes és részletes leírását Attila udvarának a 448. évi keletrómai követség alkalmával, melyben a rhétor is résztvett. *Sidonius Apollinaris* arvernai (= clermont-ferrandi) püspök 24 költeménye és 9 kötetnyi levelezése közt megtaláljuk Attila 451. évi galliai pusztításainak jellemzését a saját 20. éves korában látottak alapján. *Jordanes* alán származású, rokona az itáliai keleti gót fejedelmeknek s udvari jegyzője, végül krotoni püspök déli Itáliában, 552 táján kivonatolta Cassiodoriusnak, Nagy Theoderich udvari jegyzőjének elveszett munkájából géta (gót) történetét, kiegészítve Marcellinus comes évjegyzeteiből (annales) s a saját tapasztalataiból. A gótokkal kapcsolatban beszél a hunnokról is. Florus nyomán írt még világtörténelmet a teremtéstől 552-ig. Legjobb kiadása, valamint Sidoniusé, a Monumenta Germaniae Historicában jelent meg.

Az *avarokról Prokopiosz* ir, palesztinai Caesareából való görög, Belisarius hadvezér titkos jegyzője, a keletrómai birodalom háborúinak történetirója 395—553-ig. Ktismata cimen megirta I. Justinianus építkezéseit, Anekdota cimen pedig visszavonta a császárról és nejéről irt dicséreteit. *Theophylaktosz* Szimokatta 620 táján irt az avar eskürol, Bajánról. *Theophanesz* régibb források alapján írt Chronographiát az avarokról is, 800 körül. *Einhard* frank történetiró a fuldai iskolában tanult, aztán Nagy Károly udvarába került, ő vezette az aacheni székesegyház építését s megirta a nagy császár életét „Vita Caroli Magni" cimen († 840).

A turk madsarokról és eszegelekről[1] etelkozi adatokat irt *Dsajháni* khorasszáni vezir 907 előtt „Utak és országok" cimmel, miután utazóktól megtudakolta, hogy miképen lehet az egyes országokba bejutni kereskedés, hitterjesztés, hodítás céljából. Ez a munka elveszett, de már 913 előtt kiirta adatait *Ibn Roszteh* iszpahani földrajzíró a „Nemes drágaságok" c. könyvébe. A perzsa *Gardézi* v. Gurdézi szintén kiírta Dsajhánit 1051-ben, bővebben mint az előbbi. Ahol Ibn Roszteh madsarokat ir, ott baskirokról szól az örményországi és egyiptomi *Maszudi* (956).

A görög írók is egykorú adatokat nyujtanak a turk-magyarokról. *Georgiosz* Hamartolosz szerzetes, ki magát bünösnek nevezi, krónikát írt a teremtéstől 842-ig s turkoi, unnoi, ungroi néven említi a magyarokat 839-ben az alsó Dunánál. Egy logotheta folytatta 948-ig s ugyaneddig átirta *Leo Grammatikosz*, Szt. István kortársa, elbeszélve a turk-bolgár háborút. Maurikiosz (582—602) vagy inkább Herakliosz (610—41) császár írta azt a Taktikát, melynek az avarokra vonatkozó részét *VI. Bölcs Leo* (886—911) három század mulva teljesen az etelközi turkokra alkalmazta „azon alapos tapasztalás" szerint, amelyet mint a magyaroknak szövetségese a bolgárok elleni háborújában szerzett. Hadvezérei számára írta okulásul, tehát igazat kellett írnia. Igy csak még értékesebb az a tény, hogy az avar és turk-magyar taktika ugyanaz a hunn-bolgárokéval, úgy hogy ezt sok más nép taktikája közt nem is kell leírnia. A magyar taktika a 18-ik fejezet 39., 41—75. cikkelyeiben van elmondva. Leo fia, *VII. Konstantinosz Porphyrogennetosz* hat éves korában került a trónra nagybátyja, majd Romanosz gyámsága alatt, ki leányát vétette el vele. Csak 945—59 közt uralkodhatott. Addig régibb írókat kivonatolt és új munkákat állított össze, encyclopaediákat, melyek jórészt elvesztek. De megmaradt az „udvari szertartásokról" írt munkája s „a birodalom kormányzásáról" szóló, melyben tanácsokat ad fiának, Romanosznak, ki hét év mulva megmérgeztette. E munkája hiteles adatokat tartott fönn a lebediai s etelközi turkokról, a fejedelemválasztásról, az Árpád-család tagjairól, a törzsek nevéről, a főbirákról stb. Hiteles adatokat kapott a

[1] Az etelközi, a honfoglaló és kalandozó magyarokra vonatkozó forrásokat tudományos bevezetésekkel megtaláljuk „A magyar honfoglalás kútfői" c. akadémiai kiadású nagy könyvben. Szerkesztői Pauler Gyula és Szilágyi Sándor (1900, 877 l.)

948-ban nála járt turk főemberektől s testőrei közt is voltak turkok, öt évig pedig előkelő turk kezesek éltek udvarában (943—8); viszont az ő követei megfordultak a turkoknál, kazaroknál, besenyőknél stb. Turkok- és kabarokról szól a 38—40. fejezete, ezek előtt és után pedig az avarokról, horvátokról, szerbekről, besenyőkről, majd Morvaországról s a Duna többi országáról.

A nyugati források közt *Hinkmár* rheimsi érsek vagy a belga *sithini* évkönyv (Bertiniani) 862-ben említi az ungrok betörését a frank birodalomba. A *Conversio Baguariorum et Carantanorum* 871 körül azt akarja igazolni, hogy Privina és Kozel mosaburgi szláv hercegek is elismerték a salzburgi érsek főpásztori jogát Pannoniában, míg oda nem jött Methodius philosophus, ki a szláv liturgiát hozta be. Száz évvel utóbb Pilgrin passaui püspök pannoniai törekvései miatt talán interpolálták. *Nagy Alfréd* angol király (871—901) a sevillai Orosiusnak 401-ig terjedő világtörténeti és földrajzi adatait kiegészítette a saját kora ismereteivel s így tudjuk meg, hogy Morvaországtól és Karinthiától Bulgáriáig van az avar pusztaság.

A *honfoglalás kútfői* közt első a *fuldai évkönyv*, melyet 887—901-ig bajor földön folytattak s Arnulf udvarából nyert hirekkel hitelesen jegyezgettek, szinte évről-évre szólva az ungrokról. *Regino* lotharingiai prümi apát 899-ben monostorából elűzve Trierben írt világkrónikát, melyet 908-ban megküldött Gyermek Lajos nevelőjének, az augsburgi püspöknek. A 889. évnél majdnem szóról szóra elmondja a magyarokról azt, amit a 2. századi Justinus irt a szcitákról és parthusokról, vagy a 8. századi Paulus Diaconus a germánokról. De van sok értékes adata, pl. a besenyők (etelközi) támadásáról. Reginot a középkorban sokan ismerték s használták (hersfeldi évkönyvek, reichenaui Hermann, Freisingi Ottto), nálunk Anonymus. Regino folytatója egy trieri szerzetes 967-ig, kinek adatait krónikáink is fölhasználták. A *bajor püspökök levele* IX. János pápához 900 jul.-ban felel arra a morva vádra, hogy pénzzel Italia felé terelik a magyar pogányokat s viszont vádat emelnek, hogy a morvák a magyarokkal pusztítanak és utánozzák viseletöket. E levél XII. századi másolatban maradt fönn Pilgrin passaui püspök részére hamisított és interpolált levelekkel együtt, de hiteles.

Magyar kalandozásokról szólnak: *Johannes Diaconus*

velencei krónikája és *Montecasinó* krónikája, *Sz. Udalrich* augsburgi püspök életrajza, a francia *Cambray* püspökeinek története és *Flodoard* rheimsi egyháztörténete 948-ig, annalese 919—65 közt és különösen nevezetes a *st. galleni krónika* leírása a 926. évi kalandozásról az 1040 k. író IV. Eckehardtól s *Waldram* st. galleni szerzetes verses levele a magyarok pusztításairól. *Liutprand* a paviai langobard udvarban nevelkedett s Berengár követeként járt Konstantinápolyban 949-ben, majd meghasonolva I. Ottó német királyhoz ment, kitől 961-ben megkapta a cremonai püspökséget. „Antapodosis" (megtorlás) c. munkájában Berengáron és feleségén akar bosszút állni a 886—950. évek történetével, s gyűlöli a magyarokat is (turci, ungri), kiknek előadja a brentai, első augsburgi és „merseburgi" csatáját, említve az „ördögi huj, huj" csatakiáltásukat. Megírta Nagy Ottó császár életét is s kigúnyolja a bizanci udvart követségéről írt munkájában. *Widukind* corveyi hencés a szászok történetét írta meg Nagy Ottóig és szól a szászországi magyar betörésekről (906, 924, 933), főleg az augsburgi nagy csatáról.

A szlávok forrásai közt a magyarokra vonatkozólag említhetjük a *Konstantin- és Method-legendát*, melyben e hitterjesztőknek magyarokkal való chersoni és közép-dunai találkozásáról van szó 861 táján, de érdekes a Pannonia és Moravia térítéséről szóló rész is. A keleti szertartású szlávok *Prolog* c. legendás könyvében említve van egy bolgár katona, kit a magyar-bolgár háborúban Sz. György csodája mentett meg. A kijevi Sz. Theodosios-barlangmonostor történeti feljegyzéseiből írta meg *Nesztor* a 850—1110. évek történetét, melyet többen folytattak. Itt a magyarok neve fekete ugor, a kazároké fehér ugor.

Ami a *magyar krónikákat* illeti, ezeket a hunnok és vezérkori magyarok történetére alig használhatjuk, mert 3—4 századdal későbbiek a magyar honfoglalásnál s az eseményekkel egykorú forrásokat vagy nem ismerték vagy rontott szöveggel használták. Mi tehát inkább az eredeti teljes, ép külföldi szövegeket keressük föl. Krónikáink itt csak az egykorúakból hiányzó mondák s a külföldi források felhasználási módja szempontjából, tehát az *trók korát jellemző* kulturtörténeti szempontból értékesek, a régibb korokból pedig csak *egy-két hatásosabb történeti tényre* figyelmeztetnek, melyeket az igric énekek s a nép tudata hangoztattak. Az összes népek leszármazását krónikáink

sevillai *Sz. Izidor* († 636) Etimologiarum libri XX. c. enciklopédiájából vették, de rontott számokkal, csak a Képes-krónika számai egyeznek Izidoréval. Nimród tornyának építését rontott évszámmal Flavius *Josephus* Kr. u. 70 körüli zsidó régiségtani munkájából merítették. A torony méreteit Izidortól vették, ki ez adatokat Babilon városról, a sienei toronyról és thebaisi templomról mondja el Herodotosz nyomán. Izidortól vették át azt, hogy a szciták Jáfet fiától Magogtól származtak, ki 58 évvel a vízözön után Evilát földjére ment. Felesége Enech fiai Hunor és Magor neve az enő (ünő), hunn és magyar névből készült, költött adat. A hunn csatákban a tullni és zeiselmurei avar-frank csaták mondája van elmondva a honfoglaláskor *itt talált népek emlékezete* szerint. A csodaszarvast *Jordanes*-től vették át, ez meg Priszkosz rhétortól, kinél a szarvas éppen megfordítva a Maeotisból vezeti el a vadászokat Szcitiába. Szcitiát a 2. századi *Justinus* leírásából veszik át, ez meg a Kr. előtti Livius-kori Pompeius Trogustól. Már Jordanes elrontotta e leírást, egyik határául az Északi-tengert említve. Krónikáink további határaivá teszik *Joriát* (Jugria az Ural hegy északi vidéke), Mongolországot és Korozminát (Chovaresmia). A „*denti*", a szciták neve, emlékeztet Anonymus „dentu-mogeri", „Don-tői magyer" elnevezésére. A boszorkány-monda Jordanes aliorumna-mondájából alakult. Belár és Dulo a bolgár és dinasztiája az alsó Dunánál. A kürt ünnepe a zsidó kazarok kürttel jelzett Tisri-szombatjából eredhetett. *Thüringiai* vonatkozás Sz. Erzsébet környezetéből az az észrevétel a krónikaírónál, hogy a hunn és magyar nyelv csak annyira különbözik, mint a szász és thüring. Attilára Jordanes géta története s ennek kivonatai *Viterboi Gottfried* és *Gembloursi Sigebert* voltak a magyar krónika forrásai. A szerkesztés idejét elárulja a „banerium Atyle" s *Miramammona* (emir-al-mumenin a marokkói kalifák címe 1143—1234) menekülése Sibilián (Sevilla) át Marokkóba, mert az egyetlen ily eset az 1212. évi Navas de Tolosa melletti nagy csatavesztés után történt. A „*Vetus Buda*" név legkorábban V. István-kori szerkesztésre vall, mit a *banerium* is támogat. Tény, hogy *Alberic* champagnei troisfontainesi cistercitának 1241-ig terjedő világkrónikája használt egy *magyar krónikát*, de a hunn-magyar krónikát nem ismerte, valamint Anonymus sem, tehát valószinüleg későbbi a hunn-krónika szerkesztése 1241-nél.

A magyarok bejövetelének éve 889 *Reginonál* s a Zágrábi-krónikában, a többinél el van rontva (888, Anonym. 884, Kézainál 872, Képes-kr. 677). Az akkori uralkodók neve szintén Reginóból ered, ki megemlíti Lothár fia Lajost († 875) s Odo nyugati frank királyt (888—98). De Antonius Durus ismeretlen. A Képes-kr.-ban említett Zakariás pápa 741—52 közt uralkodott s kortársa V. Konstantin semmiképpen sem egykoruak a magyarok bejövetelével. A bejövetel irányát az a *Gesta Ungarorum*, melyre Anonymus és Richárd dominikánus prior hivatkozik, mely tehát régibb 1204-nél, a pascua Romanorum nevű Ungaria felé tette s ezt a hitterjesztésre induló dominikánusok 1236-ban Erdélytől délre kerülve a Fekete-tenger felé keresték. *Mondák:* Álmos megöletése Erdélyben, a fehér ló mondája, Csákvár alapítása. Krónikáink hivatkoznak *„codexekre"*, melyek azt mondják, „hogy az a hét kapitány jött be Pannoniába", mintha több magyar nemzetség nem is lett volna. Ezután következik *a hét magyar mondája*, hogy Taksony idejében a szász herceg Eisenachnál leölt egy magyar sereget, csupán hét magyart küldött haza, levágva fülüket. Más magyar sereg erre Sváborszagban lerakta zsákmányát és a Sár (Lajta) folyóig megölt minden németet és barmot. A fületlen hét magyart itthon a communitas megfosztotta javaitól és családjától s arra ítélte, hogy sátorról-sátorra járva kolduljanak éltök végéig. Ezeket nevezték hétmagyarnak és *gyacnak* (diák). A hét kapitány hét éneket szerzett magáról és énekeltette. Itt tehát összekeveredett a hét kapitány és a hét fületlen mondája. A külföldi kalandozásokat krónikáink Regino eltorzításával, népies képzelettel adta elő. A *Botond-monda* elemei a következők: az altaichi évkönyvek és Hersfeldi Lambert beszélnek Poto gróf hostetteiről s egy thüringiai őrgróf hasonló tetteiről; Aurai Ekkehard 1101-ben jegyzi föl Boto gróf hősiességét, ki Regensburgtól nem messze halt meg s óriási volt a hire Német-, Oluszországban és Pannoniában; s hogy Bátor Boleszló bevágta kardjával Kiev aranykapuját, ezt egy lengyel monda beszéli el. Anonymus még nem szól Botond konstantinápolyi kapuhasításáról, ámbár többször beszél rola s ő említi, hogy a Verőca folyónál temették el Örkön fiát (56. f.). A *Regino* folytatójánál említett 913. évi Inn-melleki vereségből lett krónikáinkban az augsburgi vereség, s a 915, 917. évi adatokból a magyar bosszuló hadjárat. A *jövevényekről* szóló

krónikai rész V. István-kori, mert a nemzetségek ez időbeli tagjait említi leginkább.

Anonymus valószínüleg csak közvetve, a régibb *Gesta Ungarorum*ban ismerte és használta *Regino* s folytatója adatait. Saxonia és Thuringia külön hangsulyozása azonban Anonymusnál hiányzik. Anonymus III. Béla királynak volt a jegyzője s neve P.-vel kezdődött. Codexe a bécsi cs. udv. könyvtárban van 514. sz. alatt; 1a. oldala üres, mint sok codexé; az 1b. oldal tetején szokott lenni a szerző neve és munkája cime s ez így van Anon. codexében is: rubruma így szól: „Incipit prologus in *Gesta Hungarum*" s ezen prologus első sorai oklevélstilusban ezt mondják latinul: „P. kit magisternek mondanak, egykor a néhai dicsőséges Béla magyar király jegyzője, szeretett barátjának N. tisztelendő s tudós férfiúnak üdvösséget (kiván) s kérésének sikert." A *P. dictus magister* nem praedictus magister. A P. sigla épp úgy, mint az N., s ezek nem jelenthetik Hadrianus vagy Adrianus és Jacobus párisi magyar iskolatársakat. A „dictus abbas", mely hasonló a „dictus magister"-hez, többször előfordul a név siglájával.[1] A szerző így eléggé jelezte munkája cimét s a maga nevét barátja, egykori iskolatársa számára, akivel *„in scolari studio"* együtt olvasták *Dares Frigiust* és más irók könyveit s ezekből meg a hallgatott tanárok, magisterek előadása nyomán a szerző összeállította, kompilálta a trójai történetet (mely Páris királyfiról, a párisiak őséről szólt s valószinüleg a párisi studiumon, főiskolán készült, mely ezután lett universitas). Mikor e kompilációt ketten olvasgatták, N. barátja arra kérte P.-t, hogy írja meg a magyar királyok és nemeseik (= főemberek) genealogiáját, hogy miképpen szállott alá a szcitiai földről a hétmagyer (hetumoger), milyen a szcitiai föld, hány országot hódoltattak meg azok, kiket az idegenek „hungar"-oknak, magunk pedig „magyer"-oknak neveznek. Eddig őt, a volt királyi jegyzőt sok dolga gátolta igérete teljesítésében, de barátjának levélbeli sürgetésére dologhoz látott. Forrásul használt *különböző történetírókat*, mert nagyon illetlen volna, hogy az igen nemes magyer nép a maga eredetét és vitéz tetteit *parasztok hazug meséiből és az igricek fecsegő énekéből* hallja. Tizenegy fejezetben szól a honfoglalás előtti dolgokról, hogy Jáfet fiától Magog szcita

[1] Erdélyi L. A tihanyi apatság kritikus oklevelei. Akad. Értek. 1906. 5. 1.

királytól származott Attila s Magogról nevezték el népét moger nek. Hunnt, avart nem említ, hanem szétlakat utalegel. A honfoglalást negyven fejezetben adja elő (12—53, kivéve a 42. 45.) s ezután már csak négy fejezete van a kalandozások koráról Sz. Istvánig. A legkésőbbi történeti személy, ki megemlít, I. András király. Hogy I. Béla jegyzője nem lehet mutatja az, hogy a Mátra-, Komárom-vidéki kunokról szól, várszolgalatban, hadifogoly szabados állapotban, tehát a Sz. László-kori kun hadifoglyok korától messze, mert e kunokat honfoglaláskori betelepülőknek hiszi. Tehát II. Béla jegyzője sem lehet, mint ezt sok más érvből is tudjuk. Nem lehet IV. Béla jegyzője sem, mert akkor 1270 után írta volna könyvét, amikor a szerviensek már nemesek, már pedig Anonymusnál a nobilisok főemberek aranyedényekből lakomáznak, a szerviensek pedig parasztokkal észnek ezüst edényekből a budvári áldomáson. A kizárás módszerével és sok érvvel III. Belához jutunk s ennek halála után 1202—1204 közt írta valószínűleg a néhai király jegyzőjeszokatlan nagy honfoglalástörténetét, Imre király alatt, mikor ennek kis fiát sok nehézség közt megkoronázták, Zoltához és Taksonyhoz hasonlóan. Imre 1202-ben vette fel Bulgaria királya címét s 1204-ben megbukott a konstantinápolyi görög császárság. E két évadat közé illik Anonymus állítása, hogy *a bolgár dux a konstantinápolyi görög császár segítségében bizakodik.* Anonymus leghasználhatóbb forrás a saját kora földrajzára, néprajzára, társadalmi viszonyaira; de a honfoglalás sztratégiájá meglepő ügyességgel rekonstruálta és értékes részleteket mentett meg számunkra a családi hagyományokból és a leszóló igricek énekeiből. Jóhiszeműségét ünnep okunk kétségbe vonni: ő a történeti igazságot akarta rekonstruálni s a rendelkeséére álló adatokat legjobb tudása szerint kombinálta, mint kora historikusa, s meglepő szélesalapon kezdett krónikát. Kár, hogy túlságosan bízott „történetíró"-ban, és lenézte a parasztigricceket.

Nyolcvan évvel később „III. László" király (IV. Kun L.) akarta ismerni a magyarok ősi múltja s ezt tudva hű diákja, a Fehérvármegye északi szélérő, *Kézsárd való Simon*[1] összeszerkesztette a magyarok történetét az Olasz-, Franciaés Németországban szétszórt *szurtabellakból egy könyvbe*

[1] Csánki illapította meg Kézsárd lévőnek (Századok 1902), a mai Gézsa pusztát s illusztrálva bizonyítva.

„eltérőleg Orosiustól", ki Ottó császár kedvéért a magyarokat ördögök és pusztába űzött asszonyok ivadékának írta. A magyarok bejövetelére nézve egyesíti Anonymus Hungvárát az erdélyi hétvárról szóló krónikás mondával. A honfoglalók pesti és szobbi átkelését s a Pilismarót-mondát a többi krónika nem említi, csak Kézai. Önálló adata az is, hogy Árpád a Turul-nemből való, hogy Lél gyakorta lakott Nyitra vidékén; Vérbulcs neve veru (= nyárs) és vér szóból származott (nyárson sütötte a németeket és véröket itta); Svareömbörki Hertnid császári marsalt Regensburgnál agyonnyilazták, az augsburgi csata után Lél és Bulcs hajón menekültek és Regensburgnál estek fogságba. A császár leütéséről szóló kürtmondát Kézai cáfolja s a fogoly németek lemészárlásával helyettesíti. Önálló betoldása, hogy István királyig a magyarok nem mertek Németországba menni. Kézai Anonymussal egyezik s a nagy krónikáktól eltér, midőn a nyilaknak tulajdonítja a magyar győzelmet Bajorország határán (Regino 910. évi adata). Máskülönben Kézai a többi krónikával rokonabb, együttvéve távolabb állanak Reginotól, mint Anonymus.[1]

A *Pozsonyi-krónika* leghivebben ragaszkodott az V. István-kori szerkesztés anyagához, ámbár helyenkint rövidebb Kézai krónikájánál. Külön adata, hogy a hét kapitány a fületlen énekes hét magyarral azonos s ivadékaik Szent Lázár énekes szegényei (Zentlazar usquemodo zegun... Zentlazarzygini). Szent István u. i. látva, hogy a hétmagyar ivadékai házankint, sátoronkint énekelve az ő felekezetökre és trufáikra akarják kitanítani (az embereket), Szent Lázár esztergomi szerzeteseinek felügyelete alá rendelte őket. Tudni kell, hogy a bélpoklos-ápoló Szent Lázár-rend csak a XII. század közepén keletkezett Palesztinában, s 1200 táján alapitották első magyarországi házát Esztergomban. A Pozsonyi-krónika ezen külön adata tehát két hetes és két énekes csoportot kever egybe, kiket a hét fületlen énekes kapcsol össze. Negyedik az énekes gyiákok csoportja.

[1] Kézai codexét látta a XVI. században a Sambucus-codex másolója s 1701-ben a kismartoni Esterházy-könyvtárban Hevenessy Gábor jezsuita. Tizenkét év múlva e könyvtár az ott alapított ferences kolostoré lett, melyből leégésekor a provinciális 1768-ban Pozsonyba vitte a Kézai-codexet. Horányi Elek piarista elkérte, kinyomatta 1781 és 1782-ben, kétszer, közben Cornides Dániel leírását adta a codexnek, s miután Horányi 1783-ban meghalt, a codexet többé senki sem kérte, csak Horányi kiadása szerint adták ki.

A XIII. századi Szent Lázár szegényei nem lehettek a fülettlenek ivadékai, mert a fülettleneket a communitas ítélete elválasztotta családjuktól a monda szerint. A Pozsonyi-krónikát azért nevezzük igy, mert codexét XV. századi oklevélmásolatokkal egybekötve, a pozsonyi káptalan őrzi „Cronica regni Hungarie" cimmel. Egész terjedelme 13½ levél.[1]

[1] A hunn és magyar mondak forrásait szövegösszehasonlító eljárással legalaposabban megvilágította Domanovszky Sándor „A budai krónika" (Századok, 1902) és „Kézai Simon mester krónikája" (1906) c. munkáiban.

II. Kor. A keresztény társadalom kialakulása.

1000—1301.

A kor jellemzése. A magyar történelem fő tényezői közül megszerezte az első kor a föld- és néprajzi tényezőket s az öröklő fejedelemséget. A második kor czeket tovább fejlesztette, növelte, szaporította; e tényezők lelkét, vallását, gondolkozását, erkölcseit a nyugati szomszédok *krisztusi vallásával* átalakította, gazdag erkölcsi és szellemi ideálhoz emelte föl; belekapcsolta a *nyugateurópai kultura* és társadalom közösségébe, ezt védelmezte a keleti pogány rokonok pusztításai ellen, e rokonokat részben szintén kereszténnyé tette és beolvasztotta, de önmagát is megvédte a nyugati és déli császárság ellen. Befelé vallásos és szigorú törvényekkel, a frank-szláv eredetű várőrök és más hadifoglyok fegyverével s tisztjeivel megteremtette az élet és vagyon *közbiztonságát* s evégből a királyi főtisztek uradalmi szolgálata mellett ezek *közigazgatási* szerepét; az ötvenféle szabados- és kevés rabszolgaosztály állapotát, szolgálati viszonyát földesuraival szemben fokozatosan enyhítette, egyre szabadabbá, sőt egyesekét egyszerre is *szabaddá* tette; a XII. században tömegesen fogadott be *nyugati szabad telepeseket*, földbérlőket, lovagokat, a következő században pedig aranypecsétes oklevéllel fölszabadította a szabados és szabad elemekből álló királyi fegyvereseket, lovagokat. Ez oklevél hamaros visszavonása után egyes szervienseket szabadított föl az ispáni hatalom alól, végül megnemesitette őket, megteremtette a *köznemesi rendet*, a szabad falusi, városi, nemesvármegyei, szász- és székelyterületi s a földesúri *autonomiákat*, s velök együtt a szabad birtokosokat is képviselő *országgyűlést*, a királyi, főtiszti és főnemesi hatalom korlátozásait, vagyis a szorosan vett *alkotmányt*. Ami az egész kort egységesen áthatja, az a kereszténység, melyet Kálmán törvényének bevezetése is élénken hangsulyoz, mint *Szent*

István-féle alapot, melyen a könyves király tovább akart építeni, melyre a magyar vitézt előbb kényszeríteni kellett, de amely már annyira vérévé vált, hogy tőle semmi sem tudná elszakítani. A kereszténység adott *erkölcsi alapot* Magyarország önnállásához, mert a keresztény nyugat legkeletibb tagját és sarokpillérét közös keresztény erővel a pápák nem engedték volna megtámadni, egyes szomszédok pedig hiába támadták, tartós sikerük nem volt. A Sz. István-féle alapot emlegették az aranybullában és az Árpádkor végén tartott országgyűléseken is. E kor *főhőse* és képviselője tehát Szent István. Erősen jellemzi s a többi kortól megkülönbözteti a *túlnyomó nagyszámú*, közel ötven *szabados* osztály hadi, közigazgatási és gazdasági szereplése, kik legvégül köznemesek és szabad parasztok, új nevükön jobbágyok lettek, tehát fölvették az Árpádházi társadalom tiszti osztályának és fegyvereseinek címét, mert a kereszténység szellemében Sz. István elve az volt: „Istenhez méltó s az embereknek legjobb, hogy mindenki munkálkodása szabadságában töltse el élete folyását" (II. 20. törv.). Még egy kultúrális jellemvonását emelhetjük ki e kornak: van sok tanult ember az alsóbb néposztályokból is, a *clericus-diák*, ki még az egyházi rend tagja, ellenben a következő kor litteratusdiákja már világibb jellegű.

1. A keresztény királyság megalapítása.

1000—1338.

A keresztény hit befogadása. A kazároknál láthatták a magyarok a mohammedán és zsidó hit terjedését. Kereskedők és foglyaik révén már 528 táján tudomást szereztek a kereszténységről is, melynek hirdetőjével, Konstantin-Cirillel találkoztak Krimnél (861). Metóddal pedig egy magyar „kraly" találkozott a középső Dunánál (880 k.). Első keresztények a magyarok közt, kiket névszerint ismerünk, Garda fejedelem kisérlete után 420 évvel Bulcs harka és Gyula, ki magával hozta a keletrómai fővárosból Hierotheosz püspököt oly időben, mikor még nem volt szakadás a keleti és római egyház között. E püspök hatása fölismerhető Gyészu[1] fejedelem nején, Gyula leányán Sarolton,

[1] E név legrégibb kiírása *Geyza*, kiejtése Gyészu. A XII. század közepétől kiírása *Geycha* vagy *Geica*, kiejtve Gyécsa. Még utóbb lett belőle *Gyécse*, hangzóilleszkedéssel, végül pedig *Décse*, mely ma is megvan falunevekben (mint gyió, gyiszno = dió, diszno).

a veszprémvölgyi görög apácák s a marosvári görög szerzetesek működésében. A többnejű Ajtony Viddinben vette föl a keresztséget 1000 után.

Sem a húszéves Methód-féle térítés, sem az egy századdal utóbbi húszéves görög térítés nem hagyott maradandóbb nyomokat Magyarországon. Annál maradandóbb lett a *pannoniai római katholikus szlavon „tót" papok és nép* lassú, észrevétlen hatása, kiket a honfoglaló magyarok a frank-szláv területen találtak s kik a magyarok közé beolvadtak néhány század alatt, úgyhogy nyelvük nyomait csupán a magyar nyelv szlavon-tót *jövevényszavai*ban ismerhetjük föl és a magyar szavak legrégibb *helyesírásán.* Hogy szlavonoknak, magyarul tótoknak mondták őket, erre bizonyság a zalai Tótrokolyán nevű ősrégi falu a zalavári apátság legrégibb falvai közt, melyet latinul Sclavonica Rakolian néven olvasunk az oklevelekben. S valóban a legrégibb tót jövevényszavak legtöbb rokonságot mutatnak a Zágráb—Varasd vidékén, vagyis Szlavoniában honos „kajhorvát" nyelvvel. Ez a vidék a honfoglalás előtti században az aquileai patriarcha alá tartozott, a zalai s pécsi vidék tótságát pedig a salzburgi érsekség bencései, papjai térítették meg a kereszténységre, melynek műszavait aztán a pannoniai tót papok a maguk ajkához alakították. Ezektől ered a legrégibb magyar helyesírás. A sajátos óvelencei és dalmata keresztény műkifejezések a magyarságban nincsenek meg. A latin *s*-nek lágy kiejtése megvan az összes róm. kath. szlávságnál, pl. a *mise* szóban. A *kámzsa, dézsma* stb. zs-je velencés nem lehet. Sz. László 1092. évi törvénye felsorolja a magyar *ünnepeket* s itt oly szentek fordulnak elő, akiket a dunántuli szlavonok kiválóan tiszteltek. Ide tartozik a mosaburgi—zalavári Szent Adrián is. A Metód-féle szláv papok 886 után a bolgárokhoz menekültek. Itt „blagodet" és „ad" (adész görögül) a *malaszt* és *pokol* neve, mely utóbbiak csak a róm. kath. szlávságban fordulnak elő mint „miloszt" és „pakal". Csak a *kereszt, szombat, karácsony* bolgár-szláv eredetű, meg az ótestamentumi nevek. Ellenben róm. kath. szlavon közvetítéssel honosodtak meg a Bereck, Bertalan, Gergely, Bálint, Balázs, Boldizsár, Pongrác, stb. A szlavon papok és nép hatása csendben előkészítette a magyarságot a kereszténységre.[1]

[1] Melich János: Szláv jövevényszavaink. Nyelvtudományi Közlemények, 1903, 1905, 1909.

Gyészát a felesége *Sarolt*, a keresztény Gyula lányát s a politikai okok, a nyugati szomszédokkal való békének szükségérzete késztették a nyugati kereszténység befogadására, szabad vallásgyakorlatának elismerésére s állami védelmére. Ezt a készséget jelentették Gyésza fejedelem követei I. Ottó császárnak 973 husvétján Quedlinburgban. Szent *Wolfgang* sváb einsiedelni bencés jött el legelőbb a német hithirdetők közül. De *Pilgrin* passaui püspök beleélve magát abba a téves hitbe, hogy ő a lorchi érsek utóda s tudva, hogy a Rábaközt Nagy Károly a passaui püspökök egyházmegyéjébe osztotta be, úgy vélte, hogy leginkább ő hivatott itt papjaival téríteni s érsekséget kiterjeszteni a magyarokra. Wolfgangot tehát visszahívta, a regensburgi püspökségre segítette és a saját papjait küldte Magyarország megtérítésére. Már egy évvel a quedlinburgi követség után azt írta 974-ben VI. Benedek pápának: miután a béke alkalmával szerződés jött létre e néppel s miután a magyar nép sok kéréssel hívta őt, azért küldött hozzájuk szerzeteseket, kánoni papokat s minden egyházi rendből való klerikusokat, kik oly sikerrel működtek, hogy a mindkét nembeli előkelő magyarok közül körülbelül ötezren tértek meg. A keresztények pedig, kik a népesség nagyobb részét teszik (!) és kik mint foglyok a világ minden tájékáról hurcoltattak oda, most minden akadály nélkül viszik gyermekeiket a keresztelésre. A rómaiak és gepidek idejében hét főpapja volt keleti Pannoniának és Moesiának, kik mind az ő szent laureacumi egyházának voltak alárendelve. Ezek közül négy meg is maradt Morvában mindaddig, mig a magyarok Bajorországba nem nyomultak. Kéri tehát az érseki jelvényt, a palliumot s néhány püspök kinevezését maga mellé. A pápa azonban salzburgi részről is informálva, a salzburgi érseket erősítette meg a passaui püspök fölött metropolita jogaiban. Pilgrin kénytelen II. Ottó császár kívánságára *Prunwart* sváb püspököt támogatni magyarországi útjában s valószinüleg ez keresztelte meg Gyésza fejedelmet és kis fiát Stefán névre 975/7 táján. *Szent Adalbert* prágai püspök

[1] Anonymus Saroltot 1294 körül említi először, régi hagyomány vagy krónika nyomán. Csak egy szaraddal utóbb írják a varsói Szent István-legendába, hogy Sz. István anyja *Athleida* talán Sz. László nejére, Adelhaidra gondolva. A varsói legenda Hartvikból van kivonatolva s toldásai szembetünő hibák, pl. hogy *Mesko* lengyel herceg († 992) Leo pápától kert (1000) koronát (*VIII. Leo* 900 k. *IX. Leo* 1049—54.)

994/5-ben járt az esztergomi udvarban, talán mint prágai püspök jogot is formált a Nyitra—Vág-vidék megtérítésére, de hamar eltávozott a pogánysággal vegyes kereszténység köréből, két év mulva pedig a poroszok megölték. *Radla*, a magyar nagyfejedelem udvarában tartózkodó cseh bencés, Adalbert pappasa vagyis egykori nevelő iskolatársa, sem követte a prágai szent püspök hivó szavát. Prunwartnak nincs több nyoma. Késői hír szerint *Deodatus* vagy Tata sanseverinoi olasz gróf, a tatai monostor alapítója, volt Szent István keresztatyja.

Gyészát nem hatotta át igazán a kereszténység, mert emellett a pogány áldozatokat sem hanyagolta el s ezt azzal mentette, hogy elég gazdag arra, hogy kétfelé áldozzon. II. Ottó a vele gyakran „civakodó" unokatestvérének II. Henrik bajor hercegnek gyöngítésére kihasította hercegségéből az *Ostarrichi* őrgrófságot s a frank Babenbergi Liutpoldra ruházta (976). Ezen őrgróf 984-ben foglalta el a hatalmas „Gizo"-tól Melk várat. Henrik ezen Gyészával szövetkezett, 985. évi oklevél szerint magyarok pusztították a császárpárti passaui püspök jószágait, s 995-ben Gyésza fia, Stefán nőül kapta Henrik leányát, Gizlát. Nemsokára a nagyfejedelem meghalt. Nem lehetett nagyon idős, mert özvegyét *Kopány*,[1] Tar Szerind fia, somigyi dux nőül akarta venni Vérbulcsnak, a negyvenhárom éve kivégzett harkának a területén. A krónika „vérfertőző házasságot" látott e tervben, amiből az következnék, hogy Kopány rokona volt Saroltnak vagy Gyészának, inkább ennek, mert a nagyfejedelemséget is el akarta foglalni a „gyerek" Stefántól, Gyésza örökösétől, kit Gyésza halála előtt a főemberekkel elismertetett, mondja a legenda. Ez alapon úgy vélik, hogy Kopány pogány neve Mihálynak, Gyésza öccsének, talán unokaöccsének, mert atyja Tar Szerind, Gyészáé pedig Taksin. Konstantinosz ezt említi, de Tar Szerindet nem, ki talán Taksin idősebb fia volt s öccse trónrajutása előtt meghalt.[2]

Kopány Veszprém várát, az uralkodó család kedves tartózkodása helyét vette ostrom alá. *Stefán* nagyfejedelem székhelyéről, Esztergomból indult ki hadával, mely főképpen a fejedelmi várak szabados frank-szláv eredetű keresztény őreiből állott néhány külföldi lovagnak, Orc, Hont, Paznán

[1] Nem Koppány, mert ez *Catpan*-ból ered, míg Sz. István ellenfelét *Cupan*-nak írják.

[2] Karácsonyi J.: Kath. Szemle, 1913. 1067. l.

ispánoknak vezetése alatt.[1] Ott volt mellettök még Domonkos térítő érsek is. Az esztergomi-győri és veszprémi római hadúton nyomultak előre. Pannonhalma apátja Anasztáz és szerzetesei az ifjú fejedelem elé járultak s átnyujtották neki Szent Márton vitéz és püspöknek, Pannonia sabariai szülöttjének s az épülő bencés monostor védőszentjének zászlaját. Kérték a fejedelmet, helyezze magát a szent vitéz és püspök égi ótalma alá. Erre Stefán, szokott későbbi nevén István, fogadalmat tett, hogy ha győz, akkor a somigyi ispánság minden terméséből és vagyonából az őszövetségi zsidó királyok példájára tizedet ad Szent Márton egyházának. István Veszprémnél győzött s Kopány testét négy felé vágva kifüggesztette elrettentésül Veszprém, Győr, Esztergom és Erdőel kapujára (998). Fogadalmát teljesítette.

A *pannonhalmi* bencések *Anasztáz* apáttal Szent Adalbert prágai püspök kérésére 992-ben érkeztek meg Rómából a Prága melletti erdőségbe, hol famonostort épitettek (fa = brevo), Brevnot. Két év múlva Sz. Adalbert otthagyta a pogány erkölcsü Prágát, s utána menekültek bencései is Magyarországba. Itt öt év alatt (996—1001) már tartósabb falakat épitettek, legalább Sz. Márton bazilikájának, mely egyszerü román-stilü volt, de lapos famennyezettel.

Sz. Adalbert hevesebb lelkü papja *Asrik*, miután belépett a brevnói bencések közé, püspöke után lengyel földre menekült, ott fölépitette gyorsan a meseritzi famonostort, aztán 998-ban szintén bejött néhány társával Magyarországba s a később Pécsváradnak nevezett monostort kezdte épiteni a *Vasas-hegyen*. Egyik tanitványa Bonifác hitterjesztőként működött a déli vidéken és megsebesult. Monostora bazili-

[1] Kézai szerint *Hunt és Paznán* svób harcosokat a Szentföldre akartak menni, de Gyésza fejedelem visszatartotta őket. Ivadékaik az oklevelek szerint honti és pozsonymegyei birtokosok, sőt 15 megyében szereztek idővel birtokokat. Ugyancsak Kézai említi, hogy Wasserburgból (a bajor Wasserburgból, Münchentől keletre) jött be *Wecelin* ispán, comes, a Ják-nem őse, ki a somigyi Kopányt legyőzte. A Képes-krónika *Vecellin, Vencilin*nek nevezi őt és bajornak, fővezérnek nevezi a kopány elleni harcban. A *Ják* nem idővel öt megyében szerzett birtokokat. Ereclei birtoka a vasvármegyei Ják falu vidékén terült el. Venzelin bajor comestől származtatta magát 1326-ban a Gutkeled nemzetség is, mely 19 megyében volt birtokos az Anjou-korban. Őse nevét a szabolcsi Vencsellő faluból következtette. A krónikák e nemzetséget *Gut* és *Keled* (Cletus bácsi ispán 1111-beni szavai) svób eredetü szegényvitézektől származtatták.

káját sokáig épitették és csak Sz. István halála évében szentelték föl Szent Benedek tiszteletére. — Ugyancsak lengyel földről jött be Zoerárd-András és Benedek, kik a régi morva *zobori* monostort ujították föl, valamint a salzburgi bencések a mosaburgit *Zalavárott*.

A királyság és egyház szervezése. Királyoknak nevezgették olykor külföldi krónikások a kalandozások magyar vezéreit is, pl. Dursákot és Bogátot a 921. évi veronai—breseiai kalandozáskor, vagy Bulesot, Taksint, Gyészát; de ezek csak „*reges gentium*", pogány királyok, aminők a bibliában is vannak említve az Isten akaratából olajjal leöntött zsidó királyokkal szemben. E példa szerint igazi keresztény király a középkorban csak az, kit a pápa mint Krisztus földi helyettese az egyházak védőjének elismer és kifüntetésül szent olajjal fölkenet és megszentelt koronával fölékesíttet. Mert valamint a zsidó királyság, úgy a keresztény is *theokratikus királyság*, Isten akaratából és nevében uralkodik. Ezt megértvén István fejedelem a Rómából való Anasztáz apáttól és az ott szintén járatos, agilisabb Asriktól, István megbízta ezt, hogy kérjen a pápától szent koronát. Előre megbeszélték a magyar püspökségek megalapitását az esztergomi leendő érsek felügyelete alatt. Ezen érsekségre kijelölték Sebestyén szentéletü pannonhalmi bencést, a kalocsai püspökségre Asrikot.

A hiteles történeti forrásokból kétségtelen, hogy *a koronakérés Kr. u. 1000-ben* történt.[1] István nejének, Gizlának unokatestvére III. Ottó császár maga is ajánlotta II. Szilveszter pápának, az ő volt nevelőjének s idealizmusában lelkes támogatójának, a kért korona megadását, mint ezt az egykorú Thietmár merseburgi püspök írásaiból tudjuk, ki Istvánt Vajknak nevezi szlávosan (= korona, Stephanos), mint ahogy anyját is szlávosan mondja „szép királynő"-nek

[1] Ezt igazolják a *Pray-codex* nevű bencés misekönyvnek éppen a XI. század első felében legjobb, egykorú történeti bejegyzései, s az 1001-ben, István első magyar király 2-ik évében kelt *pannonhalmi alapítólevél*, melynek hitelét ugyan sokszor támadták, de helytelenül, mert csak legutolsó sora lehet kevéssel későbbi betoldás, a pozsonyi vámharmad, írása és szerkezete pedig III. Ottó császár kancelláriájában némileg jártas oklevélíró keze munkája. Domonkos térítő érseké, ki tanúja volt Sz. István fogadalmának. Az 1000-ik évet igazolják a legjobb lengyel évkönyvek is, ellenben az 1001. évet csak a XIII. század végénél nem régibb hamis pécsváradi alapítólevélből, a rossz lengyel évkönyvekből s a nagyon rossz évadatokat tartalmazó XV—XVI. századi krónikákból veszik.

(belcknegina) és nagybátyját Prokujnak. Ugyanakkor kért koronát a pápától Boleszláv lengyel herceg is egyik püspöke útján. De a pápa éjjeli vizióval intve, a lengyel hercegnek készített koronát Asriknak (Aseric) adta át „*regni gloriával*" (országalmával?), *apostoli kereszttel* (kettős kereszttel) s azon *apostoli kiváltsággal*, hogy a püspökségeket, egyházakat szervezhesse mindkét jog (egyházi és világi jog) szerint. Egyszersmind apostoli áldást küldött levélben s a királyi címet elrendelve a fölkenést és koronázást. E *koronázás* is megtörtént 1000-ben, a pannonhalmi bazilikaszentelés pedig egy évvel ezután, amikor az uj király a somigymegyei tizedeken kivül utóiratban kilenc birtokadományát olvastatta föl az ünnepségen jelenlevő Ceba (palota)ispánnal és *Sebestyén érsekkel*. Már akkor volt püspöke a *veszprémi* Szent Mihály-egyháznak is, de a többi püspökről nincs szó. Bizonyára *kalocsai* püspök volt már Asrik a Szent Pál-bazilika élén, ki 1007 előtt Sebestyén érseket három évig helyettesítette vaksága idején, ennek gyógyulása után pedig érseki pallium kitüntetésével, tehát címzetes érsekséggel tért vissza Kalocsára, megmaradva továbbra is az esztergomi érsek suffraganeusai, alárendelt püspökei között. Az esztergomi érseket 1007-ben Anasztáz pannonhalmi apát mint „az ungarok érseke" képviselte a német püspökök frankfurti zsinatán, s 1012-ben Asrik „érsek" van jelen a bajor bambergi románstilü szép bazilika fölszentelésén a vendégek között. Szent Mihály tiszteletére épült az *erdőelő Fejérvár* püspöki bazilikája is a római Apulum romjain, hol szlávok építették föl a fényes Belgrádot a magyarok bejövetele előtt, nem tudva, hogy ott mi volt a régi római név. A római korból tehát senki sem tartotta ott fonn a régi nevet. Nem tartották fonn Sopianne és Arrabona nevét sem, ahol Sz. István felépitette a *pécsi és győri* bazilikát, Sz. Péter és Sz. Mária tiszteletére. Sz. Mária volt az esztergomi bazilika védője is, valamint a *vácié és bihorié*. A pécsinek első ismert püspöke Bonipert, ki Hilduin nevü papját Fulbert chartresi püspökhöz küldte, bizonyára mint jó ismerőséhez, hogy megszerezze Priscianus latin grammatikája másolatát. Csak Ajtony marosvári úr legyőzése után keletkezett a marosvári—*csanádi* püspökség Szent György bazilikájával. Az *egri* püspökség bazilikáját Olajba-fött Sz. János tiszteletére szentelték.

A pannonhalmi, vasashegyi, soberi, zalavári királyi

apátságokon kivül fölépült még a bakonybéli és csanádi, magánkegyúriak pedig a tatai és oroszlánosi. Egyes családok azért építettek monostorokat, hogy valamint a keresztények mindnyájan az egyházak udvarán, szent földben temetkeztek, úgy a gazdagabbak a saját monostoruk szentélye alatt nyugodhassanak, s a fölöttük naponta hétszer énekelt zsoltárok és misék jótéteményeiben annál inkább részesüljenek. Görög *apácák* voltak a veszprémi völgyben, mélyen a vár alatt, kik Gizla királyné pártfogása alatt segítettek neki a szép miseruhák, koronázó fehérvári palást stb. elkészítésében, hímzésében. István király legfényesebb építménye volt *a fehérvári Nagyboldogasszony-bazilika*, melyet gazdagon javadalmazott, mert temetkezőhelyül választott. Görög és olasz mesterekkel építtette bazilikáit. „Csodás művészettel" díszíttette a fehérvári bazilikát, ívezetekkel a kórust, a szentélyt, márvánnyal a padozatot is. Oltárképeit aranynyal, drágaköves foglalattal ékesíttette s kristály, ónix, arany, ezüst edényekkel gazdagon fölszerelte legkedvesebb egyházát. A gazdag egyházak jövedelméből tovább is díszítették Isten házait, s nagyobb

Püspökségek.

számú diákokat neveltek közös kánoni életet élő papokká, vagyis *kanonokokká*, kik Szent Chrodegang metzi püspöknek († 766) Sz. Ágoston és Sz. Benedek nyomán készített regulája szerint csaknem szerzetesmódra mint szegény kanonoktestvérek éltek monostorban, claustrumban, közös asztalnál, kórusi imádságban, oblatusokat tanítva és codexeket másolva. Abban különböztek a szerzetesektől, hogy végrendeletet is tehettek. Előljárójuk a prépost, e fölött a püspök, kinek egész egyházmegyéje tizedrészt adott az évi termésből és állatszaporulatból, még a király is megadta az illető egyházmegye területéről nyert évi jövedelmeiből, pénzekből, állatokból, vámokból. A püspök tehát nem igen szorult székesegyháza jövedelmeire, legfölebb egy asztalnál étkezett kanonokjaival. Hasonló volt az élet még a *falusi nagyobb egyházak* diákjai, papjai közt, kik szintén nyitottak iskolát énekeseik, ministránsaik, papjelöltjeik kitanítására. Ezt már Nagy Károly elrendelte Pannoniában is.

Legrégibb magyar *iskolatörténeti* adat az, hogy Maurus „puer scholasticus", iskolásfiú volt Szent Márton monostorában, a pannonhalmi bencéseknél, 1015 táján, s az iskola oly jó volt, hogy az itt tanult fiúból apát, 1036-tól pécsi püspök lett. Kevéssel előbb, 1030-ban tette a király marosvári püspökké Gyerárdot (Gerardus, Gyerált, Gyirót, vagy Gerérd, Gellért), a volt velencei apátot s a királyfi nevelőjét, ki a nevelés után hét évig Sz. Günther béli apátságában remetéskedett. A marosvári püspökhöz királyi rendeletre öt bencés monostorból tizenkét tanult pap csatlakozott, kik közül hét tudott magyarul predikálni. Ezek lettek az uj püspökség esperesei: a pannonhalmi Fülöp és Henrik, a zalavári Albert és Konrád, a zobori Krató és Taszló s a vasashegyi István. Nem tudtak még ennyire magyarul, ámbár iskolázottak a vasashegyi Anzelm, a béli Ulrik és Valter s a pannonhalmi Lénárt és Konc. A magyar oblatusokat, kiket szüleik Isten szolgálatára ajánlottak föl, megtanitották a musica és grammatica tudományára. Állitólag már akkor híres iskolák voltak a dunántúli Fehérvárott s onnan is kapott a csanádi püspök egy Henrik nevü német vicemagistert. A grammatica tanításához Bonipert pécsi püspök Franciaországból kért Priscianus-tankönyvet.

A *korona*, mellyel Istvánt földiszitették, nyilt korona volt, vagyis diadém, felül záró ív nélkül, mely az orbis terrarumot jelképezte a császári koronán az egész földkerekség királyai fölött álló tekintély jeléül. A Sz. István-féle korona egy nagyobb és tizenkét kisebb négyszögü zománcos képpel volt diszitve, melyek a homlokon a Megváltót ábrázolták trónon ülve (maiestas Domini a nagyobb négyszögben), a fej körül pedig az apostolokat, összesen 45 cm. kerülettel, tehát a közbeeső gyöngyös, drágaköves szegélyzettel együtt a rendes fejbőségnek megfelelően. E képek rekeszes zománcban készültek az öt szokásos színnel, kezdetleges müvészettel, mint az apostolok keresztben álló szemei mutatnak. A koronán kívül királyi jelvény már az első pecséteken az *országalma* a trónon ülő király balkezében a földi uralom keresztes, keresztény jeléül, jobbjában pedig aranyos *lándsa* vagy *sceptrum*. A koronázó palást csak 1031-ben készült, eredetileg miseruha, sátoralakú „casula", mely István képét lándsával tünteti fel. A koronázás *szertartása* hasonló volt a püspökszenteléshez, a *ruhák* is hasonlók (tunica, öv, casula egyező, korona hasonló a süveghez, sceptrum vagy lándsa a

pásztorbothoz). Az áldozat felajánlásakor a felavatandó felajánlja, felolvasó után mondja *esküvel* erősített fogadalmát, hogy védeni fogja az egyházat, hitet, az igazságot, az özvegyeket, árvákat. Ez kezdetben csak egyházi eskü, „iuramentum de justicia et pace". A világi eskü, alkotmányos eskü kétszáz évvel később kezdődik. A királyi tisztek viszont hűséget esküdtek a királynak.

Az első koronázás helye *Esztergom*, a későbbieké *Fehérvár*, melynek bazilikáját István temetkezőhelyül választotta s ott aztán felállították a királyavató széket az első szent király sírjánál, épp úgy, mint a pápákét és a német császárokét Rómában és Aachenben. A magyar király udvara Esztergomban volt s főpapja az érsek, udvari főtisztje a *palotaispán* (comes palatii) vagy szlávosan nadvorni-span, nádorispán, szintén frank eredetű (pfalz-graf), közvetlen főtisztje a királyi udvar (curia) és udvarházak (curtis) szabados szolgáinak, az *udvarnok* osztálynak. Ezek falusi családos emberek, kik minden házukból évenkint egy hónapra küldenek egy embert hónapos szolgálatra, hogy seperjék az udvart, fát és vizet hordjanak a konyhára, gondozzák a kertet stb. Másrészt főtisztje a palotaispán a királyi várak és curtisok ispánjainak. A *várak* száma Szent István idejében valami harmincra nőtt. Néhány uj várat valószinüleg István építtetett,[1] de a *várispáni* intézmény és a *várőrök* szabados osztálya frank eredetű és szláv. E falusi fegyveres családos vitézek közé osztották be már a honfoglaláskor a székely hadifoglyokat, s erősítették, szaporították őket a kalandozáskor ejtett vitéz hadifoglyokkal. Csak ezekkel tudta Gyésza fejedelem és István megtörni a magyar törzsfőnökök, pogányok lázadásait. A várőröket mileseknek, civiseknek mondták, a várat civitasnak. A várőrök eredetileg frank ministerialisok. Tisztjeik a *jobbágyok* vagy nagyok (maiores ministri), a száznagyok és tíznagyok (centurio, decurio), kik többnyire a várőr falvak élén állottak; később előtünnek a hadnagy, várnagy, udvarispán mint a vár központi tisztjei, s a börtönnagy (maior preconum) és a kémosztály tisztje az őrnagy (maior speculatorum).

A közbiztonság megteremtése, törvények. Miután Gyila

[1] Pl. *Hontvárt. Magyar nevűek* Bars, Borsod, Szabolcs, a *vasraktárról* híres Vasvár. *Ispánjáról* kaphatta nevét Győr, Sopron, Pozsony, mint Csanád, Kolozs, Torda, Doboka vára. *Keve* v. Kövevára, *Békösvár*, *Ujvár* szintén a XI. század első felében keletkezhettek.

vagy *Gyula*, tehát a régi törzsek főbirája, István király nagybátyja, kit Thietmár rex Julusnak és Prokuj-nak említ, föllázadt az uj theokratikus királyság ellen, s nejével, két fiával fogságba került, majd elmenekült Boleszló lengyel herceghez (1002-ben, krónikáink szerint), István király hozzáfoghatott az alapvető törvényhozáshoz, melynek célja a közbiztonság megteremtése, t. i. a vagyon-, személy- és vallásbiztositás. E törvény *theokratikus* jelszóval kezdődik (Regnanto divina clementia) s azzal a megokolással, hogy minden népet a saját törvényeivel kormányoznak és a király régi s uj augustusokat követ monarchiája kormányzásában, azért az isteni törvények mellé világi törvényeket is rendel a bűnösök megfékezésére. Biztosítja az egyházi *vagyont* és külön egyházi biráskodást a 847. évi frank mainzi zsinat s I. Adrián pápa 785. évi levele alapján (1—5); biztosítja a teljes dominiumot, szabad vagyoni rendelkezést a király és más birtokosok részére, de nem a tiszti javadalmak hűbéri öröklését; biztosítja a szolgaszabadítás jogát, szabados vitézek tartását és szabad vendégek befogadását (6., 7., 18., 21., 23—25). Biztosítja a szabadok *személyét* szolgáik vádja, kir. ispánok és vitézek szolgává tevő hatalmaskodása ellen s védi a nőket: az özvegyet árváival, a hűtlenül elhagyottat[1] elraboltat (20., 22., 26., 27., 30.). Bünteti a szolganővel visszaélő vagy házasuló szabadot s a feleséggyilkost (29., 31.), minden gyilkosságot, különösen a kardrántást, a más házára törő hatalmaskodást és a gyújtogatást[2] (14—16., 32., 35.). Védi a *keresztény hitéletet* s bünteti a vasárnapi munkaszünet és mise zavarását, a bőjtök és végső gyónás elmulasztását, a hamis esküt, boszorkányságot, rontást, mérgezést, hamujóslást[3] (8—13., 17., 19., 33., 34.). Itt és összes XI. századi törvé-

[1] Az *özvegy*, míg új házasságra nem lép, megmaradhat gyermekei mellett. Ha gyermeke nincs, halála után a birtok a férj rokonaira száll; ha ezek sincsenek, a királyra száll. A *hűtlenül elhagyott* feleség is megmaradhat férje birtokán, vagy férhez mehet, férje pedig csak püspöki engedéllyel köthet új házasságot.

[2] A *gyújtogató* teljes kártérítést fizet és büntetésül 40 solidust pró 16 tinót. Másutt a tinó = 1 arany pénza = 30 dénár; tehát 16 × 30 d. = 480 d. = 40 solidus; *12 d. = 1 solidus* (II. 30).

[3] Ha *striga* akad, adják át a papnak, ez bőjtöltesse és tanítsa a hitre, aztán engedje haza. Másodízben szintén bőjtöljön a striga, aztán az egyház kulcsával süssenek rá keresztet oda, ahol keresztelésekor megkenték szent olajjal: a homlokára, mellére, válla közé, aztán bocsássák haza. Harmadízben adják át a világi bíráknak. II. 31. A *megrontót* és *mérgezőt* átadják a károsultnak vagy rokonainak. A jóst a püspök korbácsoltassa meg.

nyeinkben csak öt cikkely idegen eredetű (1—4., 30. az egyházi vagyon, egyházi biráskodás, tanuk és gyújtogatás: I. Adrián, a mainzi zsinat s a bajor törvény cikkelyeiből). A XII. századi Admonti-codex I. libere őrizte meg e törvényeket 35 cikkelyben s a Corpus Juris Hungarici II. 33 cikkelyben, kihagyva az admonti 16., 21. cikkelyt a kardrántásról és jogtalan szolgaszabadításról, mert ezek módosított alakban megismétlődnek az admonti II. liberben. A Corpus Juris másoláshibáit legjobban kijavíthatjuk a XV. századi Thuróczy-codex alapján. Ezután legrégibb az Ilosvay-codex a XVI. századból, mely már kevésbbé jó.

Az Admonti-codex II. libere 15 cikkelyben pótló, kiegészítő, tehát *későbbi években hozott törvényeket* tartalmaz. De itt a másoló kifelejtett hat capitulumot (Corp. Jur. II. 48—53.) s egyet a tolvaj szolgáról a Corp. Juris kettő osztott (39., 40.); ily módon a Corp. Juris itt hét cikkellyel többet tüntet föl (II. 34—55.). Itt rendeli el *vagyoni* tekintetben Szt. István a dézsmát, a falusi egyházépítést, tíz faluban legalább egyet[1] s a teljes dominiumot az egyház érdekében kiterjeszti a kir. adományokra is, hogy ezekből szintén lehessen adni az egyháznak; de a hűtlenekre kimondja a fej- és jószágvesztést, az ispánok rágalmazóira a nyelvváltságot (Corp. Jur. II. 34., 35., 52—54.). A *személyjogi* téren a szolgából lett vár- és curtis-ispánt, mint tanut is egyenlővé teszi a többi ispánnal; viszont a seniorját vagy ispánját megölő szolgát, vitézt épp úgy kiközösítés alá veti, mint a királya ellen összeesküvőt (50., 51.). Enyhíti az illetéktelen szolgaszabadító büntetését 50—12 tinóról egyszerű kártérítésre s büntetést szab a tolvajokra, csaló ispánra és vitézre (38—45., 55.). Pótlólag büntetést szab a szolgára, ki szabadot öl s négy esetet különböztet meg a kardrántás korábbi rettentő büntetésében (36., 37., 46—49.). A keresztény hitéletre itt már nincsenek rendelkezések, mert megvannak elegendőképen az első törvényhozásban.

Szent István nem akarta, hogy a király legyen az egyedüli törvényhozó, ámbár egyes cikkelyei azt hangoztatják, hogy „*királyi hatalmánál fogva* rendeli", „királyi határozattal rendelik" el, hogy vagyonáról mindenki szabadon rendelkezzék s hogy mi történjék azzal, ki meggyűlölt fele-

[1] *A falusi egyház javadalma* 2 ház 2 rabszolgával, 1 lóval és igával, 6 ökör, 2 tehén és 34 apró marha. *Ruhákat* a király ad, papot és *könyveket* a püspök.

sége elől külföldre menekült. Követte Szent Benedek regulája s a frank minta után fiához intézett Intelmeibe a *tanácsot* (consilium), az idősebbek és jobbak, kiválóbbak tanácsát (senatus), noha a fiatalabbakat sem akarta kizárni, de ezek tanácsát mindig az öregebbek elé terjesztette. Ismételten mondja törvényeiben, hogy „az egész senatus kérésére beleegyezett" a kir. adományok öröklésébe, szabad eladományozásába s hogy az összeesküvőkön és külföldre szökötteken kívül más ne veszítse el javait. A consilium nevei még regalis senatus, regale concilium, primatum conventus. Tagjai a főpapok, apátok és kir. főtisztek, ispánok. Mikor a király fia, Henrik valami tizenötéves volt, 1020 táján irattatta István talán Gyerárd apáttal Pippinida mintára[1] fiához intézett *Intelmeit*, erkölcsi tanítását (Institutio morum), tiszta parancsát vagy tanácsát az uralkodás elveiről, támaszairól s díszeiről. Ezen államtani irat szerint az uralkodás erősségei és díszei a kath. apostoli hit, az egyház s a főpapi rend (1—3.), a principes, comites, milites fegyveres osztályai s a külföldről jött vendégek (4., 6.), a türelmes ítélkezés, a törvényhozó tanács s az elődök követése (5., 7., 8.), valamint az imádság és más kilenc erény (9., 10.).

A *vétségek büntetései* fokozatosan a következők: Eltávolítandók a király mellől rossz tanácsosai s az egyházi vagyon ellenségei. A templomból ki kell űzni az ott beszélgető módosabbakat. A hívek közösségéből zárassanak ki a király ellen összeesküvők s az Isten házának és vagyonának támadói. Felényi kártérítés jár a gazdának olyan szolgáért és szolgálóért, kinek halálát másnak a szolgája okozta. Egyszerű visszatérítést kap a gazda oly szolgájáért, kit szabad ember véletlenül megölt vagy jogtalanul felszabadított. Kilencszeresen fizette meg a dézsmát az, aki a dézsmából valamit elrejtett. Egy marhabőrrel lehet megváltani a vasárnapi munkáért elkobzott szerszámokat. Egy penza értékű marhával váltja meg vétkét, ki vasárnap marhával vagy lóval dolgozik. Öt tinóval lehet megváltani a tolvaj szolga orrát, másodszor a fülét. Ugyanennyit fizetett a feleséggyilkos és a leányrabló közember, a leány visszaadásán kívül s kétannyit, tíz tinót fizetett a leányrabló és a feleséggyilkos vitéz s tíz arany pénzt fizet az ispánja ítéletét rágalmazó

[1] Ennek a bizonysága az eredeti köszöntő formula: „In nomine domini nostri Jesu Christi", mely csak 742—801 közt szokásos a Pippinida frank királyok iratainban.

módon királyhoz fölebbező vitéz, ha nincs igaza. Tizenkét tinót ad, ki véletlenül ölt meg szabad embert, vagy esküszegő kezét kénytelen megváltani, mint közember. Tizenhat tinót fizet teljes kártérítésen felül a gyújtogató. Ötven tinó a vérdíja a feleséggyilkos ispánnak[1], az esküszegő vagy más szolgáját fölszabadító gazdagnak. Száztiz arany pénzát fizet a szándékos gyilkos.[2] Teljes vagyon- és fejvesztés sujtja a felség- és hazaárulót. Hét napi bőjtöt és elzárást mond ki Szt. István azokra, kik pénteken és kántornapokon húst ettek. Szolgaias hajnyírással szégyeníti meg azt a közembert, ki templomban beszélget, az istentiszteletet elmulasztja, ki más szolgálójával visszaél. Az ünneprontókat, templomkerülőket megvesszőzik. Aki kardot rántott, ugyanazon sebzéssel, halállal bűnhődik, mint amelyet haragjában másnak okozott; de aztán e törvény úgy módosult, hogy a kardrántás, ha sebet nem ejt, félvérdíjat, ha gyógyuló sebet ejt, egész vérdíjat fizet (110 arany pénzát vagy tinót), a tagesonkitásért ugyanoly csonkítás, halálért halál jár. Nyelvével vagy kettős nyelvváltsággal bűnhődik az, ki egynek vagy kettőnek hizelgett, hogy viszályt szítson. A szabad embert már az első lopásért eladják, aztán mint a tolvaj szolga bűnhődik, először orrát, másodszor füleit vágják le, ha gazdája 5—5 tinóval meg nem váltja, harmadszor halállal lakol. Férjes asszonyt az ura kétszer megválthat a lopás következményétől, de harmadszor el kell adni.

Társadalmi osztályok. Szent István teljesen nem szüntethette meg a *rabszolgaságot*, mert ez gazdasági romlást jelentett volna mindaddig, míg a szerzetesek és szabad telepesek sok példát nem adnak a „szolgai" nehéz munkára. Szabad ember és rabszolga vegyes *házasságát* is kellett akadályozni, mert ez gazdasági zavart okozott és az egyiknek szolgai lekötöttsége, társadalmi különbsége veszélyeztette a házasság állandóságát, szentségét, melyből a szabad fél hamar kiábrándulhatott. Nehezíteni, tiltani kellett az ily házasságot azért is, amiért tiltotta az egyház a sógorságban levők házasságát: az ilyenek gyakori együttléte gyakori kisértés a titkos bűnre házassági igérettel. A rabszolganővel a szabad ember még könnyebben visszaélhetett; azért szigorú Sz. Ist-

[1] A *feleséggyilkosok* vérdíját a meggyilkoltnak rokonai kapják, hogy vérbosszút ne álljanak.

[2] A *vérdíjból* 50 pénza a kir. fiscusé, 50 a meggyilkolt rokonaié, 10 a békítőké és bíráké.

ván törvénye a szabad ember és szolganő viszonyával szemben: szolgává tette a szabad embert ily házassága vagy harmadszori paráznasága miatt (kétszer kopaszra nyirták). De vallja Sz. István, hogy *Istennek tetsző s emberhez legmeltóbb a szabad állapot*, tehát senkit sem szabad ispánnak, vitéznek jogtalanul szolgává tenni.[1] Más szolgáját ugyan senki sem szabadíthatja föl, hacsak meg nem váltja, sőt még büntetést is fizet; de a saját szolgáját mindenki jogosan szabadíthatja föl tanuk előtt, főleg a király és főemberei előtt, sőt érvényes az özvegy és gyermekeinek a tanuskodása is, ha a férj és apa előttük fejezte ki szabadító és torlót rendelő szándékát. Sz. István így megkönnyíti a szolgaszabadítást. A rokonok az ily szabadítást nem támadhatják meg. Egyik törvényében Sz. István föltételezi azt a lehetőséget, hogy a szolgát ura, seniorja 110 tinóval vagy arany pénzával is kész megváltani, ami mutatja, hogy olykor minő kedves a szolga ura szemében. A szolgák legkedvezőbb helyzetét pedig az mutatja, hogy kir. vár vagy curtis élére kerülhet s mint tanu is *egyenlő a többi ispánokkal* (II. 50. tc.).

A rabszolga és ivadékainak teljes munkaerejével az ura szabadon rendelkezik, azért ez ad engedélyt szolgája házasságához is. De azért ember a szolga s megöléseért a gyilkos nemcsak kárterítést ad a szolga urának (vagy mint a szolga ura anyagi kárt szenved), hanem egyszersmind vezekel az egyház előtt. Enyhébb a helyzete a részben fölszabadított szolgának, a libertusnak, kinek ivadéka a libertinus, magyarul *szabados*. Ez is nemzedékről-nemzedékre ura földjéhez van kötve s ennyiben szolga, de szolgálatát a fölszabadító csak bizonyos foglalkozásra szorította, egyebekben családja számára szabaddá tette és e szerint az illető szabados vagy fegyveres vitéz,[2] sőt tiszt, vagy udvarnok,[3] tárnok, pohárnok, lovász, vagy szántó, szőlőműves, pásztor,

[1] II. 20 tc. Rabszolgává lett a szabad ember mint *hadifogoly* s mint *nagy bűnös* eladásra ítélve vagy mint fizetni nem tudó *adós*, míg adósságát le nem törleszti. A rabszolgaság tehát *örökös fogság*, vagy *felzálogi fogság*. Jogtalanul is tettek egyeseket rabszolgává: rablással, erőszakkal, hamis vád alapján.

[2] A kir. fiscus elidegeníthetetlen javai a *milesek és szolgák*. A mileseket a „civitas" várakban *cuisseknek* nevezik s ezekről az ispán gondoskodik. A *seniornak is legyen saját milese* s ezt más ne csábítsa el. A máshoz *szőkött milest és szolgát* ura jogosan keresteti s a keresőt nem szabad bántani. (Sz. Istv. II. 6, 7, 21 [illegible]).

[3] Az *udvarnok* mint tanú nem számítható a szabadok közé, de mint tolvaj a szabadokhoz hasonlóan bűnhődik. (U. o. 55.).

vagy szakács, sütő, timár, szűcs, ötvös, esztergályos, ács, kovács stb. iparos. Az egyházak részére adtak szabados torlókat és harangozókat, hogy családjuknak élve, uruktól nyert földjükön s marhákkal gazdálkodva, megszabott ajándékokat adjanak vagy harangozzanak az illető egyháznak fölszabadító uruk lelkéért évről-évre, még ivadékaik is. Az udvarnokok hónapot szolgáltak uruk udvarában és részt adtak termésükből, a szántók az uraság külön földjeit szántották néhány hétig, az iparosok szintén hetekig vagy egy hónapig szolgáltak az uraság műhelyében, aztán maguknak gazdálkodtak falujokban. A vitézek őrizték az urat fegyveresen utain s a hadjáratokon, évente néhány hétig a saját költségükön, azután a földesúr költségén, akinek földjét használták.

A szolgát, szabadost olykor teljesen szabadon bocsájtották. A *szabad ember* abban különbözött a szolgáktól, hogy szabadon elköltözhetett, ahova akart s ahova befogadták. És befogadták szívesen a szabad telepest. Ez is másnak a földjét használta és bért fizetett, csekély néhány dénárt az irtani való erdőföldért. Az irtásföldről nem lehetett a szadot elűzni, ha teljesítette a köteles bérfizetést vagy a helyette megállapított munkát. Az irtásbért elnevezték „szabad dénárok"-nak, az irtástizedet pedig „szabad tizedek"-nek. A szabad telepes a bért fegyverrel is leszolgálhatta, vagyis a földet akkor katonai szolgálatért használta mint hübert (feudum). Az ily szabad ember *hűbéres*. Az ilyen tiszt is lehet s mint tiszt javadalmat (beneficium) kapott urától, vagyis birtokokat és jövedelmeket, de nem tulajdonul, hanem csak haszonélvezetre, míg hűséges, vagy míg az urnak tetszik. Ilyen *javadalmasok* voltak a király főtisztjei s várispánjai is, kik fölemelkedhettek közemberekből, sőt szolgákból, de beállhattak közéjük régi előkelő családok tagjai is. Az ily főembereket és gazdagokat „nobilis"-nak nevezték, vagyis kiváló, neves nembelinek, röviden *nemes*-nek. A külföldről jött *vendégek* (hospites) többnyire szintén másnak a földjeit használták mint bérlők vagyis készpénzfizetők, részben hűbéresek vagy javadalmas tisztek és főtisztek, tehát nemesek.

Voltak végül oly szabadok, akik a saját szabadon örökölött vagy szerzett, vásárolt földjükön éltek, a maguk urai voltak, birtokosok, *kis- vagy nagybirtokosok*. Ez utóbbiak a Sz. Istvánkori *seniorok*, kik szabados vitézeket is tarthatnak és szabad telepeseket a szolgákon kívül. Mint kiválóbbakat, mint volt főtisztek ivadékait s mint gazdagokat, nevezték e

seniorokat is nobilisoknak, nemeseknek, ámbár Sz. István összes törvényeiben hiányzik e cím, csak Intelmeiben fordul elő egyszer a Róma alapításakor e menedékhelyen letelepült kiváló idegenek címeként.

Ezek után bemutathatjuk a Szent István korában már megvolt társadalmi rendszer vázlatát:

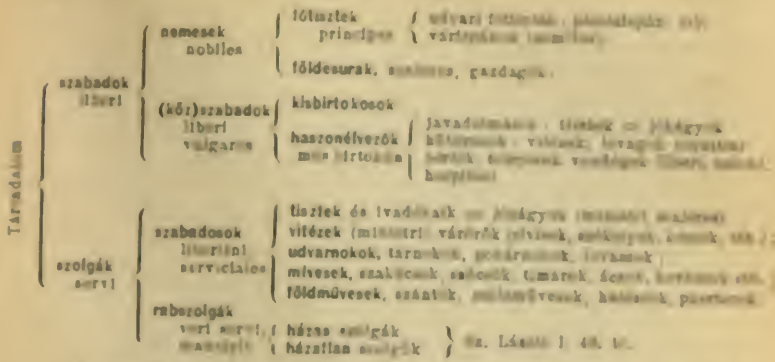

A *vendégek*- és jövevényekre nézve Sz. István azt az elvet hangoztatta, hogy a magyartól különböző nyelveket, szokásokat, fegyvereket, tapasztalatokat hoznak magukkal, tehát a magyar kultúrát gazdagítják, s ezért szívesen kell őket fogadni. A *főtisztek- és vitézekre* nézve azt ajánlja trónja örökösének, hogy ne mondja őket szolgáinak, hanem testvéreinek, mert mindnyájan egy állapotú; ha pedig sérti őket dölyfösséggel, akkor országát másnak fogják adni. A *főpapokat* úgy becsülje, mint szeme fényét s ne feddje őket nyilvánosan, hanem előbb négyszemközt intse meg, mert ők a király felavatói és náluk van a lelki kötés és oldás hatalma. A király csak a főbb ügyekben *ítélkezzék*, esküdözés és harag nélkül, mások meghallgatásával; kisebb perekben a rendes bírák ítéljenek a törvény szerint. A király *okuljon* a történelmi és földrajzi példákon, a régibb és szomszéd királyok példáján. Az öregek és ifjak *tanácsadnak* meghallgatásában is nagy bölcsességet, alkotmányos érzéket fejezett ki, ámbár igazi *alkotmány* ekkor még nem volt, mert a törvényhozó tanácsosok a királyt nem korlátozhatják, csak tanácsot adnak és kérik a királyt mint bizalmassal és tetszésétől függő, könnyen elbocsátható tisztjei. *Állami feladatok* vannak, minő a közbiztonság megvédése a belső és külső ellenségekkel szemben, de *állami eszközök*, állami h.

tonaság és tisztek, állami vagyon és jövedelem nincsenek, ezeket a király a saját családi váraiban s falvaiban szerzi meg s kölcsönzi az államnak. Állami *adó* még nincs, mellyel a szabad birtokosok is résztvennének a közterhekben. Ezek legfölebb a közös veszély, *külső* támadás visszaverésében segítik a királyt vagyonuknak és buzgalmuknak megfelelő számú vitézeikkel. A tisztségek vállalásában a *magyar szabad birtokosok* kezdetben tartózkodók, mert nem akarnak eszközül szolgálni az ősi hit és törzsszervezet elnyomásában. Szent István tehát, hogy vallásos és politikai meggyőződését érvényesíthesse, rá volt utalva, hogy szolgaállapotú s hadifogoly eredetű, frank, bajor, német, szláv stb. keresztény *várőreire és főtisztjeire* támaszkodjék, kik közt kevés a szabad ember, a bajor, sváb, olasz lovag.

Szent István külügyi viszonyai és harcai. A bajor colonusok észrevétlenül egész a Lajta folyóig terjeszkedtek Melktől keletre s II. Szent Henrik, Sz. István sógora, uralma végén a *Lajtáig* osztogat adományokat. Ekkor kezd különválni Karinthiától őrgrófsága, a későbbi *Steiermark*. Henrik császár öccse Bruno Sz. Istvánhoz menekül, ki aztán kibékíti őket. A bajor Szent Günther Altaich vidékéről jött el s itt a királlyal megalapíttatta a bakonybéli apátságot.

Messzebb nyugat felé érintkezésben állott Sz. István a híres *clunyi* apáttal, Sz. Odilóval. Dél felé megalapította magyar *zarándokok* megszálló helyéül a ravennai és római, a konstantinápolyi és jeruzsálemi hospitalet. *Montecasinóba* ajándékokat küldött. A Jeruzsálembe zarándokló Vilmos angoulemei grófot kiséretével vendégül látta (1026).

Miután Gyula 1002-ben legyőzve és foglyul ejtve a „bátor" Chrobry Boleszláv *lengyel herceghez* szökött, ki elfoglalta egy időre Csehországot és állandó székhelyéül a horvátok ősi lakóhelyén Krakót: megtörténhetett, hogy betört Magyarországba is a Mátra és Duna vidékéig, de aztán megbékült, mert 1018-ban ötszáz magyar volt hadában, mikor Kiev ellen támadt.

A namuri St. Alban-monostor története említi, hogy mikor II. Basiliosz Bulgaroktonosz, a bolgárölő *konstantinápolyi császár* véres harcot vívott a bolgárokkal, s ezeket végre 1019-ben ismét megtörte uralma alá, sőt Horvátországot és Sirminmot is meghódította, „a császár Istvánt hívta segítségül a barbárság legyőzésére és segítségével elfoglalta az ellenség fővárosát". Ochridát. Viszont a *besenyők* a bol-

gárokat segítették s egyszer betörtek Sz. István kis legendája szerint ennek országába, de „a túlsó nép tribunusa", az erdőeli vezér győzött és besenyő foglyokat ejtett. Bejött aztán még Bulgária felől hatvan besenyő, kiket a szent király szolgái kifosztottak. Ezért a király fölakasztatta a rablokat.

A görög és bolgár hatás körébe állt *Ajtony* (Ohtum, Achtum) marosvári nagy úr, Anonymus szerint a bundyni Glád ivadéka, ki a Sz. Gellért-legenda szerint Budin (Viddin) várban keresztelkedett meg görög módra s hét feleséget tartott. Elbizakodva vitézeinek s nemeseinek sokaságában, sok ménesében, gulyájában, uradalmában, megvamolja István király sóját a Maroson, mert vámszedőket és őrőket tartott réveiben a Tiszáig. Ő alapította Marosváron Keresztelő Sz. János görög apátságát. Uralmának határai a Körös, Erdély Budin, Szörény.[1] Fővitéze Csonád. Anon szerint Sunad, Doboka fia, Sz. István rokona. Ajtony ezt meg akarja ölni. Csonád a királyhoz menekül, ki kereszténnyé teszi s megtudja tőle ura tervelt. A király elhatározza a háborut, a főemberek Csonádot kivánják vezérül. Seregök átkel a Tiszán, megütközik, megfutamodik s a Kökényér berkeiben, Szöregben, az egész Kanizsában huzódik meg a Tiszáig. Csonád egy hegyen táboroz, a későbbi Oroszlánoson, Ajtony pedig a nagyőszi mezőn. Csonád monostorépítést fogad Sz. Györgynek. Álmában oroszlán sürgeti a csatát. Éjjel gyorsan összeszedi Csonád a csapatokat, Kyrie-elejszonnal támad, Ajtonyt megöli, seregét megfutamítja. Fejét elküldi a királynak. Sok a zsákmány. Az elesett keresztényeket a marosvári görög szerzetesek cintermében temetik el. Görög szerzeteseknek szolgált Marosvár harmada. Most Csonád lesz Ajtony házának főtisztje és Marosvárból Csonádvár lesz (Sunad), Csonád pedig e vár megyéjének ispánja. Fölépíti az oroszlánosi monostort s odatelepíti a marosvári görög szerzeteseket apátostul, a marosvári monostort pedig Atadja Gyerárd püspöknek (1030) s a hozzáküldött tizenkét benedeknek, míg fölépült Sz. György marosvári monostora. Az ispánok sokat hoznak keresztelésre Sz. János monostorába. A sokaság a cinteremben áll az ajtónál élelemmel megrakodva. A keresztelőknek szünteleu van dolguk, míg a papok folyton hirdeti az Isten igéjét. A magyarul predikáló hét benczés lett az egyházmegye hét esperese. A magyarok

[1] Konstantinosz szerint 950 táján Magyarország határa Trajan hídjáig terjedt, tehát a későbbi Szörényvárig.

harminc diákot adnak Valter mester iskolájába s ezek lettek az első kanonokok Sz. György új monostorában, a püspök kedvencei, mert benszülöttek. Százan is kérnek szentelt helyet egyházak építésére. A püspök megvendégeli őket, azok pedig lovakat, marhákat, juhokat, szönyegeket, az asszonyok aranygyűrűket és gyöngyöket adnak s a püspök hiába szabadkozik. Aztán fölszenteli a püspök az egyházépítők cintermeit. A Dunántúlról gyűjt diákokat s fölszenteli őket papokká. Német, cseh, lengyel, frank papok is érkeznek. A német Henrik vicemagistert Fehérvár híres iskoláiból hívják el könyveivel s átadják neki a lectorságot, Valter pedig az énektanítást tartja meg. A püspök Sz. György monostorában lakott, melyet a szent király bőkezűen megajándékozott. Itt még a szombatot is úgy ülték meg az Istenanyja tiszteletére, mint Nagyboldogasszony ünnepét. E nevet a magyarok „Asszonynak" mondják s mikor hallják e nevet, térdet hajtanak földre szegzett szemmel. Mert Pannoniát Sz. István a Boldogságos Szűz családjának mondta. Egyszer a püspök homokos vidéken, mely legelőnek való, utazott és megszállt egy kanász faluban. Éjfél tájban egy szolgáló kezével malmot hajtva búzát őrölt s kemény munkáját énekléssel édesítette. A szent atya fölébredve hivatta szolgáját s tudakolta, mi az. Mikor megtudta, könnyek öntik el. Csodálkozva mondja Valternek: „Hallod a magyarok symphoniáját, hogyan hangzik?" S mindketten mosolyogtak. A malom csak forgott s az ének magasra emelkedett. Annyira hatott a püspökre, hogy nem tudott tőle olvasni. Aztán boldognak mondta a nőt és pénzt küldött neki.

A velencei kutfők említik, hogy 1028-ban elűzték Velencéből *Urseolo* Ottó doget, ki 1009-ben nyerte el a hercegséget, két év mulva nőül vette Sz. István nőtestvérét s aztán bizánci segítséggel nagyravágyó terveket szőtt. Elűzve Konstantinápolyba menekült. Ez időben magyar seregek nyugtalanították a *dalmát városokat.* Ottó fia *Péter* a magyar király udvarába került.

II. Konrád német római császár fényes küldöttséget indított Konstantinápolyba az utolsó macedon császár egyik leányának megkérésére fia Henrik számára. Sz. István nem eresztette át országán Verner strassburgi püspök követségét, s ez kénytelen volt Velence felé kerülni. Mert Konrád elősegítette az Urseolok bukását. Határvillongások után

1030 julius elején nagy német sereg tört Magyarországba a Duna jobbpartján, a balparton pedig Bretiszláv morva herceg serege. De István király eltakaríttatta előlük az eleséget s mikor éheztek, megtámadta. Konrád *„visszatért katonaság nélkül"*, ezt jegyezték föl az altaichi évkönyvbe. Bretiszláv a Garamtól szintén kénytelen visszavonulni. A császár fia Henrik, kit három éve választottak bajor herceggé, atyja tudta nélkül megkötötte a *békét „a jogtalanul sértett királlyal"*, lemondva a *Fischáig* terjedő területről. A következő évben III. Henrik már mint német király a béke megerősítésére eljött Magyarországba. Vadászaton István király fiát Henriket (a később u. n. *Sz. Imrét)* vadkan megölte (1031).

Sz. Istvánnak ha volt is több fia — a kései Pelbárt „Ottót s a többit" említi 1499-ben több rossz adattal — de ezek előbb elhaltak. Nagybátyjának *Mihálynak fiai*, a görög nevű *Vászil* és a lengyel nevű *„Szár" László* (Vlaszláv) a keresztény hit védelmére nem látszottak elég erősnek. *András, Béla és Leventa* — a szlávos Béla névből ítélve s a magyar krónikák szerint Szár László fiai, de más hír szerint Vászil fiai törvénytelen viszonyból, egy Táton nembeli leánytól — szintén nem igértek erős erkölcsi alapot a kereszténység számára. Szent István tehát fia halála után *fiává, örökösévé fogadta velencei* nővére fiát, az udvarában élő Urseolo *Péter herceget*, palotája főtisztjét, s uradalmi tisztjei, udvari és várispánjai természetesen kötelesek voltak földesurunk akaratát elfogadni, akár hűségesküt is tenni a trónörökösnek. Az Árpádházi hercegek azonban nem nyugodtak bele, s négy udvari főember összeesküdött a beteges, valami hatvanéves király ellen. A merényletkor leesett a fegyver, a bűnös megrettenve leborult, a király neki megkegyelmezett, a többit törvény szerint megbüntette. az összeesküvők trónörökösjelöltjét, *az „ifjú ledér" Vászilt* Nyitrán őriztette s ott megvakíttották és fülébe ólmot öntöttek, a krónika szerint Gízla királyné rendeletére. Az altaichi évkönyv szerint maga István király „testvére fiát, kinek több joga volt a királysághoz, mivel nem egyezett bele (Péter adoptálásába), *megvakíttatta és kiskorú fiait száműzte"*. A Sz. Gellért-legenda szintén Vászil fiainak mondja Andrást, Bélát és Leventát, de krónikáink e hírt ismerik, közös ősforrásuk írója nem fogadja el, mert különbséget tesz Vászil és Szár László közt s annyit a

királyi család tudata megőrizhetett, hogy őse Szár László volt. A hercegek rokonságát tehát e családfán tüntethetjük föl:

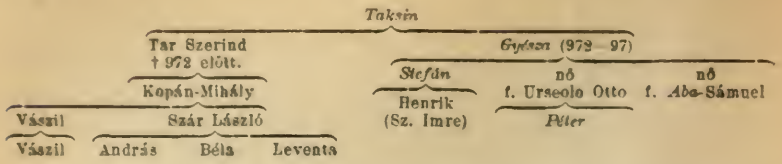

Szent István 1038-ban halt meg, miután Nagyasszonynak ajánlotta föl nagy ünnepén Magyarországot. Fehérvári szép Nagyboldogasszony-bazilikájába temették el fehér márvány koporsóba. *Hire* megvan a francia, olasz krónikákban is. Udvarába menekültek Edmund angol király számüzött árvái. Fő történeti *érdeme* a keresztény erkölcsi alap és kultura megteremtése Magyarországon, melynek a jótékonyság hősi gyakorlásában szent példát adott és csodás emléket hagyott „Szent Jób"-jában.

2. Magyarság küzdelme a német hűbéruraság ellen.

1038—1077.

Áttekintés. A magyarok kalandozása tömörítette a németeket s létrejött Nagy Ottó erős állama kulturális lendülettel, clunyi erkölcsiséggel. Viszont a német erők fenyegető növekedése hasonló politikai, kulturális és erkölcsi ébredésre vezette a magyarság körültekintő s előrelátó bölcs fejedelmeit, Gyészát és Szent Istvánt. A *magyar és német szomszédság* versenye kölcsönösen hatott egymásra: anyagi károsításokkal kezdődött, a vége tökéletesedés lett.

Szent István közel *negyvenéves* uralmára ugyanannyi idő alatt hét kis uralom következett, melyben döntő tényező az *idegen királyi főtisztek és a magyarság* s ugyanoly leányági királyaik ellentéte, mely ráhozza az országra a német hűbéruraságot (1038—45); az Árpádok új férfiágán a testvérek egyetértése fölszabadítja az országot úgy a pogányságtól, mint az idegen uraságtól (1053), de egy új idegen szokás, a *szláv os senioratus* behozatala a testvérek halálát és uralmuk bukását okozza (1063); fiaik kibékülése ismét fölemeli a magyar királyságot és diadalokhoz juttatja nyugaton.

keleten és délen (1071); de *rossz tanácsosára* hallgatva a vitéz király is elbukik és újra a német hűbéruraságot akarja, mellyel a pápai és a görög befolyás lépnek versenyre (1077-ig).

Betörő *külső ellensége* a magyarnak és földjének nyugatról a német-cseh, hét hadjárattal (1042—4, 1051—2; 1063, 1074), keletről a kún és besenyő (1065, 1068); de e támadásokat ellensúlyozta a magyar taktika és diplomácia, úgy hogy a kilenc támadásból csak egynek volt sikere két évig az idegen tisztek árulása miatt (1044—6), a többi meddő volt vagy súlyos kudarccal, vereséggel végződött (főleg 1051, 1065, 1068). A magyar viszont ismételten betört Ausztriába, Karintiába és görög-bolgár földre Nisig. A magyarság előtt népszerű Bélának és fiainak *segítettek* a lengyel és morva ságor.

A *hét trónváltozás hat király* uralmát jelenti, kik *három páros küzdelmet* vívnak: Péter (1038—46) és közben Aba (1041—4), a két leányági örökös, az idegen és magyar ellentét képviselői; András és Béla legtovább uralkodnak (1046—60—63), a két testvér, kiket a szláv senioratus elve tett szerencsétlen ellenfelekké; Salamont és Gyészát (1063—74—77), a két unokatestvért, egyetértő sikerek után, a főtiszti besugások tettek féltékenyekké, de nem boldogokká s magukra vonták három nagyhatalom versengését.

Idegen tisztek s magyarok viszálya a szomszédot teszi urrá. Péter[1] és a kir. főtisztek Szent Istvánnak esküvel igérték, hogy özvegyét *Gizla* királynét tiszteletben tartják. De uralma második évében Péter az özvegy királynét megfosztotta javaitól és kincseitől s egy várban őrizet alatt tartotta. Határvillongások miatt betört Ausztriába, aztán segítette Bretiszláv cseh herceget III. Henrik *német király ellen*. De arra már nem tudta rávenni a cseh herceg, hogy a pogány lázadók elől magyar kir. udvarba menekült Kázmér lengyel herceget letartóztassa. Végül Gizla figyelmeztette a *kir. főtiszteket* esküjökre, csak meg kijelentették a királynak, hogy nem akarják István királynak tett esküjöket megszegni s kérték a királyt, bánjon jól az özvegy királynéval. Péter *a szabad magyar nép ellen is idegen* zsarnokként viselkedett, olasz és német emberelnek erőszakoskodásait pártolta és belőlük akarta kinevezni még falunagyjait is, tisztjeit, bíráit. Erre a magyar főtisztek föllázadtak. Péter király

[1] A latin *Petrusból* magyarul erzsébetig *Pétárás* vagy *Pétár*.

a megbántott Henrik királyhoz menekült. Az urak fölkoncolták főtanácsosát *Budot* s két kis fiának kitolták a szemét.[1]

Aba, keresztény nevén *Sámuel*, Szent István sógora és palotaispán, vette át az uralmat, mert neje volt a szent király legközelebbi örököse a királyi család javaiban. Ő maga honfoglaló magyar nemzetség kiváló tagja, Mátravidéki senior nagybirtokos, a sári bencés monostor alapítója, a kései magyar krónikák szerint a hunn Csaba fiának, Edöménnek ivadéka.[2] Trónralépve eltörölte Péter rendeleteit s a pápára bízta két püspök visszahelyezését, kiket Péter megfosztott széköktől és másokat helyezett be. Követei 1041 karácsonyán Strassburgban megkérdezték Henrik királyt, békét akar-e vagy háborut. Bretiszláv cseh és Kázmér lengyel hercg akkor már meghódoltak a német királynak. Ezt tehát sértette a magyar bitorló kérdése s azt felelte, hogy ő nem kezd háborut, de ha Aba kezdi, majd megérzi hatalmát. Péter és sógora, Adalbert ausztriai őrgróf a háborut sürgették. Aba meg akarta őket előzni, azért Henrik követeit visszatartva, 1042 február közepén hirtelen megjelent seregével a Treisam folyónál, *Tulln vidékén*. Egy napig tartott a fosztogatás. Ugyanakkor a *Morvánál* is megjelent egy magyar sereg, de ezt az osztrák őrgróf megverte. A magyar sereg tíz csapatból állt s egy részök cselvető volt, a hátulsó rész pedig a podgyászt őrizte. Aba megvakíttatta az ügyetlen vezért. Egy harmadik sereget *Karintiában* Gottfried őrgróf vert szét. Henrik király serege nyáron a *Garamig* nyomult, de mivel Pétert a magyarok nem akarták, Bretiszláv közbenjárására Szent István egyik Csehországban tartózkodó rokonát (Andrást?) tette a Garamig elfoglalt föld hercegévé. A német sereg hazatért és Aba elűzte a herceget.

Pünkösdkor (1043) a magyar követség sok aranyat ígért s a foglyok elbocsájtását vagy vérdíjukat. De a regensburgi gyülés háborut határozott. Ostromgépeket is hozott a német sereg a rábcai gátak áttörésére. Mosonyon innen a Rábcánál létrejött a *békekötés:* a foglyokon vagy vérdíju-

[1] Az altaichi bajor évkönyvek és a magyar krónikák eltérő előadását így egyeztetjük.

[2] Anonymus *kúnnak* mondja, de a kúnok csak félszázaddal Aba után, Szent László alatt kerültek a róluk elnevezett palóc-földre. *Kabar* voltának föltevésére nincs alap. A kabarok Bihar vidékén telepedtek le a honfoglaláskor. Anonymus itt tudta 1204 körül a kazár (kabar) nép maradékait.

kon kívül 400 talentum arany[1] és 400 prémes ruha, a Lajtán és Morván túli részek (István foglalása), Gizla kielégítése és hét kezes volt a kikötés.

Aba ellen is felgyülemlett a királyi főtisztek elégületlensége. A kései krónika olyféle okot említ, amely az aranybulla korának szociális mozgalmaira emlékeztet: „(Aba) úgy vélekedett, hogy legyen *minden közös az urak és szolgák közt*... mindig a parasztokkal és nemtelenekkel közösködve." Talán az esett rosszul a főtisztelnek, hogy Aba a náluk szegényebb *szabad magyarokat igyekezett megnyerni*. Összeesküdtek a főtisztek, Aba megtudta s körülfogatta a házat, hol összegyültek és gyónás nélkül megölette őket, állítólag ötvenet *Csanádon* a nagyböjti szent időben. Húsvét ünnepén Szent Gyerát püspök nem ment el a király lakására, hogy feltegye neki a koronát s a bazilikába vezesse. Elvégezte a többi püspök, a szent püspök pedig a szószékről megbélyegezte a király nagy bűnét s megjósolta bukását: „Harmadszor kel föl ellened a bosszú kardja és elveszi tőled a királyságot." A tolmácsra, mikor megrettent, rászólt: „Féld az Istent, tiszteld a királyt!" és lefordíttatta szavait. Aba elől több főtiszt Henrikhez menekült. A békefeltételek sem voltak még teljesítve. Henrik elrendelte *a bajor és cseh mozgósítást*. Bajor ember hírül adta Abának, ki azonban követeket küldött, ígéreteit megújította, sőt megtoldotta, de kívánta a szökevények kiadását. Henrik király visszatartotta a magyar követséget, mely inkább kémkedni akart. Mikor már csak egy napi járóföld választotta el az ellenfeleket, megindult a követjárás ide-oda. De békülés nem jött létre. Isten ítélet módján a csatát harmadnapra tűztek ki. Mikor a németek „heros"-a a kijelölt helyre érkezett, a magyart nem találta ott s a Rába(ani)ca folyónál magyar szokás szerint kiárasztott vizekkel és machinákkal elzárva látta az utat. A nála levő magyarok kalauzolásával egész éjszaka lovagolva a partmentén felfelé, szürkületkor gázlón átkelt a német sereg.

[1] *400 talentum* = 400 × 20 kg = *104 mázsa* = 10 parasztszekér terhe = egy vasúti kocsi terhe, amely azonban az aranynak a vízhez képest csaknem 20-szoros fajsúlya miatt a kocsi $^1/_{20}$ részében elfér. — A talentumot nem azonosíthatjuk a márkával, mely csak az időben kerül ismeretessé lenni Németországban. Súlya kb. 210 gramm, vagyis kb. ½ kg. Tehát *400 márka* nem *1 mázsa*, mely aranyban elfér egy parasztszekér fenekén. Ennyiszer hazudhatnak a magyar szakmányosok után elégtelen meg III. Henrik. Hagyatkozhatunk csak tehát az egykorú források igazi talentumaihoz.

A magyar machinák őrei mindent otthagyva elmenekültek. Sok élelem maradt ott. A harmadik napon megszámlálhatlan magyar hadak tűntek föl a széles mezőségen köröskörül. A német sereg kiesi volt a magyarhoz képest. Egyszerre kis felhő jelent meg, majd forgószél támadt, mely a port a magyarok szemébe hajtotta. A németek Istent hívták segítségül, a magyarok is csatakiáltást hallattak s megkezdődött az ütközet. Aba seregében az elégületlenek, kik már inkább Pétert kívánták vissza, eldobálták zászlaikat s ott hagyták helyöket. Igy sokan estek el a magyarok közül a *ménfői csatában.* A németek hat mérföldön üldözték a futókat, kevés halottjukat eltemették, sebesültjeiket hazaküldték. Aba aranyos lándzsája, a királyság jelvénye is zsákmányul esett. Henrik mezítláb, szőrruhában járult a szent kereszt elé s hálát adott Istennek (1044 jul. 5). Győr Aba nejével és gyermekeivel, sok kincsel a győzők kezébe esett. Fehérvárott a bazilikában a német király visszaültette királyi székébe Pétert, megbékítette népével s kérésökre megadta nekik a német, bajor jogszokások kedvezményeit (scita Teutonica, legem Baioaricam), melyek szigorúbban vették a vagyon- és személybiztonságot. Péter király védelmére német őrséget hagyva hátra, Henrik hazasietett. Aba a Tisza felé menekült s egy faluban, régi veremben elfogták olyanok, kiknek korábban ártott és magyar, német bírák halálra itélték, kivégezték. Néhány év mulva kiásták, sebhelyeit állítólag begyógyulva találták és a saját sári monostorában temették el. A *csodás monda* mutatja, hogy a magyarság barátja volt, népszerű volt.

Péter hivására Henrik német király pünkösdkor (1045) ismét megjelent Fehérvárott és mise végén Péter átadta neki az aranyos lándzsát annak jeléül, hogy *a magyar királyságot kész hűbérül fogadni* tőle. Henrik visszaadta a lándzsát hűbéresének, aztán a zsákmányul ejtett Aba-lándzsát elküldte Rómába Szent Péter sírjához hálából a nagy diadalért, majd sietett maga is Rómába, hogy fölvegye a császári koronát, a következő évben. A német fennhatóság elismerése éppen elég ok volt Péter végleges bukására. Akik Abát fölemelték, *Visk* és társai szövetkeztek Gyula fiával *Bua- és Buhnával.* Péter akasztással, vakítással sújtotta az összeesküvőket. De hiába. Más összeesküvők Csanádon összejöttek s követeket küldtek Kijevbe András herceghez, ki ott nőül vette Jaroszláv nagyfejedelem leányát, Anasztáziát. Ezalatt a békési *Váta,* talán a későbbi Csolt-nembeliek egyik elődje, *pogány-*

lázadást szitott. Mint ötszáz éve az avarok, úgy ő is hivetvel hunn módra megnyírva fejét, három hajcsomót meghagyott, üstököt vagy hajfonatot mongolosan.[1] Lóhúst kezdtek enni, tehát áldozni is, ölték a hű keresztényeket és papokat, rombolták az egyházakat. Egy éjjel három lovas jelent meg Péter királynál a Garam és Nyitra közt, s kihirdették: „Isten, András és Leventa parancsa, hogy meg kell ölni minden püspököt, papot és dézsmást, vissza kell térni az ősi hitre, megszűnik minden koledálás, vesszen Péter németestül, olaszostul, emlékével mindörökre!" Péter átsietett a Dunán Zsitvatónél és Fehérvárra igyekezett, de a kapukat bezárták előtte. Mosony felé vágtatott. Ezalatt András és Leventa zsoldosokkal megérkeztek Aba Ujvárára, aztán Pest felé. Eléje utazott Fehérvár felől Gyerált csanádi püspök több püspökkel és nagy kísérettel. Szent Szabina gylógyi[2] bazilikájában meggyóntak, misén megáldoztak s elkészültek a halálra. A pesti révhez érkeznek. Gyerált püspök kisiszemű, fáradt, szekeren ül. Váta ötödmagával megrohanja, kőszórral árasztja el, a Duna-parton kiforditják szekeréből s kőkerekű taligán letaszítják Kreenfeld hegyéről, lándzsával átszúrják mellét, szétzúzzák fejét. Jövendölése Beneta püspökön is beteljesedett. Négy püspök közül csak egy maradt életben, András herceg mentette meg (1046 szept. 24). Péteri Mosonynál utólérte András követe s békét, tisztességet igérve visszahívta. A határ különben is zárva volt már előtte. Péter tehát visszaindult. Zámor faluban a követ le akarta fogni Pétert. Ez nejével és kiséretével egy kúriában, udvarházban három napig védekezett, végre elfogták, megvakitották és Fehérvárra vitték. András aztán „egy helyre" küldte, hol fájdalmában hamar meghalt. Leventa is meghalt s pogány módra temették el Taksony faluban ilynevű szépapja mellé.

Testvérek egyetértése lerázza a szomszédot. *András*

[1] *Cincinnos* (Bucy) elnöktől eltérő per tres pertes rito paganorum. Kép. krón. 47.

[2] Ebben használó csak *pannonhalmi* képszavak: Somogy, Szilágy, Hárságy, Egregy, Fülegy, Nyárágy, Albagy, Gyilógy ma Dióscd, Tétényi-tól északnyugatra (Csánki Tört. földr. I. 37. l.).

[3] Árpádház kori oklevelek csak „*Andreas rex*"-ket ismernek. Az Anjoukori oklevelek kezdik az „*Endre rex*" elnevezést a régi oklevelekre való hivatkozásban és a krónikák másolataiba is bekerült az Anjoukor az Endre, Endrére nevet, talán Nagy Lajos óhazabeli ismertebb ily neve miatt. Az Árpádház-kor ismerte az Endre nevet is, de a királyokra hivatalosan sohasem alkalmazta s az András és Endre nevet úgy megkülönböztette, hogy egyszer két testvér neveként emlitt: „*Endre cum fratre suo Andrea*" (1323. Pubonnek Rozsnyó I. 871. l.)

aztán halálbüntetés terhe alatt visszaparancsolt mindenkit a *krisztusi hitre* s Fehérvárott megkoronáztatta magát a három megmaradt püspökkel. Majd követeket küldött a Rómából visszatért császárhoz (1047). Mentette magát, hogy csak kénytelenségből fogadta el a koronát és kész kiszolgáltatni a Péter ellen pártütőket, kiket még ki nem végeztetett; kész a *hűbéri adót* és hadi szolgálatot is vállalni. De Henrik nem hallgatott reá, csak a németországi zavarok késleltették három éven át András elleni terveiben.

Ekkor jött haza *Béla* herceg Lengyelországból. Monda szerint párbajban levágta a pomerán herceget s igy hódolásra kényszerítette népét a lengyel herceg iránt, ezért nőül nyerte az 1034-ben elhalt Mieciszláv herceg leányát a pomeránok adójával. Igy sógora lett az akkor uralkodó Kázmér lengyel hercegnek és Jaroszláv kijevi nagyfejedelemnek, András ipának, s I. Henrik francia királynak. Béla mint erős párbajhős „Pugil" és „Benin" „Belin" (bölény) melléknevet nyert.[1] András király hívta haza, igérve neki a trónöröklést, cseh, lengyel, orosz senioratus mintájára, s odaadta neki a *királyság egy harmadát*, mint ahogy a várispánok is egy-egy vármegye harmadát kapták tiszti javadalmul a jövedelmek harmadával. Később látjuk, hogy Béla fiai 45 várispánságból 15-öt birtak, Biharvár központtal, Bihar és Nyitra vonalától északkeletre.

A császár nagybátyja, Gebhard regensburgi püspök már 1050 elején betört Magyarországba és zsákmányolt. A magyarok megtorolták e támadást és fölégették Hainburgot. Uj fölépítését már nem sikerült megakadályozni. Passauba gyült a német sereg és 1051 augusztusában megindult hajókon és a két parton. A Fertő és Rába mocsarai miatt Henrik a Zala forrásai felől tört be, a régi római hadúton eljutott Veszprémen át Fehérvár vidékére. Minden élelmet elvittek előle a magyarok. Még a császár is éhezett. Visszaindult a legrövidebb úton Győr felé. Napoleoni *futás* lett e hadjáratból s minden folyónál, mocsárnál várták, vágták a magyarok. A németek elhagyták elipeusaikat, s a bársony úri betegágyakat. A monda szerint erről nevezték el a magyarok *Bársonyos* hegyét és a *Vértes*-hegyet. Gebhard hajóit az eléséggel hiába keresték a menekülők. Gebhard püspök levelét u. i. a magyarok elfogták, s irattak a kir.

[1] *Belin* lehet a Béla kicsinyítője is, kedveskedő alakja (Pauler I. 211. jegyz.), mint Konradin, Chanadin az Anjou-korban.

jegyzővel a császár nevében választ, hogy rontsák el a hajókat, menjenek haza, a császár is kénytelen haza menni. Egy *vendég*, vagyis magyarrá lett külföldi ember vitte el a választ. Gebhard végrehajtotta az ügyesen hamisított parancsot. Abda kis várát a Rába hidjánál fegyverrel kellett elfoglalni, de a német seregnek csak egy része kelhetett át, mert közben kigyuladt a híd s a sereg másik része ott veszett. Október végén ért a császár Hainburgba.

IX. Leó pápa, a császár rokona, ki az előző évben egy magyar érsekkel járta be Franciaországot, Hugó clunyi apátot küldte el követül, s e nagytekintélyű szent férfiú rávette a „magyar fejedelmeket", hogy fizessék meg a császárnak a régi *hűbéradót*. De Henrik császár *uj hadjáratot* indított (1052). Pozsonyt, mint írták Preslawespurchot, nyolc hétig ostromolta. Egy éjjel Zottmund a víz alatt megfúrta a császár hajóit és elsülyesztette (szept.). A császár, kit a személyesen megjelent pápa előbb hiába kérlelt, most már hajlott a békére, de András nem akart tudni a hűbéradóról. A pápa hiába fenyegette kiközösítéssel. A német sereg élelem hiányában elszéledt azzal, hogy majd a jövő évben visszatér. De a császár ellen föllázadt Konrád bajor herceg, aztán a magyar udvarba menekült s megakasztotta a *triburi békekötést* (1053), melyet a magyar követek ott már megajánlottak. Sőt a következő két évben magyarok dúlták Karintiát, Ausztriát. Gebhard és Welf összeesküdve a bajor herceget akarták német királlyá tenni magyar haderővel, de Konrád meghalt s *békekötés nélkül* „elvesztette a római respublica Magyarország felett fönnhatóságát". Aztán meghalt III. Henrik császár is 39 éves korában (1056), miután az előző évben elismertette utódául ötéves fiát.

Senioratus szláv osztozás, testvérhalál. Közben András király megérte az örömet, hogy *fiai születtek:* Salamon (1053) és Dávid. Leodvin bihari püspökkel rendeztette a királyi kincstár ereklyéit s 1055-ben családi temetkező helyül megalapította a *tihanyi apátság* monostorát[1] a francia Szent Ányos tiszteletére, ki a királyi rokonok békéjének védőszentje volt. A magyar püspökök akkor határozták el András király helyeslésével, hogy Szent Péter ünnepét mindig

[1] 1055-ben kelt a *tihanyi* monostor alapítólevele, mely két bártyából állt perzétes bártyaszalaggal összefűzve. Ebben 58 magyar szó maradt ránk a primitív szóképzés és ragozás példáival.

három napos vigiliabőjttel szentelik meg. Egy hamis levél szerint 1057-ben alapította Radó nádor a szentdemeteri apátságot a Szávánál. Ekkor csakugyan járt magyar követség Szófiában Komnenosz Izsák görög *császárnál békekötés* végett.[1] Talán ekkor jutott magyar kézre a *Szerémség*, melyet tizenegy év múlva már kétségkívül magyar kézen látunk.

Eduárd *angol király* 1054-ben kéri a pápát, hogy küldesse haza Magyarországból unokaöccsét Eduárdot. Itt tartózkodott Wratiszláv olmüci herceg is, ki nőül vette András király leányát *Adleytát*, mire a cseh herceg hazahivta öccsét. András tekintélye nőtt és megkérte az elhunyt császár tizéves leányát Juditot az ötéves Salamonnak. Hogy megkaphassa, Béla herceg beleegyezett *Salamon megkoronázásába* (1057),[1] s a következő évben eljegyezték *Juditot* a Morvamezőn és elhozták a magyar udvarba. Béla és fiai nem voltak ott az eljegyzésen. A koronázó misén azt énekelték: „Esto dominus fratrum tuorum" (Izsák áldása Jákob fölött) s a besugók fölkeltették Bélában a féltékenységet. András meghivta Bélát *Várkonyba* a Tiszához, országrészeik határára. A börtönök ispánja Miklós, a királyhoz belépő Béla hercegnek csak annyit sugott: „Ha kedves az életed, válaszd a kardot!" Odabenn piros takarón ott volt a korona és a hercegi kard. András felszólítására Béla a kardot választotta. Aztán Lengyelországba menekült fiaival. András is elküldte fiait menyével, kineseivel az osztrák őrgrófi várba, Melkbe s német urak jelentek meg segítségére. Béla lengyel sereggel tért vissza, várispánjai is természetesen csatlakoztak. A *Tiszánál* győzött és kiszorította Andrást a *mosonyi határig*, mely el volt zárva. Ott kétségbeesett küzdelmet kezdtek a németek. András lováról leesve, összetiporva Zirere került és hamarosan meghalt, tihanyi monostorának altemplomában temették el (1060).

Béla Miklós-napkor (dec. 6) Fehérvárott fejére tétette a koronát. Aztán nagylelkűen elbocsájtotta külföldi foglyait s megbocsájtott hazai ellenfeleinek. Majd hozzálátott a belső

[1] 1861-ben ásták ki a nyitrai Ivánkán azt a hét oldalú nyilt koronát, melynek fölemeze felirata szerint *Konstantinosz Monomachosz* képét tünteti fel, két oldalt pedig Zoé és Teodora császárnők vannak († 1053, 1056). Ezen évek közt készült az együtturalkodók koronája és Caerularius Mihály patriarka 1054-ben elszakadt a pápától.

bajok orvoslásához. A kései krónika a kereskedők és pénzváltók zsarolásait említi fő bajként. Azért állítólag színezüstből veretett dénárokat, negyvenet számítva egy bizanci aranyra (= pénza), s meghatározta az eladó termények árait. A *vásár-napokat* szombatra helyezte át. „Most is negyven dénárt neveznek egy aranynak ... mert az ő életében Magyarországon nem változott a pénz". A való tény az, hogy az I. Béla idejéből ránk maradt *pénzek* épp oly kis dénárok, mint az előtte és utána uralkodó királyoké, kiknek dénáraiból harmincat számítottak egy bizanci vagy merovingi aranysolidusra s magyar pénzára. A bizanci arannyal egyenlő pénzának 40 dénárban való számítása IV. Béla alatt kezdődött. A krónikaíró a Bélákat egyebekben is összekeverte, mikor pl. III. Béla ujításának véli az írásos kérvényezést stb., mi szintén IV. Béla ujítása volt. A krónika ily anachronismusai miatt óvatosan kell fogadnunk *a fehérvári pogány gyűlés* leírását is, mert hozzá valószinuleg az aranybullakori serviens-gyülések szocialista földosztó mozgalmai szolgáltatták a vonásokat. Azt elfogadhatjuk, hogy Váta fia János megujította apja pogányság-visszaállító követeléseit, hogy még a harangokat is el akarta pusztíttatni, s hogy Rasdi varázslónő is a kíséretéhez tartozott, hogy végül Béla a fehérvári koronázásra megjelent pogánykodók gyülekezését szétverette a vár előtti mezőségen és Rasdi a tömlöcben éhen halt, miután a saját lábait is megmarta kínjában. Az is igaz lehet, hogy Váta János rokonságából többé nem volt szabad nősülni. Ezt kezdetben bizonyára tiltották. De hogy Béla király minden faluból két seniort hívott volna Fehérvárra tanácskozásra, ez eltorzítása annak, hogy IV. Béla jogot adott minden várispánságból két-három serviens nobilisnak, mint e köznemesek bizalmi férfiainak arra, hogy a kir. főtisztek részéről elkövetett kártevések és jogtalanságok jóvátételét ellenőrízhessék a fehérvári Szent István-napi udvari törvényszéken.[1]

Anasztázia özvegy királyné ezalatt Salamonnal és Judittal Ágnes császárné udvarában sürgették a megtorlást. A mainzi gyűlés végre elhatározta a *háborut* (1063). Adalbert mainzi érsek volt IV. Henrik gyámja s nordheimi Otto bajor herceg a hadjárat vezére. Béla király követei kijelentették, hogy uruk kész Salamont királyának elismerni, maga megelégszik a hercegi harmaddal, s fiát küldi kezesül Német-

[1] 1267. 8. cikkely. Endlicher, 514. l.

országba. De a németek magyar eselt, ravaszságot emlegettek és seregök két úton jelent meg Mosonynál. Ennek őrsége a kétfelől közeledő ellenség láttára ellenállás nélkül átadta az ország határát és kapuját. Béla király kevéssel előbb letört trónszékén megsérült *Dömösön*, s félholtan vitték el „az ország szükségei miatt" a „Kinisna" vagy „Kirusna" patakhoz és ott meghalt, talán a Vas vármegye északi szögletén Répcébe folyó *Köris pataknál*, hol az ellenséget akarta föltartóztatni. Gyésza herceg rögtön üzent a németeknek, hogy meghódol Salamonnak, ha születéséhez illő tisztséget nyer, de a német udvar nem alkudozott. Erre Bélát fiai eltemették atyjok alapította monostorukban, *Szögszárdon*, s aztán kimenekültek lengyel rokonaikhoz.

Rokoni egyetértés sok győzelem, besenyő hadifoglyok. Salamon tizéves gyermek, mikor másodszor avatták a koronával királlyá s beleültették a fehérvári *királyi székbe*. Hűbéri hódolat nem volt, de nordheimi Ottó herceg megkapta az özvegy magyar királynétól *„Attila hunn király kardját"*, mely minden birtokosára nézve végzetes volt, mondja hersfeldi Lambert. Salamon király nőül vette a tizenötéves *Juditot*. Október vége felé IV. Henrik már Regensburgban volt, de Salamon is Mosonyba menekült, mert Gyésza herceg lengyel sereggel tért vissza. Desiderius kalocsai érsek *Győrött* kibékítette a királyt a herceggel (1064 jan. 20), ki megkapta az ország harmadát s Pécsett husvétkor Salamon fejére tette a koronát. Azon éjjel a pécsi bazilika leégett.

Egyelőre nagy volt az egyetértés a rokonok közt és a siker. Először diadalmasan megsegítették Gyésza sógorát, Kreszimir horvát királyt a *karantánok* ellen.[1] Aztán betörtek Csehországba viszonzásul egy *csch* betörésért. Ekkor történt, hogy Wezelin dédunokája, „Bátor" Apos párbajban levágott egy óriás esehet. A besenyők helyét, kik még Szent István halála körül betörtek a görög birodalomba és leverve Nis táján kaptak új lakóhelyet, 1055 körül a *kúnok* foglalták el Etelközben s 1065-ben már Hellászig kalandoztak és betörtek

[1] Karácsonyi János: Századok, 1912, 28; 1915, 136; 1918, 347; stb. I. Gyésza herceg 1062-ben vette nőül *III. Kreszimir (Péter) hugát* s ettől született Kálmán és Álmos. Gyésza második feleségét *Szinadenét* 1074/5-ben vette nőül, ki 1078-ban visszatért császárrá lett nagybátyjához, Botoniatész Nikéforoszhoz. E hazatérésből is következik, hogy nem volt Szinadenének gyermeke Gyészától.

Magyarországba is.[1] A meszesi kapu gyepűin át törtek a Nyirségbe, Biharvárig. A király gyorsan megjelent hadával a herceg segitségére. Mikor egy hétig várták már a kúnok visszatérését Dobokavárnál, egy (aba)ujvári *kém*, Fantiska, jelenti, hogy a kúnok közelednek tömérdek fogollyal és marhával megrakodva. A király és herceg seregükkel éjszaka a kúnok közelében foglaltak állást. Virradatkor megáldották, aztán támadtak. A kúnok meglepetve a legmagasabb hegyre húzódtak fel, melyet az itt hangzó keresztény csata kiáltásról utóbb Kirielejs-nek, még később *Kerlés*-nek neveztek el.[2] Salamon király vitézei mind egyformán *gyolcs zászlócskát* hordtak. A pogányok hátrabb nyilasai a meredek hegy közepéről nyilzáport árasztottak a magyarokra, de ezek rettenthetlenül másztak, nyomultak felfelé. Az ifju király a legmeredekebb oldalon szinte repkedett a harci hévtől, a megfontolt Gyésza menedékesebb oldalon haladt. László a legvitézebb pogányokból mindjárt ötöt megölt, de az ötödik őt is megsebezte. Végre a pogányok megfutottak. A megsebzett László „Szög" paripáján egy kúnt vett üldözőbe, ki szép magyar leányt ragadott el lován. A váradi püspök lányának látszott a leány. A kún lovas is gyors volt s László nem birta a kúnt lándzsájával elérni. Szólt tehát a leánynak, hogy rántsa le. Aztán hosszasan vívott a kúnnal s végre megölte, noha a leány könyörgött érte. E leány nem volt a püspöké. Csaknem az összes pogányok elestek s a keresztény foglyok megszabadultak.

Három év multva a *besenyők* Bolgárfehérvárnál[3] átúsztatták a Szávát és kifosztották Buzlás-mezőjét Valkóvárnál, Vid bácsi ispán birtokát. Ez a bolgárfehérvári (belgrádi) görög őrség szemeláttára történt, tehát ezt kellett felelősségre vonni. Ezt határozta a magyar király a hercegekkel Szalánkeménbe gyűjtött hadak élén. A görögök és bolgárok hajózva gépekkel *kénes tüzet* fújtak a magyar hajókra.

[1] Pauler II. 236. jegyzetében *Iszerepákre* vonatkoztatja a kerlési csata adatait Kézai és a Pray-codex évjegyzetei alapján. Az utóbbi hivatkozás téves, mert nem vonatkozik a kerlési csatára, hanem a bolgár fehérvárira (1068, 1071). A Kézainál való hivatkozás nem lényegi, mert itt vaskos hibák vannak a régebbi, hitelesebb a Képes Krónikába másolt régi szöveg. Ezzel szemben a többi bizonyítékok nem meggyőző.

[2] Bonfininusnál olasszosan *Cherlés*, Cherlebes, szemszögünkben *Cherhelem* = csere-hely, csere-erdő ház. Vörösmartynál bét Czerbelem.

[3] A Nándorfehérvár név, „Alba Nandor" legelőbb itt olvasom 1332. évi magyar királyi oklevélben fordul elő. Szabó, Századok, 1914, 629. l.

Egy részöket meg is gyújtották, de a sok magyar hajó győzött s a magyar sereg átkelt a bolgár partra, *Bolgárfehérvár* alá. A várbeliektől segítségül hívott Kazár besenyő fejedelem seregét Ján soproni ispán hada legyőzte és Kazár kevesedmagával menekült meg; a többit a soproniak részint levágták, részint foglyul ejtették.[1] A király parancsára aztán a magyar *ácsok* nyolc fatornyot építettek, melyek kétszerte magasabbak voltak az ostromlandó falaknál. A fatornyok közé ugyanannyi faltörő gépet állítottak és palánkokat a tornyok védelmére. A várat vitézül védelmezték, kivált az (izmaelita) *szaracénok*, kik közül három kitört a várból s egyiket Salamon királyi *balistarius*, számszerijjász lelőtte. A holttest körül nagy harc támadt mindkét felől. Magyar részről Abos, György és Bors vitézek voltak a legbátrabbak. Szórták rájuk a köveket és nyilakat, de a magyarok végül mégis elragadták a holttestet és szemétbe dobták. Két hónapig folyt már az ostrom. A harmadik hónapban egy *fogoly magyar leány* fölgyújtotta a várost s a heves szél elterjesztette a tüzet. Nicota vezér vitézeivel fölszorult a fellegvárba. Tömérdek *kincset* találtak a magyarok a város vermeiben s mindegyik meggazdagodott. Végre a görög vezér népe szabad elvonulást kért s a király és herceg kezet adtak rá. Nicota a Boldogságos Szűz ezüst képét tartva népe nagy részével Gyésza hercegnek adta meg magát, ami Salamon királyt bántotta. Aztán átmentek Buziás faluba s föl akarta a király osztani a szabad elvonulás föltételével hódoló görögöket is, de Gyésza nem engedte. A kineset a király négy részre osztotta s egyet adott a hercegnek, egyet a vitézek összességének, s egyet-egyet Vidnek és vejének Iliának. Ez nagyon bántotta Gyésza herceget (mert neki harmadrész járt volna). A görög császár aztán követséggel tisztelte meg Gyészát, ki összes foglyait kiadta. Salamon királyt ellenben elkerülte a követség, mi ujabb táplálékot adott a féltékenységnek, amelyet Vid ispán szorgalmasan szított.

[1] E *besenyő hadifoglyok* ivadékai a *soproni várispánság területén az árpási* és a *pecsenyédi* besenyők. Ez utóbbiakat említi Anonymus „a mosonyi Fertőn túl." *A Pray-codex évjegyzetei* szerint „1068-ban Salamon király elfoglalja *Bolgár-(fehér)várt*, s a bolgárok és görögök csellel ismét visszaveszik; 1071-ben Salamon király *Magnus* Gyésza herceggel [a bolgárok? görögök?] seregét legyőzi (ungarorum exercitum) s a nép fogságba kerül s a *besenyők* serege veszteséget szenved. 1072-ben Salamon király *behatolt Bolgárországba*. Ez alapon a Képes krónika elbeszélését úgy vehetjük, mint amely az 1068. és 1071. évi eseményeket egybefoglalta.

VII. Dukasz Mihály császár csakhamar visszafoglaltatta Bolgárfehérvárt. Salamon király gyorsan lóra ültette hadseregét és újra betört görög földre, behatolt egészen *Nis(sá)ig*, ezt is elfoglalta, de visszatérte után foglalásait elvesztette. A hercegek e hadjáratban már nem vettek részt.

Királybukás rossz tanácsosért, versenynek a szomszédok. Vid azt hajtogatta a király előtt, hogy „valamint *két kard nem fér el egy hüvelyben*, úgy ti sem uralkodhattok ketten egy országban". László herceget Gyésza elküldte segítségért orosz földre. Aztán kibékült a király rokonaival *az esztergomi szigeten*, birtokaik határán, mindkét részről nyolc-nyolc főember és püspök jelenlétében. Kezesül Ernyej[1] és Vid ispánokat küldte a király Gyészához, de ez gyanúsnak találta az utóbbit s visszaküldte őket, csupán fegyverszünetet kötve a téli félévre (treuga nov. 11—febr. 24.). Lambert herceg a lengyeleknél keresett segítséget. Vid és Salamon beszélgetését a szögszárdi monostorban hallotta az olasz Vilmos apát s átöltözve vitézi ruhába, maga vitte meg a hírt Gyészának, ki az Igfan erdőben vadászott. László nem kapott segítséget az oroszoktól, elment tehát nőtestvérök, Eufémia férjéhez Ottó olmützi herceghez, a cseh herceg ügyeihez. Az apát hírére *Gyésza* gyorsan összeszedte *tiszántúli négy várispánsága* hadát és megérkezett az ábádi révhez, Kemej vidékére. Salamon sietett megelőzni a herceg segélyhadainak megérkezését és Gyésza elé ment, átkelve a befagyott Tiszán. 1074 febr. 26-án folyt le a *kemeji csata:* Gyésza három ispánja, Petrod, Szónok és Bikás várőrzászlóaljaikkal pajzsukat foltartották az árulás jeléül, de *Salamon harminc zászlóalja* a jelet félreértette s az árulókat levágta. Gyésza negyedik zászlóalja is elveszett s a herceg Kotajdnál[2] átkelve a Tiszán, Vác felé sietett és előre küldte Lászlóhoz a „fekete" György kaplánt, Lamperthez pedig Ivánka diákot. A kemeji csatában érdekes lovagi párbaj

[1] Szent Ernye = Szent Irmesz püspök, magyarul szentelőleg Szent Irmyej, aztán Ermyej, végül Ernye; róla nevezett kápolnája volt az Árpádkorban Szava-Szent Demeter, vagyis a későbbi Dimitrovic — Mitrovic mellett (Csánki: Tört. fölír. II. 238. l.).

[2] *Cotbaid* (Turóczynál Thocoyd), kevésszer más a Képes krónikában *Thoreyd*, a Budai és Dubnici krónikában *Cotheid*. Trákiára nem lehet gondolni, mert messze esik az Ammyanatól, ábádi révhez tett Kemejtől. Tisza-*Abád* Szolnok-Kmegye északkeleti szögletén van.

történt. A herceg legbátrabb lovagja Pétör sötétpej lován, ragyogó páncéljával, aranyozott sisakjával bajra hívta a király lovagjait. Ezek közül előugratott Apos, a Wecelin neméből való Marton fia sárga lovon, csuklyás páncélban s villámgyorsan áttörve lándzsájával Pétör páncélját, keresztülszúrta szívét. — Salamon Gyésza nyomában szintén átkelt Kotajdnál és Pétör fiának kuriájában szállt meg.[1] Itt tudta meg Salamon, hogy Gyésza Vácnál találkozott László és Ottó hercegek hadával. Vid azt mondja: „Az imént seregét elintéztük... most szolgákat gyüjtött, aratókat... Egyszeribe megesszük őket... én a bácsiakkal nagyon hamar rázúdítom a cseh csapatra a halál veszedelmeit." Ernyej azt felelte: „Megládd, amit ezer kaszás levág, tízezer villás sem tudja összegyüjteni." Egy héttel a kemeji csata után Salamon serege a Rákoson, a hercegek a Cinkota udvarháznál, majornál (Zimgota allodium) ütöttek tábort. Közbecsett a *Monyoród-hegy.* Sűrű köd miatt egy nappal elhalasztották az ütközetet, de éjjel paripáikat zablájoknál fogva kézben tartották s péntekre virradóban a király elrendezve csapatait, átlovagolt a Monyoród csúcsán s a podgyászcsapatot a hegy oldalára állította, hogy az ellenség őrségnek nézze. A hercegek is elrendezték csapataikat: *középen négy zászlóalj* állott föl, *a két szárny mindegyikén ugyanannyi;* a középhadat Gyésza vezette a nyitraiak élén, a jobbszárnyat Ottó, a balt László. A hegyről áttekintve a hadállást, Ernyej odaszól Vidnek: „Csoda volna, ha e csapatok megfutamodnának előlünk, mert a Dunát a hátuk mögött hagyták; hanem azt hiszem, ezek föltették magukban, hogy vagy győznek, vagy meghalnak." Videt a bácsi zászlóaljjal mindjárt az összecsapáskor leverték a csehek; a hercegek balszárnyát, hol Gyésza zászlaja állott, Salamon király támadta meg, mert azt hitte, hogy a Kemejnél megvert csapat áll ott Gyészával: de László fogta föl a támadást, ki bátyja zászlajával fölcserélte a maga jelvényeit. A király fölismerve Lászlót, megrettent és meghagyta a zászlóvivőknek, hogy forduljanak Gyésza csapatai felé (a középre. Ez többszörös hiba volt, mert Salamon a saját hadrendje közepe elé került s ezt akadályozta). László hátba kapta a király hadát, Gyésza pedig erős arcéltámadást kezdett ellene. „A németek, olaszok úgy hullottak, mint az ökrök a mészárszéken", írja a krónikás. Salamon elmenekült, Szigetfőnél, a Csepel-sziget déli

[1] Meglepő részletezés a Budai, Képes stb. krónikákban.

csúcsánál átkelt a Dunán s Bátor Apos lovaggal anyjához, feleségéhez sietett Mosonvárba, melyet Pozsonyvárral előre megerősített. A hercegek serege estig üldözte a királyi hadat. László megsiratta elesett vitézeit, megsajnálta elesett ellenfeleit is, eltemettette, de vitézei Vid ispán mellét késsel fölhasitották, szemébe is port szórtak e szavakkal: „Szemed sohasem tudott betelni vagyonnal, emelkedéssel; teljen be hát most földdel a szemed is, kebled is." A zsákmányból László fölépittette a *monyoródi bencés monostort* Szent Márton tiszteletére, amint előre megfogadta.[1]

A kemeji és monyoródi csaták élénk, érdekes, meglepően közvetlen, egykorúnak látszó elbeszéléséből megtudjuk, hogy a hercegeknek tizenöt várispáni őrzőszálljuk volt a morva csapaton kívül. Salamon királynak pedig harmine várispáni zászlóalja. Összesen tehát *45 várispánsága* volt akkor Magyarországnak, mely a legpontosabb ⅔ és ⅓ arányban volt megosztva a király és a herceg közt.

Mosonyban Anasztázia anyakirályné szemrehányást tett Salamonnak s ez kezét emelt anyjára, csak Judit tartotta vissza a nagy vétségtől. A hercegek megerősitették Salamon ellen Bihot falu várát, mint az ország kapuját, hol ma is *Kapuvár* falu áll, és Fehérvárt.

Gyésza, keresztnevén Magnus, az ugyanily nevű híres szász herceg sógora,[2] a magyarok kívánságára elfogadta az ország *koronáját*. Ezután történt, hogy a fertőmelléki *besenyők* mint hadifoglyok Szultán (Zultan) nevű főtisztjükkel kérték az uj királyt, hogy ajándékozza meg őket a szabadsággal s ők majd megfékezik Salamont, ugybagy ki sem mer mozdulni Mosonyból és Pozsonyból. De bizony Salamont vitézségével nem birták a besenyők, megszaladtak előle, noha a segítségére hívott Ernő (Hermann) osztrák őrgróf megrémült a besenyők borzasztó tekintetétől s a Bécsi-hegyről nézte a harcot,[3] melyet a nagyböjt ürügye alatt elkerült. „A besenyők elszaladtak Salamon tekintete elől, mint a vissz

[1] A krónika itt kedves kis epizódot szőt bele, midőn elmondja: „Lándzsája hosszhoz ért s ennek tusta *fehér hermelin* szalaggal vágy a lándzsa nyelén az élébe." E mondat kis betét azt akarta jelezni, hogy László hermelines palástot fog nyerni, vagyis király lesz.

[2] Magnus szász herceg nőül vette I. Béla testvérét, Zsófiát, Udalrich krajnai osztrágróf özvegyét 1070 táján.

[3] Perinfalunál, a mai Pándorfalu, Pándorfalunál a Fertőtó szélén.

a tűz elől." Sokan elestek, a Fertőbe is fultak, kevesen menekültek meg Szultánnal. Az őrgróf megszégyenülve, üres kézzel távozott. A besenyők pedig megmaradtak hadifogoly, szabados, lekötött állapotban, pedig szerettek volna szabadok lenni és bizonyára visszatérni hét éve elvesztett övéikhez, Nis vidékére.

Miután *IV. Henrik* elnyomta Magnus szász herceg lázadását s a rajnamelléki mozgalmat, Salamon követei Wormsban fölajánlották neki Magyarország *hűbéradóját* és hat legerősebb várát tizenkét kezessel, ha visszasegíti trónjára Salamont. Henrik meg is jelent, de csak *zsoldos haddal*, mert nagy hűbéresei nem segítették. Hajói Pozsonyon túl nem követhették, mert Gyésza a Csallóköz szigetén őrködött. Sempténél kelt át a német király a Vágon. Nyitránál megbámulta Bátor Apos vitézségét s mikor kérdezte, van-e ellenfeleinek ily lovagja, Salamonból kitört a nemzeti büszkeség és azt feleltę, van bizony különb is. Henrik erre megjegyezte: „No akkor nem is kapod vissza a királyságot." *Vácnál* az aquileiai patriarcha és a zsoldos vezérek megvesztegetve, a sereg éhezve, betegségektől gyöngítve visszatérésre kényszerítették Henriket, ki aztán hajóit felégette. Néhány heti hadjáratának (1074 aug.) annyi volt az eredménye, hogy Henrik a freisingi egyháznak *száz telket adományozott a Lajta és Fertő közt* mint főhűbérur az ottani várak, főleg Miesenburc, Mosony erődítésére való kötelezettséggel.

VII. Gergely pápa szemrehányó levelet írt Salamonnak a hűbéri igéret miatt. Úgy fogta föl a dolgot, hogy ha a magyar királyság hűbér, akkor több joga van erre a római egyháznak, mely a királyi koronát adta, s ezt III. Henrik is elismerte, mikor legyőzve Aba királyt, a királyság jelvényeit, lándzsáját, koronáját Szent Péter sírjához küldte. Salamon azt a hibáját, hogy királyságát a német királytól vette hűbérbe, csak úgy teheti jóvá, ha a királyi pálcát *apostoli beneficium*nak ismeri el — ezt írja neki 1074 október 28-ikán.[1] Megjegyzendő, hogy a római egyház első hűbére Calabria és Apulia volt, melyet Guiscard Róbert normann herceg elfoglalt és II. Miklós pápának ajánlott föl, ki 1059-

[1] „Mint hazád öregeitől megtudhatod, *a magyar királyság a római szentegyház tulajdona*, melyet egykor *István király minden jogával és hatalmával* felajánlott és áhítatosan *át is adott Szent Péternek*."

ben adta neki hűbérül.[1] Szent István koronakérésekor a pápa nem gondolt hűbérre, a magyar királyok hűbéri esküjéről soha sincs szó. Szent István a törvényeiben hűbérellenes vagyonjogot vallott. VII. Gergelyt tehát a saját későbbi kora politikai tévedésbe, anachronismusba vitte, de ez Magyarországra szerencsés volt, mert *óvást emelt a német hűbérség ellen. A pápa „Geusa"*-nak azt írta, hogy a magyar királyságnak *szabadnak kell lennie*, mely nem lehet alávetve más királynak, csak a római egyháznak, ez pedig nem szolgáinak, hanem *fiainak tekinti* hódolóit; Salamon a német királytól bitorolja az uralmat, azért Isten ítélete akadályozza őt ebben. „Mivel pedig a hatalom most a te kezedben van, intünk, *viseld* nagyon *gondját az egyháznak és tanusíts engedelmességet a római egyház legatusai iránt*, ha hozzád jönnek" (1075 márc. 23). „A királyság Szent Péteré. Az Úr... ítéletével reád ruházta a királyság hatalmát. Rokonod... szentségtörő bitorlásával elvesztette" (ápr. 17).

Valamint IX. Leo pápának I. András királyra való nehezteléséét és fenyegetését az éppen elszakadt görög egyház felhasználta koronaküldésre, úgy tett most húsz év mulva azon alkalomból is, hogy VII. Gergely pápa hűbéri hódolatot sürgetett a magyar királytól. A görög császári udvar érdekkörébe óhajtotta vonni a náluk már két század óta turknak ismert nemzetet, főleg az egyházi szakadás óta. Gyésza iránt különben is rokonérzéssel voltak a görög udvarban a görög foglyok iránt való nemes viselkedése miatt. Miután az előző években Gyésza elvesztette horvát feleségét, két kis fia Kálmán és Álmos anyját: most 1075-ben feleséget szerezték neki a görög udvar köréből, *Szünadenét*, Nikeforosz Botoneiatész görög hadvezérnek, három év mulva császárnak az unokahugát. Küldtek neki görög koronát is, *nyílt koronát*, „Geovic despota, a turkok hívó králja" felirattal. Gyésza törökösen lehajló bajszú zománcos képével. A korona másik történeti képe Dukasz VII. Mihály császárt ábrázolja a alatta

[1] A második pápai hűbéres Szvonimir *horvát király*, ki 1076-ban a pápai legatus előtt hűbéri esküt tett s 200 arany évi adót ígért. II. Péter *aragon király* 1208-ban vette hűbérül országát III. Ince pápától és évi adót fizetett. Földnélküli János *angol király* 1213-ban tett hűbéri esküt e pápának ezer márka ezüst évi adó kötelezettségével s utódai meg is fizették ezt III. Edvárdig. Anyon Károly évi 8000 szeme hűbéri adót s háromévenkint egy fehér lovat ígért a pápának 1269-ben *Nápoly-Sicilia* királyságáért. *Sardinián-Corsicán* 1295-ben kapta pápai hűbérül II. Jakab aragon király.

Konstantinosz trónörökost, ki 1074-ben született; többi képei a trónon ülő Megváltó s a görög egyház fő szentjei: Mihály és Gábriel, György és Demeter, Kozma és Damján. A zománcképek háromszögű és félkörös oromdiszítéseiben a ritka à-jour átlátszó zománc érvényesül rekeszes technikával.

László herceg lett az úr az ország északkeleti harmadában. Gyésza fölépítette fogadalmához híven *a váci püspök bazilikáját*. Az 1076-ik év karácsonyát *Szekszárdon* ünnepelték meg, atyjok sírjánál. Desiderius kalocsai érsek ünnepi beszédében a *békét* hirdette Salamonnal is. Gyésza aztán kiküldette a világi híveket, s az érsek és papság előtt nyilvános gyónással megbánta, hogy elvette az országot a törvényes királytól és készsnek nyilatkozott megelégedni a hercegséggel. De már a következő év tavaszán meghalt (1077 ápr. 25). Váci új bazilikájában temették el. Salamon visszafogadását a főemberek többsége ellenezte, de ellenezte azt is, hogy hozzá hasonlóan újra gyermek legyen a király, t. i. Kálmán.

3. A magyar királyság terjeszkedő nagyhatalom.

1077—1116.

Áttekintés. Az idegen kir. főtisztek helyét igaz *magyar főtisztek* foglalják el, az idegenek is már magyar érzelmüek s nem akarják visszafogadni Salamont, hanem a hős és jámbor, lovagias, Lászlót erőltetik a trónra. A lemondó Gyésza kis fiát sem akarják, okulva Salamon példáján. A főtisztek buzgólkodnak legerősebben a belső közbiztonság, a *vagyonbiztonság* helyreállításán és erre szigorú törvényeket hoznak. A belső megszilárdulás erőt ad hatásos külpolitikára és terjeszkedésre, *Szlavonia* és utóbb *Horvátország* meghódítására. Magyar szentek avatása után a *vallásos törvényhozást* gyarapítják. A betörő kúnokat ismételten leverik és belőlük, valamint az *izmaelitákból* hadifoglyokat telepítenek palóc földre. Végül László kifejezésre juttatja függetlenségét a *pápai* külpolitikától, noha igaz keresztény érzületét is tanusítja püspökségek s apátság alapításával. Európai tekintélyét kifejezi a keresztes monda.

László és Kálmán uralma együttvéve megint közel negyvenéves nagyhatalmi korszakot jelent (1077—95—1116), mint Szent Istváné, nagyobbat, mint a közbeeső hat királyé. Kálmán kiterjeszti az előbbi hódításokat *Dalmáciára* s külpolitikáját a keresztesekén és Rómán túl *Sziciliáig* és köze-

lebb Velencére; csak az *orosz* sógorság viszi meddő harcokba. Belül gyöngíti a *testvérviszály*, s erősíti a bölcs *törvényhozás*, melynek alapelve: mérsékelni a Szent László-féle szigorú törvényeket a Szent István adta alap továbbépítésével. A testvérviszály mérgezi meg végső évelt.

Statáriális törvények a vagyonbiztonságért. A királyi főtisztek nem akarják a hűbéres Salamon visszatérését, de azt sem akarják, hogy az ő gyermekuralma Gyésza fiaiban megismétlődjék. László herceget erőltetik a trónra a senioratus jogán és Gyésza lemondása miatt is. Aztán kíméletlen szigorral hozzálátnak az előző negyven év sok belső harcában megrendült lopások, szolgaszökések s a bírói visszaélések irtásához.

„A jámborságos László király idejében gyűlést (conventus) tartottunk a Szenthegyen mi az összes főemberek (optimates)", mondják a *törvényhozók a pannonhalmi monostorban* „s mindenekelőtt megesküdtünk, hogy ha bárkit a főemberek (principes) rokonai közül rajtakapnánk a *lopás* bűnén tyúk értékén felül, egyikük se rejthesse el s ne védhesse... a tolvajt pedig, hacsak egyházba nem menekült, akasszák fel s egész vagyona (TC családja) vesszen el." Így kezdődik az a törvény, amelyet később tévesen Szent László II. decretumának cimeztek, holott ez kétségtelenül megelőzi a többit, mert a III. decretum hivatkozik a főemberek esküjével kezdődő törvényre s az I. decretum 1092-ből való, Sz. László uralma végéről. Míg Sz. István a szabad embert csak negyedik, a tolvaj asszonyt csak hatodik lopása után akasztatta föl, addig Sz. László főemberei 1078 táján már az első kis lopásért, a tyúk, lúd vagy alma értékénél kissé nagyobb lopásért fölakasztották a szabad embert, még ha diák vagy főember volt is. Ennél egy-két évvel későbbinek látszik a II. decretum 14. cikkelye, mely szerint az akasztás 10 dénárnyi vagy nagyobb érték lopásáért következik be, mikor egy tinó ára 30 dénár, ennek harmadánál pedig bizonyára jóval kisebb egy tyúk ára. Az egész II. decretum tizennyolc cikkelyből, capitulumból áll s csak a kardrántás és házratörő hatalmaskodás egy-egy cikkelyét kivéve, mind a tolvajokról s az orgazdaság meggátlásáról intézkednek a legszigorúbb rögtönítélő bíráskodással. Enyhítő körülmény, ha a tolvajt saját rokona, a szolgát ura önkéntes bíró elé állítja (9, 10). Felelős a tolvajért a faluja is, mely tartozott őt feljelenteni (4, 5). A tolvajok, orgazdák miatt mindent csak vásártéren,

bíró, vámosok, tanúk előtt lehetett eladni s a ló, ökör kivitelét a határőrök csak kir. engedéllyel bocsáthatták ki az országból (7, 15—18). A *kardrántást és házratörést* Sz. László főemberei már enyhébben büntették (8, 11), mint Szent István, nem kivégzéssel, hanem legalább 110 tinó árával, melyre rámegy vagyonának kétharmada, sőt ha szegényebb, a szabadsága is; vagyonának egyharmada megmarad családjának: feleségének és gyermekeinek. De a lopást akasztással sújtották. Ez volt a főbűn az előző negyveneves korszak zavarainak végén.

A *III. törvény* keletkezését 1085 tájára tehetjük. Itt találjuk meg a tolvajok büntetésének harmadik fokát: a tíz dénárnyi érték tolvaját már nem akasztják föl, hanem rabszolgául adják el, aki idővel szabaddá lehet. A tolvajnyomozásról szóló 1. cikkely hivatkozik a főemberek esküjére, vagyis a II. decretum kezdetére. A 17. cikkely Szent István törvényét említi, a 20 cikkely pedig Sz. István ünnepét, mely csak aug. 20-ika lehet; tehát Sz. László III. decretuma 1083 után készült, az első magyar király szentté avatása után. E törvénykönyvnek három főtárgya a lopás, a szökött szolgák és kóbor marhák nyomozása, s a biráskodás ellenőrzése (13, 7, 9 = 29 c.). Intézkedik részletesen a *tolvaj*nyomozásról, az egyházakba menekült tolvajokról, tolvajnőkről, tolvajfogókról, a tolvaj illetékes birájáról (1, 4—10, 12, 17—19). Elrendeli a *szökevény* szolgák és szabadosok (liberti = wehwg, elrontva wzbeg), különösen a várőrök (cives = ewri) visszaadását I. András és Béla hareáig, visszamenőleg 25 évre. A jövőben is kötelező a jogszedés vagyis a kóbor állatok és szökött szolgák hivatalos összeszedése (2, 13, 14, 20, 28, 29). Szabályozza a *biráskodást:* a nádor, hercegi ispán s a járási királybirák illetékességét; intézkedik a törvényszegőkről, álbirákról, ítélethalogatásról, idézésről, fölebbezésről, bírói felelősség időtartamáról stb. a biró belátására bízva a *kardrántás és házratörés* megítélését, de csak ha följelentik (3, 15, 16, 22—27). Itt tehát tovább enyhíti Sz. László lovagiassága Sz. István legnagyobb szigorúságát.

Szlavonia meghódítása. VII. Gergely pápa 1077-ben Nehemiás esztergomi érseket levéllel fölszólítja, hogy Ő excellenciáját, a rexet sürgesse, fejezze ki nyiltan akaratát és *köteles tiszteletét* a szentszék iránt alkalmas követek által. Mikor pedig látta, hogy László király Szent Péter szolgálatára kész, csak azt kivánta, hogy viselje gondját az *özve-*

gyeknek, árváknak, zarándokoknak s védje az egyházakat (1079). Ebben nem volt semmi hűbériség. A szolgálatkészség Szent Péter utóda iránt főleg abban nyilvánult, hogy László király *szövetségre* lépett az előző évben a német ellenkirállyal, rheinfeldeni Rudolffal, a pápa pártfogoltjával, kinek a leányát *Adelhaidot* nőül vette. IV. Henrik legyőzte Lajost osztrák határgrófot és *betört Magyarországba* is, de nem sok sikerrel. A következő évben Rudolf győzött, de elesett (1080). Henrik király aztán három évig Olaszországban háromszor kísérelte meg Róma elfoglalását (1081—4), el is foglalta végül, de csakhamar menekülnie kellett Guiscard Robert normannjai elől, kikkel VII. Gergely Salernoba vonult vissza s ott 1085-ben meghalt.

Eközben *Salamon* hiába várta IV. Henrik segítségét, azért 1081-ben kibékült Szent Lászlóval s átadta neki Moson- és Pozsonyvárat, másutt kapva királyi eltartást. A nyugtalan ember 1082-ben összeesküvést szőtt és *fogságba* került Visegrádon vagy Nyitrán. Henrik király távolléte alkalmat adott arra, hogy László király elfoglalja *Szlavoniát* a Dráva és Száva közt, hol megalapította Szent István magyar király tiszteletére, tehát 1083 után a zágrábi püspökséget a zágrábi, varasdi és kőrösi várispánságokkal.[1] Püspökké szláv nyelvű embert, a cseh Duhot nevezte ki. A három szlavon várispánság területre előbb a német birodalom karantán hercegségéhez tartozott. A foglalás oka megtorlás volt Henrik német király magyarországi betöréseért.

Szlavonia elfoglalása 1083 tavaszán történt s ez évben ment végbe *az első magyar szentek fölavatása*. VII. Gergely pápa apostoli levele rendelte el Szent *István* testének fölemelését. A király és püspökök országos háromnapi böjtöt hirdettek ki, s a böjt elvégzése után föl akarták emelni az első szent király fehérvári kőkoporsója fedelét, de nem birták. Egy bakonysomlyói apáca, Caritas, csodás módon megtudta, hogy előbb ki kell beszájtani fogságából a korábban fölkent királyi rokont, s ezt tudtul adta László királynak. Salamon kiszabadult. Új háromnapi böjt után a sírkövet könnyen fölemelték. Kellemes illat áradt ki a sírból

[1] *Karácsonyi J.*: Akad. Értekezések. Tört. 34. köt. 2. 1916. és Századok, 1918. 345 l. A szlavonai német uraság megrendszabva a Karantánban is szokásos *maerfarus*. De a bergenia, zichhard, valjost XIII. századi német telepítőnek oklevelében s más kétséges (cs. civis, richter, waldbote).

s csodás gyógyulások történtek. A tolongásban eltünt a szent király gyürűs jobbkeze. Mercurius fehérvári kanonok rejtette el a drága ereklyét, hogy kincse legyen a Szent Jób tiszteletére ezután alapított családi monostorának Biharban, az Ér mellékén. Fölavatták azon évben szentekké *Gyerált* v. Gellért csanádi püspököt is tanítványával, *Henrik* királyfival, a később u. n. Sz. Imrével és *Zoerárd* vagy András és *Benedek* zobori lengyel bencéseket, kik mint remeték, vértanúkként haltak meg a vágparti, treneséni Szkalánál, az első szent király idejében.

Salamon kiszabadulása után fölkereste nejét Regensburgban, aztán a *kúnok*hoz ment s Kütesk fejedelmet igyekezett megnyerni trónja visszafoglalására Erdély odaigérésével és leánya megkérésével. Be is törtek *Ung és Borsova* várak vidékére, de László kiverte őket. Majd betörtek görög földre, Konstantinápolytól nyugatra, de itt Chariopolisznál Komnen Elek császár szétverte a rabló hadat (1087). *Salamon elesett* és „extra muros Albe" (Belgrád?) temették el. Aztán monda támadt, hogy Salamon remete lett, egyszer László király fölismerte őt a fehérvári koldusok közt alamizsnaosztás közben, de aztán hiába kerestette. Pólában, a dubnici krónika szerint a varasdi Lepoglavában, temették el, itt márványemlékét is mutogatták.

Esztergomi zsinat. Valamikor 1086 körül volt az első esztergomi zsinat, melynek határozatai a Pray- és Turóczy-codexben maradtak reánk. Egyházi személyekről szól 36 cikkely, istentiszteletről 13, egyházi vagyonról 11, egyházi biráskodásról, büntetésekről 7, zsidókról egy cikkely. A Pray-codex szerint e határozatokat Lőrinc esztergomi érsek hozta tíz suffraganeusával, tehát a kalocsai érsek csak cimzetes, ő is mint a többi magyar püspök, a zágrábival együtt, az esztergomi metropolita felügyelete alá tartozik. A nyitrai püspökség még hiányzik. Hogy ezen I. esztergomi zsinat az 1092. évi szabolcsi zsinat előtt jött létre, ezt joggal következtetjük abból, hogy valamint Sz. István törvénye (II. 28), úgy az I. esztergomi zsinat szerint is (52) lehetséges a házasság fölbontása hűtlen elhagyás és házasságtörés czimén, de már az 1092-iki szabolcsi zsinat szerint ez isteni, krisztusi tilalomba ütközik. Ez a katholikus hitelv Kálmánnál (II. 7, 8) és tovább is megmaradt. Az I. esztergomi zsinat határozatai (68 c.) röviden ezek: Nagyobb egyházaknál meglegyen a *diákok* (clericus) minden rendje,

kiket az illető egyházak címére vesznek föl s eltart az illető egyház. Diákká fölvenni szolgát és szervienst meg civilist ura engedélye nélkül nem szabad, de az egyház szolgájából könnyen lett diák s ennek fiai az illető egyház szabadjai (telepesei) lettek (4, 18, 19, 30, 65; 29). Tanulatlan nem lehet pap. A diákok az illető nagyobb egyházaknál közösen élnek a *kánonok* szerint, tudniok kell regulájokat, mellyel a püspök szabályozza életöket, élelmezésöket, s az ily kanonokok és az udvarokban élő *káplánok* latinul kötelesek társalogni. Az *esperest*nél legyen meg az egyházi törvények (kánonok) breviáriuma, kivonata, s a diákok okulásért legyenek jelen a püspökük zsinatán (5, 6, 27, 56, 62, 64). Utazó, követségben járó diáknál legyen püspöki igazolvány s az utas pap, püspök, apát, csak a parochus engedélyével misézhet egyházában, úti sátorkápolnában pedig csak az, akinek erre kiváltsága van. Lakomákon, kalendákon a pap le ne részegedjék s ne maradjon ott, ha felszólalása dacára másokat ivásra erőltetnek. Diák ne igyon kocsmában, ne legyen kocsmáros, uzsorás, végrendeleti vagy istenítéleti tanú. Lopásért leteszik s vagyonát veszti vagy eladják (20—22, 35, 47, 48, 57—59). *Nőtlen* diakonus és pap már nem nősülhet, de korábban kötött törvényes házasságában mérsékelten élhet a feleségével. Püspök csak az lehet, kinek felesége önként lemond a házasságról s nem él püspöki birtokon. Másodnés, ágyastartó diákok és papok leteendők (11, 31—33, 53—55, 67). *Szerzetest*, apácát, nehogy kóboroljanak, csak monostor címére szabad beöltöztetni és benn kell tartani; tudnia kell Szent Benedek reguláját. Az apát monostorából csak püspöki engedéllyel távozhatik rövid időre, püspöki jelvényeket (mitra, szandál, kesztyű, csengetyű, úti sátor, kápolna stb.) nem használhat, lelkészkedést nem végezhet. Minden két ekényi egyszerre számítson és tartson egy szerzetest s rokonát nem segítheti jobban, mint más szegényeket (36—40). Kanonok tehet végrendeletet külföldi deáksága idején született fia részére. A püspök jövedelme négy részre oszlik és csak a negyedrészről rendelkezhet szabadon, fiai részére, s hagyatékából is kell gondoskodnia egyházáról. Egyházuk vagyonát tékozló elöljárók leteendők vagy kétszeres kártérítést adnak. Egyházuk szolgáit nem használhatják föl családi birtokukon (12—15, 28). Egyházat csak akkor lehet felszentelni, ha biziosítva van a javadalma. Körülötte legyen a parochia-megye, egyház melleti a pap-

lakás. Papot, diákot az ispán is csak püspök útján alkalmazzon. Az egyház szolgái termésök negyedét vagy felét tartják meg, ha az egyház ökrét vagy a magukét használják a szántásra. A dézsma negyede a parochusé a monostorok és egyházak pincéiből, csűrjeiből, juhaklaiból, noha innen nem jár dézsma a püspöknek (16, 17, 61, 63, 68). Kötelező a *hitélet* terén a vasárnapi hitoktatás, három főünnepen a gyónás-áldozás, minden ünnep megülése. A püspökök szabják meg az istentisztelet és bőjtök rendjét, egyházi olvasmányokat, énekeket (23, 8, 26, 46). Tilos a díjért való misézés, keresztelés, temetés, egyház- és ünnepi adásvétel, de megengedik a vasítéletet nagybőjtön is (41—45). Büntetést szabnak a pogány szertartásra, a kiközösítve, gyónás nélkül elhunytak ügyében, a részegekre, a rontásra, rágalmazásra, hűtlen elhagyásra, házasságtörésre, leány- és jegyesrablásra, gyilkosságra. A püspökök minden várban kötelesek két vezeklő házat építeni, külön a nőknek és a férfiaknak (7, 9, 10, 48—52). *Zsidó* nem tarthat keresztény szolgát, szolgálót, s kereszténynek nem adhat el húst (60). Egyházi személyek és dolgok pereit csak *egyházi biróság* tárgyalhatja kánoni módon s fölebbezni lehet a püspöki zsinathoz. Világi biró elé vinni ily pert tilos. Kiközösítettről a püspök értesítse a püspököket és a királyt (1, 23—25, 34).

A **szabolcsvári zsinat.** Szt. László I. törvénye 1092-ből, csaknem teljesen egyházi ügyekkel foglalkozott: egyházi személyekkel 13, egyh. vagyonnal 10, hitélettel 8, zsidók-, izmaeliták-, pogányokkal 4, nőkkel 4, bíráskodással 3 cikkely. Világi természetű a két utolsó cikkely (41, 42) azokról, kik a kir. kuriai vagy más bírói pecsétet megvetve, idézésre nem jelennek meg vagy a kir. kuriából engedély nélkül, tárgyalás előtt távoznak. A többi negyven cikkely egyházi érdekű, köztük az előbbi, *bírósági* cikkelyekhez tartozik az, hogy víz- és vasítéletek csak nagyobb egyházakban lehetnek (28). Az *egyházi személyek* dolgában: a pápát kérdezik meg, tűrhetik-e még a diákkorukban nősült papok első törvényes házasságát; de nem tűrik a másodnősöket és ágyastartókat, s büntetik az elnéző esperesteket és püspököket is. Vendégdiák csak igazolvánnyal jöhet be külföldről s királyi engedéllyel mehet át egyik úrtól a másikhoz (1—4, 17, 18). A szerzeteseket, apácákat monostorhoz kötik, az apátokat püspöki felügyelet alá helyezik, szerénységre intik a szerzeteseket a király és püspök látogatásakor s eltiltják a kalen-

dák mulatságaitól; de a kalendás társulat tagjainak engedély nélküli kilépését tíz tinó árával, kezők váltságával büntetik (21, 35, 36, 39, 14). Az egyházi *vagyonra* nézve rendelik, hogy ennek már a megigérése is visszavonhatlan; a pap nem idegenítheti el egyháza javait s a nép nem távozhat messze egyházától; a lázadáskor elpusztított egyházakat a nép, a régiségtől leromlottakat a püspök tartozik fölépíteni s a talált egyházi vagyont vissza kell adni (5—8, 19, 23, 24). Részletesen szabályozták a tizedfizetést, külön a szabadok irtástizedét és biztosították a püspököknek, a szabad telepeseket és szabados torlókat pedig biztosították az elnyomás ellen s a dézsmanegyedet a parochus papnak más egyházmegyei püspök állattizedeiből is (27, 30, 33, 40). *Hitélet* dolgában elrendelik a vasárnapok s az itt elsorolt ünnepek megszentelését, a misehallgatást, temetést, böjtöket, melyeket az olaszok is magyar módra kötelesek megtartani; eltiltják a vasár- ünnepnapi vadászást, vásárt, zsidó munkát, az egyházon kívüli misézést az utazás kivételével (11, 12, 15, 16, 25, 26, 29, 31, 37, 38). Eltiltják a pogány szertartásokat, keresztény *izmaelitákn*ak a mohamedán szokásokat, zsidóknak a keresztény feleséget és szolgát (9, 10, 22). Végül intézkednek a házasságtörő nő megölése, elhagyása, nemi erőszak, kéjnők és boszorkányok dolgában (13, 20, 32, 34).

Horvátország elfoglalása. VII. Gergely pápa 1085-ben meghalt Salernoban. László magyar király még két év mulva is IV. Henrik ellenfeleinek a szövetségese és a speieri gyűlésen követeivel *20.000 lovast igért a császár elleni* háborúra. De ez megbetegedett és a háború elmaradt. 1090-ben meghalt Adelhaid magyar királyné, kevéssel kis leánya Priska, Piroska születése után. II. Lipót osztrák őrgróf és mások kibékültek a császárral. A következő évben IV. Henrik elfoglalta Rómát és készült Toscana meghódítására, csak Magyarország támadásától kellett tartania. Viszont László király is biztosítani akarta magát Németország felől. A magyar főpapok mérsékelt álláspontot foglaltak el a kikozösített császárral, ellenpápájával és hivelvel szemben, mert az idemenekült Gebhart prágai püspököt, az ellenpápa hívét befogadták s mikor Esztergomban meghalt, eltemették. A *császár és a magyar király* kölcsönös érdeke előidézte kibékülésöket és találkozásukat a Száva szlavoniai vidékén (1092 elején). Valami *szövetség* jött létre köztük, valószínűleg azért, hogy László unokaöccsel, Udalrich krajnai határgróf

és istriai gróf fiai visszakapják tartományaikat, s hogy a *császár elismerje a szlavoniai foglalást.* Ezentúl itt emlegették a magyar marchiát, végvidéket.[1]

Az előző 1091. évben foglalta el Sz. László *Horvátországot*, a dalmát városok mögötti hegyvidéket a Cetina folyóig, délre a Kapella hegységtől. A Dinari Alpok e területét a Velebit hegylánc két részre osztja: a régi Liburniában északon három törzs lakott három zsupában (Gacsko, Krbava, Lika), melyeknek közös fejedelme, mintegy határgróf a *bán* (talán avar szó); dél felé még 11 zsupa volt mintegy 20.000 km² területen. A tengerparton maradtak elrómaiasodott illir-dalmata városok: Diadora—*Jadera*—Zadorra—Zara, a konstantinápolyi császár helytartójának székhelye, Aspalathon—*Spalato* érseki székhely, a régi fővárosnak Salonának metropolitaságát követelő egyházi központ, stb. A horvátok már 700 körül fölvették a keresztséget dalmata *katholikus* papoktól; a keleti császárok engedélyével a dalmata városok évi adóval váltották meg magukat 900-tól kezdve a horvátok zaklatásaitól, kiknek élén már Szent Istvánunk atyja idejében Drzsiszláv *király*nak címeztette magát s még Velencétől is kapott adót. II. Orseolo Péter velencei doge 1000-ben lerázta e terhet, sőt foglalásokat tett a dalmát partokon. A horvát királyok családfája I. Tirpimirrel kezdődik (845) s utána három fia következett, utoljára I. Mutimir (892—910), a magyar Árpád kortársa; ennek unokája I. Kreszimir, kinek fia Drzsiszláv (950—80); ennek fia II. Kreszimir (1025) s ezé I. István (1040), kinek gyermekei: III. Kreszimir Péter (1058—73) s egy másik fia, kinek fia III. István, az utolsó horvát nemzeti király (1089—90), harmadik gyermeke I. Istvánnak egy leány, kit Gyésza magyar herceg 1062-ben vett nőül s kitől Kálmán és Álmos született. E családon kívüli származású volt Szvinimir horvát bán, ki 1076-ban került a királyi trónra s hogy ezt biztosítsa, pápai hűbéresnek vallotta magát és pápai legatus kezéből fogadta a zászlót, kardot, kormánypálcát és koronát, esküvel igérve engedelmességet a pápa vagy követe iránt s hogy az igazságot fogja gyakorolni, védeni az egyházakat, özvegyeket, árvákat, szegényeket és évenkint husvétra 200 bizanci aranyat küld a pápának adóul, kötelezve erre utódait is. A szláv liturgiát tíz éve tiltotta el a spalatói zsinat. Szvinimir Demeter 1088-ban halt meg s akkor került elő kolostorból az utolsó

[1] Karácsonyi id. akadémiai értekezése 21. l.

horvát király, ki egy évi uralom után meghalt. Legközelebbi örököse volt I. Gyésza magyar király két fia. Szent László az ifjabbik Álmos számára foglalta el Horvátországot, mint anyja örökségét (1091), mert Kálmánnak többet ért Magyarország hercegi harmada.

E foglalás közben íratott László király levelet Oderisius monte-*cassinoi apátnak*. Címe „L(adisclavus) Ungarorum item *Messie Dei gracia rex*". Ez annyit jelent, hogy a magyar király birja Moesiát vagyis Bolgárfehérvár vidékét, főleg Mácsvát a Drin torkolatánál. Kéri a cassinóiak imádságát, mint ahogy kérte a francia Szent Együd (S. Egidii) congregacioja imádságát is, melynek Magyarországon igen sok javadalmat adott (megalapítva a *somogyvári Szent Együd apátságot* a francia clunyi-fegyelmű S. Gilles congregatio fiókapátságaként 1091-ben). Küldött volna ajándékokat Cassinoba is, de nem akarta kockáztatni az ottani zavarok közt. Várja a cassinoi követet s kér valamit Szent Benedek ereklyéiből, legalább a pápai követ útján. A cassinoi apát már szomszédként járhat el, mert csaknem egész Szlavoniát (= Horvátország) megszerezte ő, a magyar király. Megerősíti mindazt, amit alattvalói Magyarországon, Messiában és Szlavoniában a cassinoi monostor számára föl akarnak ajánlani.[1]

Izmaelita és kún hadifoglyok. A cassinoi levélben említett *Messia* királysággal kapcsolatban van az izmaelita hadifoglyok megjelenése történetünken. Az izmaeliták mohammedán felekezet, másképpen sliták. Mohammed vallásalapító leánya Fatime Ali felesége lett és állítólagos hetedízi ivadékuk *Izmail;* 864 körül Abdallah vallástanító ezen Izmailt hirdette igazi főpapnak a bagdadi stb. kalifák helyett, kiknek hívei a hagyományosok, a szunniták. Az izmaeliták főleg a perzsák közt vertek gyökeret. Az aleppoi stb. emirek biztatására 910 táján izmaelita vallásra tértek a harminc éve Chvarizmból, az Aral tó délkeleti partvidékéről telepített *kvariz, kariz, kaliz* törökök. A mohammedán vagy muszlim (= iszlám-, igazhit-követők, muszliman, muszurman, buszurman, büszürmen, magyarul böszörmény) hadseregben sok volt a török. Edesszát Szalamesz török parancsnok megvesztegetve 1032-ben görög kézre játszotta. E miatt sok izmaelita töröknek menekülnie kellett és a görög császár

[1] Fraknói Vilmos. Sz. László levele a montecassinoi apáthoz. Akad. Értekezés. Tört. 19. köt. 8. sz.

Nikomédiától északkeletre telepítette őket. Mikor Delján bolgár főúr Bolgárfehérvár környékén föllázadt, a görögök legyőzték s a bolgárok fékentartására kariz, kaliz törököket telepítettek 1042-ben *Ochrida és Bolgárfehérvár vidékére.* Így történt, hogy a magyarok Bolgárfehérvár 1068—71-iki ostromakor nyilazásban kiválóan ügyes szaracénokkal küzdöttek. Mikor Szent László 1083—91 közt *Moesia királya lett*, vagyis elfoglalta Mácsvát a Drin torkolatánál, a túlsó Szerémséget, akkor a Száva két partján sok izmaelita falu került magyar uralom alá, Jakut földrajzíró szerint harminc falu, melynek népe a magyar királyi seregben harcol, s e vitézek leborotváltatják szakállukat, de a többiek nem. Legelőször *az 1092. évi szabolcsvári zsinat* határozataiban van róluk szó Magyarországon. Itt a bibliai izmaelita kereskedőkkel azonosítják őket és azt rendelik, hogy akik megkeresztelkedtek és visszaesnek a mohammedánságba, gyermekeiket körülmetélik, azokat más falvakba kell telepíteni. Az izmaelita nyilasokat kell azonosítanunk a szabados várőrök lövér vagy lövő osztagaival (sagittarii), mert a róluk szólo első adatok, főleg Bolgárfehérvár és Milano ostromakor, kiváló nyilazóügyességüket hangoztatják. Hogy pedig *szabados várőrök* voltak, ezt Anonymus adataiból látjuk. Szerinte bul(g)ár földről nagy izmaelita sokaság jött, melynek kétharmada *Pestvár*nak tartozott szolgálni, egyharmada pedig annak a főtisztnek szolgált, aki a királytól Pestvárat kapta. Ezekben Anonymus nagyon becses adatot mondott, egyebekben tévedett, főleg abban, hogy ez még Taksony idejében történt volna. A szabados várőr állapot mutatja hadifogoly eredetüket. Izmaeliták (böszörmények, kalizok vagy kálozok, lövérek) laktak még a Szerémségben, Bodrog, Keve, Temes vármegyékben, a Nyirségben (Ibrány) stb.[1]

Hasonlóan becses adata Anonymusnak, hogy az ő kora előtt régen, tehát a szabad kúnok befogadása előtt a komáromi várispánságba telepített *kúnok* kétharmada a vár, egyharmada a várispán szolgáihoz tartozott. E kúnok csak Szent László-kori hadifoglyok lehettek, beosztva a komáromi vár őrfalvaiba, a szabados várőrök közé. Híres kún kém volt Anonymus szerint Toreal (Turzol), a róla elnevezett hegy vidékén birtokos nemzetség őse, s a hegy tövében vára *Himösudvar*, a zemlömi ispánság területén. Északabb bir-

[1] Karácsonyi J.: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták. Akad. Ért. Tört. 23. kót. 7. sz.

tokos Ketel kún nemzetsége a Tolcsova folyótól Sátorhalmig s ettől származott a komáromi Alap-Tolma nemzetség. A zemlíni várispánság legdélibb részén, a Takata folyónál birtokos Ed és Edömér nemzetsége, valamint a Mátra erdőségben, Patavárnál, az Abák vidékén. A kún Böngyér fia Bors nevéből származtatták Borsodvárt és Barsvárt. A borsodmegyei délnyugati Nyárágy folyónál birtokos Órsád kún nemzetsége s ennek ősi vára a kácsi hévforrásnál Órsur vára. A Bajta kún nemzetség a Sárvíznél, Báta vízénél, Báta-széknél s alsótiszai Tarrosou volt birtokos, Ete nemzetsége pedig baranyai birtokos és Szeköcsö-vár építője.

Szent László éppen elfoglalta Horvátországot 1091-ben, mikor a dalmát városok meghódításában föltartóztatta őt a kúnok betörése. *Kapolcs* kún fejedelem serege elpusztította Biharvár megyéjét, tehát megint a messzesi kapun tört be. Tokajnál átkelt a Tiszán és seregét három részre osztva dúlta a Duna—Tisza közét. Azt mondták: „Harcolva jöttünk, most vadászva megyünk vissza". László király serege utolérte őket a *Temes* vizénél és vörös zászlóval legelől rontott a kúnokra. Kapolcs elesett, egész seregéből állítólag csak egy kún menekült el hírmondónak. László király felkiáltott: „Ne öljük meg ezen embereket, hanem fogjuk el s ha megtérnek, éljenek!" Azt a helyet pedig *Pogánydinak* nevezték el (Poganis, Temes m.). Kiszabadításukra uj kún sereg jelent meg *Ákos* vezérlete alatt. László király eléjök sietett s a *Vaskapu táján* Ákost leszúrta, seregét teljesen leverte. Ezzel a kún betörések végképp megszűntek, mintán huszonöt évig minden nagyobb kísérletők meghiusult (1065—91). Nem lehet kétség az iránt, hogy a kúnokat, kik az oroszoknál „polove" = „alföldi" néven voltak ismeretesek, Szent László telepítette a palóc földre, Mátra vidékétől Komáromig, még pedig hadifogoly szabados várőr állapotban, mint erről Anonymus adata világosan meggyőz bennünket. Oly rég volt ez a fogolytelepítés Anonymus előtt, hogy tévesen a honfoglalás idejébe képzelte vissza s a kúnok állapotát a komárommegyeiek kivételével szabadnak vélte, mert szabad magyarokkal keveredtek össze s egyes kúnok ispáni tisztségre is eljutottak.

Mivel László király úgy tudta, hogy a kúnok az oroszok biztatására törtek be, azért a magyar király megtorló hadjáratot vezetett Przemyszl és Trembovla urai, Jaroszláv kievi nagyfejedelem unokái, a Rosztiszlavicsok ellen. Az

oroszok a magyar király kegyelmét kérték és hűséget igértek mindenben (1092). — II. Boleszló vette föl a *lengyel királyi* cimet s aztán, mert oltárnál megölte a krakói püspököt, kiközösítve Magyarországba menekült. László gyalog üdvözölte őt, míg a lengyel lóháton maradt, mi bántotta a magyarokat. László mégis gondoskodott ellátásáról, s mikor két év mulva meghalt (1084), gondjaiba vette fiát Meskót. Ezt aztán Boleszló öccse Vladiszláv visszahívta atyja örökségébe. Nemsokára Meskó meghalt és utóda Vladiszláv lett, ki 1088-ban nőül vette Salamon özvegyét Juditot. — Vratiszláv *cseh herceg* híve lett IV. Henriknek, ki 1086-ban *király* cimet és koronát adott neki. Öccse a prágai püspök, mikor bátyja kihasította püspökségéből az uj olmüci püspökséget, panaszra Rómába indult s Esztergomban halt meg. Meghalt László sógora Ottó morva herceg is (1087). Majd a cseh király fia Bretiszláv herceg jött át atyja elől és László király a trencséni Bán uradalmat adta át neki s 2000 vitézének, szolgáinak, marháinak. Egy év mulva a cseh király meghalt (1093) és fia hazament.

Szent László legendája az Anjou-kor közepe táján készült. Amit ez és a magyar krónikák mondanak élete végéről, hogy húsvétkor Bodrogvárban francia, spanyol, angol követek fölkérték a keresztes hadjárat vezérségére, a német fejedelmek pedig a császárság elfogadására, s amazt elfogadta, ezt nem — csupán a késői kor gondolata volt. Egykorú források nem tudnak róla. A cseh határról László betegen tért vissza s 1095 jun. 27-én *Bodrogvárban meghalt.* Egy hónappal utóbb vitték át testét *Váradra* (jul. 29), hol a bihari püspök számára szép bazilikát építtetett, magának is temetkező helyül. Csak novemberben nyilt meg a clermonti zsinat, mely elhatározta a keresztes hadjáratot. László kis leányát, az alig öt-hat éves *Piroskát* hagyta hátra.

A keresztes hadak megfékezése. A nyugateurópai kultura-egység, a római keresztény eszme, a középkor vallásossága a keresztes mozgalmakkal emelkedett tetőpontra. A clermonti zsinaton egy nagy közös törekvés lelkesedése ragadta meg a nyugatrómai kereszténységet: fegyverrel akarták visszaszerezni azt a *Szentföldet*, hol a világ Megváltója született, tanított, csodákat művelt s kereszthálálával kibékítette az emberiséget Istennel. Jeruzsálemet és egész Palesztinát már 635-ben elfoglalták Mohammed arab követői *Omár kalifa* vezérlete alatt, ahova a keresztények

addig háromszáz éven át zarándokoltak, amióta Nagy Konstantin császár anyja Szent Helena föltalálta ott Krisztus keresztjét és bazilikát építtetett a szent sír fölé s bazilikákat építettek más szent helyekre is. A mohammedán hódítás után a keresztény zarándokok sok akadályra találtak a Szentföldön és sokan pusztultak el, sok zaklatást szenvedtek.[1] A szenvedések, sérelmek, veszedelmek főleg azóta sokasodtak meg, amióta a *Fatimidák* 972-ben megalapították az egyiptomi kalifaságot, s kiterjesztették uralmukat Sziriára is, aztán *Szeldsuk* törökjei ragadták magukhoz a bagdadi kalifák világi hatalmát (1055–1195) és 1086-ban elfoglalták az egyiptomiaktól Jeruzsálemet. Éppen ez időben egyre jobban szaporodott a zarándokok száma a nyugateurópai ökóljog borzalmai s a clunyi aszketikus szellem terjedése folytán, másrészt amiatt, mert az olasz és délfrancia kikötővárosok élénk *kereskedelmet* kezdtek a sziriai partvidékekkel s olcsón odaszállitották a zarándokokat. Ezek csak aranyért végezhették a szenthelyeken ájtatosságukat. Már *VII. Gergely* pápa fölszólította uralma elején 1074-ben a kereszténységet, hogy készüljön vele hadjáratra a szenthelyek visszavívása s a görög egyházzal való egység visszaállítása végett. Az investitura-harc megakadályozta. A szorongatott *keleti császárság kérésére II. Orbán* pápa összehívta a piacenzai, majd a clermonti zsinatot, hol több mint 300 püspök és apát jelent meg. A pápának künn a szabadban elhangzó lelkesült szavaira fölkiáltott a tömeg: „Isten akarja!" És kérték a piros kereszt feltüzését jobb vállukra. A hazatért főpapok lelkesen hirdették a keresztes hadjáratot. Legnagyobb hatást ért el *amiensi Sz. Péter* remete a Szentföldön tapasztalt szenvedések megrázó hirdetésével. Megmozdult Olasz-, Francia-, Angolország, kevéshbé az investitura harccal elfoglalt Németország s a szaracénoktól szorongatott Spanyolország. Magyarországnak csakhamar elment kedve, mert az első szervezetlen keresztes hadak visszaélései ellen harcolni kénytelen. Igen természetes volt, hogy a szegényebb keresztesek tömegei néhány hét alatt kifogytak a hazulról hozott élelemből s valóságos csapásai lettek azon vidékeknek, amerre át-

[1] Omár szerződést kötött, mely szerint a keresztények gyakorolhatták vallásukat, de évi fejadót fizettek, templomaikról leszedték a keresztet, megszüntették a harangozást, ruhájukkal megkülönböztették magukat a mohammedánoktól s e moszlimeket be kellett bocsátanok a szent helyekre. Lóháton nem járhattak s új templomokat nem építhettek.

vonultak. A *fosztogatásokat* már Németországban elkezdték, s még inkább folytatniok kellett Magyarországon.

Ily veszedelmes helyzetben tünt ki Magyarország ereje és **Kálmán** király okos erélye. A magyar krónikák szerint, melyeknek adatai a Kálmántól megvakított Álmos herceg utódai idejében íródtak sok ellenszenvvel, Kálmán púpos, kancsal, szőrös volt és selypesen beszélt, azért László király papnak neveltette, egri püspöknek szánta. Kálmán szeretett könyvekből olvasni, imádkozni, azért *Könyves* Kálmánnak nevezték. De pap nem akart lenni és Lengyelországba menekült. László halála előtt két főembert küldött utána és haza hívta. Mikor megérkezett, László király már nem élt. Álmos átadta neki a koronát, Kálmán pedig Álmosnak adta a hercegi harmadot, melyért Álmos lemondott a horvát királyságról. A Pray-codex szerint Álmos *diadémot nyert*, amiből azt lehet következtetni, hogy a magyar szent korona már *zárt korona* volt, vagyis megtörtént a Dukasz-féle koronának zárt koronává alakítása a Szent István-féle korona kilenc lemezével, mint keresztívvel, melynek tetején a Krisztusképet keresztültörték a beillesztett kereszttel.

II. Orbán pápa mindjárt kezdetben levelet küldött az új királynak, Columbanusnak, a magyarok nagyságos királyának, ki jártas az egyházi írásokban és kánonokban; kérdi, küldhet-e követeket, mert országa már rég elszakadt az apostoli szék iránt való engedelmességtől; buzdítja, hogy térjen vissza az egyház egységéhez, mely tiszteletben és méltóságban részesítette Istvánt. *IV. Henrik* császár meg Álmost kéri, hogy eszközölje ki Kálmántól, teljesítse a Lászlóval kötött szövetséget és támadja meg Velf bajor herceget. Mert Álmos neje valószinüleg a namuri belga grófok családájából való „Sophia, ducissa de Ungaria; ista genuit... regem de Hungaria“, így mondja ezt egy soissousi püspök, Arnulf életrajza. Álmos talán e réven állott közelebbi viszonyban a császárral.

Négy hónappal a clermonti zsinat után elindult az első keresztes sereg Normandiából amiensi Péter remete vezetése alatt (1096 febr.). Gyerekek, asszonyok is voltak e seregben. A remete Kölnben húsvétkor belemerült a szónoklásba. A türelmetlenebb tömeg tovább vonult a pénztelen *Valter* lovag vezérlete alatt. Magyarország déli részén oly visszaéléseket követett el e keresztes tömeg, hogy a magyarok fegyverrel támadtak ellenök és tizenhat keresztes fegyver-

zetét intőjelül kitűzték a zimonyi várfalakra. A később érkezett *remete* serege, 40,000 ember, a keresztes fegyverek láttára megostromolta Zimonyt és földúlta. *Folkmar* pap serege a Rajna felől jövo Csehországon át főleg a zsidókat üldözte, fosztogatta. Nyitránál megütközött a magyar sereggel és csak kevés hírmondó maradt a keresztesekből. *Godeschalk* pap Mosony felől jött erőszakos, részeges sváb-bajor sereggel, 15,000 emberrel s a „belegravei" síkon tábort ütve kezdett rabolni. A magyarok ezzel is elbántak, ugyhogy a vezér, „nem jó pásztora, hanem bérese" nyájának, kevesedmagával tudott csak kimenekülni Mosonynál. *Emicho leiningeni* gróf garázda hadát, mely a Rajnától kezdve a Majn és Duna mentén fosztogatta a városok zsidait és 200,000 emberre nőtt, sok nővel botránykoztatta az igaz keresztények érzületét, még bálványimádásra is vetemedett, ludat és kecskét tisztelt, mintha Szentlélektől megszállva ezek vezetnék a Szentföldre, Kálmán Mosonynál föltartóztatta s e várban hat hétig állta a keresztes tömeg ostromát. E tömeg már rést tört a falakon és vezetői azon viszálykodtak, hogy melyik legyen Magyarország királya. A magyar őrség már menekülni készül és fölgyújtja a váralji községet, mikor egyszerre megriad az ostromló sereg és futásnak ered. Kálmán egész éjjel üldözte a szétzüllött sereget. A franciák azzal a gúnyos szójátékkal örökítették meg e csúfos hadjárat maradékait: „Jeruzsálembe akartak menni s csak aratásig jutottak" (Moisson = Mosony).

Külföldi írók elismerték, hogy Kálmán király helyesen járt el. 1096 szept. elején ért a magyar határra *Bouillon Gottfried* alsó-lothringeni herceg lovagserege. Tullnból küldött követeket Kálmán királyhoz pannoniai (pannonhalmi) palotájába. Gottfried átadta kezesül öccsét Balduint családjával s halálbüntetés terhe alatt eltiltott a keresztesektől minden erőszakoskodást. Kálmán viszont méltányos árakat szabott meg, hogy népe megadja az élelmiszereket; s erős sereggel kisérte a keresztesekét, az ország déli határán pedig visszaadta a kezeseket nagy ajándékokkal. *Raimund* toulousei gróf Szlavonián át ment Durazzo felé a pápai követtel s a fő keresztes sereggel.

Dalmácia elfoglalása. Almos horvát király lemondása alkalmat adott Péter horvát főúrnak arra, hogy magszerezze Teninben (később Knin) a királyi trónt. Kálmán azonban nem hagyta anyai örökségét, s a Kapelle hegység bejáratá-

nál Péter urat legyőzte a róla elnevezett *„Pétör-gozdja"* erdőben. Horvát királlyá nem koronáztatta meg magát, hanem Mercurius urat tette kormányzóvá a magyar királysággal egyesített horvát királyság területén. Ezután *a dalmát partvidéket* kezdte birtokába venni, melyet a horvát királyok előbb is birtak időnkint. Már Szent László érezte és kifejezte a cassinói levélben, hogy „Slavonia" teljes elfoglalása őt közvetlen szomszédságba hozza a kereszténység központi országával, s ennek vallási szempontból örült. Kálmán a világkereskedelemmel akart összeköttetésbe jutni. Legelőször elfoglalta a tengerparti *Belgrádot* (1096). A többi dalmát város erre Velencével szövetkezett. Kálmán szemben találta magát mind Velencével, mind Dalmácia névleges urával, a keletrómai császárral. Békét kötött tehát *Velencével* 1097-ben[1] és segítette a normannok ellen Brindisi, Monopoli elfoglalásában. Csakhamar aztán *a normannokkal* szövetkezett, megkérve Guiscard Róbert öccsének, Rogerius sziciliai grófnak leányát, *Buzillát*, Arduin (Hartvik?) győri püspök és Tamás ispán nevű követei útján. A gróf szintén küldött követeket, kik esküt kivántak a magyar főemberektől a királyi igéretek biztosítására. Álmos is megesküdött és 1097 májusában Buzilla megérkezett, 300 lovagtól kísérve, a tengerparti Belgrádba, „mely már a magyar király birtoka". A belgrádi magyar ispán 5000 főnyi fegyveressel kisérte a menyasszonyt a királyhoz. Sátrakban, zöld leveles szinekben folyt le a lakodalom. Néhány év mulva ikrei születtek a királyi párnak: *László és István.*

Dalmácia teljes meghódítását kissé megszakította Kálmán *orosz hadjárata.* Szvatopolk kievi nagyfejedelem elküldötte fiát Jaroszlávot, hogy Kálmán segítse meg őt a przemyszli fejedelem ellen. Kálmán meg is jelent *Przemyszl*nél, de egy kis csapat kún a Nesztor szerint 100.000 főnyi (!) magyar sereget színlelt hátrálással, eselvetésekkel megzavarta és futásra riasztotta. Sokan a vízbe fúltak s két napig tartott az üldözés. Nagy pusztulás és szégyen érte itt a magyarságot (1099), minő nem érte volna Augsburg óta, ha hinni lehet az orosz krónikának. A magyar sereg létszáma és veszteségo (40.000) túlzottnak látszik s Kálmán ereje éppen nines megtörve. Nemsokára *folytatja dalmáciai hódításait.* 1104-ben szövetségre lép a görög udvarral, melyben Komnenosz János trónörökös tizenhatéves korában nőül veszi Szent

[1] Karácsonyi: Századok, 1912. 29. l.

László magyar király árváját *Priskát*, Kálmánnak pedig megengedik a dalmát városok elfoglalását. *Zára* 1105-ben hódolt meg, aztán a többiek (Trau, Sebenico, Spalato). Egy 1105. évi zárai oklevél azt mondja: „tengeren és szárazon helyreállott a béke, mindnyájan vissza kezdtünk térni dolgainkhoz." Megszünt a horvátok zaklató, zsaroló beavatkozása, mely ellen Velence nem tudott ótalmat biztositani úgy, mint a magyar szárazföldi hatalom. S megnyílt a magyar hadi út a dalmát-olasz kereskedők számára, de egyszersmind a magyar-olasz kereskedőknek is a tenger felé. Megvannak *Trau*, Spalato, Sebenico szabadságlevelei, melyeket Kálmán király és utódai adtak (1108, 1142, 1167). Tartalmuk csaknem azonos: esküvel ígér a király békét, vagyis közbiztonságot, vám- és adómentességet, szabad püspök- és ispán-, illetőleg bíróválasztást a klérusnak és népnek, régi törvényeik használatát, az idegenek vámjából $^{1}/_{3}$-et a püspöknek, a többiből $^{1}/_{3}$-ot az ispánnak (a királyi rész $^{1}/_{3}$); magyarnak vagy idegennek a megtelepedését s a maga királyi megjelenésekor a beszállásolást a civisektől teszi függővé; végül biztosítja a szabad elköltözés jogát. Itt van meg először magyar királyi oklevélben az igazi *városi autonomia*. *Jaderában* a benczés bazilika mellé Kálmán szép harangtornyot építtetett, amelyre rá is van irva, hogy 1105-ben, a béke kivivása után bevonulva Jaderába építtette ezt a tornyot Sz. Máriának Kálmán, Magyar-, Dalmát- és Horvátország királya. A *spalatojak* stb. megesküdtek, hogy minden időben hű alattvalói maradnak a magyar királynak és utódainak. Arbe, Veglia, Osero stb. *szigetek* meghódoltatását Ugra *bán* és Sergius ispán folytatták.

A tareali és II. esztergomi zsinat. *Kálmán I. törvénye* áll a legtöbb (84) cikkelyből a XI. századi törvények közt és erősen *világi* jellegü (58 c.). Bíráskodásról szól 23, lopás, orgazdaság-, csempészésről 12, szolga és szabad társadalmi osztályokról 11, tulajdonjog- s örökösödésről 10, jogszedésről 2 cikkely; *egyházi* vagyonról 6, istentiszteletről 5, egyházi személyekről 3, izmaelitákról, zsidókról 6, boszorkányokról, rontókról 2, nőkről 2, gyilkosságról 2 cikkely. Előszavából megtudjuk, hogy e törvénykönyvet *Albrik*, Szerafin esztergomi érsek diákja vagy káplánja szerkesztette össze, ki a tareali concilium tanácskozásait kívül az ajtónál hallgatta. Szerénykedve írja, hogy még nem tud jól magyarul, mégis az érsek őt bízta meg a határozatok rövid összeírásával. A

cikkelyek sorrendjében nincs gondolati sor, valamint a többi dekretumok is az ötletszerü felszólalások vagy fogalmazás sorrendjét tüntetik föl. A gyűlés helye concilium Cursollinum, Vercellinum, *Tursollinum* a Turóczy-codexben, a nyomtatott Corpus Jurisban s az Ilosvay-codexben. Ezek közül a pestmegyei Kartal s a szabolcsi Vencsellő kevésbbé valószinüek, mint a zemlöni Tarcal, melyet Anonymus is hasonlóan írt Turzolnak. A 7., 9. cikkelyben említett bírói illetékesség más, mint ugyanoly esetben a 11—13. cikkelyek rendelkezése.[1] Tehát itt is két időbeli határozatok keveredtek össze (mint Sz. László II., III. törv.-ben).

Kálmán I. decretumának tartalma: az érsekhez írt előszó hangsúlyozza, hogy Kálmán törvénye nem fölösleges, mert Sz. István törvényeit már a változott körülményekhez kell alkalmazni, hiszen a magyar vitézt már nem kell kényszeríteni a keresztény erkölcsökre, sőt kész vérét ontani ezekért. A colomba-galamb-szelíd Columbanus király és zsinata a *biráskodásra* nézve elrendelték, hogy ne vigyenek minden apró ügyet a király kuriájába, hanem az egyes püspökségek zsinata elé, hol a püspökök és ispánok pártatlanul itéljenek; s ily zsinati konvent kettő legyen évenkint minden püspökségben. Három zsinaton túl való halogatásért a felperes veszítse el perét (2, 7—10, 23, 24, 64). Idéző pecsétet csak az alperes illetékes birája küldhet, egyházinak egyházi biró, az esperes, ispánnak vagy jóbágynak (= nagyobb ministernek) stb. a rangjukbeli világi biró: ispán vagy a járási királybiró. Csak nagyobb egyházakban lehet tüzesvas- és forróvízítélet. A tanúnak legyen szántóföldje és gyónjon meg, ezek legyenek az anyagi és erkölcsi biztosítékok; hamistanú többé ne lehessen tanú. Szigorúan bűnhődjék, ki igaztalanul vádol mást hamistanúsággal. A biró pristaldusának a kelléke is olyan, mint más tanúé; bántani nem szabad, de igazságtalanságáért bűnhődik és kártérítést ad a biróval. Az átutazó király a megyebeli birákkal itélkezik s ezek felelősek (5, 6, 11—14, 22, 26—31, 37, 83). Boszorkány nincs, tehát róla per ne legyen; magzatölők, nőrablók, házasságtörők egyházi birák elé tartoznak, a rontók és gyilkosok egyházi és világi biró, az esperes és ispán elé. Az apagyil-

[1] Ha *két ispán* viszálykodik, akkor a 7. c. szerint zsinat itéljen, a 13. c. szerint a zsinat vagy a szomszéd ispán itéljen. — *Nagyobb ministerek perében* a 9. c. szerint a zsinat itéljen, a 11. c. szerint a megyés ispán és a bírájuk döntsön.

kost a püspök sújtja a kánonok szerint (57—61, 50). *Tolvajok*ról szól az 51—56. cikkely, hol a tolvaj nagyobb büntetése a 20 dénár érték lopásánál kezdődik s a fiúk felelőssége a tizenötéves kornál (a királyi nagykorúság is már itt kezdődik Kálmán után). Lólopásért a falu nem felelős a király megszállásakor, de más utasok lováért kártérítést ad. Lólopások miatt tilos az országhatáron kívül magyar lovat venni, mert a vevő nem tudná előállítani az eladót. A lopással vádoltat egyházba-menekülése sem menti meg a csonkítástól, ha tagad és aztán bűnösnek bizonyul (62, 63, 76, 84). *Vagyon* dolgában Sz. István adományai sértetlenek maradjanak, a világiaké szabad tulajdonul, akárcsak a vásárolt birtokok; utódainak az adományai azonban már hűbérjellegűek, csak fiúra vagy férfitestvérre szállhatnak, vagy visszaháramlanak a királyra: a Sz. István után adott kir. halászóhelyeket a világiak mind, az egyháziak a fölösleget visszaadják, hogy az udvar szorultságba ne jusson.[1] Idegen földek bitorlása tilos (1, 15—18, 20, 21, 32). A *colonusok* örökbérlők, az elüzötteket vissza kell fogadni, kivéve, ha másutt van földjük s egyházi földről szorultak ki. A várőrök szabadja — telepese a 8 dénár földbér *(irtásbér)* felét leszolgálhatja katonáskodással vagy az átutazó királynak adott fuvarral, földesúrnak adott munkával. A királyt, herceget átutazásakor minden ispánság ellátja hadilóval. Ispáni falvak szabadjainak földbéréből 40 pénza után egy könnyű lovast, 100 pénza után egy páncélost kell tartani a király részére. A szabadok dénárairól Sz. Mihálykor (szeptember 29.) Esztergomban kell leszámolnia az ispánnak századosságok szerint (35, 36, 40, 45, 79—81). *Várőrt* a király csak katonai szolgálatra adhat át várispánnak és ministernek (vártisztnek, jóbágynak). Szőkevény szolgát, várőrt senki be ne fogadjon és elfogva a *jogszedő* másnak ki ne adja, a király se adományozhatja el véglegesen, hogy gazdája kiválthassa (38, 39, 41—44). *Kereskedelmi* érdekű cikkelyek: utasok részére maximálják a kepe árát öt nummus (dénár)-ban; eltiltják a honi születésűek külföldre való eladását emberben, állatban, kivéve a

[1] Kálmán király tisztjei és szolgaszépei egyéb egyházi birtokokat is iparkodtak visszafoglalni, pl. a győri *[illegible]* harmadát, melyet Sz. István adott Szent Mártonnak. II. István idejében Apos kir. udvarnokispán biztatására a kir. udvarnokok visszafoglaltak 24 *[illegible]*, melyeket Sz. László 1092-ben adott a bakonybéli Sz. Mórionak, hogy évenkint 2400 *kőset* (egy ház százal) szállítson az [illegible] monostorának.

bikákat. A vámokból is jár tized a püspöknek, valamint harmad a várispánnak. A nagykereskedők kétszeres vámot fizetnek, a termelők a Sz. István-féle vásárvámot. A határvámosok a vámról pecsétes igazolványt adnak (25, 33, 34, 78, 82). *Egyházi* érdekű határozatok: külföldi papot, diakonust csak igazolvánnyal fogadnak be, világiaknak nincs hatalmuk egyházon, egyháziak is termésök helyén fizetik a dézsmát, másodnős diákokat nem tűrnek; csak szent helyen, utazáskor tiszta sátor oltárán szabad misézni és csak jó diák viheti a szentek ereklyéit; diák nem járhat világias ruhában, minő a prémes és hasított tunika, színes, selyem, gombos ruhadíszítés, kesztyű, saru (3, 4, 65—70). Megszabják a Szentháromság ünnep idejét s a kántorbőjt, temetés helyét (71—73). Az izmaelitákat áttelepítésekkel is óvják a mohammedánságba való visszatéréstől. A zsidók szerezhetnek földet, de nem keresztény szolgát, szolgálót s püspöki székhelyen kell lakniok (46—49, 74, 75).

Kálmán II. törvényében vannak zsidókról szóló cikkelyek és egyházi zsinat határozatai. Az elsők szerint *zsidó* keresztény szolgát nem tarthat, pénzkölcsönét záloggal, keresztény és zsidó tanúkkal, nagyobb kölcsönt pecsétes írással is kell igazolnia, s ugyanoly tanúkkal és írással minden adásvevést (1—3). Kálmán II. decretumának további cikkelyei a Pray-codexben mint *II. esztergomi zsinat* határozatai maradtak meg: hogy nős pap és diakonus az oltárnak nem szolgálhat, még kevésbbé az ágyastartó s a másodnős pap (4, 9, 10, 12). A házasság fölbonthatatlan s hűtlen elhagyás, keresett szolgaság és házasságtörés csak ideiglenes elválásra jogosít; házasságot pap és tanúk előtt kell kötni, s az elrablott jegyest vissza kell adni (7, 8, 15, PC. 6. 7). Minden egyházban naponkint kell imádkozni a királyért, az összeesküvőket kiközösítik, világinak nincs hatalma egyházon (6, 11). A nép tizedet ád a püspöknek, az egyház szolgái három dénárt a papjoknak. A falu nem mehet messzebb egyházától. Ünnepi eladásért, ünnepmulasztásért vezekelni kell (5, 13, 14).

Kálmán király is alapított püspökséget: a *nyitrait* Szent Emmerám egyházánál.

Testvérviszály, vakítás. A hizelgők és ármánykodók sugdosására már Sz. István súlyos büntetést rótt ki (53, 54). Sugdosó okozta Salamon romlását is, pedig vitéz, jó királynak indult. A böles, tudós, szelíd Kálmán uralmát szintén megrontotta, megmérgezte a sugdosás. Besugták Álmos her-

cegnek: „Uram vigyázz, a király csalt szó ellened, el akar fogni". A királynak meg ezt súgták: „A herceg ellened tör, ha nem vigyázol, halál fia vagy". *Várkonynál* már csak a Tisza választotta el a két sereget. Ekkor derék urak fegyverszünetet követeltek, nem találtak okot az ütközetre s azt mondták: ha a király és a herceg meg akarnak vívni, ám vívjanak ketten, s aki győz, az legyen a király. A testvérek megbékültek, kevéssel a keresztesek elvonulása után. — Álmos 1104-ben, mikor a görög császár fia elvette Sz. László árváját, a kievi nagy fejedelem leányát Predszlavát vette nőül és csakhamar *IV. Henrikhez* ment segítségért bátyja ellen, de Henrik a fiával küzködött és meghalt s Álmos újra kibékült Kálmánnal (1106). — Majd Lengyelországba futott sógorához Boleszlávhoz. Kálmán találkozott a lengyellel, örök barátságot kötöttek, magyar csapatok megsegítették Boleszlót törvénytelen bátyja Zbignev ellen. Álmos talán ettől nyert lengyel csapatokat s elfoglalta *Aba-Újvárát*. Kálmán ostrom alá vette. Álmos kilovagol, bátyja lábához borul és Kálmán megbocsájtott neki s hívelnek, csak a hercegséget nem adta vissza. — Álmos Németországba fut V. Henrikhez. A németek nehezteltek Kálmánra, mert szétszórta a keresztesekket s a tengernél átlépte határaikat. Megint főleg a csehek, bajorok, osztrákok buzgólkodtak Magyarország ellen. De Kálmán egy hónapnál tovább föltartóztatta a nagy sereget *Pozsonynál* (1108 szept.—okt.), ezalatt a lengyel Boleszló betört a cseh földre s a cseh sereg hazasietett, aztán kudarccal távozott a német sereg (nov. 1).

Álmos szentföldi zarándoklattal vezekelt s bátyja megbocsájtott, mikor visszatért. A herceg *Dömösön* monostort alapított és fölszentelésére meghívta a királyt. A palotások hesugták Kálmánnak, hogy öccse meg akarja ölni. A püspökök és derék urak megnyugtatták, hogy a vád hamis és kibékítették a testvéreket, kik megesküdtek a békére.[1] Ezután Kálmán másodszor nősült, 1112-ben nőül vette a szmolenszki Vladimir fejedelemnek, utóbb kievi nagyfejedelemnek leányát *Eufemiát*. Nemsokára elválasztották őket egyházi törvény szerint a nő házasságtörése miatt s az orosz nőt haza-

[1] A Képes krónika szerint Kálmán béke elengedte Álmost vadászni a Bakonyba s *megtöretés* címén két *jobbágyot* is küldött vele azzal titkos utasítással, hogy kémleljék ki a herceg igazi szándékát bátyja iránt. A herceg képletesen kifejezte, hogy nem tartja meg esküjét s aztán újra a császárhoz szökött, hogy segítséget kérje.

küldték, kinek fia lett *Borics*. Kálmán kedvetlenségét fokozta fülbaja, melyet Draco olasz orvos tapasszal akart gyógyítani. Rettentő fájdalmai voltak s a tapasz sok gennyet szívott ki, úgy vélték, hogy az agyvelejét támadta meg, tehát közel van a halál. Kálmán megrémült, féltette fia István örökségét. *Megvakíttatta* tehát Álmost fiastul, Bélával és Oros, Váta, Pál ispánokkal, hogy fiától el ne vehessék a trónt. Sőt elrendelte a kis Béla oly megsebzését, hogy soha ne lehessen utóda. Ezt a megbízott ember kutyán végezte el s az eredményt bemutatta a királynak. Kálmán még így sem nyugodott meg és Álmost fogságba vitette, elhurcolva a dömösi oltártól, melyhez vér tapadt, a lehorzsolódott kéz vére, amiért az ajtót őrző papok el akarták fogni a templomfertőztető urat.

Kálmán nemsokára meghalt. Egyik utolsó szava az volt, hogy fia és főtisztjei torolják meg az *oroszokon* az ott szenvedett sérelmet. *Fehérvárott* temették el Szent István sírjánál, kit igen tisztelt és követni akart. A krónikák 1114 febr. 3-ra teszik halálát, de a helyes évszám valószinüleg 1116, mert II. István 3. és 9-ik éve okleveleiben 1118 és 1124, s Albericus krónikája szerint 15 évig uralkodott 1131-ig. Kálmán a maga korának egyik legtanultabb uralkodója, az akkori egyházias *latin műveltség*ben járatos, mert Sz. László püspöknek szánta s ehhez képest taníttatta. E műveltség birtokában mondta ki határozottan, hogy boszorkányok ninesenek. *Nemzeti* s emberies érzületét mutatja az a törvénye, hogy magyarországi születésű embert külföldre eladni nem szabad. Az ő törvényének előszavából tűnik ki, ami természetes, hogy a deákul nem tudó világi főtisztek miatt a törvényhozás tárgyalásai magyarul folytak és csak utólag foglalták a jegyzők a határozatokat a nyugateurópai latin nyelven írásba. Egész törvényhozásának szelleme és sokszoros kibékülése nyugtalan öcsével mutatja, hogy alapjában *szelíd volt és bölcs*, de egyszersmind *határozott és erélyes*. A nyugateurópai *hűbéri eszmét* ő fogadta be Magyarországon először, de ez nem tudott még itt gyökeret verni, mert fia után a népszerűbb, magyarabb Álmos utódai Kálmán újításait félretették.

4. Fiatal királyok szláv-görög rokonok hatása alatt.

1116—1196.

Áttekintés. Magyarország keresztény *belső ereje* s a szlavon-horvát *állandó szerzemény* Sz. László műve. Kálmánnak korát megelőző belső *újításai* és dalmát hódítása csakhamar megszűntek. Népszerűbb öccsének nyugtalanságai már zavarták a belső szilárdságot s kettejök *orosz házassága*, valamint Sz. László árvájának *görög kiházasítása*, bár ez utóbbi nagy tekintélyt jelentett a kiváló görög dinasztiánál, sok küzdelemnek magvát vetették el.

Az új korszak kétszer oly *hosszú*, mint az előzők. Csupa *fiatal királyok* uralkodnak.[1] Korábban csak Sz. István, An-

[illegible]

drás és Salamon mondhatták magukat gyerekeknek trónralépésükkor, de a XII. századtak csaknem mind. Másik háj az oroszos *senioratus*, mely mindkét császárságnak, főleg a görög rokonnak alkalmat ad a beavatkozásra, sőt az északnyugati kis szomszédoknak is. Először az elhunyt király törvénytelen öccse akarja érvényesíteni a senioratusi jogot (1132—55), aztán az elhunyt király két öccse érvényesíti e jogot, de csak egy évre, tízéves küzdelemmel (1155—65), végül a király öccsének örökségе címén megcsonkítják a ki-

[1] *Trónralépésükkor* 16, 25, 12, 15, 73 évesek, s *halálukkor* 31, 35, 33, 25, 47 évesek. II. László és IV. István csak fél-fél évig uralkodtak III. István uralma kezdetén s 50—51 évesek. — *Péter előtt az Árpádok mind nagy időt értek*, mert 860—1038-ig 178 év tett el hat uralkodó alatt, egyre tehát átlag 30 év esett, s mindegyik idős volt trónrajutásakor, Zalta és Taksin is.

rályság területét (1165—80) a görög császár javára, a német császár pedig hübéri adóra kap ígéretet (1164).

Nyolcvan év alatt öt király uralkodott e korszakban Magyarországon: Kálmán fia *II. István* (1116—31) és Álmos fia Vak *II. Béla*, meg ennek a fia *II. Gyécsa* (1131—41—62),[1] végül ennek két fia *III. István* és *III. Béla* (1162—72—96), de az elején fél-fél évre két öcese is betolakodott görög segítséggel, II. László és IV. István (1162—3), kiket Lukács, a szentéletű esztergomi érsek *bitorlók*nak nyilvánított. A vak király és három fia mellett a ráskai szerb vagyis *rác Belus* mint sógor és nagybácsi nagy érdemeket szerzett s velök együtt tünik le. Az ő befolyása szerezte meg a magyar királyoknak a *Ráma* királyi címet (1135) s vele a boszniai hercegséget, két folyóvölgy szerbjeinek hódolatát. Itt tünik föl először *Galicia* egy évre a magyar király címei közt (1188—9). A *Szerémség* mint korábbi görög birtok, Frankochorion, többször elvész (1128—52—65), de csakhamar visszakerül (1166); sőt ismételten kiterjed a magyar hódítás Bolgárfehérvárra és Baranesra is, rövid ideig (1128—82); *Dalmáciának* pedig két hatalmas foglalója van, a velencei hajóhad (1116—24—70), s a király öcese öröksége címén a görög császár (1165—70), mignem III. Béla visszaveszi a velencei hódítással együtt (1180). Egyik királyban sem hiányzott a vitéz *harciasság*, de legjobban megvolt a gyerekkorban trónrajutott II. Gyécsában.

Némi *investitura*-viszály és concordatum itt is volt (1161—71) s két király is megigérte, hogy kánoni eljárás nélkül nem tesz le és nem helyez át püspököt, prépostot, apátot, s pápai engedély, nagy szükség nélkül nem vesz igénybe egyházi jövedelmeket világi célokra. Legfőbb hatása volt egyházi részről a szentéletű *Lukács* egri püspöknek, majd esztergomi érseknek, ki háromszor tagadta meg a koronázást, noha börtönbe is került rövid időre (1162). Ez esetekben Mikó kalocsai érsek végezte a koronázást pápai engedéllyel. A nobilis *kir. főtisztek* mint Kálmán és Álmos hareában, úgy II. István ladoméri ostromában is megtagadták a közreműködést (Pázmán nb. Kozma ispán 1124), sőt mint királyi sógorok trónkövetelők is akartak lenni és pártütők, de lemészárolták őket a hű kir. tisztek Aradon és a Sójónál Borics

[1] Azelőtt *Geyza*-nak írták e nevet, most már *Geyssa*-nak vagy *Geicha*-nak kezdik írni; kiejtésök tehát előbb Gyésza, a XII. században már Gyécsa, később Gyécse, végül és ma Décse a falunevekben.

trónkövetelő miatt (1132). A Csákok forradalma buktatta meg IV. István bitorlot és segítette trónra az igazi örököst (1163). Örei tehát az ispánok a legitimitásnak is.

E korszakban tűnnek föl legelőször a *székelyek* a besenyőkkel mint előhad (1116—46), a kúnok mint kir. testőrök (1131), s a *vlachok* mint Erdélybe törő görög had és Nis vidékéről Fogaras és Gyeló vidékére telepített hadifoglyok, mint bolgár kenézekkel megjelenő temesi szabad telepesek (1166—82). Közben megjelennek II. Gyécsa hívására a moseli *frankok* az Olt-melléki erdők irtására s velők a cibinburgi kir. várispán bihar-dunántúli székely és besenyő várőrökkel a német telepesek védelmére s a belső rend fönntartására (1150 k.). Jönnek be milanoi *olasz* telepesek is a Szerémségbe (Nagyolaszi 1164 k.).[1]

A magyar *pénzt* dícsérik az 1147. évi keresztesek, Odo de Diogilo francia apát, s irigyen írja le Otto freisingi püspök a magyarföld *gazdagságát*, királya nagy hatalmát, főtisztjeinek gyakori tanácskozásait, 70 s még több ispánságát, idegen páncélosainak szaporodását, a régi várőrök hadi szállításait. A *páncélos haderőt* említik 1146—67-ben is, említenek 70.000 főnyi magyar sereget 73 csapatban (1146—52), hetvenkét várispánságot, 60.000 márka újpénzjövedelmet.

Meddő harciasság. Ez jellemzi II. István uralkodását. Tizenhat éves fiúként lép atyja örökébe, de már nagykorú s elejénte minden évben van harca: a csehekkel, a velencciekkel, az osztrákokkal; majd ugyanegy évben a velencciekkel és az oroszokkal, legvégül a görögökkel. S amit nyer, foglal, azt visszaadja. Az ellenpárti krónika leszólásával is elárulja, hogy voltak benne értékes tulajdonságok: „Azt hitte magáról — úgymond — hogy bölcs mint Salamon, erős mint Sámson, bátor mint Dávid, pedig nem volt az." Ha nem volt is ezekben tökéletes, de volt belőlük valami igaz. Legnemesebb vonása, hogy szívből örült, mikor megtalálták megvakított unokaöccsét s ezt boldoggá tehette és örököse született. De volt benne kegyetlen erély is azok ellen, kik megsértették; s a rendetlen élet okozhatta, hogy nem volt fia.

Mindjárt uralma elején találkozást rendeztek az urak az ifjú magyar király s a *cseh herceg* közt a határon, az Olsava vizénél.[2] Ám a számfizott magyar Solt Ulászló cseh

[1] Francavilla = Mangyelcsa.

[2] Trencsén vm. dézinyagati határhegyén vezet ki a Vlarászerc az Olsava (Orsova) völgybe, Bródhoz.

hercegnek megsúgta, Istvánnak is megüzente, hogy a másik el akarja fogni. A cseh Cosmas szerint „a magyarok roppant erejű, gazdag, fegyverben hatalmas, a világ minden királyával megküzdeni képes nemzet... velök született gőggel" válaszolnak a cseh hercegnek a magyar urak. A magyar krónika szerint *besenyő* és *székely* csapatok jelentek meg az Olsaván túl. Láttukra a csehek megriadtak, fegyverhez kaptak, mire a besenyők, székelyek gyorsan visszavonultak s a cseh támadás elől István király is futni kénytelen kíséretével. A csehek kifosztják táborát, de hirtelen megjelenik János nádor egy csapattal és szétszórja őket. A cseh krónikás cseheknek tulajdonítja a győzelmet, melyet a lechmezei német diadalhoz hasonlít s töméntelen arany-ezüst edény, kincs volt szerinte a csehek zsákmánya (1116), ami kétségkivül erős túlzás. Egy barátságos találkozás díszcsapatai közt hirtelenében nem támadhat lechmezei csata. Valami nagy kincstárt sem vihettek a magyarok arra a kirándulásra, idegen határra, éppen a csehek markába.

A következő évben a magyarok megverik, megölik *Dalmáciában* Ordelafo velencei doget, ki Kálmán halálakor elfoglalta a magyar tengerpartot. A magyar győzelem meddő maradt, mert a velencei diplomacia öt évi fegyverszünetet tudott kieszközölni. — Mindjárt ezután (1118) a magyarok betörnek *Ausztriába*. Szent Lipót őrgróf csehekkel visszaadja a kölcsönt és elfoglalja a magyar határ kapuvárát, Castrum Ferreumot (Eisenstadt = Kismarton?). A jámbor salzburgi érsek, Konrád kiadatta a magyar királlyal a foglyokat és a zsákmányt, békét eszközölt, mert állítólag „híre járt Magyarországon, hogy az érsek nagy sereggel... meg sem áll *Esztergomig, az ország fővárosáig*... A szerződés átalma alatt kezdett az a föld ismét művelődni... már nem igen különbözik Ausztriától. A férfiak és nők eladása most igen ritkává vált." István király sok aranyat, ezüstöt, ruhát küldött a leégett salzburgi székesegyház helyreállítására.

Hat évvel utóbb István királyhoz menekült Jaroszláv vladimiri fejedelem azon Vladimir kievi nagyfejedelem elől, kinek leánya elűzött mostohája volt Istvánnak. Ez szívesen fölhasználta az alkalmat, hogy atyja przmyszli vereségéért is boszút állhasson az oroszokon. Hadat vezetett tehát *Ladomér* alá. Miután azonban az ostromlottak megölték Jaroszlávot, a magyar kir. főtisztek tanácskoztak és a Paznán nembeli Kozma ispán előadta a királynak, hogy ők céltalannak lát-

ják az ostromot, mert ha elfoglalnák is a várat, egyikök sem vállalkoznék a fejedelemség kormányzására. A király bizonyára nem akarja maga kormányozni. Erre a király hazavezette seregét (1124). — Ez évben a szárazföldi *Dalmáciát* a magyarok a fegyverszünet leteltével elfoglalták, de a velencei hajóhad mindjárt visszavette, Belgrádot lerontotta s lakóit áttelepítette Scardonába.

A görög Komnenosz-udvar szivesen fogadta a Kálmántól megvakított Álmost, kinek görög nevéről egy macedoniai várost Konstantinának neveztek el. A branizovai görög őrség többször kifosztotta a magyar kereskedőket konstantinápolyi utjukon. „Pirisk"-nek férje János császár egyszer alattvalójának (hominem suum) mondta a magyar királyt. Ez bántotta Szent László leányát s magyar érzése kifakadt. Istvánnak is fülébe jutott. Hadat indít 700 „frank" páncélossal[1] és ostromgépekkel s elfoglalja *Bolgárfehérvárt* s a kereskedőket fosztogató *„Barancsot"*, mely már szintén magyar nevet nyert, s Nisig, Szofiáig kalandozva hazatér (1127). János császár könnyű szerrel visszaveszi várait, sőt görögtűzzel felgyújtva, elüzve a magyar hajókat átkel Haramvár közelében a Dunán, megveri a Stefel vezérlete alatt levő temesi magyar hadat a Karas viznél, míg István király betegen fekszik, aztán elfoglalja a *Szerémséget* mint Frankochoriont. István fölépülve megint lóra ül seregével s nemcsak visszaveszi a szerémi földet, hanem Barancsot is elfoglalja, megszalasztva János császárt. A barancsi szigeten aztán találkoznak, kibékülnek (1128). Álmos már nem élt, testét utóbb fia Fehérvárott temettette el.

István korán fesletten, ágyasokkal élt s mikor végül megházasították egy apuliai hercegleánnyal, már nem lett gyermeke. Kezdett utódot keresni. Először nőtestvére Zsófia fiára *Saulra* gondolt. *Iván és Bars* ispán, bizonyára királyi sógorok, szintén vágytak a trónra; de István király amazt lefejeztette, ezt görög földre üzte. Egy urnőt megégettetett, másokat csepegő forró viasszal kinoztatott. Megörült, mikor elárulták neki vak unokaöccse, *Béla* rejtekhelyét, Pécsváradot. Előhozatta, megkérte számára a ráskai[2] szerb nagyzsupánnak Urosnak leányát *Ilonát* a Tolnában rendezett be nekik udvart. Még jobban örült, mikor fiuk is született.

[1] Konstantinápolyban *frank*nak nevezték az egykori Karolingbirodalom népeit, a keleti frankokat is.

[2] Ráska folyó és város, a mai Novibazarnál.

Gyécsa. Aztán vérhasba esett. *Kún testőrein* a magyarok boszút álltak. Tatár testőrparancsnok elpanaszolta a királynak a rajtuk esett sérelmet. István király felindult, minden kúnért tíz magyart akart levágatni. A kúnok hozzátódultak, hogy megcsókolják kezét. A tolongás, felindulás megölte a királyt. Szerzetes ruhában halt meg és Szent László sírjánál temették el *Váradon*. Tizenöt évig uralkodott.

Bosszú a vakitásért, pártütésért, új királycím. II. Béla csak tíz évig ült a trónon s természetes, hogy vakságában neje a rác Ilona nagy befolyást gyakorolt az uralomra. Mikor már két fiuk volt, Gyécsa és László, 1132-ben a kir. főtiszteket gyűlésbe hívták *Arad mellé*. A királyné kezdi a szót: „Tudni akarom, kinek a tanácsával történt, hogy uratok, királytok meg van fosztva szemétől. Toroljátok meg ezt itt nyomban! Mert ime két szem helyett az Isten négyet adott királytoknak". A nép erre megrohanta a bűnösöket és 68 embert öltek meg. Természetesen az urak körül ott voltak csatlósaik is a tömegben, kik bizonyosan uraik mellett fogtak fegyvert s a megöltek nagy száma rájuk is vonatkozik, mert különben a 72 ispánból csak négy maradt volna. A krónikában egykorú adatok is vannak, mert azt mondja, hogy „Vak-Bélának az Úr megadta ellenségei megcsúfolását a jelen napig"; de mikor a krónika „bárók"-nak nevezi a kir. tanács tagjait és „congregatio generalist" említ, a székesegyházak „condicionalis" falvait az Aradon megöltek vagyonából származtatja: e kifejezésekkel elárulja, hogy az egykorú adatokat aranybulla utáni kéz alakította. Aradon nem holmi kis eldugott falut, hanem a közismert nagy egyházas és váras helyet kell értenünk.

A véres gyűlésről megmenekedett elégületlenek hívták be a boszúálló király helyébe Kálmán király igaz vérének hitt, de fattyú fiát *Boricsot*. Ez most jelenik meg először magyar földön, hogy aztán 23 évig nyugtalanítsa Béla és fia Gyécsa törvényes uralmát (1132—55). Orosz és lengyel hadakkal jött a *Sójó folyóhoz*. A másik parton Béla tábora állott s főtisztjei közül néhány vakmerően ura ellen fordult. Ilyen volt különösen Sámson, Tamás és Torda ispánok atyja, ki a vak királyt saját sátrában „hitvány kutyá"-nak merte szidni és monostorba valónak mondta. A somogyi prépost, kir. kancellár fölhívására Bud ispán „serviense" nyergeletlen lóra kapott és úgy üldözte a Sójóig, hol a páncéltól úszni nem tudó urat lándzsájával átszúrta. Nevezetes párt-

ütő volt még Lampert ispán, kinek fejét a saját testvére hasította szét székkel, a fiát Miklós ispánt pedig lefejezték, s megölték az Ákos nembeli Majnaltot is. Főáruló volt a Simád nembeli Tivadar, ki csónakkal akarta megmenteni Sámsont, de nem sikerült. Borics orosz és lengyel vezéreinek elment a kedve a harctól, mikor a magyar főemberek megüzenték nekik, hogy nem illik a fattyút támogatni igazság ellen, mert a királyság joga Bélát illeti az egész ország megegyezése szerint. Akik mégis megütköztek a Sójónál Borics részén, azokat összetörték Béla hadai (jul. 22). Fő hősei voltak Mikcsa, Gáb, Bátor és Vasas, kik nevezetes foglyokat ejtettek, Tivadart a főárulót, a lengyel krakói gróf öcsét stb. Béla királyt segítette osztrák sógora Albert, Lipót őrgróf fia, s a cseh sógor Szobjeszláv betört Lengyelországba.

Győzelme és a rác sógorság emelte a vak magyar király tekintélyét: 1135-ben Béla már *Ráma királyának* címezi magát, öt éves fiát Lászlót pedig *Bosznia* hercegének 1137-ben. E hangzatos címek azonban nem jelentettek többet két kis folyóvölgy szerb falvainak védőuraságánál. Többet jelentett az, hogy közben *Spalato* is meghódolt Bélának, III. Konrád német király pedig 1139-ben eljegyezte Béla leányát *Zsófikát* kétéves fiának Henriknek s mindjárt el is vitte német udvari nevelésbe. Ugyanakkor 30.000 főnyi magyar sereg segítette *Kievben* Borics nagybátyját, hogy elvonják a fattyú trónkövetelőtől.

A dömösi krónikaíró lelkesedik Álmos ivadékaiért. Béláért is, de nem hallgatja el gyöngéjét, hogy sok bort *ivott* s ittas állapotban tékozló adományokat tett udvari embereinek, vagy ártatlan embereket végeztetett ki. Az ital is bizonyára rövidítette életét. Nem egész tíz évig uralkodott s 35 éves korában már meghalt, négy kis fiút s egy leánykat hagyva hátra. Az ő temetésével kezdődik a *fehérvári királytemetések* hosszú sora Sz. István sírjánál.

Lovagsereg, hetvenkét várispánság. II. Gyécsa tizenkétéves korában jutott trónra. Nagybátyja *Belus bánt* diceséri a dömösi krónika, „dicsőséges"-nek mondja, ki megfordította az első nagy magyar lovagesata sorát. E rác gyámnak jótékony volt a hatása a kiskorú királyra. Gyécsa három év múlva érte el a *nagykorúságot* (1144). Két évvel utóbb *Boricsot* éppen az a cseh herceg, ki Vak Bélát segítette, beajánlotta Konrád német király támogatásába, úgy

hogy a német fejedelmek gyűlése is megígérte segítségét. Jahsomirgott Henrik osztrák őrgróf, a kis Oroszlán Henrik bajor-szász herceg gyámja, valóban támogatta területein Borics sereg-toborzását és betörését, mire az áruló Julián ispán átadta *Pozsonyvárat*, s a visszaváltása 3000 márka ezüstbe került. Ennek megtorlására az ifjú magyar király mintegy 70.000 főnyi magyar sereget mozgósított a *Lajtához*. A németek ereje is óriásinak tünt fel, „mint óriások toporzékoltak magas, derék lovaikon". A magyar papok, diákok buzgón kérték Jézus, Mária, az ország védő asszonya s az angyalok segítségét és felövezték a királyt lovagi karddal. Megjött a két nyelven beszélő s megbízható *Göncel kém* — kiről Anonymus szerint hidat neveztek el a Lajtánál — s jelentette, hogy itt az alkalmas idő a támadásra, mert a németek még nem gyültek mind össze. A kürtök szavára előrohannak a lovagok szemében hitvány, mert könnyűlovas *besenyők és székelyek*, „kik szokás szerint a magyar hadak előtt járnak". A nehéz német lovak rohama, a „németek dühe" elől gyorsan kitérnek az előcsapatok s könnyű magyar zászlóaljak. A németek a csaták kezdetén mindig forrnak, aztán ellangyulnak. Mikor győzni látszanak, előtör Belus bán 12000 főnyi lovaghadával, s az ifjú király is a *páncélos derékhaddal*, mely addig „*mozdulatlanul állott, mint az erdő*", s 7000 németet vágnak le, a többit megszalasztják. A határszéli magyar parasztokat sem merték aztán bántani a németek. Oros ispán elfogta a csatában Pozsony elfoglalóját, Rápolt grófot (1146). A nagy örömet csak az rontotta, hogy éhség és döghalál következett.

A magyar győzelmet érthetővé teszi a magyar király hatalmának az a leírása, melyet *Otto freisingi püspök* ad, ki a II. keresztes hadjárattal keresztül utazott Magyarországon (1147). Leírása Barbarossa Frigyes császár életrajzába van beleillesztve, de mindenképpen II. Gyécsa korára vonatkozik, mert a szerző négy évvel e király előtt halt meg. Szerinte régtől *Pannoniá*nak nevezik az országot, melyet erdők, hegyek határolnak, belül széles síkságon folyók öntöznek, sokféle vadállatok is laknak, földjeinek termékenysége pedig gazdaggá, a paradicsomhoz vagy Egyiptomhoz tesz hasonlóvá. De erődítések, épületek kevéssé díszítik, inkább a nagy folyómedrek védik. *Határa* keletről Bulgaria a Száva torkolatánál, nyugatról Ausztria és Moravia, délfelé Horvát-Dalmátország, Istria vagy Karintia, észak felé Cseh-, Lengyel-,

Oroszország, dél és kelet közt Ráma, észak és kelet közt a besenyők és kúnok (falones) nagy vadászterülete, mely még ekét nem igen látott. Sokat szenved a barbárok betöréseitől, s nem csoda, ha erkölcsökre, nyelvre nyers marad. Először a hunnok fosztogatták, aztán az avarok tiporták, végül a magyarok birtokában hagyták. Ezek az *ungarok* arcra csúnyák, szemök mély, termetük alacsony, erkölcsük, nyelvük barbár és szilaj. De abban a görögök gondosságát utánozzák, hogy semmi nagy dologba nem fognak bele gyakori, hosszas *fontolgatás* nélkül. Hitvány falvakban vagy városkákban laknak nádból, ritkán fából, igen ritkán kőből való házakban, nyáron és ősszel pedig az egész időt *sátrak*ban töltik. A főbbek magukkal viszik széköket (sella, nyereg is) a királyi *kuriába* és így tanácskoznak közügyeikről, télen pedig odahaza teszik ugyanazt. Fejedelmöknek annyira hódolnak, hogy szerintök nemcsak nyílt ellenmondásokkal, de még elfojtott suttogásokkal sem szabad őt bosszantani. Az ország *hetven vagy több ispánságra* van osztva s minden jövedelem két részét a királyi fiscusnak adják át, csak a harmadik része marad az ispánnak s a nagy területen senki sem mer pénzverést, vámszedést gyakorolni, csak a király. Ha az ispánok rendjéből (ex comitum ordine) valaki akár kis dologban megbántotta a királyt, sőt ha csak alaptalanul is elterjedt valakiről ez a hír: akkor bármely legalsóbb állapotú *szabados a kuriából* küldve egymaga letartóztatja a vádlottat, noha csatlósai veszik körül, s bilincsekbe veri és különféle kínzásoknak teszi ki. A fejedelem nem kéri ki az egyenlorangúnk (pares) ítéletét, mint a németeknél, s a vádlott nem mentheti magát, hanem a fejedelem akarata a döntő ok mindenki előtt. Mikor a király *sereget* akar vezetni, mindenki ellenmondás nélkül egyesül. A falusi *parasztok* (coloni) kilencen fölszerelik a tizediket, vagy heten a nyolcadikat, vagy ha kell, kevesebben, s elküldik a háborúba, míg a többiek otthon művelik a földet. A *lovagi rendből* valók (de militum ordine) csak igen súlyos ok esetén maradhatnak odahaza. A csatában *vendégek*, kik itt sokan vannak és princeps nevet viselnek, veszik körül a királyt védelmül. Csaknem mind csúnyák, csúnya fegyverekkel jelennek meg, hacsak vendégek, t. i. zsoldosok (solidarii) nem nevelték vagy nemesítették őket. Vitézségök nem velök született, hanem csak mintegy kívülről ragadt rájuk, utánozva a német vendégeket és főembereiket *haremódban és díszes fegyverzetben*.

Kiérzik e leírásból, hogy a freisingi püspök nem szereti a magyarokat, kik az előző évben oly keményen elbántak bátyjával, az osztrák őrgróffal. A magyar király hatalmát túlozza a bíráskodásban, mintha a vádlott nem is menthetné magát s a főemberek még suttogni sem mernének, holott keményen és őszintén megmondták véleményöket Kálmán királynak, II. Istvánnak és Vak Bélának. Mindazonáltal sok érdekes megfigyelést őrzött meg az átutazó püspök, s ezek közt legfontosabb annak a jelzése, miképpen alakul át éppen ezen időben a régi magyar és elparasztosodó várőr sereg a kor követelése szerint páncélos serviens sereggé a német telepesek és főtiszti családok hatása alatt. A freisingi püspököt elidegenítette a magyaroktól ezeknek az ellenszenve is, amellyel az országon zsarolva átvonuló német *keresztesek*et és III. Konrád királyt nézték, ki megsarcolta kérés színe alatt a magyar egyházakat és monostorokat. Ellenben megbecsülték a magyarok a lovagias VII. Lajos francia királyt, ki krisztusi zarándokhoz illően viselkedett, előre megegyezve a magyar királlyal az átvonulás és szabad vásár dolgában. Éppen akkor született a király első fia István a kievi Izjaszláv nőtestvérétől Eufrozinától, *Borics* unokatestvérétől. A francia király lett a keresztapa s a magyar királyi család nagyon megbecsülte őt ajándékokkal is. Borics titkon a francia sereghez csatlakozott s így jött be az országba, hogy párthíveivel összeköttetésbe léphessen s trónra juthasson. De fölismerte Györk magy. kir. lovag és jelentése zavarba hozta a francia királyt. Borics a lábához borult, Gyécsa király pedig kiadását kérte. A francia király arra hivatkozott, hogy a király háza olyan menedékhely, mint az egyház; a magyar követ pedig azt felelte, hogy mestereink szerint a fattyúval nem közösködik az egyház. Borics látva a veszedelmet, éjjel Lajos király egy paripáján megszökött s az útjába álló lovászt derékig kettéhasította.

Orosz és görög háborúk. 1148—56. A magyar királyné bátyját Izjaszlávot, mert idősebb rokonainak seniori joga ellenére ragaszkodott atyja kievi nagyfejedelemségéhez, a többiek szorongatták, kivált a *szuzdali* fejedelem. Izjaszláv Gyécsától, a magyar sógortól kért segítséget és kapott: öt év alatt, 1148—52-ben *hatszor* jelent meg magyar sereg orosz földön, kétszer magának Gyécsának vezetése alatt (1150—52). Az orosz évkönyvek érdekes részleteket mondanak el. A *haliesi* fejedelem pl. megvesztegette állítólag a magyar érse-

ket, főpapokat, urakat, kik hazatérésre birták a királyt azzal, hogy közeledik Szent Demeter napja és beáll a fagy (1150). A köv. évben Izjaszlávot a magyarok diadalmasan visszaviszik *Kievbe* s ott a nagy téren az oroszok nagy bámulatára nagy versenylovaglást és ugratást rendeznek. A Belus bántól utánuk küldött bortól lerészegedtek s az oroszok lemészárolták őket. Az 1152. évben Gyécsa király *hetvenhárom csapattal* járt Oroszországban, mi megfelel a kir. dandárnak és a hetvenkét ispánság várőrzászlóaljának.

Komnen János görög császár 1143-ban a magyar Pirisknek ifjabb fiát *Mánuelt* hagyta hátra utódául, ki az egykori római birodalom visszaszerzéséért lelkesedett, hős volt s alkalmasabb a nagy feladatokra, mint bátyja Izsák. Mikor Mánuel a sziciliai Rogerrel harcolt, hallotta, hogy a rácok pusztítják a szomszéd görög tartományokat. Ezért a köv. évben megtámadta Rasciát és az erdőkbe, hegyekbe üzte a szerbeket. Egy év mulva (1150) a *Tara vizénél* megverte a szerbeket s a segitségül küldött magyar és besenyő csapatokat is. A magyarok közt említik a *kaldeusokat* t. i. az izmelita lövéreket. A szerb nagyzsupán a görög császár hűbéresének vallotta magát.

Gyécsa éppen második orosz hadjáratából hazatérőben értesült *Mánuel betöréséről* (1152), ki a szerbek segitése miatt támad s ezt lovagmódra levélben előre bejelenti. A másik ok Borics segitése, ki seregében volt. A görög sereg egy része ostromolta *Zimonyt*, maga a császár serege más részével beljebb nyomult s földulta a magyar *király lakóhelyét* (Pécsett!). Zimony őrsége végül nyakán kötéllel, hajadon fővel megadta magát a császárnak, ki nem bántotta őket, de a várat kifosztotta seregével s a *szerémi* lakosságot áttelepítette görög földre. A magyar király közeledésének hírére a foglyokat, podgyászt átküldte a Száván, s mikor hallotta, hogy Belus herceg *Branizovához* (Baranes) eléje vágott, Mánuel utána sietett, Boricsot pedig a *Temes völgy* pusztitására küldte. Ez itt három csapatot le is győrött, de Gyécsa király serege elől sietve, éjjel, fáklyavilágnál kelt át a Dunán. Mánuel aztán fegyverszünetet kötött. — Ez évben lépett trónra *Barbarossa* Frigyes német király azon tervvel, hogy Magyarországot megháditja. De a német fejedelmek „titkos okokból" megtagadták hozzájárulásukat, mondja Freisingi Ottó. Ez az 1152. év tehát egyszerre tárta fel Magyarország veszedelmét mindkét szomszéd császárság felől.

De az ifjú magyar király és Belus fölényesen elhárították a két nagy veszedelmet.

Mánuelnek új alkalmat adott a beavatkozásra az, hogy az itthon szinte társuralkodóként megbecsült (IV.) *István*, a király öccse, kit Belus is kedvelt, gyanus viselkedés után Mánuel császárhoz menekült. Ez *Szofiáig* nyomult hadseregével, de Gyécsa király levéllel megnyugtatta, hogy nem akar háborut (1154). Mánuelt unokabátyja Andronikosz szerette volna megbuktatni és Baranesot, Nist a magy. királynak igérte. Gyécsa király seregével megjelent *Baranes* átvételére, Mánuel serege elől azonban visszahuzódott s az utócsapatát megtámadó görög vezért úgy megverte, hogy Mánuel megrendülve vonult vissza és *nagy vereségét* följegyezték a németek is. Kevéssel *előbb esett el Borics* a görög földre betört kúnok ellen küzdve. A köv. évben Mánuel és Gyécsa ujra szemben állottak, aztán *békét* kötöttek öt évre (1156).

A görög rokon békéjére jellemző, hogy azon év juliusában követséggel kérte Frigyes császárt, indítson szeptemberben hadat a magyarok ellen. Mánuelt a sziciliai és szeldsuk háború foglalta el. (IV.) István is átment *Frigyes*-hez, ki felszólította Gyécsa királyt, fogadja vissza öccsét. A magyar követség a regensburgi gyülésen azt felelte, hogy István ármánykodott, sőt nyilván harcolt a király ellen, ezért mindenki gyülöli, visszafogadása lehetetlen (1158). Frigyes még örült, hogy *600 szerecsen lövért* kaphatott a magy. királytól Milano ostromához, mely 1162-ben tört meg a nagy város megadása után teljes elpusztításával.

Olasz, német, székely telepítés. Az öt évig tartó pusztulás alatt a milanói *olaszok* egy része magyar földre telepedett, nevezetesen a kalocsaegyházmegyei Kabulba és Francavillába (utóbb Nagyolaszi, szlávosan Mangyelosz a Szerémségben).

Egy másik telepítés is történt II. Gyécsa békés éveiben. A Mosel vidékéről, a közép Rajna mellékéről *frank parasztok* jelentek meg, a későbbi Andreanum szerint Gyécsa király hivására, s vállalkoztak, hogy az Olt folyónál s a Cibinpataknál megkezdik a rengeteg erdőségek irtását és lakhatóvá tételét. A magyar király ispánja kísérte a német telepeseket új lakóhelyökre és *székely, besenyő* várőrséggel tartotta köztük a rendet. *Cibinburg* (Cibin-, Szebenvár) megyéjében akkor keletkezhetett Sebös, Orbó, Kézd, távolabb Daróc székely falu, ahonnan utóbb új székely várőr telepí-

tések indultak ki, a besenyők pedig beolvadtak. Így kerültek az első székelyek Erdélybe Biharból, Baranyából stb.

Barbarossa Frigyes lombardiai győzelme idején Gyécsa király visszafoglalta Velencétől *Zárát*. A császári ellenpápa IV. Victor *paviai zsinatán* állítólag a magyar király követei is kifejezték hozzájárulásukat. Valósággal azonban csak a zsinat után küldözgették szét a határozatokat francia, spanyol, dán, magyar földre elfogadás végett (1160). Mivel itt az igazi római pápának, III. Sándornak kiközösítéséről volt szó a csupán két szavazat alapján erőszakolt Victorral, Octavián bibornokkal szemben, azért *Lukács* egri püspök, ki a híres párisi főiskolán tanult teologiát és szentéletű volt, bizonyára visszatartotta ily hozzájárulástól a magyar királyt. Gyécsa már 1161-ben levelet írt francia komájának, VII. Lajosnak és segítséget ígért neki Sándor pápa védelmére, „mert *ki csak Istentől félek, embertől nem, Sándort*, kit az egész egyház és kir. felséged tekintélye elismert, szintén *elismerem és tőle elszakadni nem akarok.*" Ez időtájban Gyécsa ünnepélyes ígéretet tett a pápa követe előtt, hogy főpapokat, apátokat kánoni ítélet nélkül le nem tesz, át nem helyez, s a megüresedett egyházi tisztségek jövedelmeit világi célokra nem használja, kivéve háborús szükség esetén, egyházi főhatóság engedélyével. Ez a német *investitura*-viszály megoldásának egy kései magyar hajtása volt.

II. Gyécsa király alapította az első magyarországi cisztercita apátságot Székudvaron (1142), melyet utóbb *Cikádorrá* alakítottak a tolnai Báttaszéken. Ugyancsak az ő idejében keletkezett az első prémontrei kanonok monostor a nógrádi *Garábon* mint prépostság a fehérvári prépost adta házban. — A *cistercita rend*, a „szürke barátok" rendje (ordo grisei coloris), a francia clunyi bencések reformációjából sarjadozott ki. Mikor a szerzetesi fegyelemben, tudományban, művészetekben, politikai befolyásban is magasra emelkedett clunyi congregació élére nagy szent apátok után világias szellemű apát került, a kis citeauxi (Cistercium) bencés monostor 1098-ban visszatért Szent Benedek egyszerű regulájához, melyben az imádság mellett a kézimunka a fő foglalkozás. Ezt a reformot, visszaalakítást Szent Bernát clairvauxi apát egy nevezetes szerveseti újítással tökéletesítette 1119-ben az eredeti regula szelleméneck, fegyelmének biztosítására, hogy ez ne függjön egyetlen apáttól: a rendi káptalan-gyűlést tette kötelezővé, melyben az összes rendi

monostorok apátjai és perjelségek priorjai választott elnökök, vizitatorok előterjesztései alapján tanácskoznak, határoznak fegyelmi és gazdasági ügyeikben. Az új szervezet, Sz. Bernát „szeretet levele" (carta caritatis) és misztikus, jelképes szónoklatai nagy hatást tettek az egész korra és gyorsan elterjesztették az új rendet. Az első magyar alapítás az osztrák Heiligenkreuzból sarjadozott ki, hol Szent Lipót osztrák őrgróf alapított cistercita monostort fia Ottó számára, ki a párisi főiskolából hazajövet lépett be a morimundi monostorba s utóbb apát, majd freisingi püspök lett, Frigyes császár életírója, érdekes magyar adatok szerzője. A cisterciták egyszerű, toronytalan stílusban építették félköríves egyházaikat kereszthajóval, mely előbb szokatlan nálunk. — A *prémontrei kanonok-rend* alapítója Szent Norbert kölni kanonok, ki villámcsapástól megrettenve a francia Prémontrévölgyben monostort alapított közös életet élő kanonokok számára és regulát írt Szent Ágoston szabályai alapján 1120-ban. Hat év mulva magdeburgi érsek lett s ezután nyolc év mulva meghalt, de rendje már több országban elterjedt. Mindkét XII. századi rend fehér tunikát öltött s kiváló tisztelője a B. Szűzanyának.

Ugyancsak II. Gyécsa adott a *johannita ispotályos* keresztes lovagrendnek először birtokokat Magyarországon, mert Jeruzsálemben Sz. Mária és Sz. István király tiszteletére egyházat építtetett magyar zarándokházzal s ennek gondozását az ispotályosokra bízta, egyszersmind Abony nevű helyét ajándékozott nekik Esztergomban, a kis Dunánál, ispotály építésére, ahova a pilisi erdőből naponkint öt szekér fát rendelt.

Senioratus és legitim trónöröklés. A tizenötéves III. Istvánt legszebb férfikorában elhunyt atyja után megkoronázták. De I. Béla óta itt került legélesebb ellentétbe az *ősi természetes magyar öröklés* elve az idegen, oroszos senioratusi elvvel. A természetes ősi elv, melyet Sz. István törvénnyé tett, az, hogy minden birtokos, a király is hagyhatja birtokát fiának vagy másnak[1] s a kir. javakkal, várakkal

[1] Szines úrnő 1146-ban a kir. kancelláriánál irat végrendeletet s ebben mondja, hogy *atyai jószágát* (patrimonium), *amely örök jogon őt illeti*, tanácskozva férjével s Gyécsa király engedélyét kieszközölve rokonai, főemberek pártfogásával, Szent Márton egyházának hagyja. — Ez is az ősi természetes magyar öröklés bizonysága, mely nemcsak a fiúra, hanem ennek hiányában a leányra is kiterjed. Valóságos *fiúleányság* ez, háromszáz évvel a székely fiúleányság első nyoma (1451) előtt.

természetesen a kir. hatalom is öröklődik apáról a fiúra. Az I. András igéretével kezdődő *oroszos senioratus* szerint pedig a főhatalom és birtokai nem a fiúra, hanem az idősebb fitestvérre szállnak át. Ezen idegen elvet I. Béla fegyverrel érvényesítette, de fiai már lemondtak róla, csak a jogos önvédelem juttatta trónra I. Gyészát s a főtisztek kivánsága a vitéz Sz. Lászlót, bátyjának gyermek-fiával, Kálmánnal szemben. Aztán megint a fiúk öröklése uralkodott. *Mánuel* görög császár nagynatyja Sz. László esetére gondolva, a csaknem hetven év óta szünetelő senioratusi öröklés cimén avatkozik be 1162-ben a magyar királyság ügyébe, II. Gyécsa éppen nagykorúvá lett fiával szemben. Gyécsa öcseinek javára, még pedig először az ifjabb IV. István trónraemelése érdekében, tehát nem egészen a senioratus elvéhez híven. E következetlenségnek az volt az oka, mert IV. István nőül vette Mánuel mellőzött bátyjának, Izsáknak leányát, mig az idősebb II. László a neki ajánlott *görög feleséget* nem fogadta el. Mikor Gyécsa halála hirét megtudta, Mánnel seregével Szofiáig nyomult s IV. Istvánt előre küldte, hogy Haramvárból fenyegetéssel, igérettel, ajándékkal szerezzen híveket. Követelvel Mánnel Istvánt ajánlotta, mert hogy magyar törvény szerint az elhunyt király testvéreit illeti meg az uralom. Titkos célja pedig az volt, hogy *hűbéreséré tegye a magyar királyt* vagy legalább *visszaszerezze a régi görög birtokot, Frankochoriont* vagyis a Szerémséget. *Belus* herceg szerette Gyécsa király öcseit s elsősorban Lászlót, az idősebbet ajánlotta. Mint szláv ember, könnyebben elfogadta a senioratusi elvet. IV. István kissé fiatalabb is, meg görög hercegnő férje s igy veszedelmesebb a magyar királyság függetlenségére. III. István az ingadozások láttára Ausztriába menekült és *Pozsony* maradt hozzá hű.

A kir. főtisztek elfogadták II. Lászlót, de *Lukács esztergomi érsek* megtagadta a koronázást, miután már volt az országnak koronázott királya. Sőt *bitorlónak* mondta, ki ártatlant foszt meg apai örökségétől. Ő volt a magyar legitim felfogás törhetlen őre. *Mikó kalocsai érsek* elvégezte a koronázást, noha „semmi joga nem volt rá". Lukács kimondta *az interdictumot* vagyis eltiltotta a nyilvános istentiszteletet. László király pedig kardot rántva, követelte e tiltalom visszavonását, aztán börtönbe küldte az esztergomi érseket. III. Sándor pápa közbelépésére karácsonykor Lukács érsek

kiszabadult és egyenesen a bazilikába ment, megfosztotta ékességeitől az oltárt, fönntartotta az interdictumot és a király jelenlétében kérte az Ur Jézust, hogy térítse meg Lászlót vagy *büntetéssel* éreztesse vele bűnösségét negyven nap alatt. Húsz nap mulva, 1163 jan. 14-én, László király meghalt, éppen félévi uralom után. A *hercegi harmadot „uram"* címmel vagyis trónöröklési joggal IV. István birta ezen idő alatt.[1]

IV. István is csak félévig uralkodott, miután *Lukács* érsek neki is negyvennapi határidőt adott, s a kalocsai érsek megkoronázta. Nem Lukács szájának lehellete ölte meg a határidő letelte előtt, mint egykori iskolatársa, az angol Gualterus Mapes írta, hanem csak két év mulva halt meg. Előbb elvesztette a trónt. A legitimisták forradalma üzte el. Először a *Csák nemzetség* lázadt föl ellene Csákvár vidékén. Ezt IV. István elnyomta Belus bánnal, ki aztán eltünik. A Csákok mozgalma mégis megszülte III. István diadalát éppen ott, a *fehérvári csatában* (1163 jun.). Az öregebb István a pesti rév felé menekült s Gyiógyon egy asszony fogta el, Elek felesége, a harmincéves futó királyt és átadta ifjabb Istvánnak, ki nagylelkűen elbocsátotta azzal, hogy soha többé vissza ne térjen, mit ez bizonyára meg is igért.

Egy évi szünettel folytatódott **III. István** uralma kilenc évig. Mánuel ujra megjelent seregével Bolgárfehérvárnál. Kreaturáit nem sikerült megszilárdítani a magyar trónon s fenhatóságát reá kiterjeszteni, megelégedett tehát a Szerémség és *Horvát-Dalmátország* visszaszerzésével. Az utóbbi területet nem régi jogon kérte, hanem a magyar király öccse jogán, végkielégítésül, mert *Bélát* össze akarta házasítani egyetlen leányával s reájuk hagyni a római görög császárságot, ha nem lesz fia.

István király beleegyezett, mert a *német császár*, Milano lerombolója is fenyegette. IV. István ugyanis odafutott s Parmában 3000 márka ezüst évi adót igért a trónra segítésért. „Sok magyar báró" is meg akarta magát adni a német császárnak. III. István szorultságában 5000 márkát

[1] Az „uram = herceg, trónörökös" adatot Kinnamosz görög egykorú történetíró említi s azt is, hogy a magyar király, mihelyt fia születik, *testvéreit megvakítja*. Itt Kálmán tettét általánosítja, mire további tény nem volt. Az *„úr = herceg"* jelentését igazolja az az adat, hogy a Dávid hercegtől, Salamon öccsétől 1092 táján Tihanynak ajándékozott pilisi *Urkuta* birtok neve „puteus Ducis" alakban is előfordul egy Zsigmondkori hamisítványban.

igért s a császár elfogadta az alkut. Mánuel megkapva Bélát, kit Alexiosz deszpotesznek nevezett ki, megjelent hadával a horvát-dalmát örökség elfoglalására. Eufrozina anyakirályné meghívta segítségül nászát Ulászló *cseh „királyt"*, ki e címet csak hat éve kapta a császártól, s kinek egyik ha nőül birta az anyakirályné leányát, a másodikat pedig a cseh király másik fiának jegyezte el. A csehek, morvák mint rablók jelentek meg, de az így erősített magyar sereg elől Mánuel a Dunán át visszatért görög földre s a cseh király közbenjárását kérte. Igy megkapta a *horvát-dalmát örökséget* azon kikötéssel, hogy IV. Istvánt ne hagyja magyar földön. Meg is esküdtek a felek (1164). A köv. évben a görögök már ötvenhét dalmát város hódolását emlitik. IV. István mégis a *Szerémségben* maradt. A magyar hadak ostrom alá vették 1165 elején Zimonyt, s noha a görög hajók visszaszorították a szélesebb, nehezebb magyar hajókat, IV. István halála után a görög őrség szabad elvonulás fejében átadta a várat. A görögök szerint Istvánt magyaroktól megvesztegetett szolgái mérgezték meg érvágáskor. Temetetlen testét utóbb Fehérvárra vitték. Mánuel csakhamar visszafoglalta Zimonyt és III. István eskü alatt lemondott a Szerémségről és Dalmáciáról.

Akadtak elégületlen magyarok, kik *Bélát akarták királyul* s Mánuel pártolta őket. Erre 1166 elején Gyonis (Dionysius) ispán hada megverte Gabrasz Mihály frankochorioni duxot és elűzte. Most Béla jelent meg görög sereggel a Dunánál és egy főleg *vlachokból*[1] álló görög sereg *Erdélybe* tört. A tíz év óta osztrák hercegi címet viselő Jahsomirgott Henrik, kinek leányát Ágnest a magyar király éppen nőül vette, rövid fegyverszünetet eszközölt. Ennek letelte után

[1] Az újgörögösen *blachi*-nak irt népet legelőször Kisblachia és Nagyblachia területén emlitik a görög *Aetoliában és Thesszáliában*. A *„vlach"* név a Morvánál a „volcae" kelták neve, a németek ajkán *walche*, később welsch, a romanizált kelták neve. A 630 táján Balkán félszigetre tódult szlávok alkalmazták a vlach nevet az *Apuliából* 400 körül Görögországba telepitett juhászokra, pásztorokra, kiknek nyelvére hatott az albán, görög, szláv. II. Baziliosz görög császár 1020 táján az *ochridai érsek* alá rendelte a vlachokat. A thesszáliai vlachok egyik archonja, a larisszai *Kekaumenosz* megirta életmódjukat, hogy nyájaikkal nyáron Bulgária magas hegyeire vándorolnak (1070 k.). Húsz évvel utóbb Komnenosz Elek császár kezdi a vlachokat seregbe szervezni. Vlachok fogták el 1164-ben Halics határánál Mánuel császár nagybátyját, Andronikoszt s vitték vissza. Nis vidékén, a régi Moesia területén szintén keletkezett *Vlachia* és vlachok a moesiaiak.

III. István visszafoglalta a szárazföldi *Dalmáciát*, csak Trau, Spalato, Sebenico maradtak görög kézen. A köv. év elején Mánuel leesett lováról, egy fővárosi diadalkapun Róma szobra ledőlt. Mánuel babonás volt, de korrigálta az óment, felállíttatta Roma szobrát s ledöntette Magyarország nőszobrát. Aztán unokabátyja Andronikosz vezérlete alatt hadat indított. A *Szerémségben* Gyonis ispán állott 36 ispánnal, 15.000 lovaggal és lovassal. Lovag módra megvárta, míg a görög sereg átkel a Száván. Szent Prokopiosz napját a csillagjósok szerencsétlennek jelezték s Mánuel óvta levélben a fővezért, hogy meg ne ütközzék jun. 18-án. A múlt évben elesett görögök nagy sírhalmánál Andronikosz boszszúra hevítette a görög sereget, Gyonis pedig borral tüzelte vitézeit, hogy igyanak a görög egészségére. A magyar sereg a görögök leírása szerint „toronnyá tömörült, sötét felhőként közeledett, a szem csak tetőtől talpig védett páncélos vitézt, lándzsát látott lándzsa mellett, még a lovak egész sorát is homlokon, szügyön vas védte... fegyverzetük ragyogott... a görögök a csatatéren kétezer páncélinget, számtalan sisakot, paizsot, kardot szedtek össze". A görögök győztek a déltől estig folyt csatában, mert a magyarok tartaléka gyöngébb volt, noha Gyonis ispán „mint rengeteg torony" szórta szét lándzsájával a görög nyilasokat. Öt ispán, 800 vitéz, Gyonis csatalova a görögök kezébe esett a négy ökrös szekéren magas árbocról lengő főzászlóval, aminőt a milanoiak is használtak Frigyes császár elleni csatájukban. De a görögök nem vették hasznát győzelmüknek. Magyar-osztrák had közeledése hírére átmenekültek a Száván, miután lerontották Zimony falait s követi visszavitték Belgrádra. III. István még ez évben megjelent *Dalmáciában* és Trau, Spalato, Sebenico, még a velencei Zára is örömest hódoltak (1167). Három év múlva Zára kénytelen volt megadni magát a doge hajóhadának, Trau és Spalato pedig a görögöknek. A többi Dalmácia a szárazon magyar uralom alatt maradt (1170).

Gualterus Mapes szerint III. István nagy hadi vállalataira hozzányúlt az *egyházi birtokokhoz*. Lukács érsek sokszor intette őt sírva, végül kiközösítette. A király töredelmesen elment az esztergomi egyházba. Lukács a papsággal eléje ment, feloldozta, aztán sirdogált. A király kérdésére megmondta a szomorú okot: „mához egy évre mindnyájunk nagy fájdalmára e helyen holttestedet fogják fogadni". A ki-

közösítés után Manfred bíbornok pápai követ intésére István király *oklevéllel* kötelezte magát, hogy atyja ígérete szerint püspököt ezentúl pápai tanács és hozzájárulás nélkül le nem tesz, s át nem helyez; elődeinek szokását elhagyva püspökök halála után a püspöki javak gondnokaiul nem tesz meg többé világiakat, hanem egyháziakat, kik mérsékeltebb ellátást kapjanak, a többi jövedelmet fordítsák a püspöki és kanonoki egyházak és házak kijavítására, valamint a szegények, özvegyek és árvák javára; ő és utódai nem foglalnak le maguknak semmit, kivéve ha ellenségek támadnak meg az ország határait vagy ha más igen sürgős szükség követelné s akkor sem teszik meg a püspökök tanácsa nélkül; a kir. prépostokat vagy apátokat sem teszik le kánoni ítélet vagy beismerés nélkül; a kalocsai érsek és az összes püspökök is követik a király nagylelkü példáját s ők is lemondanak kánonellenes szokásukról a prépostok stb. kinevezésében, letételében, javadalmuk elvonásában (1171).

A köv. évben Oroszlán Henrik (Welf) szász herceg Bécstől Henrik osztrák herceggel a Szentföldre indult. Mosonyban a magyar király követe szállott hajójukra s kiszállásra kérte őket Esztergomban. Azon éjjel III. István *meghalt*, állítólag méregtől, melyet „testvére, kit az országból kiűzött" (Béla?) kevert volna italába. Igen elbúsult az osztrák herceg, mert veje végrendelet nélkül hagyta hátra leányát jöreményben (1172). Csak 25 éves volt az elhunyt király, ki a leghatalmasabb két császár közt két nagybátyjával és öccsével szemben vissza tudta szerezni trónját és a Szerémséget, szárazföldi Dalmáciát. Csupán három várost veszített el, egyet az akkori tengeri nagyhatalommal szemben. Belus már nem támogatta e gyermeket, de annál erősebb támasza érseke és Gyonis ispán.

Görögellenes párt, baranesi foglalás, oláhtelepítés. III. Béla Mánuellel megjelent Szófiában, hova a magyar követek érte mentek. Mánuel megeskette Bélát, hogy hű szövetségese lesz. *Lukács* érsek a görög vallási befolyástól félve még a pápa, III. Sándor biztatására sem akarta Bélát megkoronázni, mire a pápa kivételesen a kalocsai érseket bízta meg ez esetre a koronázással. Béla neje nem Mánuel leánya lett, mert Mánuelnek három éve fia született, hanem nejének mostoha húga, Ágnes, magyar nevén Anna, az antiochiai hercegnő és Chatilloni Rajnald leánya. A magyar nemzeti párt Béla öccse *Gyécsa* herceg körül csoportosult *Eufrozina*

anyakirálynővel együtt. Az új király 1176-ban elfogatta öccsét, de ez Ausztriába szökött, melynek hercege két éve nőül vétette fiával Ilona magyar „avar" királyleányt; anyjukat pedig Baranesba küldte görög őrizetbe, hol ez utóbb apáca lett. A magyar és cseh együtt égette, dúlta Ausztriát. Gyécsa mégis a cseh herceghez, Szobieszlávhoz menekült, de ez kiadta Bélának, ki aztán öccsét fogságban tartotta tizenkét évig (1177—89). Mivel Gyécsa Frigyes császár pártfogását kereste a cseh hercegnél s ez lovagiatlan volt, a császár elvette tőle a cseh hercegséget. Aztán megbékült a magyar királlyal s kis leányát eljegyezte a hétéves magyar *Henrik királyfival, kit atyja akkor Salamon módjára 1182-ben megkoronáztatott.* Két év múlva azonban a német jegyes meghalt.

Béla megtartotta Mánuelnek tett esküjét és magyar csapatot küldött neki az ikoniumi szultán ellen is. De Mánuel halála (1180) után visszafoglalta a *Szerémséget*, melyet kezdetben átengedett, valamint a dalmát *Traut és Sebenicot. Zára* is elpártolt Velencétől, mely csak a dalmát szigeteket tartotta meg. Andronikosz eltette láb alól Mánuel leányát, özvegyét, végre a fiát is (1184). Két évvel e gyilkosság előtt Béla betört a görög birodalomba, elfoglalta *Belgrádot, Baranesot*, majd a szerbekkel együtt pusztította Nis, Szofia városokat, hogy ott állítólag kő kövön nem maradt. Ekkor, 1183-ban hozott magával Béla az ottani Vlachiából *oláh foglyokat* a szebeni német telepesek szomszédságába, a fogarasi *Kerc* vidékére az Olt folyóhoz, hol a székely és besenyő várőrök mellett ezen erdélyi oláhok hadifogolyként helyhez kötve egyszerű fegyverekkel, íjjal és nyillal harcoltak a szebenvári ispán zászlaja alatt. Anonymus valószínűleg ezután került haza a párisi főiskolából a kir. kancelláriába, mert mikor húsz év múlva megírta a magyar honfoglalás történetét, a kerci oláhokról egyáltalán nem szólt, hanem csak az északnyugati Erdély oláhjairól, kik szintén fegyveresek, nyilasok és *Gyeló* (később Gyaló, aztán Gyalu) vára körül laktak régóta, valószínűleg az 1166. évi betörés óta. Akkor még Anonymusunk legfölebb kis gyerek lehetett s mire megírta könyvét negyven év múlva, már úgy tudta, hogy az oláhok a magyar honfoglaláskor is ott laktak. A *Temes-vidéken* szintén említ oláhokat három bolgár *kenézzel*. Ez arra vall, hogy III. István vagy Béla korában már *szabad oláhokat* is vezettek be bolgár kenézek és telepítettek ott oláh falvakat, húsz évvel azelőtt, hogy

az oláhok, kúnok és bolgárok elszakadtak a görög császárságtól, s Asen János és Péter vezérlete alatt fölújították a régi bolgár birodalmat mint hercegséget (1186—96).

A nagy Komnenosz-dinasztia nyomorultul bukott el. A konstantinápolyi nép fölázadt a gyilkos Andronikosz ellen s *Angelosz Izsákot*, Mánuel unokaöccsét kiáltotta ki császárrá. Ez megkérte Béla király leányát, a tíz éves Margit kezét s visszakapta Belgrádot és Barancsot (1185). A menyegző alkalmával Izsák császár adót vetett ki s a pásztor *vlachok* 1186-ban a Feketetengernél fölázadtak, mert az új adóba elhajtották marháikat. Az elszlávosodott bolgárok csatlakoztak s *Asen* János és Péter testvérek fölújították a *bolgár birodalmat* (1196) Tirnovo székhellyel. A *kúnok* is támogatták. Ugyanily szövetséget rajzol Anonymus a Temesvidéken.

Galicia királya, nyugati hatások. Jaroszláv halleszi fejedelemségét törvénytelen fiára, Olegre hagyta, törvényes, kiszabadult fiának, Vladimirnak pedig Przemyslt. A bojárok amazt elűzték és Vladimirt ismerték el, majd Román ladomíri fejedelemhez pártoltak. Vladimir Bélához futott, ki sereggel ment Halicsba (Galicz). De ott inkább elfogadták Bélát fejedelemnek s tizenkét éves fiát, Andrást kormányzónak, mint Vladimirt, kit aztán Magyarországon egy toronyban őrizték nejével, gyermekeivel. Béla felvette a „*rex Galiciae*" címet (1188). A kievi nagyfejedelem beleegyezett, de a kievi metropolita vallási veszedelmet látott. Sok felkelésre magyar erőszakosság következett, Vladimir megszökött és Kázmér lengyel herceg visszavitte őt Halicsba, András pedig a népharag elől távozott (1189).

Béla első neje halála után *nyugaton* keresett összeköttetéseket. Megkérette Oroszlán Henrik leányát, de az csak nyolcéves volt s nem adták. Követet megkértek Fülöp Ágost francia király fiatal hagát, az elhunyt argol trónörökös özvegyét, *Margitot*, ki 1186-ban a magyar király neje lett. — Három évvel utóbb vonult keresztül Magyarországon Barbarossa *Frigyes császár keresztes-hadja* (III. 1189). Előre megegyeztek, megszabták az árakat (ezza ló tehercsónaka annyiba kerül, mint négy ökör — 1 ezüst márkával), lódakat kereszteltek. Margit királyné nagy sátort küldött a vendégeknek ajándékul, mely alig fért el három szekéren; négy kamarára volt osztva, skárlát posztóval fedve, belső függönyöre futó kis fehér vadászkutyák hímezve. Az egyik kamarában hímzett ágy s ebenfából csatorgályozott trón állott. Frigyes elégegyede

hasonlónevű második fiának Béla leányát és közbenjárására Béla kibocsájtotta fogságából öccsét, Gyécsát a Szentföldre 2000 főnyi csapattal. Mikor a király vendége elé ment, 1000 vitéze kísérte. Esztergomban két buzaliszt-raktárt ajándékozott a keresztesknek s három keresztes a lisztbe fult. Adott még egy zabraktárt is, sok teherhajót, kenyérrel, borral, árpával rakott szekereket, gulyákat, három *tevét* is. Elvitte vendégét vadászatra a Pilis erdőbe és a római város romjain épült Etzelburgba vagyis Attilavárba (Óbudán), majd a királyi Csepel szigetre. Éppen e helyeket Anonymus is részletesen leírja, főleg a csepeli nyaralást. Baranesnál megint sok lisztes szekér, négy teve és sok más ajándék várta a kereszteseket, mintegy ötezer márka értékben. A császár azon hitben, hogy a Dunát a sziklák közt elnyeli a föld, összes hajóit a magyar királynak adta. A keresztesek átvonulása négy hétig tartott. Görög földön Angelosz Izsák hűbéresküt követelt Frigyes császártól a visszahódítandó földre nézve. Filippopoliszban kitört a viszály a németek és görögök közt. Béla visszahívta a magyar kereszteseket, csak három ispán ment tovább.

Bélával szemben a görög keleti vallás befolyásától féltették Magyarországot. A tények ezen aggodalmat megcáfolták. Pártolta a század új szerezetesrendjeinek betelepítését, a *ciszterciták*ét Zircen, Pilisen, Egresen, a *prémontreiek*ét Várad után Jászón és Leleszen, valamint a johannita és templarius *lovagrendek*ét. A templomépítés román-stilje ekkor élte utolsó századát. A ciszterciták ebben egyszerűségre törekedtek s a tornyot elhagyták, a főhajót pedig keresztházzal bővítették. A pápákkal Béla jó viszonyban volt. III. Celestin pápa rendelte el I. *László király szenttéavatását* (1192). A pápa közbenjárására kapta meg Béla fia Henrik feleségül *Konstancia* aragon királyleányt, másik fia András pedig *Gertrudot*, kinek atyja Bertold andechsi gróf Frigyes császártól nyerte a merániai hercegséget (= tengermellék) az istriai őrgrófsággal. Az aragon házassággal függhet össze Heinrik (később Imre) második koronázása 1194-ben.

Ujításai a kir. *kancellária* oklevélformáiban, pl. a köszöntés végén az „in perpetuum" alkalmazásában nyugati, pápai hatást mutatnak. Fejlesztette a kancellária szervezetét is. Ujításának vehetjük azt, amit egy 1181-iki oklevélben igy fejez ki: „hogy az én jelenlétemben szellőztetett és eldöntött ügy meg ne hiúsuljon, szükségesnek véltem, hogy bármely

az én főségem kihallgatásán elbírált dolog írás tanúságával erősítessék meg".[1] Ez után csakugyan egyre gyakoribbá váltak a kir. oklevelek s a többi írások. Itt tehát nem ugyan törvényben, de egy király előtt kötött adás-vételi szerződésben kifejezésre jut III. Bélának általános akarata, mellyel minden királyi döntésre vagy jóváhagyásra kötelezővé tette *az írásbeliséget*. Ennél többet tulajdonít neki a száz évvel később szerkesztett krónika: hogy ő kezdte meg a kérvények írásba foglalását a kancellárjánál, a római és császári udvar szokása szerint, valamint ő rendelte el a tolvajok és latrok üldözését. Amde Rogerius emlékirataiból határozottan tudjuk, hogy ez a két újítás IV. Béla újítása volt, főleg az, hogy a kérvényezők először a kancellár elé kötelesek terjeszteni ügyüket, s a könnyebbeket a kancellár intézze el, csak a súlyosabbakat terjesze írásban a király elé. A krónika és Rogerius szavaiban pontos egyezések vannak, s világos, hogy a *későbbi* krónika félreértette, IV. Béláról III. Bélára tolta vissza, régiesítette az újítást, melyet IV. Béla végül kénytelen volt visszavonni a szerviens nemeseknek adott szabadságlevélben.

III. Béla újításait s uralma eredményeit kiegészítik a *pénzügyi változások*. Jövedelmeiről becses jegyzék maradt ránk Párisban, egy angol eredetű codexben. Kincset gyűjtött, hogy *fogadalma* szerint hadat vezethessen a Szentföldre. E fogadalmát és kincsét végül átruházta ifjabb fiára, Andrásra. Mikor 1196-ban *meghalt*, zarándokoltak, arab írású gyűrűvel, kis ezüst koronával temették el Fehérvárott.[2] Mint elődeinél, úgy nála is megvan a mérgezés gyanúja. Calanus pécsi püspökre és írói gyanusíttatják megmérgezésével. Margit királyné elzarándokolt a Szentföldre és Ptolemaisban halt meg, két évvel férje után.

Árpádházi kir. pénzverés. III. Béla idejéből maradt ránk a pénzverés királyi jövedelmének kimutatása. Az aranybullában Béla fia II. András megígéri, hogy *olyt jó pénzt veret, mint Béla király* s évenként csak egyszer bocsájt ki új pénzt, husvétkor. Akik ezt követelték, csak III. Bélára gon-

[1] Fejér Cod. Dipl. II. 199. I. Fa következőszóhoz tesz szám régi elvet, amelyet már a tihanyi alapítólevél is hangoztat 1055-ben: „hogy amit az emberi szétszórtság fiai helyesnek elhatároztak, azt az írók kezeikkel a betűk (írás) állandóságával emlékezetükbe ajánljuk".

[2] Ólos csontvázát a gyűrűvel, koronával, halottal 1848-ban szedték ki s feleségével utóbb díszpolcban elhunyta s mumiák kazamatái Budán.

dolhattak, ki 26 éve halt meg, de nem gondolhattak a régibb Bélákra, mert nem voltak archeologusok, hogy az egy-két századdal korábbi pénzeket ismerjék. Száz évvel III. Béla után Kézai már I. Bélának tulajdonitotta a pénzjavítást, hogy tiszta ezüstből verette dénárjait s ezekből 40-et számított egy bizanci aranyra vagyis a magyar penzára. Ez pedig voltaképpen IV. Béla korára illik. Hogy ezt megértsük, tekintsük át a pénzverés fejlődését az Árpádkirályok korában.[1]

Pénzverésnél első az ezüst és réz összeolvasztása, keverése. A pénz *finomsága* attól függ, mennyi az ezüst a rézhez képest. Ezt a középkorban az égetéssel járó ezüstveszteséget pótló réz hányadrészével fejezték ki: $^1/_{16}$, $^1/_{10}$, $^1/_5$, $^1/_3$ égetés vagy rézvegyítés (sedecime, decime, quinte, tercie combustionis) azt jelenti, hogy a finomság vagyis ezüsttartalom $^{15}/_{16}$, $^9/_{10}$, $^4/_5$, $^2/_3$, mi tizedestörtben annyi mint 0·937, 0·900, 0·800, 0·667, s ezt az egységhez viszonyított számot ezerhez is viszonyithatjuk (ezrelék, ‰). Ugyanazon veretű pénzek sem tökéletesen egyenlő finomságúak, mert a keverés nem teljesen egyenletes: egyik pénzdarabba több réz került, mint a másikba. A *XI. századi* magyar királyok pénzeinek finomsága 910—850 ezrelék közt ingadozik. I. Béláé is ugyanennyi; Salamon kis pénzeiben lesülyed 510-re, de nagy pénzeiben fölmegy 910-re. Gyésza hereegében 922-re; Sz. Lászlóéban 900—810 a finomság. Igy van ez Kálmánnál is. A magyar pénz Európaszerte egész Dániáig kedvelt és a vendeknél s pomeránoknál utánozták már Sz. István idejétől fogva. *A XII. század az aprópénz kora* Európaszerte, nálunk is. Kezdődik a finomság romlása II. István későbbi pénzeinél, folytatódik II. Bélánál s legrosszabb II. Gyécsa első pénzeiben (800—250). Ennek további pénzeivel kezdődik az emelkedés III. Béla 666—900 finomságú pénzéig. Közvetlen elődeihez képest ezt a Béla királyt csakugyan mint pénzjavitót emlegethette az aranybulla kora, ámbár a XIII. századi királyok pénzei szintén vannak oly finomak, sőt jobbak.

Az egyes pénzdarabok értéke attól is függött, hogy az összeolvasztott éretömeg *alapsúly*-egységéből hány darabot vertek. A legrégibb magyar alapsúly II. Béláig a 408 grammos frank *font*, aminőt a regensburgi bajor pénzverők is használtak és Sz. István hívására áthoztak. E fontból 20 ezüst vagy 8 arany solidusra egyformán 240 dénárt számitot-

[1] Hóman Bálint kitűnő műve nyomán (Magy. pénztört. 1325-ig. 1916. 710 l.).

tak. Ugyanez a *számítás* megvan Sz. István II. 20. tv-ben, mely éppen a bajor törvénnyel mutat rokonságot. Másköllönben az ezüst solidust (= 12 dénár) nálunk nem említik, csak az arany solidust mint *arany pénzt*, mely hiszen arannyal felel meg, de rajta nem 40, hanem 30 bajor dénárt értettek. A bajor dénár 1·7 gramm ezüst = 48 fillér.[1] A magyar királyok Sz. Istvántól kezdve féldénárokat vertek *obulus* néven, egy pensára 60 obulust (14·43 K). Egy obulus súlya Sz. Istvánnál átlag 0·76 gr., I. Andrásnál leszáll 0·67 (körülnyírva 0·2), I. Bélánál 0·5, Salamonnál 0·4 grammra; Sz. Lászlónál pedig fölemelkedik 0·8-ra; maximális súlya Sz. Istvánnál 0·98, Sz. Lászlónál 1·12 gr., minimális súlya I. Bélánál 0·32, Salamonnál 0·31, körülnyírva Sz. Lászlónál 0·29, Andrásnál 0·14. E körülnyírást a forgatók is megtehették. A forgatással kopás is járt, úgy hogy az eredeti súlyt a ránk maradt pénzek súlyából csak 5% hozzáadásával nyerjük meg. Kálmán és II. István pénzeinek átlagsúlya 0·52—0·53 gr. köst ingadoznak, szélsőségek 0·70—0·12 gr. — A *kincstári haszon* (lucrum camere) az tette, hogy 408 grammnyi fontból 0·76 gr. átlagsúlylyal már Sz. István 510 obulust veretett és 8×60=480 darabot számított egy fontra, 30 darab tehát megmaradt. Péter és Aba 570, András 650, I. Béla 760 obulust veretett egy fontból. Salamon kétévenként bocsátott ki új pénzt, úgy így Sz. László is; amaz 570, 940, 1020 obulust és félobulust, Sz. László pedig 570, egyszer 506, sőt csak 470 *dénárt* veretett. Kálmán 780, 920, II. István 1060-ra verte fel az egy fontból készült dénárok vagy „nummus"ok számát.

Oklevelünk 1146-tól emlegetik az új utazóhelyt, a *mórkát*,[2] mely óskandináv eredetű súly a 1040 táján futott el Kölnbe, előbb Londonba. Ez a frank fontnak körülbelül a fele s a londoni Tower fontnak (350 gr.) és a görög-gall eredetű párisi-troyesi fontnak (287 gr.) a ½-ával azonosítatik.

[1] A magyar kincstár aranyvaltujában (1892. (7. tv.) 1 gr. arany = 3,28 K, s a középkorban az ezüst értékaránya az aranyhoz 1:12. E kettős alapon számítja vissza Hóman a pénzek értékét.

[2] A régi font mellett (Hóg 1124—25 kötik a pénzek a rendes értékmérőt a kerek oklevélben. Ugy a font, mint a pensa szómalak fizsnget jelent, amaz 480, az 60 obulust vagy fértnyi dénárt. Hóman Magyarország id. m. 221—224. lapja, hogy I. Béla jó bete volna, ke gyöngítik obulusaitól 80-at a szülai 80 *dénár* szomszédnak szóltak egy pensára; de hogy Béla és utódai sem mag is tetik, arra szóna egy adat sem 1060—1242 közt, ellenkezőleg 1260 után egyszerre csak adat tűnik elő a bécsi dénárok korában (Hóman id. m. 158, 170, 183 l.). Miker tehát a *Kézai szó*, *bécsiek* a bécsi dénárok pensa számítása lapja azt a

Így négy márka keletkezett, a számtalan márkafaj ősei: a frank font felét tevő kölni kereskedelmi márka 204 gr., s a fontok $^2/_3$-át tevő skandináv-kölni márka 215 gr., az angol Tower-márka 233.35 gr. és a párisi-troyesi márka 244.75 gr. súllyal. Angol és spanyol-délfrancia-olasz földön a márka $^2/_3$ font; másutt a kölni márka ½ font számítása terjedt el s ez alapon új fontokat is alkottak a márka kétszereséből 16 unciával (a régi fontok 12—15 unciásak). A troyesi márkát 1070-ben kezdik emlegetni francia földön, nálunk mint esztergomi, magyar, királyi márkát 1280-tól. A régibb magyar márkát *Béla király márkájá*nak nevezik 1224-ben.[1] Ez valószinüleg Velenceből került hozzánk s azonos a 233.35 grammos angol márkával. Könnyebbek a XIII. században emlegetett erdélyi és szepesi márkák (206—210 gr.). A márka részei 4 fertó = 48 pondus; 1 fertó tehát 12 pondus, s egy pondus a nehezebb márkából = 4.86 gr. súly. Miután a számítási font 240 dénárt jelentett s a dénár apróp énzzé lett, elsilányult: Európaszerte szokássá lett az ezüstrúd-valuta a márkával, az *apróp énz leméré*se. A könnyű apró pénzek a márkával együtt Velence felől jöttek nálunk is divatba, főleg II. Béla utolsó és II. Gyécsa első pénzeiben. Ezek dénárai súlyban 0·13 grammig sülyednek (színezüstben 0·03 gr.-ig). Gyécsa további pénzei 0·21, III. Béláé 0·49 grammig javulnak. Ez időben tűnnek elő, főleg III. Bélánál a *bracteata* nevű pénzek, melyeknek egyik oldalán homorú veret van, mely a másik oldalon domborúan s fordítva látszik. Béla elődei 1360, 1080 dénárt is verettek egy márkából; Béla maga 840, 600, 460 darabra csökkentette e számot s azon mértékben javította az egyes pénzdarabok értékét. Így nem csoda, hogy Bélának pénzjavító híre hagyományossá lett, ámbár utóbb jobb pénzeket vertek.

E jobb pénzek a *friesachi dénárok* (denarii Frisatici). A karinthiai Friesachot híressé tette a salzburgi érsekség jó pénzverése, melyet a szomszéd fejedelmek, a magyar kirá-

számítást I. Bélának tulajdonítják, akkor szembetünő *anachronizmust* követnek el, a saját *koruk szokását viszik vissza kétszáz évvel* a márka nevében s aranybullában emlegetett, hagyományosan pénzjavítónak ismert *Béla királyra*, éppen a legelsőre, kinek pénze semmi lényeges különbséget sem mutat elődei s utódai pénzeihez képest. Döntő az, hogy a *penza* — bizanci arany = *40 dénár* számítását a régibb időktől teljesen elszakítja a friesachi *fertó = 40 dénár* számítása félszázadon át (1200—1255).

[1] Zimmermann—Werner Urkundenbuch I. 34. l.

lyok is kénytelenek voltak utánozni, mert minden eladó ily dénárokban szerette megszabni az árakat, fizetési kötelezettségeket. E dénárok finomsága sedecime combustionis ($^{15}/_{16}$, vagyis 15 latos, próbás ezüst, 938‰). Az ötfertós friesachi márkára 200 nehezebb vagy 245 kisebb friesachi dénárt számítottak (rendes négyfertós márkára 160 dénárt, *egy fertóra 40 dénárt)*. A nehezebb friesachiak színezüstje 1·12 gramm, a könnyebbeké 0·91 gramm. Ez utóbbiak nálunk meráni Gertrud királynéval jelennek meg 1200 körül. II. András király 0·62, 0·56 grammos dénárokat veretett s ezekből számított 40-et egy fertóra; az aranybulla után 0·91, 0·77 grammos dénárokat adott ki, de színezüstben ezek is csak 0·67, 0·58 grammot tettek, s így igazi friesachiakkal becserélve 50% hasznot is adtak a pénzváltóknak és kincstárnak.

III. Béla halálakor kezdi fia András szlavon bán friesachi mintára veretni a *bání dénárokat*. Gutkeled nembeli István bán fölújította e pénzverést Pakracon (1255), utóda folytatta Zágrábban s 1272-től emlegetik az oklevelek a denarii banalest. Finomságuk octava combustio $^{7}/_{8}$ = 0·875. Mint a friesachiakból öt fertóra, úgy a bání dénárokból öt penzára számítottak 200 dénárt, egy fertóra vagy penzára pedig 40 dénárt. Egy bání dénárt két királyi dénárral vettek egyértékűnek. Főleg a Dráván túl és Erdélyben kedvelték a bániakat. I. Károly ez alapon verette új dénárait.

Színezüst tartalmuk alapján, 1:10 arányban, aranykorona-valuta *filléreiben* kifejezve Árpádkirályaink pénzei a következő fejlődést mutatják:

Obolus, Sz. Ist.—Sz. László 24	Kálmán—II. István.. 15—10	II. András..... 5, 14—22
kisobolus, I. Béla—Salamon 18	II. Béla—II. László.. 8—1	IV. Béla..... 21—16
dénár, Sz. László 36	II. Gyécsa—III. Béla 1—15	III. András ..... 13—11
	friesachi..... 37—30	bání (1255) ..... 30—24
		bécsi (1300)..... 17—13

Ami az *érmek leírását* illeti, a fejlődés kezdete bajor. A bajor obolus hátlapján *Regina civitas* felirat van 907—1009 közt, jelenti Regensburgot, mely aztán latinul Ratisbona lesz. Ennek megfelelően a Stephanus Rex feliratú érmek hátlapján *Regia civitas* van. István utódai e helyébe *Pannonia* feliratot verettek a nevök mögé. Salamon pénzein jelenik meg először a király képe: a koronás fej- vagy térdkép és a Pannonia terra. Mikor e felirat három vízszintes sorba van elosztva, ez kölni hatást árul el. A XI—XII. századi éremrajzok legnagyobb része három főtipusból vezethető le, s az egyes alfajok egy uralkodó idején többnyire csak egyszer

kerülnek elő, a következő királynál ujra. A három főtipus: 1. kereszt, karjaiban háromszög, álló és dőlt kereszt, kör, csillag, pontozott csillag, pont jegyekkel; 2. koronás fej- v. térdkép, 3. három kereszt változatai. A változatok azért szükségesek, hogy minden új kibocsájtású pénz szembetünően különbözzék az előzőktől s ezeket be kelljen váltani. A siglák a munkások jegyei, hogy ellenőrizhessék őket. — A *XII. század* érmei kezdetben a hátiraton utánozzák a Ladislaus Re-et, míg az előlapon sokszor hiányzik a kibocsátó király neve, s a jegyek közt megjelenik a félhold. A középső királyok pénzein ujak a *bizanci és izmaelita* arab motivumok, s hátlapjukról eltünt a régi kettős vonalkör és közte a hátirat. Harmadik tipus itt III. Béla bracteatája egyoldali verettel. IV. István kisérletet tett bizanci modorú *rézpénz*[1]) és arany trienseknek megfelelő *aranypénz* verésével. Olykor két külön éremfajt jellemző elő- és hátlap találkozik egy pénzen: ez a *hibrid* veret, ügyetlenségből vagy hamisításból. — A XIII. századi érmek *friesachi* jellemzője a két-három tornyos épületrajz, a vágott vagy kettőskeresztes királypaizs. Olykor a körirat hiányzik. Egyes éremfajokból dénárt és obolust is vertek s ezek verése ujra általános lett a dénárok mellett. Az éremképekről látjuk, hogy az esztergomi érsekek II. András idejében szintén verettek pénzt. A *bániak* veretése egy századon figyelhető meg (1255—1349). Jellemzője az előlap nyestje két csillag, majd korona és csillag közt; felírata: Moneta regis (v. ducis) pro Sclavonia. Hátlapján kettős kereszt, alsó szára két végén különböztető jelek v. betük, alatta szembenéző két koronás fej, felső szára két végében csillag v. félhold, melyek a nyesttel együtt Szlavonia címeréből valók. A kettős kereszt a király jegye IV. Bélától kezdve.

Kamara-haszon, kir. jövedelem, érsekségek.[2] Az állami pénzverés eredeti *célja* a nemes fémnek mint értékmérőnek súlybeli hitelesitése bélyeggel. Ez némi költséggel járt, melyet azok fizettek meg, akik hasznát vették, tehát *illetéket* adtak a pénzverő hivatalnak, a törvényszerüen kivert pénz egy kis százalékát. Egy mainzi rabbi a XI. század közepén irja, hogy Hágárországban (Magyarorsz.) közbenjárt a királynénál egy odavaló zsidó ezüstjének, száz fontnak pénzzé verése érdekében. A kincstár a saját ezüstjét úgy verl pénzzé,

[1] Némely dénárok finomsága miatt már II. Béla és II. Gyécsa idejében is lesülyedt a tiszta rézig. Hóman id. m. 256. l.

[2] Hóman id. m. 410—439. l.

hogy az alapsúlyból több pénzdarabot készít, mely tehát nem teljes tartalmú s a törvényes számú pénzdarab többletét visszatartja a pénzverés költségének fedezésére. Kezdetben csekély a haszon, később egyre nagyobb s az illetékből jövedelemforrás lett, közvetett vagy fogyasztási *adó, regale*. Hozzánk a cseh sógorság révén került át I. András és Salamon idejében a *kétévenkint* kötelező pénzbeváltás (cambium), hogy több legyen a haszon. II. Bélával kezdődött az *évenként* kötelező pénzváltás vagy pénzujítás, sőt II. András e jövedelemforrást *évente többször* is kiaknázta, mi ellen aztán ígéretet kellett tennie az aranybullában.

Az új pénz ideje hat hétig tartott, Szent Györgyig, ezalatt teljes értékű az új pénz, „*celebris est moneta*", utána már csökkent a negyedével, az új pénzbeváltásig a felével, azért a pénzváltók két régi dénárt vettek egy újért. Az ellenőrző kamara-tisztek *illetéke* egy pondus a márka után, vagyis $^1/_{48}$ márka, 2%, csekélység az előbbihez, a *100%-os kamarahaszonhoz* képest. Az 1189. évi keresztesek panaszkodnak a nagy károsodásért, hogy nálunk két kölni dénárért öt, két friesachiért négy, egy regensburgiért egy magyar dénárt adtak, pedig ez alig ért egy veronait. A kölni, friesachi, regensburgi, magyar és veronai dénár színezüst tartalma 1·35, 1·12, 0·75, 0·16[1], 0·008 gramm. Ez alapon a kincstári hasznot *250%-ra* tehetjük átlagosan III. Béla alatt, míg a bání dénárok korában ezt alig vehetjük 35%-nak. Mivel a keresztesek két magyar dénárt kaptak egy friesachiért s 200 friesachi vagy bání dénár tett nálunk egy márkát, azért feltehetjük, hogy III. Béla idejében *400 magyar dénárt számítottak egy márkára*. Mivel másrészt egy magyar márka közönséges ezüst súlya 186.7 gr., négy száz bracteata súlya 64.8 gr., tehát egy márkából 1152 könnyebb bracteata vagy dénár került ki s így a 400 dénárnyi márka kibocsájtásánál 752 dénár többlet volt a kincstári haszon, *188szor 200%*. Vagyis a lucrum camere régi pénzek beváltásánál 100, veretlen ezüstnél 200, külföldi pénzeknél 250%, míg a beváltó veszteséget 50, 66, 75%. Így megértheto, miért hódított nálunk a veretlen ezüstrúd s a külföldi friesachi és bécsi valuta oly könnyen.

Fülöp Ágost francia király testvére, Margit, Henrik angol trónörökös özvegye volt s mint ilyen négy angol- és

1 Az akkori bracteaták 0·162 és 0·209 gramm súlyúnak könnyebbek és nehezebbek.

franciaországi jövedelmeket élvezett az angol királytól, mikor III. Béla megkérette. Nagyon érthető, ha angol jövedelmeiről való lemondása előtt tudni akarta, hogy mennyi a magyar király jövedelme, ki aztán 2750 fontnyi évjáradékot biztosított neki. Ez alkalomra készült az a kimutatás, mely feltünteti Béla magyar, dalmát, horvát, rámai *király jövedelmét a főpapi tizedekkel együtt.* Angol királyi birtokokra vonatkozó jegyzékekkel együtt másolták le e magyar királyi jegyzéket oly angolországi 1500 körüli kéziratba, melyet Colbert 1680 előtt szerzett meg angol könyvtárból s őriztek meg máig a párisi Bibliothèque Nationaleban. Hogy itt *III. Béla* jövedelmeiről van szó, kitünik abból, hogy említi az erdőeli (német) vendégek adta jövedelmet, mely II. Bélának fia alatt kezdődik s hogy IV. Béla címe már négy királysággal többet sorolt volna föl (Serbia, Galicia, Lodomeria, Cumania). A jövedelemjegyzékből egyszersmind kitünik, hogy a kalocsai érsek már nem címzetes érsek, mint az I. esztergomi zsinat idején, száz évvel előbb, mikor minden magyar püspök, a kalocsai is az esztergomi érsek suffraganeusa, alárendeltje, hanem most már *a kalocsai érseknek is van négy suffraganeusa* s hogy a jaderai és a spalatoi érsekeknek tiz suffraganeusa van. A főpapi tizedek és királyi jövedelmek márkákban ezek:

1. esztergomi érseké uj pénzből	6000[1]
egri püspöké (egyéb tizedek?)	3000
veszprémi püspöké . .	1700
pécsi püspöké . . .	1500
győri püspöké . . .	1000
voáci (!) püspöké . .	700
nyitrai püspöké . .	300
összesen	14200
a többié	9900
a főpapok kir. tizedei	24100
Királyé az uj pénzből .	60000
út-, rév-, vásárvámból .	30000
sóból	16000
összesen a regálekből .	106000
földesúri jövedelem . .	60000
pénzbeli kir. jövedelem .	166000

2. kalocsai érseké, ki Bácson székel . . .	2500
csanádi (marosi) püspöké	2000
erdőeli püspöké . .	2000
zágrábi püspöké . .	1500
bihari—váradi püspöké	1000
összesen	9000
3. jaderai érseké . . .	500
spalatoi érseké . . .	400
72 várispántól $^2/_3$ jövedelem	25000
ajándék	10000
erdőeli vendégektől . .	15000
a szlavon hercegtől . .	10000
földesúri jövedelem . .	60000

[1] A két érsek 1211. évi egyessége szerint *a pénzverés jövedelmének tizede* az egész országban, a kalocsai érsek területén is az esztergomi érseket illeti. Knauz Monumenta I. 198. l.

ezeken kívül mindegyik ispán évenkint egyszer megvendégeli a királyt, a királyné és királyfiak ajándékokat kapnak ezüstben, vagy posztóban, selyemben, lovakban.

A föld népe teljesen ellátja a királyt élelemmel (a kir. udvarnokok liszttel, az összes kir. falvak szállásajándékokkal s rendkivüli élelemgyüjtéssel).

Ha a főpapok tizedei a királyi jövedelmekből 24.100 márkát tesznek, akkor az *összes kir. jövedelmek* 241.000 márkára rugnak, melyben 166.000 a készpénzjövedelem és a többi 75.000 márka a *terményjövedelem* értéke. Az egész kir. jövedelem értéke 45.000 kg. ezüst vagy tizedrésznyi arany, közel 15 millió korona, akkor, midőn a kir. tisztek és haderő költségei jórészt ezen kívül, a nekik átengedett kir. várföldek jövedelméből kerültek ki. S abban az időben ennyi ezüst vevőképessége sokkal nagyobb, mint ma. A magyar király jövedelme akkor körülbelül annyi, *mint az angol és a francia királyé.* Csak a bizanci császárét tehetjük nagyobbra, 658 millió frankra. A pénzverés regaleja tette a kir. jövedelmek negyedét. Az évente vert új pénz contingensa (c) III. Béla jövedelemjegyzéke irásakor valószinüleg 38.000 számítási márka (à 400 dénár, à 0·216 gr. $^{12}/_{16}$ finom ezüst), vagyis 2432 kg. szinezüst, mert

$\frac{c}{2}$ = 19.000 márka újpénzzel beváltottak 38.000 m. régi pénzt $\left(\frac{c}{2} : c = 1 : 2\right)$

$\frac{c}{2}$ = { 13.000 « « « 39.000 m. vezetlen ezüstöt (1 : 3)
{ 6.000 « « « 21.000 m. külföldi pénzt (1 : 3½)

c = 38.000 márka újpénzzel beváltottak 68.000 m. = c + 68.000 m. (1 : 2½)[1]

5. Világi nagybirtokok keletkezése, a szerviensek szabadságmozgalma.

1196—1235.

Áttekintés. A két szentkirály közt lefolyt negyven évben a nagy német szomszéd támogatta Péter, András és Salamon királyokat a nemzeti érzelmű kir. főtisztektől pártolt Aba, Béla és fiai ellen. A Kálmán után következett nyolcvan évben főleg a nagy görög rokon támogatja nem a királyokat, hanem a trónkövetelőket, mikor a kir. főtisztek törvényes urukat védik. A III. Béla után következő negyven évben már nincs külső beavatkozás, csak a pápai bekéltetés a király és öccse, majd ez és a fia közt, de erősen pártoskodnak

[1] A haszon 1 : 1½, VI. Eduárd angol királynál 1 : 7, U. ó. 458, 1

a királyi főtisztek. Főleg András iparkodik nagy birtokadományokkal lekötelezni párthíveit. Igy kezdődik főleg ez időben a *főtiszti családok öröklődő nagybirtoka és nemessége*, osztozkodással pedig e nemesség szétterjedése és lefokozása. András hercegnek e korszak kezdetén bizonyára párthíve Anonymus, mert Henrik király alatt már elvesztette kir. jegyzőségét. Mikor e volt jegyző vérszerződésbe beleviszi, hogy *amit* a honfoglaló herceg és hét főtisztje *közösen szereznek, azon osztoznak* s a herceg tanácsából és országa *tisztségeiből ivadékaik sem zárhatók ki:* akkor minden valószínűség szerint András herceg és fő párthíveinek elvét, az egész korszak megértető törekvését fejezi ki, mely nem kevesebb, mint az uralkodóház túlnyomó sok birtokából öröklődő világi nagybirtokok alakítása s ezek urainál a főtisztségek biztosítása.

Másrészt Anonymus szerint igen nagy a különbség a nemesek vagy kiváló nembeli főtiszti családok és a paraszti *szerviensek* között: azok a hercseggel esznek arany edényekből, ezek parasztokkal esznek ezüst edényekből a nagy áldomáson. E szerviensek szabados és szabad telepes vitézek, kik elparasztosodott várőr, polgár rokonaiktól megkülönböztetve résztvesznek a hadjáratokban. A *sok meddő galiciai hadjárat*tal kifárasztva, elkeserítve végre forradalmi mozgalmakba törnek ki a keresztes hadjárat alatt itthon és 1222-ben gyűléseket tartva követelik a nemes főtisztek elkergetését és birtokaik felosztását. Valóságos szocialista követelések ezek. Megbékítésükre adja ki II. András király az *aranybullát* és szabad hűbéreseknek ismeri el őket, fölszabadítva a nemes főtisztek, várispánok uradalmi hatósága alól. Igéreteket tesz e főtisztek elhatalmasodásának, zsarolásainak s a zsidó, izmaelita pénzügyi tisztviselők visszaéléseinek meggátlására, megbüntetésére, a szerviensek *évi gyűléseinek* ellenőrzése mellett. De negyedév múlva András király visszavonja az aranybullát, kilenc év múlva a főpapok közbenjárására módosítva újra kiadja, s akkor sem hajtja végre. Ezért egyházi interdictum sújtja. A szerviensek példájára a diáki rend, az árpási besenyők, az erdélyi németek is szabadságleveleket kérnek és kapnak s kezdődnek az *autonomiák*, meg a szabadosok úrbéri egyességei. Mindez még csak uradalmi s nem közjogi jellegű törekvés, még nem alkotmány, de csirája a szerviens szabadságlevél további kisérleteknek, melyekből kinő a rendi alkotmány az Árpádkor végén. Az au-

gol magnacharta s az albiak vallási szocialista küzdelme, valamint ennek orvossága, a IV. lateráni egyetemes zsinat reformációs jelszava, mely az előljárók és alattvalók krisztusi viszonyát akarja megújítani, mint *távoli okok* hatottak a magyar szerviensek és egyéb szabadosok mozgalmaira.

E korszak negyven éve III. Béla két fiának uralmát foglalja magában: *Henrik*ét, ki fiatalon kezdte és fejezte be erélyes uralkodását 21—29 éves korában (1196—1204) és II. *Andrásét*, ki a korszak négyötödét tölti ki 28—58 éves korában (1205—35), de már előzőleg is egy éven át uralkodott bátyja négy éves fia *III. László* helyett. Az elsőnek *jelleme* a szent korona felségének erélyes megóvására, emelésére való szenvedélyes törekvés. Ebben erős, sőt kíméletlen még főpappal szemben is, noha másrészt vallásos és nagylelkű, nemes hevületű. Öcesét a bőkezűség jellemzi egész a pazarlásig, gyönge eszköz nagyravágyó és rokonait pártoló első felesége kezében, vallásos és politikai tettekre könnyen fölhevül s hamar lelohad, embereihez azonban szívósan ragaszkodik, kivált Barc fia Miklóshoz, kit ötször emelt a nádori székbe.

Az Árpádok harciassága itt is bőven megnyilatkozik. Heinrik végleg megszerzi a *Szerbia* királya címet (rövid időre talán Bulgáriáét is). András sok meddő háborút visel *Galicia és Lodoméria* királyságáért, s csak a címét állandósítja minden utóda számára. Soká halogatott keresztes hadjáratát végre megvalósította, de csak gyönge jellemvonásait tette nyilvánvalóvá. A diplomaciában legfőbb a pápák befolyása, s híres volt Jakab palestrinai püspök pápai követsége.

Érdekes még e korszakban a *gyermek trónörökösök megkoronáztatására* való törekvés. Ezt I. András óta csak III. Béla újította föl császárleány eljegyzése végett. Különös nehézségekkel járt Heinrik kis fiának a megkoronázása, mit András hívei akadályozták s a legtekintélyesebb pápa közbelépése, engedélye és paranesa tett lehetővé. III. Ince, továbbfejlesztve a *koronázó eskűt* egyházi rösze mellett a *politikai* esküvel, melyben a király megígéri, hogy a királyság javait épségben megőrzi. II. András koronázásakor ez a világi eskü már kétségtelenül megvan. Az ő kis fiának koronázását már éppen a főemberek sürgetik s az apa kelletlenül teljesíti, mert eszközzé válik a királyi önkény korlátozására és közjót kereső párteelokra.

Új királycimek, testvérharc, gyermekkoronázás. Az első Asenidákat bolgárföldön egy év alatt meggyilkolták s helyökbe lép öcsük Kaloján (1197), ki Macedoniáig hódít. **Heinrik** magyar király mégis elég bátor arra, hogy betörjön Baranes, Nis vidékére, mert ezeket atyja csak nászajándékul adta Angelosz Izsák császárnak s mert a magyar király tiltakozásával a kúnok betörtek a Temesvidékre, hol Anonymus kún, bolgár, oláh lakosokat említ. Heinrik megtorló bolgár hadjárata után fölvette állítólag a *Bulgária királya* címet (1202), de az ezt említő oklevél valószinüleg hamis.[1]

Ugyanakkor felvette *Szerbia királya* címét is állandóan, minden utóda számára. Ott t. i. Nemanja nagyzsupán 1195-ben kolostorba lépett s viszálykodó fiai közül István ellen a magyar király az ifjabb Vulk szkutari zsupánt segítette a nagyzsupánságra, aztán beleegyezett, hogy a nagyzsupán királycímet és koronát kapjon a pápától mint katolikus a magyar király fennhatósága alatt. Ott valóban szükséges volt a pápai befolyás a terjedő bogomil eretnekek miatt. A 3. századi perzsa manicheusok dualizmusát felújították a 7. századi pauliciánusok, kiket a bizanci császárok a Balkánra internáltak. Államveszélyes eretnekségöket, mely megtámadta a családi életet s mindent, miben anyag van, ördöginek tartott, a 10. század közepén Bogomil bolgár pap elterjesztette a szerbeknél, dalmatáknál is, aztán tovább vitték a lombardok és a délfrancia albiak közé. Nevök katharoi, patareni, bugri (bulgari). III. Ince pápa figyelmeztette Heinrik magyar királyt, hogy Kulin *boszniai bán* segíti a patarénusokat. Heinrik megintette a bánt, ki kész volt a pápai követek vizsgálata, ítélete alá bocsájtani az ügyet. A pápa és a király a *kalocsai érseket* jelölték ki a patarénusok ellenőrzésére. Ez emelte az érsek önérzetét s nem engedte, hogy Jób esztergomi érsek az ő megyéjében áldást adjon, ellenben jogot tartott arra, hogy esztergomi egyházmegyei birtokain a kalocsai érsek palliumban misézhessen s érseki keresztet vitethessen maga előtt. Jób a pápához fordult, ki 1203-ban elismerte, hogy csak az *esztergomi érsek* koronázza a királyt, ő lássa el szentségekkel a kir. családot, bíráskodjék a kir. tisztek, prépostok, apátok fölött s őt illesse a kir. kamara évi jövedelméből a tized.

[1] Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvár, 1912. 16. l.

A velencelek 1202-ben keresztes hadsereggel elfoglalták *Zárát*. Mikor u. i. 40.000 keresztes Velencétől egy évre hajókat bérelt élelmezéssel, a kikötött 85.000 márkából 34.000-et nem birták kifizetni. Ennek fejében Dandolo dúge rávette őket, hogy segítsék meg Isztriát és dalmáciai ellenségei ellen. A pápai követ és a fővezér tilakozták s otthagyták a keresztteseket, kik mégis részt vettek Triesztt és Zára elfoglalásában. Ince pápa keserű szemrehányást írt, hogy „megtámadták Heinriket, a magyarok méltóságos királyát s testvérét, a nemes András herceg urat, kik maguk is keresztesek". Ezért kiközösíti a velenceieket, a keresztteseket pedig Zára elhagyására és kártérítésre kötelezi. A két évre letett és elzárt Izsák császár fia Elek 1202-ben az ősi igéretével és gazdag jutalommal rávészi a keresztteseket, noha a pápa ellenezte, hogy Zárából Konstantinápolyba menjenek és szerezzék vissza atyjának a trónt (1203). A keresztesek azonban maguknak foglalták el a fölfázadt keletrómai fővárost, mely Izsák hirtelen halála után fiát is megfojtotta, s csaknem hatvan évre megalapították ott a latin császárságot (1204—61).

Heinrik *egész belső uralmát* megrontották öccsének, András hercegnek a pártütései s ebben sok része volt az asszonyoknak. Konstancia nagy hatást gyakorolt Heinrikre aragon földről hozott hívelvel. Urának a *neve is aragon hatás alatt* kezdett Heinrik, Almerik, Emerik, Emerik alakot ölteni és közeledni a későbbi Emrech, Imrech, Imre, Imre névhez. András nagyravágyását meg a *merdai* Gertrud ingatta bátyja ellen, ki mindjárt kezdetben *Szlavonidt*[1] átengedte András hercegnek (1197). S ez ott független úrként járt-el, a maga nevében adományozgatott birtokokat, jogokat s friesachi mintára pénzt veretett. III. Ince pápa intí András, hogy az atyja után vállalt keresztes hadjáratot indítsa meg, mert különben kiközösíti s bátyja magtalan halála esetén öccse (Salamon?) lesz a trón örökose. Majd megrontó Heinrik királyt is (1199), noha „a világ összes országai közt különösen kedveli Magyarországot". Megintí azért, mert az olaszt elhurcoltatta Boleszló *régi püspökét* nem kisszemben, hogy András herceg számára egyháza kincstárában pénzt rejtegetett; emiatt

[1] Így nevezték el elszakadása a horvát-dalmát területet, melyet III. Béla 1181-ben visszafoglalt s 1199-ben átadott fiának, Heinriknek, az igazi Szlavonidval együtt. (Karácsonyi: Sz. László megkoldulja a régi Szlavonidt. Akad. Értek. Tört. 24. köt. 9. sz. 24. I. 1916.).

a kinestárt feltörette, dézsmáját lefoglalta, levélvivőjét vakítással fenyegette, ha el merné hagyni az országot. Viszont Andrást is tiszteletre, szeretetre intette a pápa bátyja, a király iránt és kiközösítésre, interdictumra hatalmazta föl a püspököket, ha András föllázad. Boleszló püspök bántása miatt a *testvérharc* mégis kitört, a somogyi Balatonnál Heinrik király győzött s András Lipót osztrák-stajer herceghez menekült, kinek határait aztán magyar csapatok dúlták. A pápa követe kibékítette a testvéreket s ezek mindketten fölveszik a keresztet, úgy egyezve meg, hogy távollétökben az osztrák herceg kormányozza országukat, s ha a király elhal, András lesz az örököse; addig is András visszakapja Szlavoniát, de egyházilag ez is a király főkegyurasága alatt marad. A szerb zavarok miatt késett a keresztes hadjárat.

Ince pápa fölszólítására Kaloján bolgár cár követei útján kifejezi készségét a vallási unióra és Heinrik magyar király, noha éppen hadat gyűjtött a bolgárok-kúnok betörésének megtorlására, az unio érdekében megengedte országán át a követek római útját. Sőt a pápa kedvéért sereget küldött IV. Ottó támogatására Sváb Fülöp ellen I. Ottokár cseh király[1] hadába. Ezalatt a bolgárok betörtek kúnokkal Szerbiába, megsértve itt a magyar király fennhatóságát (1203). András herceg is fegyverkezett. A pápa békére inti, Heinriket pedig arra, hogy adjon Andrásnak költséget a szentföldi hadjáratra. Az ország főemberei *sokan Andráshoz pártoltak*, mikor a király három éve született fia László megkoronázása ügyében a pápával tárgyalt. A két testvér hadserege már készen állott a harcra, mikor a király salvus conductus-szal, szabad jövést-menést biztosítva öccsének, ezt találkozásra hívta s aztán személyesen letartóztatva *kivezette kíséröi közül* és Varasdtól délkeletre *Kene várába* zárta.[2] A lázadók lábához borultak s kegyelmet nyertek.

Miután békét teremtett, Heinrik király kész volt

[1] A cseh herceg 1198-ban kapta meg végleg a királyi címet Sváb Fülöptől.

[2] A mai Kneginec területén, Tamás spalatoi esperes szerint Henrik király serege nagyrészétől elhagyatva, fegyvertelenül, pálcával átment András táborába s felkiáltva: „Hadd látom, ki meri fölemelni kezét a kir. nemzetség vére ontására!" annyira hatott a magyarokra, hogy utat nyitottak neki, s ő kezénél fogva öccsét kivezette táborából és Kene várba záratta. (V. ö. Mátyás Flórián: Akad. Értek. 19. k. 1. sz. 32. l.)

1204-ben keresztes hadjáratot vezetni. A pápa meghagyta Ugrin esztergomi érseknek, ki a Csákok nemából származott, hogy *koronázza meg a király kis fiát*, de a király *esküdjék meg*, mint ősei, hogy engedelmes lesz az apostoli szék iránt s az egyházak szabadságait tisztelni fogja. Henrik hálából új segítséget küldött Ottokárnak Fülöp ellen s kitüntetéssel fogadja Leo pápai legatust, ki koronát, zászlót visz Kaloján bolgár cárnak. De *Kevénél* hirtelen megállíttatja azzal, hogy a legatus idézze meg a bolgár cárt s adassék elégtételt az előző évi bolgár betörésért. A legatus nem akarta kockázlatni az uniót, mire a kevevári ispán 300 vitézzel letartóztatta a követet. Ez írt a pápának. Henrik igazoló iratot küldött s betegsége miatt kérte, hogy fiát a kalocsai érsekkel koronáztathassa meg, mert az esztergomi szék még üres volt. Augusztusban végbement a *koronázás*. A beteg király szándékát tette öccsét és fia gyámjává nevezte ki, a pilisi ciszterciták-nál letett *kincse* ⅓-át keresztes hadjáratra rendelte s a templomosok és ispotályosok segítségére, fiának pedig ⅓-at hagyta. Szeptember közepén meghalt. A legatust tovább bocsájtotta, s a pápa szemrehányó levele már nem találta életben.

Gyámság, királynéölés, halicsi és keresztes hadjáratok. II. András király hosszú 30 éves uralma második felében, a keresztes hadjárat után, 1204 jan. 19—máj. 1. közti időtől számította okleveleiben királysága éveit; első tizenkét évében a 1222 május—júniusában pedig 1205 máj. 7-től. III. László halálától. Kezdetben tehát elismerte a gyermekkoronázás törvényességét, utóbb azonban úgy megtagadta, miután már bátyja életében, a gyermekkoronázás előtt kivel szemben ő lett volna a király.[1] Henrik 1204 szeptemberében bekövetkezett halála után özvegye kis fiával, a szent koronával és a kincsekkel Ausztriába menekült. András herceg követelte a koronát és a kincseket. Az osztrák herceg is hadra készült, midőn László meghalt. A győri püspök hazahozta a kis király holttestét s eltemették Fehérvárott. Konstancia pedig hazament Aragoniába.

II. Andrást János esztergomi érsek megkoronázta a hazahozott szent koronával. Későbbi pápai levélből tudjuk, hogy András király ez alkalommal megesküdött királyságajogainak és koronája tiszteségének megőrzésére, s hogy ez

[1] Karácsonyi: Az aranybulla keletkezése és első napja. Akad. Ért. Tört. 18. köt. 7. sz. 4—20. l.

mit jelentett, kitünik abból, hogy a pápa följogosítja őt azon adományainak visszaszedésére, amelyeket a királyi méltósághoz tartozó örökségekből, várjavakból könnyelmüen, fölöslegesen osztogatott,[1] s ezzel koronázó esküjét megsértette. Pazar adományozásait már gyám korában megkezdette, mert III. Ince pápa ezért megintette, s valószinüleg ez adott alkalmat először *a koronázó eskü* egyházvédő része mellett a királyi javakat védő világi eskü keletkezésére. De azért András király adományleveleiben azt az elvet vallotta, hogy az adomány mértéke a mértékletlenség, a királyi erények közt legajánlatosabb a mérhetlen bőkezüség.

Bőven adott egyháziaknak is világi hívein kívül. Nevezetes egyházi adománya az, hogy a *toplicai ciszterciták*nak engedi át az egész Gora ispánságot (1205, Zágráb vm.). Itt épült az első gót-stilű egyház a magyar királyság területén. Majd kivette András király 1209-ben a szepesi várispán hatósága alól a Poprád folyó mellékét s odaadta felesége testvérének, Ekbert bambergi püspöknek, kit IV. Otto német király száműzött, mert nála ölte meg Wittelsbachi Otto Fülöp királyt. Két év mulva Ekbert hazament, s birtokát papja, Adolf kapta meg *szepesi prépostságul*. Ugyanekkor a *német lovagrend* megkapta a Barca folyó mellékét, hogy favárakat építsen a kúnok ellen s betelepítse a lakatlan földet, erdőségeket. Elsassban is híre volt, mily bőkezü Gertrud királyné a németek iránt. Másik testvére *Bertold* bambergi prépost kalocsai érsek, szlavon bán, majd erdélyi vajda lett (1207, 1209, 1211), közben elment Vicenzába tanulni s Ince pápa szemére hányta András királynak, hogy a mesterek mesterének ismertette el azt, ki tanítványok tanítványa sem lehetne. Bertold kalocsai és János esztergomi érsek 1211-ben egyezségre léptek, hogy a király második koronázását a kalocsai is végezhesse, az elsőt pedig akkor, ha nincs esztergomi, vagy ez nem akar koronázni; szentségkiszolgáltatás, bíráskodás a kir. tisztek fölött az illető megyés püspököt illesse, akinek területén van a kir. család vagy tisztje. A pápa e szerződést az esztergomi káptalan kérésére megsemmisitette s hangoztatta, hogy veszélyes volna, ha mindkét érsek koronázhatna. Mikor a négyéves *Erzsébet* királyleányt Hermann thüringiai landgraf megkérte és elvitte Wartburgba jegyesül fia Lajos számára, egész kincstárt kapott vele: ezüst bölcsőt és fürdőkádat, arany-ezüst ékszereket, edényeket, bársony, selyem,

[1] 1220 júl. Fejér Codex Dipl. III/I. 294. l. Pauler II. 93. jegyz.

bibor ruhákat, ezer márka ezüstöt (1211), s két év mulva megint 7000 ezüst márkát. A magyar urak egy része nagyon elégedetlen volt s már 1210-ben követet küldtek *Gyécsa herceg* fiaihoz görög földre, hogy foglalják el a magyar trónt. De a sebenicoi comes elfogta a követet levelestül. Három év mulva néhány főúr megölte a gyűlölt királynét, mikor a király halicsi hadjáratra indult.

A halicsi orosz trónért sok haszontalan hadjárat folyt. András király már trónralépése évében hadat vezet Halicsba, hogy trónra ültesse Román fiát *Danilót* (1205). Ez sikerült és a magyar királyi címbe *állandóan fölvette a „Galicia és Lodomeria királya" címet.* Alig távozott, a halicsiak utána kergették Danilót anyjával együtt. A trónra került két testvér ajándékokkal engesztelte a magyar királyt, de csakhamar *Románt* is hozzá űzte Vladimir. Magyar csapatok visszavitték (1206). Két év múlva Benedek *erdélyi* vajda, a szépséges aragon Totának, Konstancia udvarhölgyének a férje, András király részére foglalja el Halicsot, de föllázadnak ellene és kénytelen hazajönni. A magyarpárti bojárok üldöztetve *Danilót* kérik vissza s nagy magyar sereg elviszi (1211), beiktatják a bojárok s a két előbbi fejedelmet fölakasztják, aztán magukhoz ragadják a hatalmat és Daniló anyját bántják. András király megjelenik (1212), a főbünösöket megkinoztatja s egyet foglyul hoz. Ennek rokonai Misztiszláv pereszopnicai fejedelmet hívják meg s Daniló magyar földre menekül.

András király 1213 őszén újra megindítja seregét Halicsba. Lelesznél rémhírrel és a királyné teste egy részével érik utól. Elmondják, hogy szept. 28-án, mikor a királyné a kalocsai érsekkel és Lipót osztrák herceggel a pilisi erdőben sátorozott, rájuk tört Györe fia Pétör valkó—szerém—bácsi birtokos, volt királynéi udvarispán és Simon beregi birtokos, Bánk nádor veje, meg egy másik Simon, s *a királynét fölkoncolták*, míg vendégei elmenekültek, s a csatlósokból többen elestek. András király, miután neje egy részét a leleszi premontreiek monostorukban eltemették, hazatért. A pilisi ciszterciták eltemették a királyné másik részét. A kir. kuria főemberei a gyilkos Pétört káróba húzatták. Egy osztrák verses krónika 1268 után s a Képes-krónika azt mondják okul, hogy a királyné egyik filestvére kezére játszotta a *Bár nembeli Bánk bán* nejét, s a sértett férj maga ölte meg kardjával a királynét. Alberik krónikája meg egy *kétértelmű*

választ örzött meg, melyet János esztergomi érsek adott volna az összeesküvőknek s amelynek értelme az írásjelek kétféle elhelyezése szerint helyeslő vagy ellenző: „Reginam occidere nolite timere bonum est et si omnes consenserint ego solus non contradico.“ Az esemény mindenesetre nagy izgalmak eredménye és oka volt, s alkalmas mondai szinezésre. Titokzatosságát növeli az, hogy *Bánk nádor* és pozsonyi ispán 1213 végén csak pozsonyi ispán ugyan s e hivatalát is elveszti, de 1217-ben újra bán, 1221/2-ben kir. udvarbíró s fehérvári, majd bodrogi ispán; csak IV. Béla sújtja őt 1240-ben birtokai elfoglalásával az anyja megölésében való részesség miatt. Birtokai északon Sáros és Kishont vármegyékben feküdtek, három falu (Szinnye stb.), más három pedig vásárolt birtoka volt a szabolcsi Tiszánál (Lónya stb.). A Bár-Kalán nem birtokai Szekcső és Szer vidékén voltak, amiből tán az következik, hogy a Képes-krónika téved Bánk származása dolgában is.[1] *A merénylet oka inkább politikai* lehetett, a királyné nepotizmusa és a németpártoló, magyar javakat idegeneknek juttató befolyása, amihez egyes urak megsértése is járulhatott. A nemzeti párti urak vagyis nemesek egyike, Salamon bácsi ispán a merényletkor magához vette a hétéves trónörököst, *Bélát*, megbecsülte és pártja kivánta a megkoronázását. András király 1214-ben engedett a kívánságnak, vagy meg akarta e kívánság nyilt kitörését elozni, midőn fiát csakugyan *megkoronáztatta.*

Még ez évben a magyar sereg elfoglalja Haliesot, miután Daniló Leszkó lengyel herceghez ment és tőle Ladomérban kapott foglalt birtokot, s miután Leszkó három éves leányát feleségül ajánlotta II. András hatéves fiának *Kálmán*nak, hogy a két gyermek együtt vegye át Haliesot. A haliesi bojárok elismerik Kálmánt, készek egyesülni a pápával, csak görög szertartásuk maradjon meg, s adjon a pápa koronát és királyi címet az új kis fejedelemnek. Aba nembeli (Sixtus, Sikst) Sükösd lett a haliesi kormányzó a kis Kálmán mellett. De *Misztiszláv* novgorodi fejedelem 1215-ben elűzte Kálmánékat. A következő évben magyar sereg újra elfoglalta Haliesot s 1217-ben János esztergomi érsek megkoronázta *Kálmánt haliesi királlyá*, ki azonban csak két évig uralkodhatott.

András király két évvel Gertrud felkonczolása után

[1] Tóth B.: Mendemondák, 1896. Karácsonyi J.: A magy. nemzetségek. 1900. I. 139—157. l.

ujra nősült: elvette Henrik latin császár nőtestvérének és Courtenay Péter auxerrei-namuri grófnak, a francia király unokatestvérének leányát *Jolest*, hitbérul biztositva neki 8000 márka dénárt sö- s egyéb jövedelmekben. Ugyanezen évben a *IV. laterani egyetemes zsinat* elhatározta nagy *keresztes hadjárat* megindítását s e végből megajánlotta az egyházi jövedelmek $^{1}/_{20}$ részét, egyszersmind elrendelt négy évi fegyverszünetet a keresztények közt. A keresztes hadjárat indulására 1217 juniusa 1-ét tüzte ki. Brindisi kikötőjéből kellett indulni. A közbeeső évben III. Ince pápa meghalt, de utóda III. Honorius szintén buzgón sürgette a keresztes hadjáratot, a magyar király indulását is.

Miután Halicsban rendet teremtett, II. András király Magyarország *kormányzójává* rendelte János esztergomi érseket s Bertold kalocsai érsek elvitte a tizenegyéves Béla királyt a merániak krajnai Stettin-várába. András szárazföldön akarta vezetni kereszteshadát, mert úgy tudta, hogy elnyeri a latin császárságot.[1] De miután a pápa 1217 áprilisában ipát, Courtenay Pétert koronázta császárrá Rómában, András a tengeri útra határozta el magát. Követei *Velencébe* mentek s tíz hajót béreltek 3000 mázsa teherbírással ugyanannyi márkáért, de örökre lemondtak *Záráról* és oly *kereskedelmi szerződést* kötöttek, mely szabad járást biztosított a velencei és magyar állam alattvalóinak a két állam területén, csupán az áruk $^{1}/_{20}$-adát kellett vámul fizetni, sőt az arany-ezüst, drágakő, selyem és fűszer — éppen a velencei cikkek — vámmentesek lettek. 1217 szept. 8. után szállt András király serege hajókra *Spalatóban*, a hova már julius végén meg kellett érkezniök a velencei, anconai, zárai stb. bérelt hajóknak. De nem fért el rajtuk a sok nép 10.000 lovaggal. A világiakon kivül ott volt a győri és egri püspök, Oros pannonhalmi apát, Ugrin kir. kancellár. András király egyházi *kincseket* is szedett össze, hogy szükség esetén elzálogositsa őket: Gizla első királyné koronáját a veszprémi egyházból, egy drágaköves kelyhet Tihanyból, melyért utóbb 50 márkát fizetett kárpótlásul, stb. Ciprusnál csatlakozott

[1] Balduin latin császárt már második évben fogivul ejtette Kalojan bolgár cár Drinápolyban. A fogoly meghalt s utóda *Henrik császár* (1206—16) kéj nagy győzelemmel kiszorította a bolgárokat Macedoniából, Traciából. A magy. király elfoglalta *Belgrádot* és *Barancsot*. *Szerbia* elszakadt és koronát kapott a pápától, de hat év mulva már Szent Száva ipeki patriárka koronázta meg hatyjai, Nemanjics Istvánt (1222).

ennek francia királya, október közepén Accon kikötőjénél a harmadik király, a jeruzsálemi, kivel megérkezett a jeruzsálemi patriarka a Szentkereszt egy darabjával. Haditervök az, hogy elfoglalják a Nilus keleti torkolatánál Damiettet. De az egyiptomi szultán megelőzte őket és Jeruzsálemtől északnyugatra ütött tábort. November elején András király az egész keresztes sereget a *Tibáriás tava körül* vezeti roppant hőségben és csata nélkül pusztítanak, pusztulnak a keresztesek, foglyokat ejtenek és sok beteggel térnek vissza Acconba. November végén új kirándulást tesznek András király nélkül, ostromolják *Tábor hegyén* a 600 m. magasságban fekvő 77 tornyú várat, de egy hét mulva ott hagyják s visszatérnek Acconba; a szerecsenek aztán maguk rombolják le a várat. *Tripoliszban* András király évi 500 márka ezüstöt biztosít a jeruzsálem istápolyosoknak a szalacsi sóból s nekik adja a baboti vám jövedelmeit és Csurgónál a kir. gulyások földét a Dráváig; egyszersmind kiveszi népeiket az ispánok, bírák hatósága alól s lemond a szabad dénárokról vagy nehezékekről, a megszállás s egyéb oly közszolgáltatások behajtásától (publicorum vectigalium exactio), amelyek Magyarországon esetleg fölmerülhetnek.[1] Egy magyar csapat a Jordán forrásainál hegyek közé csalva elpusztult. Fagy, vihar, felhőszakadások is kedvetlenítették a magyar királyt. Rossz híreket hallott hazulról, pénze elfogyott és 140 márkán eladta Gizla koronáját. Végül ereklyéket gyüjtve — egy darabot Áron vesszejéből, egy vedret a kánai menyegzőből, Szent István és Margit fejét stb. — 1218 január elején *hazaindult* András király a ciprusi királlyal alig három havi meddő kisérletezés után. Pedig a sziriai mohamedánok féltek a magyar királytól s azért váraikba zárkóztak. Hallhattak a magyar király hatalmáról az aleppói magyar izmaelita tanulóktól, kiket Jakut író említ ez időtájban. De meddő volt a magyar harcosok megjelenése azért, mert könnyü csapataik nem voltak, csak páncélosaik, kik a nagy hőséget kevésbbé birták ki. Éppen ez időben kezdődnek az első magyar címerek a lovagi paizsokon és főtiszti pecséteken.[2] A jeruzsálemi

[1] Fejér: Cod. Dipl. III/I. 241. l.

[2] A Csák, Miskóc, Keán nembeli főtisztek pecsétein 1217., 1222., 1224-ben. Később kezdődnek a Hahold, Gutkeled és Rátold *nembelieik címeres pecsétei* (1235/6); egy nemzedékkel utóbb a Kemény, Vaja és Héder nembelieké (1268., 1272/3), a Pok, Aba, Győr, Péc, Ákos és Hontpázmán nemé (1280/6., 1295/9). Erdélyi: Magy. művelődéstört. II. 363. l.

pátriarka kiközösítette a keresztes hadjárat meghiusított, de András király a pápához írt levelében mentette magát a rossz hírekkel, mert jövedelmeit a zavargók tizenöt évre tönkretették, s vigasztalta a pápát azzal, hogy sokat használt az egyháznak hazatérő útján elért sikereivel: *Ciliciában* eljegyezte András nevű fiának Leo örmény király leányát; az *ikoniumi szultán* kész a keresztséget fölvenni, ha a magyar király legalább unokahugaiból ád neki feleséget; Laszkarisz Theodor *niccai császár*, Joles királyné sógora, mindjárt oda is adta leányát Béla ifjabb király számára feleségül; II. Asen János *bolgár cár* pedig Tirnovoban eljegyezte a tizenhároméves Mária magyar királyleányt. Odáig mentek királyuk elé a magyar követek, kik elmondták, hogy a lázongók *kiűzték az országból János érseket*. András király az év végére hazaérve adományokkal vigasztalta meg az érseket, Poncius templarius mesternek pedig, a horvát-dalmát helytartónak, mert pénzt adott a királynénak és királynak, birtokul adományozta Geeske-ispánságot.

Megint rossz hír jött Halicsból. Misztiszláv Danilóval, ki veje volt, és a kúnok kánjával, kinek leányát birta feleségül, Halicsban elfogta Kálmánt és Szalomét, a 11—7 éves gyermekpárt sok magyarral (1219), aztán felajánlotta kis leányát feleségul a magyar király tízéves fiának *Andrásnak* Halics trónjával (1221). Igy a foglyok kiszabadultak, de a pápa helytelenítette az előbbi kis király jogának sértését. Mivel András herceg csak Przemiszlt kapta meg, a halicsi bojárok kívánságára András király 1226 végén sereget vezetett hozzájuk. Misztiszláv győzött, de a bojárok kedvéért engedett és András hercegnek adta egész Galiciát. *Daniló* 1229-ben elfoglalta tőle és Andrást foglyul ejtve hazaküldte. Még azon évben megjelenik Béla, de seregét az őszi eső, sár megbénította. Végül András királynak sikerült győzelemmel visszaültetni *András* herceget a halicsi trónra (1231—4), melyen három év múlva meghalt. Aztán szívesen fogadták ott *Danilót*.

Szerviensek szabadságmozgalmai. Megbotránykozott az ország azon, hogy András király a tizenhatéves Béla királyt feleségétől Laszkarisz Márlától, kit két éve vett el és a veszprémi püspök királynévá koronázott, elválasztotta 1222-ben azért, mert Ipja Courtenay Péter Laszkarisz Theodor foglyaként halt meg. A fogolynak fia Róbert keresztül utazott Magyarországon, hogy átvegye a latin császárságot s

András és Béla elkisérték Konstantinápolyba. Ekkor tartotta meg menyegzőjét II. Asen János bolgár cár András király leányával. A *válás után* Béla megkapta atyjától egész *Szlavoniát*, de a pápa paranesára visszavette feleségét és Ausztriába menekült (1223). A köv. évben pápai közbenjárásra András király visszafogadta fiát s újra átadta neki Szlavoniát, hol Béla udvart tartott kancellárral (Mátyás zágr. prépost), tárnok-, pohárnok- stb. mesterrel.

Már 1220-ban rászánta magát András király, hogy pazar *adományait visszaszedi*, mert némely ispánjai, főleg az udvarbeliek feltünően meggazdagodtak, mások meg elszegényedtek a kir. kinestárral együtt. Érezte a király, hogy megszegte koronázó esküjét, mely szerint királysága javait, jogait s koronája tisztességét megőrzi. Ez alapon III. Honorius pápa fölhatalmazta őt, hogy az esküjével ellenkező adományokat visszavehesse. Öt év múlva újra megadta a pápa e jogot a királynak és fiának, hogy elegendő ok nélkül adományozott kir. örökségeket szedjék vissza (1225, perpetuitates 1228). Ezután királyi biztosok mentek ki, három-négy egy megyébe vagy vidékre, hogy megvizsgálják az adományok okleveleit, tanuit, a várnépek s udvarnokok vádjait, panaszait. Az utóbbiak sokszor szabad telepeseket is maguk közé tartozókként vádoltak. A birák, ispánok esküvel vagy tüzesvasítélettel tisztáztatták a vádlottat vagy alperest s ezt pristaldussal, poroszlóval elküldték a budai vagy váradi káptalan elé. Az utóbbi helyre Nógrádtól Bácsig és Kolozsvárig terjedő távoli helyekről is jelentek meg vádlottak, felek Szent László sírjánál. A tüzes vas vitele előtt három napig böjtölt az igazabb fél embere bekötött kézzel, hogy ezt ne edzhesse az égés ellen, a próba napján meggyónt, áldozott, aztán vitte egy darabon a megszentelt tüzes vasat, kezét újra bekötözték s lepecsételték. Ha három nap múlva tiszta volt a keze az égéstől, akkor ez a fél megnyerte a pert. A vádlók sokszor megelőzték az istenítéletet, esküt s inkább elismerték tévedésöket és büntetést szenvedtek, hogysem az istenítélet ellenök döljön el. Mert sokszor tiszta maradt a tüzesvas-vivő kéz minden sebtől, rozsdától. Ily esetekről tanuskodik és sok becses társadalomtörténeti fölvilágosítást nyújt a *Váradi Regestrum*,[1] 389 oklevél bő kivonata 1208—35-ből,

[1] Karácsonyi és Borovszky adták ki 1903-ban a váradi káptalan költségén „*Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom*" cimmel az 1550. évi Fráter György-féle kiadás másával.

amikor Pannonhalma, Bakonybél és Tihany csak 70, 4, 4 oklevelet mutathatnak föl a pápai bullákon kívül.

Sokszor peres az emberi szabadság, a szabadosok közé telepedett szabadok állapota és sok szolga vitatja a maga szabad voltát. Mikor Oros pannonhalmi apát a király keresztes hadjáratán volt, egyik somogy-zselici erdei faluja, gyisznóóv lakói megtagadták Szent László adományából eredő kötelességeik teljesítését. Az apát a király elé vitte panaszát, a király pedig poroszlójával Bare fia Miklós nádor elé kísértette a vádlottakat. Ezek térdreborulva ismerték el szolgavoltukat, kegyelmet kaptak, csak megpörkölték bélyeggel az orrukat (1218).[1] Ilyféle szabadságmozgalom több is történhetett, mikor végre kitört a királyi *szervienseck forradalma:* 1222 májusa s novembere elején *„roppant sokaság"* gyült egybe s azt követelte, hogy a király *kergesse ki az országból a nobilisokat*, az urakat, *fossza meg hivatalaiktól s ossza ki a nép közt javaikat.* Ezt írja a pápa dec. közepén az egri püspöknek és két cistercita apátnak királyi panaszra, elrendelve az ügy megvizsgálását és elbírálását, orvoslását.[2] Valóságos szocialista követelések ezek, beleillők éppen a szocialista harcos albyak korába, akiket ugyanekkor keletkező két koldulórend, a domonkosok és ferencesek igyekeztek megszelidíteni. A magyar királyi *szervienseck* nem egyebek, mint kir. várföldeken élő szabados és szabad telepes vitézek, kiket a haszontalan galiciai hadjáratok elkeserítettek, míg idehaza egyes főtisztek elhatalmasodtak, a népet elnyomták, zsarolták s a királyt is károsították jövedelmeiben, főleg az idegenek és az izmaelita, zsidó pénzügyi tisztek. Gyülölték Bare fia Miklós nádor egész kormányát, mely a keresztes hadjárat óta még a király uralkodása éveit is meghamisította, 1204 májusa előtti időtől, tehát Heinrik király halála előtti hónapoktól számította.[3] A szervients gyülések szóvivői elégedetlen *nobilisok*, sértett, mellőzött, udvari főtisztek gazdagitásával elszegényített ispánok, kik szemébe mondták András királynak, hogy ő és elődei haragból, rossz tanácsosokra hallgatva és kapzsiságból megnyirbálták a

[1] Erdélyi L.: Egyházi földesúr és szolgái a középkorban. 26. l. 1907. Budapest, Sz. István-Társulat.

[2] Erdélyi L.: Az aranybulla társadalma. (Fejérpataky „Emlékkönyv" 1917. 82—108. l.)

[3] Karácsonyi J.: Az aranybulla keletkezése. Akad. Értek. Tört. 18. köt. 7. sz. 4—20 l. 1899.

nobilisok, *várjóbágyok és szerviensek Szent István adta szabadságait.* Keserü szemrehányásokkal sértették a királyi tisztességet, melyet éppen nekik kellett volna óvniok. Mindazonáltal enged a király a sok ostromnak és visszaadja a Szent Király adta szabadságokat s egyebeket is rendel a királyság állapotának üdvös *reformálására.* E bevezetésben megesendül a lateráni zsinat hét év óta hangzó reform-jelszava, amióta eljutott ide az angol *magna-charta* kierőszakolásának a híre is. Ott a király beleegyezett, hogy négy báró terjessze a panaszokat a király vagy főbírája elé, ki negyven nap alatt tartozik az ügyeket elintézni, mert különben a huszonöt báróból álló választmány köteles mindenkit (lovagokat, polgárokat is) hadba hívni s a királyt birtokainak lefoglalásával, de személye és családja kímélésével, kényszeríteni az igaztalanság jóvátételére. Mindenki esküvel kötelezi magát a huszonötös választmány iránti engedelmességre.[1] E garancia s a többi sok cikkely fejlett hűbériséget mutat. A magyar szerviensek mozgalmára ezek csak nagy általánosságban hatottak: itt a főtörekvés éppen a nagyhűbéresség kialakulása ellen irányul. Az *aragon iustizia* nevü főbírónak az a joga, hogy ítéletet mondhatott a király és bárók, lovagok (infanzones) közt fölmerült sérelmek dolgában, negyvenhárom évvel későbbi a magyar *aranybullánál.*

Ez az 1222 máj. 1—7 közt aranypecséttel kiadott magyar királyi szabadságlevél nem közjogi, hanem földesúri eredetü, főleg a szerviensek szabad állapotát biztosítja. Ezek javára szólnak a következő cikkelyek: a hadjáraton elesett szerviens fia jutalmat kapjon; külföldi hadjáratra a szerviensek csak a király költségén tartoznak őt elkisérni, míg a betörő ellenséget a saját költségükön űzik ki *(katonai* cikkelyek 10/b, 1); collectát, szabad-telepes dénárokat, szállást nem kötelesek adni a királynak sem; egyházaik népei sem, még kevésbbé tartoznak szállást adni a király (szabados) lovászainak, ebeseinek, sólymárainak, legelőt adni erdeikben a király gyisznainak s tizedet szállítani a király lovainak, hanem (ezen úrbéres terhektől fölmentve szabad birtokosokként, hűbéresnél szabadabban) rendelkezhessenek birtokukról, úgy, hogy fiuk nemlétében, a leánynegyedet kivéve, bárkit örökösükké tehetnek, ha pedig nem maradt végrendeletük, akkor rokonaik legyenek az örökösök *(úrbéri* mentességek

[1] Jánosi Ferenc: Alkotmányok gyüjteménye. I. köt. 24—25. l. 1867.
[2] Erdélyi id. m. 90. l.

3, 15, 22, 21, 4); a szerviensek szabadok legyenek a várispán biráskodásától, kivéve a dézsmákat és újpénzeket, s még inkább szabadok legyenek a vár udvarispánjának biráskodásától, ki csak a vár népeit, míg a kir. billogosok csak a tolvajokat és gonosztevőket ítélik meg a várispán lábánál, ellenőrzése mellett, oly megszorítással, hogy a nép közös esküje alapján senkit sem lehet tolvajnak nyilvánítani s elítélni, s hogy özvegy ne veszítse el hitbérét (lopásért stb.) kivégzett vagy bajvívásban elesett férje miatt; a szerviensek személyét és vagyonát még a király se bántsa rendes ítélet előtt, hatalmas ember kedvéért, s akkor se, ha licenciával átmennek királytól a fiához, egyik fiától a másikhoz, kivéve, ha per közben akarnának átmenni; szabadon összegyülhessenek a fehérvári Sz. István ünnepre s előadhassák panaszaikat a királynak vagy akadályozása esetén a nádorának (*bírói* cikkelyek: 5, 6, 12; 2, 18, 1.)

A *várjóbágyok* a várak szerviensеinek tisztjei s ezek ivadékai (tehát őket is megilletik a szerviensi szabadságok); részökre külön csak azt igéri a király, hogy megtartja őket Sz. István adta szabadságukban, s hogy a hadban elesett tiszt fia vagy fitestvére hasonló tisztséget nyer (19a, 10a). A *vendégek* eredeti szabadságát is megőrzi a király (19b), kikre itt azért gondol, mert szerviensek között is vannak ilyenek.

A közbenjáró, szerviens-védő *nobilisok javára* igéri a király, hogy főbenjáró, jószágvesztő pereiket a nádor nem fejezheti be az ő tudta nélkül s a nobilisok a főpapokkal és jóbágyurakkal ellenállhatnak a kormány törvénytelenségeinek; mit kiegészít az, hogy a kir. udvarispán a saját birtokára nem idézhet meg senkit, csak a kir. kuriában biráskodhatik mindenkin s ezt másutt is befejezheti; s hogy igaz szolgálattal szerzett birtokot nem lehet visszavenni (8, 31; 9, 17.). A szervienseket is elnyomó *nobilisok, főtisztek ellen* kieszközölték, hogy idegen nobilisok ne nyerjenek méltóságot az ország tanácsa (kir. tanács) nélkül és külföldön maradók ne kapjanak itt földet, mert kiviszik a gazdagságot, s izmaeliták, zsidók ne kapjanak kamarai ispánságokat (idegen nobilisok ellen 11, 26, 24.); senki se kapjon örök birtokul egész ispánságokat vagy egyszerre két méltóságot a nádoron, bánon s a kir. és kir.-néi udvarispánon kívül; hatalmas ne védjen rendesen elitéltet, jóbágyurak megszállásaikkal ne fosszák ki a szegényeket, az ispánoknak hivatalvesztés terhe alatt tilos váruk népeit zsarolni s a királyt illető két részt

a várjövedelmekből: csebrekből, vámokból, ökrökből stb. megrövidíteni (16, 30, 28; 13, 14, 29.) *Kamarai tisztek törekvései ellen* igéri a király, hogy nem tartja sóit az ország közepén (az egyházi stb. sójövedelmek kárára); hanem csak Szalacson és Szegeden s a végeken, hogy a tizedeket nem kell ezüsttel megváltani (újpénzzel, kincstári nyereséggel), hogy az ujpénz húsvéttól húsvétig egész éven át érvényben maradjon s oly jó legyen, mint Béla királyé; a nyesteket Kálmán rendelete szerint fizessék (25, 20, 23, 27.)

Kifejezetten *szervicnsek* javára szól 11 cikkely; *jóbágyok* javára egy az előbbiek közt s külön még 1 cikkely, közösen a vendégekkel; *nobilisok* javára szól kifejezetten 2 cikkely, ellenök pedig 9; mindez összesen huszonhárom cikkely. A többi nyolc cikkelyből 4 kiegészíti a bírói cikkelyeket a népnek tolvajnevező közesküjéről s az özvegy hitbéréről, másrészt a kir. udvarispán bíráskodásáról s az igaz szolgálattal szerzett birtokokról; 4 cikkely pedig a nobilis tiszti cikkelyeket egészíti, ki kincstárellenes célzattal.

Az aranybullát nem a magyar nemzet vagy a nemesség vívta ki, hanem a szerviensek, a kir. várföldek haszonélvezői, szabados és telepes vitézek; nem a nobilisok javára, hanem inkább ellenök. A szabadságvédő ellenállás jogát a köznemesség nem kaphatta meg, mert ez csak félszázaddal utóbb alakult ki, hanem csak a főpapok és jóbágyurak s nobilisok, kiket csakhamar báróknak címeznek az aranybulla új kiadásában, tehát itt leghasonlóbb a magnacharta. A nádor nem bizalmi embere a nemzetnek s nem független alkotmányőr vagyis befolyásolhatlan bíró a király és nemzet közt, hanem első a vétkes kir. főtisztek közt, ki első sorban köteles óvakodni a visszaélésektől, a királytól bármikor letehető és meg is bukik társaival együtt az aranybulla kiadásakor, melynek végén nádor, tárnok- stb. mester, világi főtisztek nincsenek felsorolva, csak a főpapok. Még új nádor és kormány sincs. Az aranybulla nem közjogi alkotmánylevél, hanem magánjogi, *földesúri jellegű* szabaditólevél, melyet András király negyedév múlva megbánt és visszavont, mert várföldjeit nem akarta elveszteni s vitézeit, éppen a lovagokat, nehéz fegyverzetűeket kiboesájtani földesúri hatalma alól. Az aranybulla *hét példánya* — melyből négy itthon maradt volna a királynál, nádornál s a két érseki káptalannál, három pedig külföldre volt szánva, a pápához s a templariusok és ispotályosok központjához — való-

szinüleg nem készült el.[1] Mert az aranybullát kiszközlő *Vejte fia Tivadar nádor*, Pósa, Ipót stb. kormánya, mely megbuktatta Barc fia Miklós nádort, Bánkot, Gyulát stb., július vége felé már kénytelen átengedni helyét megint *Barc fia Miklós* nádornak s társainak, ezeket pedig novemberben *Gyula* nádor, Salamon, Batiz stb. követték a kormányon.

Ez a Gyula nádor, soproni ispán még 1222-ben érdekes szabadságlevelet adott a Sopron vármegye keleti szelén lakó *árpási besenyőknek*. Ezek panaszkodtak ispánjuk ellen, hogy régi szabadságukat megnyirbálta. Lukács ispán, ki a nádornak mint soproni ispánnak kinevezettje, a nádortól mindkét fél megelégedésére megbízott poki Márton bíró előtt azt vallotta, hogy mindenben a besenyők jobágyának (szárnagyának) bemondása szerint hajtotta be tartozásukat. Mika jóbágy nem tudott védekezni, azért a bíró megfosztotta őt mint a szabadság megrontóját vagyonától és a jóbágyi tisztől ugy, hogy ezt még ivadékai se nyerhessék el. A besenyők kérésére a nádor és soproni ispán oklevélbe foglalta szabadságukat: 1. minden harmadik év elmúltával ispánjuknak tisztújítás címén (pro novitate) fizetnek hat penzányi mantovai dénárt két lótól; 2. akik nem mehettek hadjáratba, fizetnek minden lótól hat pénzát; 3. az ispánnak minden megújítás után egy szállás jár az egész falutól, s csak egy jóbágy járjon előtte, hogy megmutassa jogait; 4. az udvarispán évente többször járjon körül és ítéljen, de ne szálljon oly jóbágyukra, ki személyesen mehet hadba.[2]

Ugyanazon évben II. András király a *diáki rendnek*, melynek tagjai tonzurával az Úr osztályrészesei lettek: az ördögüzőknek, gyertyásoknak, diakonusoknak, papoknak megadja azt a szabadságot, hogy 1. világi ember egyházit lopás vagy földek dolgában stb. nem állíthat világi bíró elé, hanem csak egyházi bíró elé, valamint világi bírót egyházi ember csak világi bíróság előtt perelhet, 2. tonzurás ember ment minden adózástól és megszállástól, tehát se a szabad dénárok vagy nehezékek vagy fiscusi földbér szedőt, se a kir. jóbágyurak ne követelhessék tőle a pénzt, szállás-ajándékokat; 3. kir. udvarnok szolgákból és civilisekből vagy bármely szolganemből senkit se bocsássanak a prelátusok tonzurához; 4. akiket hozzábocsájtottak (vagyis fölvettek a

[1] Csak hiteles átirata maradt a primási levéltárban 1818-ból hitelesítve a kalocsai érsek, nyitrai és még egy püspök pecsétjével.

[2] Fejér III/I. 362—4. l.

diáki rendbe), azokat tiltsák el egyházi büntetésekkel a nyereségért vagy nagyravágyásból űzött lealacsonyító foglalkozásoktól.[1]

A pannonhalmi apátság *udvarnokai* valószinűleg négy év múlva kérték a királytól „Szent István" szabta kötelességeik reformálását, helyreállítását. A király Bare fia Miklós nádort küldte ki s ez a panaszosok és a monostori előljárók meghallgatása után az udvarnokok 300 házának kötelességeit enyhítésekkel a következőleg állapította meg: 1. egy-egy udvarnokház évente küld a monostorba egy embert egy hónapra fogattal, hogy ott fuvarozzon fát, (tűzfa = tyzfa, tuzfa), lisztet a monostor malmából, vagy ott őröljön, vagy a földjén szántson (ezt a közös szántást enő-nek nevezték, 1240-ben megszüntették), kertjében dolgozzon, udvarában fát, vizet hordjon a konyhára, javítsa a kemencét; évente három napig részt vesz minden udvarnokház egy embere a szénakaszálásban, gyűjtésben és hordásban; az egész évi robot tehát 33 nap;[2] 2. a terményadó az uraság számára egy udvarnokháztól közel 7 akó liszt és zab együttvéve, tehát egy udvarnokházhoz tartozó 30 kis hold termésének, ha egy harmadrész ugaron maradt, alig $^1/_{20}$ része;[3] 3. ajándékul ad mindegyik udvarnokház évente 12 tojást, három ház egy tyúkot, 6 ház egy libát, 10 ház egy kalácsot, 25 ház (egy falu) egy bárányt s egy vizaláló készítéséhez szükséges fonalat és kenyeret. Az ajándékokat három ünnepre küldték a monostori uraságnak, t. i. Szent Mártonra, a karácsonyi ünnepkört befejező húshagyóra és husvétra.[4] A szolgálatokat és szolgáltatásokat egy-egy hónapos csoport, 25 ház, körülbelül egy udvarnokfalu együtt teljesítette. Az összes udvarnokok félévig látták el az uraságot, monostort búza- és rozsliszttel, lovait zabbal a megszabott mennyiségben. A háromféle teher udvari szolgálat, terményszolgáltatás, ajándék jóval kisebb, mint Nagy Lajos, Verbőczy és Mária Terézia korában az úrbériség megszüntéig. Az udvarnokok mellett a *többi szabadós* osztályokról a nádori szabályzat csak mel-

[1] Endlicher, Monumenta Arpadiana 417—8. l.

[2] 1514-ik évi törvény és Mária Terézia urbariuma szerint egy-egy jobbágytelek 52 napot szolgál évente.

[3] Nagy Lajos óta minden jobbágyház $^1/_{10}$-et adott terméséből a földesúrnak (1351—6. törv. *nona* pars frugum az egyházi tized után).

[4] Tojást mindegyik ünnepre, tyúkot, libát Sz. Mártonra és húshagyóra, bárányt husvétra. Az ajándékok összege 3600 tojás, 96 tyúk, 48 lúd, 12 bárány, Sz. Mártonra 30 kalácskenyér.

lékesen szól: hogy míg az udvarnokok a lisztet és kenyeret, addig a többi szolganép, a szücs, timár, kovács stb. a bort szállítják az uraság utazásán s a szüretkor Somogyból; hogy a háromnapos szénatakarításban a többiek is résztvesznek, míg a kovácsok e helyett elküldenek maguk közül egyet Vasvárba, hogy ott kiválogassa a monostornak szükséges vasat, de nem tartozik azt elszállítani; végül hogy minden falu közösen ad Sz. Mártonkor egy harmadfű tulkot s minden háztól egy vödör zabot és egy vödör házi sört. A pannonhalmi apátság udvarnokaiéhoz hasonló volt a királyi s más földesúri udvarnokok kötelessége is, mert egyik a másikra hivatkozva követelte terheinek enyhítését. Az udvarnokok és a tisztikatonai eredetű jóbágyok tették az apátság és minden földesúr szolganépeinek (serviciales, condicionarii) nagyobb részét[1] s mikor egy század mulva az összes szabad telepesek és szabados szolgák jóbágy néven egybeolvadtak szabadon költöző bérlőkké, akkor az új jóbágyok közös terhe az udvarnokok régi terhe lett, megtoldva a szabad telepesek censusával, a későbbi egy forintra nőtt irtásbérrel vagy földbérrel, mely az egy-egy házhoz tartozó földek készpénz terhe volt, s a Kálmán-kori nyole „szabad dénárból" fejlődött tizannyira. A szabadságmozgalmak tehát éppen nem a legterhesebb viszonyok miatt kezdődtek meg.

A szabadságmozgalmak megragadták közben 1224-ben az *Erdély* déli részén hetven éve letelepített németeket is, kik most zárt területet nyertek *autonomiával*. II. András királynak elpanaszolták, hogy el vannak nyomva a hatalmasoktól s egészen kiestek azon szabadságból, amellyel a király nagyatyja, II. Gyécsa meghívta őket; oly szegénységre jutottak, hogy nem bírják teljesíteni szolgálatukat a király iránt. András király tehát visszaadja régi szabadságukat ekképpen: 1. az egész nép Várostól Baráltig a székelyek földjével, Sebös és Daróc földdel egy nép legyen egy bíró alatt és szünjön meg ott minden ispánság a cibinin kívül; a cibini ispán senkit se iktasson be a mondott ispánságokban, csak köztük lakót, kit a nép választ (tisztviselővé) s pénzzel

[1] Jóbágy 498, udvarnok és vele legegyenlőbb szolgáló kanásznép 300 és 300, lovas szolga, fuvarosok és szélműveseik 183 és 184 házban, szántók és halászok 168 és 115 házban, más bányászokat vártaly iparosai stb. az összes 2315 ház ¼ részében. Erdélyi Tyvaszi földesúr és szolgái a középkorban 15—16. l. A pannonhalmi 1237. évi népösszeírás fentebbi adatainhoz hasonló arányokat tüntet fel s Thoroczy 1211. évi népösszeírás is.

senki se szerezhessen (tisztséget); 3. a király jóbágyai (főtisztjei) se merjenek ott falut vagy birtokot kérni; 4. egy legyen a pecsét, melyet a király és mágnásai nyilván megismernek s e nép fölött csak a király vagy a tőle kinevezett cibini ispán bíráskodjék, ki csak rendes bírságot róhat ki, csak bennlakó tanukat idézhet meg bennlakó ellen, kik minden más bíró joghatósága alól ki vannak véve; a király elé akkor szabad megidézni, ha perök bírájok előtt nem fejeződhetett be; 5. papjaikat szabadon válasszák és mutassák be (megerősítés végett a püspöknek) s a tizedeket nekik fizessék (ne a püspöknek); 6. a királyságon belül 500 vitézt tartoznak adni, külső hadjáratra pedig a király vezetése alá 100 vitézt, ha jóbágya a vezér, akkor csak 50-et; 7. kir. kamara hasznául 500 márka ezüstöt fizetnek évente s ehhez minden predialis és más hozzájárul, hacsak külön kiváltsága nincs; a fizetés III. Béla király súlya szerint történjék, mely 4½ cibini fertónak felel meg, kölni dénárban; a rovásszedők naponta ott 3 latnyi költséget kapjanak; 8. a földjükön megjelenő királynak három, a kir. ügyekben nálunk járó vagy átmenő vajdának két vendégeléssel (descensus) tartoznak, bejövetelekor és távozásakor; 9. vámmentességeik: minden szolgáltatás nélkül használják az oláhokkal és besenyőkkel közösen ezek erdejét és a kir. adományozás alá eső vizeket; régi szabadságuk szerint vám nélkül szállíthat mindegyikök apró sót Szent György, Sz. István és Márton ünnepe körül 8—9 napig (ápr., aug., nov.); vám nélkül járhatnak kereskedőik az egész királyságban s tarthatnak vásárokat.

A *német lovagrend* ugyanazon évben a pápának ajánlotta föl a Barcaságot havaseli új területével, hogy vegye egyházi és hűbérúri közvetlen hatósága alá. A pápa elfogadta az ajánlatot s a jog elismeréséül évi egy márka aranyat kötött ki magának s egyet a bibornoki testületnek. András király, noha kezdettől fogva autonomiát biztosított nekik és egy évvel a pápai hűbérajánlat előtt tizenkét vámmentes sóhajót ajándékozott, hatot az Olton, hatot a Maroson, a pápai hűbéruraság hallatára fegyverrel űzte el a német lovagokat (1225), kik aztán porosz földre mentek, de telepeseik a Barcaságban maradtak, s megalapították Brassót. *Más német-szász telepítések* voltak még a szláv beszterczei területen Nösnergau, a Küküllők mellékén a medgyesi és selyki Kétszék, továbbá Szász-Régen és Kolozsvár lakói-

nak egy része. Cibinburg aljában a tatárjáráskor még csak Hermansdorf (villa Hermanni) volt, s ez sokkal később lett Hermanstadt, így nevezve az első telepítő falunagyról. Sokat szenvedett a tatároktól Radna német bányaváros is. Eike anhalti lovag 1224—35 közt írta meg latin följegyzések alapján németül a Sachsenspiegel nevű szász szokásjogot s ez elterjedt az erdélyi németeknél is, kiket eddig teutsehoknak neveztek (teutones), ezután pedig a szász-jogról kezdenek sachsoknak (saxones) nevezni. Az erdélyi szászság nagy földbérlő-szövetkezet, az irtás czimén örökbérlő joggal, melyben az egyes családok csak haszonélvezők s a család kihaltával birtokuk visszaszáll a földközösségre. Erdőkben és legelőkön még a haszonélvezet is közös. Idegent nem akarnak befogadni, de azon szász *prediálisokat*, nemeseket sem szeretik, kik új falvakat telepítettek további irtással s mint telepítésvezetők örökös falunagyok (villicus, gräf=gerób), kiváltságos nemesek lettek a szászok vidékén.

Mivel a tatárjáráskor már vannak *kézdi* székelyek a Feketeügy nyugati partján, és *sebösi székelyek* az Oltkanyarulatnál, de Kézd és Sebös itt sehol sincs, csak a szászok területén (Orbó is): azért az 1224-iki szász kiváltságlevéllel elajándékozott sebösi székelyek miatt is föl kell tennünk, hogy a cibinvári ispán székely várőrei 1224—41 közt kezdtek kitelepedni szász földről a szász biráskodás elől kelet felé, a sebösi és kézdi székek területére. Aki itt telepítő falunagy lett, az e falunagyságot örökös joggal hagyhatta fiára, lányára, s az ilyen falunagyok alkották meg az első közös törvényszékeket vagy röviden *székeket*, melyeknek bíróságát és hadnagyságát az első *örökös falunagyok nemei* és ezek *ágai* szokásos sorrendben örökölték. Az ilyen örökös hivatalt viselő ághází és kiváló nemek tagjait nevezték el székely nemeseknek, de csak a magyar szerviensek megnemesedése után, IV. Béla uralma végétől kezdve. Az első *székelyispán* Bagamér akkor tűnik fel, mikor Béla ifjabb király lett Erdély ura s a kúnok térítője (1228); amikor a cibini németek autonomiája miatt is megkezdődött Székelyföld telepítése a királyi Udvard-vár körül és tőle délre a Feketeügyig. A bihari Telegd székelyei is bizonyára résztvettek e telepítésben, mert a székelyispán *székhelye Udvardvár* megyéjét másképpen *telegdi diocesis*nek nevezték.[1]

[1] 1270. okl. Erdélyi L. A székelyek története. (Erdélyi Naptár. 1921. 29. l.)

Mácsó, Szőrény; egyházi hatás a kúnoknál, aranybullában, sókonverzióban. Miután Angelosz Izsák özvegye, a magyar Margit 1205-ben a szaloniki királlyal lépett házasságra, két év mulva harmadszor is, végül elvesztette férjét és országát, mert elfoglalta Angelosz Theodór epiruszi fejedelem (1222): akkor Margit hazajött s megkapta testvérétől, András királytól Kevét, Bácsot s a Szerémséget, melyet aztán kiterjesztett a Száván túlra is. Igy keletkezett a Drin torkolatától keletre a *mácsói hercegség*, melyet előbb Margit első házasságából való fia Angelosz Kaloiohannesz birt 1242-ig, aztán harmadik házasságából való fia St.-omeri Vilmos, ki hősiesen küzdött a tatárok ellen s ezek távozása után áprilban halt meg; Spalatoban temették el. Boszniát András király a bogomilok miatt a kalocsai érseknek adta, Csák nembeli Ugrinnak, ki gyakran benyomult a *boszniai püspök* védelmére és pénzt adott Kaloján mácsói hercegnek, hogy szintén vezessen oda keresztes hadat, de 1226-ban a pápa hiába sürgette a herceg keresztes hadjáratát. Három évvel ezután a pápa Ugrin érsek kérelmére megalapítja a „tulsó Szerémség" számára a *szerémi püspökséget* Bán-monostorában (1229).

A német lovagrend kiűzése után *Erdélyt* Béla ifj. király veszi át, Szlavoniát pedig Kálmán volt haliesi király, kinek trónját öccse foglalta el. A *kunok* már a német lovagoktól kezdték elfogadni a keresztséget. Miután Béla király átvette Erdélyt, hol öregatyja III. Béla idejében már félszázaddal előbb találunk vajdát, Leustákot (1173/6), az ifju király Szent István példáján lelkesedik s az ő apostoli követi jogát óhajtja megnyerni a pápától, hogy *apostoli kettős keresztet* vitethessen maga előtt, s föltehesse az ezüst kettős keresztet a piros paizsára, mely utóbb mint új *Árpád-király címer* tűnik föl a korábbi királycímer, a piros paizsra feszített négy vízszintes brokát ezüst szalag, vagy pólya mellett. Ez legelőször Heinrik király 1202. évi aranypecsétjén jelenik meg hitelesen. Az ezüst brokát szalagon szemközt lépő oroszlánok voltak beszőve (3, 3, 2, 1). II. Andrásnak négy és ötpólyás pecsétjei vannak hét-tizenegy oroszlánnal (1223, 1232). Béla ifjabb király Barc kún fejedelem hivására elment Kunországba az esztergomi érsekkel, a belga Hegei cisztercita Róberttel s az első magyar *dominikánusok*-kal, predikátorokkal, kiknek már Sz. Domonkos halálakor 1221-ben volt házuk Esztergomban, Fehérvárott, Pesten s 15.000 kúnt

térítettek és kereszteltek meg,[1] kiknek fejedelmét Béla vezette a keresztvízhez. Aztán oklevéllel biztosítja a kún fejedelmet, hogy régi szabadságukat nem bántja, fönntartja (1228). Róbert érsekkel már az előző évben megalapította a *kún püspökséget* Milkóban (Arges).[2] Ennek alapítólevelében s a barcasági német lovagok 1222. évi kir. oklevelében fordulnak elő a *protnikok* vagy brodnikok, mint a Barcasággal szomszédos nép, mely az uj püspökség területén lakik s a püspökséget jóváhagyó pápai bulla szerint blacus nép vagyis vlach, oláh.[3] Ekkor, 1227-ben találjuk első említését a *szörényi bánnak*, s e címet Csák nembeli Pósa viseli, Béla ifj. király tárnokmestere és fehérvári ispánja. A szörényvári bánság Traján hídjának romjaitól, Szörény tornyától (Turnu-Severinu) keletre terjed az Olt folyóig. Innen keletre van 1234-ben *Ungrovlachia* a magyar király fennhatósága alatt. Egy pápai bulla 1238-ban azt mondja, hogy a Szörénység azelőtt lakatlan volt, most pedig népessé lett. Béla király 1228-ban hadjáratot vezetett a bolgárok ellen, s bár Budint (később Bodon, Viddin) nem foglalja el, de környéket dúlja és atyját Bulgária királyának címezte, pedig II. Asen János sógora volt.

Az *örökségek visszaszedése* Béla vezetése alatt erélyesen megindult 1228 táján. Az *egyháziak* is veszítettek így birtokokat és jövedelmeket. Azelőtt a fehérvári egyház 50 márka ezüstöt szokott kapni egy tömény (tumen, timinus = 10.000 darab) kősóért Pozsonyban a kir. sókamarától. Ennek tisztjei, zsidók, szaracénok, sokallták e váltságdíjat. Egyszer csak bizonytalanná vált az egyházak sójövedelmének kifizetése. Mikor a fehérvári káptalan a somogyi birtokainak dézsmáktól való mentességéért cserébe adta pozsonyi sójövedelmét a pannonhalmi apátságnak (1229), ez hiába akarta átvenni az ötven márkát a fölösleges fehérvári sóért. A nemesek szintén panaszkodhattak birtokaik elvesztése miatt: a Hontpáznán nem kíváló tagjától, Tamás ispántól elvették Bazint, Csák nembeli Miklóstól 16 falut és csak 11-et hagytak meg. Ez bántotta András királyt. IX. Gergely pápa pedig azt írja Róbert érseknek, hogy szerecsen és zsidó ural-

[1] A dominikánusokkal egy időtájban jelennek meg barátokban a *ferencesek* is, a másik koldulórend, mely már öt évvel a rendalapító Assisi Sz. Ferenc halála után, 1226-ban magyar provinciát alapított.

[2] Az Arges folyó felső völgyében. Szebenből messze délkeletre, az Olttól keletre.

[3] Karácsonyi J.: Burodnokország. Századok, 1908. 699. I

kodik itt a keresztényen, ki zsarolva, elnyomva inkább áttér, fiait, leányait eladja rabszolgául a keresztény hit ellenségének, ki miatt keresztény neje nem kereszteltetí meg gyermekeit, ily módon tisztségekbe helyezve kárt okoznak a kereszténységnek; máskülönben is baj van, világi emberek adóztatják az egyházakat, jövedelmeiktől megfosztják s házassági perekben világi bírák itélnek. András király szintén kapott szemrehányó levelet a pápától. Végre főleg főpapjainak közbenjárására kiadta a király ujra az aranybullát sok változtatással (1231).

Az aranybullából kihagytak kilenc cikkelyt: a hadban elesett jóbágy és szerviens jutalmazását, a szerviensek szabad átköltözését, a nobilisok = bárók hivatalhalmozását, bűnpártolását, zsarolását, a sóraktározást, dézsmaváltság és pénzkibocsájtás korlátozását s az utolsó cikkelyt a nádori ellenőrző kötelességről és a főpapok, főurak ellenálló jogáról. — Viszont *betoldtak kilenc uj cikkelyt és záradékot:* hogy a szerviensek s egyházak népei nem tartoznak gyepüket vágni, árkokat készíteni, kerteknél, kir. épületeknél és műhelyekben dolgozni; hogy ha bárkinél valaki megszáll és nem fizet a házigazdának az élelemért, károkért, akkor három paraszt esküje alapján a vendég tartozik eleget tenni kir. bírság terhe alatt, vagy a falu ura tartozik igazságot tenni, mert különben ezt a megyés püspök kiközösíti; hogy a főpapok kötelesek megjelenni a fehérvári Sz. István-ünnepi kuriában a szegények védelmére s a rossz nádor letételét kérhetik (28, 9, 10, 2, 3); hogy a nádor ne itélkezzék egyházi személyek, dolgok, házasság és hitbér perciben; hogy a kir. udvarispán poroszlói hitelesen csak a megyés püspök — vagy káptalanának, kisebbek perciben egy szomszédos konventnek bizonyságával idézhetnek és tanúskodhatnak, s hogy a kért poroszlót, pristaldust más ügyben és egy évig vagy tovább visszatartani nem szabad; hogy a tolvajok és latrok özvegyei, gyermekei is bántatlanok legyenek (17, 21, 22, 25). Az új szabadságlevél záradéka az, hogy a király és fiai megesküdtek s az esztergomi érsek megintés után kiközösítheti őket.

Az aranybulla kihagyott cikkelyei helyébe más sorrendben ugyanannyi új cikkely és a záradék került; mégis az 1231. évi szabadságlevél *35 cikkelyre, néggyel többre van felosztva*, mert a hadkötelezettség, a vármegyei hármas bíráskodás és a nádori bíráskodás egy-egy cikkelye (1222:7,

5, 8) az uj szabadságlevél kinyomtatóinál ketté szakadt (15, 16; 12, 13; 18, 19), az igaz szolgálattal nyert birtokok visszavonhatatlanságát pedig két uj cikkely váltja föl: hogy az aranybulla óta itélet nélkül károsítottak teljes visszatérítést kapjanak, a rendes itélettel elvett javakat pedig a király megtarthatja vagy eladományozhatja, de föl nem égetheti ama falvakat (5, 35).

A békéltető *főpapi befolyás* törölte a bevezetésből a királyok kapzsiságát s hasonló befolyás érvényesül a többi törlésben és ujításban is. A megmaradt cikkelyekben az urbéri tehermentességek közé betoldják a kamarahaszontól való mentességet is, a fehérvári ünnepi gyülekezés szabadságát kiterjesztik minden elnyomottra, valamint az önkényes elfogás és károsítás elleni védelmet.

Miután András király diadalmasan visszatért 1231-ki haliesi hadjáratából, az uj szabadságlevél 5. cikkelye szerint visszaadta a Hontpáznánoknak és Csák nembeli Miklósnak, amit Béla elvett. Egyebekben sok régi visszaélés megmaradt, kivált a kamaratiszteké. Róbert esztergomi érsek figyelmeztette a királyt, aztán 1232 nagyböjtje elején kimondta a király egész országára az *interdictumot*. A keresztelés és végső szentségeken kívül más szentséget és szentelményeket, egyházi temetést beszüntettek, s csak havonkint volt egy mise az oltáriszentségnek haldoklók számára szükséges elkészítése végett. Névszerint kiközösítette az érsek Gyula nádort és Sámuel volt kamaraispánt, mert nem ment a Szentföldre, hanem itthon az álkeresztény szerecseneket pártolta. Miklós tárnokmester nagycsütörtökig halasztást nyert. A szerecsenekkel tilos lett minden érintkezés, míg keresztény szolgáikat el nem bocsátják. A király kérésre fogta a dolgot, minden jót igért. Erre az érsek nagyszerdától Sz. Istvánig felfüggeszti az interdictumot. András király aztán panaszos levelet küldött a pápának a rajta esett szégyen miatt. Év vége felé megérkezett Pecorari Jakab palestrinai bibornok püspök, *pápai legatus*, hogy megvizsgálja itt a viszályokat és megreformálja az egyházakat. Ezek főbbjei köréje gyültek és Róbert érsek beszámoli Budán, aztán megkezdte a legátus a tárgyalásokat a király négy főemberével. Közben zsinatokat tartott, egyházi perekben bíráskodott s egyházi bírákat küldött ki, pl. egy esztergomi kanonok és egy dominikánus jogtudóst a *pannonhalmi apátsági szolgánépek panaszainak* megítélésére (1233). Aki

itt figyelembe veszi, hogy szolganépek emelnek vádakat egy rendszerető, erélyes, tevékeny, sokat utazó, széles látókörű apát ellen, az elámulhat a szabadság nagy fejlettségén, mikor a szolganépek főkapitányokat választanak maguk és tisztjeik közül s megválasztják Együd benecés frátert is, ki előbb az apát prókátora volt; mikor az egyik panaszos a „villa clericorumban", Diákiban lakó Benk diák (clericus), kinek állítólag húsz válogatott ökrét és leveles szekrényét foglalták le az ottani salai perjel fráterei és szolgái; mikor a panaszosok „számtalan" jegyzékeire és kérvényeire az apát és káptalana „végtelen" jegyzékekkel felelnek s kitünik, hogy itt nem holmi nagy jogsérelmekről van szó, hanem az 1226. évi nádori udvarnok-szabályzat aprólékos értelmezéséről, melyben iparkodnak a szolganépek mentől többet lealkudni az országban másutt, távol előforduló analogiákra hivatkozva. A pápai követ küldötte bírákat végül száz márkányi bírság terhe alatt mindkét fél választott bírákul ismeri el, döntésüknek magát föltétlenül aláveti. A bírák „propter bonum pacis" rendszerint azt szabják kötelességül, amit a szolgák önként vállalnak. Nevezetes döntés itt az, hogy a salai jóbágyokat a hasznosabb szabad telepesek kedvéért az apát ne űzze el, hanem 20, 10, 5 holdat biztosítson nekik a szerint, hogy a jóbágyi személyes szolgálatot és az uj irtásokért járó bért teljesen megadják, vagy csak a szolgálatot teljesítik, vagy egyiket sem képesek megadni. Tehát a szolgálatképtelenség és nemfizetés esetére is biztosítva van a lovas szabados vitéz öt hold földdel.[1]

A pápai legátus letette a *boszniai püspököt*, mert elnéző volt a bogomilok iránt, s helyébe kinevezte János német dominikánust, kivéve a boszniai püspökséget a raguzai érsek alól. *Joles királyné* halála is hozzájárult, hogy András király végre engedett s mikor már utban volt Galicia felé hadával, Szent István ünnepén a *beregi* erdőnél *egyességre*

[1] Erdélyi: Egyházi földesúr és szolgái a középkorban. 33—41. l. *A szabados lovas jóbágyok szolgálata* ez: 1. Őrzik az uraság udvarát. 2. a saját lovukon kisérik mint vitézek az utazó uraságot vagy megbizottját, s ilyenkor maguk az uraságtól kapnak élelmet, a lovukról maguk gondoskodnak; ha magukban mennek követségbe, akkor személyöket is maguk élelmezik. *A szabad jóbágyok* szolgálata is ilyen, ha *az uraság földjén* élnek: 20 holdnak a felét számitották a szolgálatra, feléért pedig fizetni kellett az irtásbért és irtastizedet. Oly *szabad jóbágyok, kik a saját földjükön élnek*, tisztségeket remélhetnek és az uraság költségén szolgálnak.

lépett a pápai legátussal. (1233 aug. 20.) Az *egyházak sójövedelmei dolgában* valóságos konverzió jött létre, a só váltságdíjának tetemes leszállításával. Egy tömény sófolosleger azelőtt 50 márkát fizettek a sótisztek az egyházaknak, most pedig csak 8 márkát biztositottak, csupán a kalocsai és bácsi egyházak s az ispotályosok kaptak 10 márkát, ha sójukat Szegedre vagy messzebbre kell vinniök. A nagyobb vízi sóért az egresi apátság 26, az aradi káptalan 25 márkát káp. A szekéren szállított sóért tízannyit fizettek a sótisztek, mint a vízi sóért: száz szoványért (zuan, kősó) egy márkát (egy töményért tehát száz márkát). A legmesszebb levő szentgotthárdi apátságnak nyolcvan kősóért adtak egy márkát. Az összes magyarországi ispotályosok négy, az egresi cisterciták három, a kalocsai és bácsi káptalan egy-egy tömény sót tarthattak meg a saját használatukra, a csanádi és bulcsi apátság 5000, az epőrjesi és tétöli 3000, az aradi, esztergomi, fehérvári, budai káptalan s a bakonyi zirci apátság 2000, némelyek 1000 vagy 500 szoványt. A névszerint nem emlitett egyházak, a pannonhalmi stb. annyit tarthatnak meg, amennyit prelátusuk a lelkére beszél. A bányákban nem adják a sót drágábban az egyházaknak, mint régebben. A csanádi, pannonhalmi, egresi egyházak elmaradt sójó fejében a dézsmák levonásával fizet a király öt év alatt évente 2000 márkát két részletben (szept. 8., dec. 21.) s ha nem fizetne, akkor foléled ez egyházak régibb joga, mely tehát több volt. A beregi egyesség megujítja még a *diák rend szabadságait* (1222) s a *zsidó és szaracénok* kizárását a kamára s egyéb köztisztségekből, valamint a keresztény szolga és feleség tartása jogából. Az *egyházi földperekre* nézve a pápa úr elé terjesztik, hogy mindig a királyok szokták ezekben itélni, mert különben az egyházak sokat elveszítenének jogaikból, mit a magyar főpapok is igazolnak. A beregi egyesség két példányát aranypecsettel, bullával erősitette meg a király és megesküdött az evangéliumra több emberével, hogy megtartják s Oroszországból visszatérve huszonöt nap alatt mindegyik egyház oklevelet kap az őt illető sóról.

De András király nem ment el Oroszországba, mert határvillongások támadtak Halicsban *Friczes osztrák* herceggel. András király kétszer győzött (1233, 1235) s Iskanával kötött békét. Közben harmadszor is megnősült, elvette Este Aldebrandin anconai őrgróf leányát *Beatrixot* s évi

1000 márka ezüstöt biztosított neki, halála esetére pedig 5000 márka hitbért (1234 máj.). Mikor Jakab pápai követ távozott, András király beleegyezett, hogy ha husvétig nem teljesítené a beregi egyességet, a boszniai püspök kiközösíthesse s interdictumot mondhasson ki. A következő évben nőül adta leányát, az anyjáról elnevezett Jolest, *Jolantát* I. Jakab aragon királyhoz, Konstancia unokaöcséhez s 12.000 márka ezüstöt igért vele. Első házasságából született leányát, a négy éve elhalt thüringiai *Erzsébet* özvegyet, Sz. Ferenc harmadik rendjének a tagját, az irgalmasság hősét, még atyja halála előtt IX. Gergely pápa a sok csoda miatt rendkívül hamar szentté avatta s atyját fölmentette azon *kiközösítés* alól, melyet a boszniai püspök mondott ki reá, de az esztergomi érsek nem hirdetett ki, mert meggyőződött, hogy András királyban megvan a jóakarat a beregi egyesség végrehajtására, de képtelen igéretét teljesíteni. Egy hónappal a pápai fölmentés után András király *meghalt* (1235 szept.). Testét Váradra vitték, de a pilisi ciszterciták első neje mellé akarták temetni. Per támadt, melyben a harmadik lett nyertes, mert az *egresi* ciszterciták temették el második neje Joles mellé. Ezzel megszakadt a Vak Bélával kezdődő fehérvári királytemetések egyszázados szokása.

Még András király életében történt, hogy magyar domonkosok a „Gesta Ungarorum" c. könyvben olvastak egy régibb hazáról, *Magna Ungariáról* („nagy", mint a nagyatya, vagyis régibb), melyet a hét vezér elhagyott. A kún térítés után elhatározták, hogy a keleten maradt pogány magyarokat is krisztusi hitre térítik. Ugy tudták, hogy valahol a Don tövénél kell őket keresni. Négy dominikánus indult el (1232?) Erdély és a tenger felé, de három évig sem tudtak eljutni a keleti rokonokhoz, csak Ottónak sikerült annyi, hogy kereskedő ruhában talált egy magyart, ki megmondta, hogy merre laknak a vérei. Ottó hazasietett, elmondta a hírt s egy hét mulva meghalt. Ujra négy más dominikánus kelt utra s Béla ifjabb király pénzt, vezetőt adott nekik (1235 közepén), ki elvezette őket Konstantinápolyba. Hajón harminchárom nap alatt eljutottak Matrica városba, hol a fejedelem száznejű, félkeresztény, s ötven napig tartóztatta a magyarokat, aztán szükségesekkel ellátva tovább eresztette. A pusztaságokban bolyongva egyik dominikánus fakanalakat faragott s ezekért kapott kölest. Kettő kész lett volna rabszolgává lenni, hogy másik két

társuk pénzt kapjon s tovább mehessen; de nem kellettek, mert nem tudtak szántani, őrleni. Ketten tehát visszafordultak, csak a másik kettő ment tovább. Bernát meghalt, Julián egy mohammedán paphoz szegődött szolgának s eljutott vele Bolgárország városába, mely oly nagy, hogy belőle állítólag 50.000 harcos mehet háborúba. Itt férjnél volt egy magyar asszony, kitől Julián megtudta, hogy a magyarok kétnapi járóföldre vannak. Julián megtalálta őket a nagy Etil folyó partján (Volga, Kama?). Örömmel fogadták, házról-házra, faluról-falura vitték, kérdezősködtek keresztény testvéreik királyáról, országáról. Hírből, mondából tudtak róluk, de nem tudták, hová költöztek. Nyelvöket megértette s azok is az övét. Bálványaik nem voltak, Istenről nem volt (igazi) fogalmuk, földet nem műveltek, lóhússal s efélével táplálkoztak, kancatejet ittak és vért is; lóban, fegyverben bővelkedett a vitéz nép, s már résztvett a tatárok hóditásaiban. Egy éppen ott levő tatár fejedelmi követtől Julián megtudta, hogy a tatárok csak öt napi járóföldre vannak és csak a Perzsiában harcoló hadaikat várják, aztán megindulnak *Németország* ellen. Julián e hírre elbucsúzott a magyaroktól, kik nagyon tartóztatták. Tartott tőle, hogy ha az oroszok és a pogány „finnek" (mordvin, cseremisz nép?) észrevennék a keleti magyarok keresztény hitre térését, akkor elzárnák előle a hazatérés útját, mert félnének, hogy a keleti és nyugati keresztény magyarok összefogva meghódítanák a közbeeső országokat. A magyarok útbaigazítása szerint Julián a mordvák és oroszok földjén át lóháton sietve félév alatt érkezett vissza Magyarországba (1236 dec. 27.), hol már ekkor ötnegyed év óta uj király ült a trónon.

De már előbb is kellett itt hallani a tatárokról, *mongolokról:* 1203-ban Temudsin mongol törzsfőnök lófark jelvények alatt egyesitett kilene mongol törzset s egy samán, kit fehér táltoslova hír szerint az égbe szokott ragadni, az égisten akaratának nyilvánitotta, hogy Temudsin ezentúl Dsingisz-kán, főkán legyen, kinek kán lesz minden ivadéka. Kina egy részének meghódítása után meghódolt a kovarezmi birodalom török-tatár sok törzse s ez utóbbiak vitézségükkel oly nevezetesek lettek, hogy ezentúl a mongol hódításokat *tatárjárás* néven emlegették. Már 1224-ben megvérték a *kúnokat*, Kuthen, Köteny fejedelem népét a halicsi Misztiszláv és a ladomeri Danilo orosz hadaival együtt a Kalka folyónál, a Dnjepertől keletre. Nemsokára azonban

a tatárok hazatértek, mert 1227-ben Dsingiszkán meghalt mongol földön s a vezérek ott akartak lenni a főkán választásán. Az előbbinek második fia *Ogotaj* lett az új főkán, az első fiú fia pedig *Batu kán* megkapta a világ nyugati negyedét. Ennek fővezére Szubutáj, ki urával visszatért a Volga vidékére s elpusztította ott Magyar- és Bolgárországot (1237).

6. A Szent István-féle uradalmi királyság második restaurációja, de feudális befejezéssel, nagy külső és belső rázkódás miatt.

1235—1270.

Áttekintés. A Szent István-féle királyság *első* restaurációját feudális továbbépítéssel Könyves Kálmán kisérelte meg. Ezt a kisérletet meghiúsították csakhamar Kálmán öcsének az utódai a trónon. A restauráció *második kisérlete* egyenesen a feudalizmus megakadályozására irányult s mégis ezt szilárdította meg a tatárveszedelem és a pártütő trónörökös, báróival és szervienseivel. Így született meg a főúri és köznemesi rend.

IV. Béla huszonegy évig volt már megkoronázott király, mikor trónra jutott. Tele volt nagy tervekkel és keserű tapasztalatokkal. Második koronázásakor *fejedelmek* szolgáltak körülötte. Aztán lesujtott a nagy *bárókra*, atyja rossz tanácsosaira, csak a legfőbbek s a főpapok ülését engedi meg az ő jelenlétében, a többi bárók székét elégetteti, az apróbb kérvényeket a kancellár elé utalja, a nagyobbakat csak írásban fogadja el, atyja pazar ádományait visszaköveteli a báróktól. Szent István tekintélyét keresi, bolgár *térítő* hadjáratára ő is apostoli követséget és *apostoli kettős keresztet* kér a pápától, s bár nem kapja meg, e keresztet fölveszi paizsára, *címerébe*. Mint térítő fogadja be a kún népet, míg öcse Kálmán a bosnyák patarénusokat téríti keresztes hadával.

A nemes bárók duzzogása s a fejedelmök megölésével föllázitott kúnok könnyebbé tették a *tatár* keleti taktika diadalát a magyar lovaghaddal szemben. Egy évig nyögte az ország a pusztító tatár igát és förgeteges átvonulását. A németek megírták, hogy Magyarország 350 évi önnállás

után megszűnt.[1] De az *osztrák* halottrabló megjárta: egy év múlva kénytelen volt visszaadni a magyar király fegyveres ereje előtt hiénaként rablott zsákmányát és csakhamar, négy év múlva, már életével fizetett a Babenberg dinasztia a rossz szomszédságért. *Velence* is elveszti Spalatot és tovább fizeti a zárai vám kétharmadát a magyar királynak. *Halics* két magyar hadjáratban látja fölélednl a régi magyar tekintélyt. *Bosznia, Bulgária, Stíria* az uj szerzemények s velök éri el a magyar királyi hatalom a tetőpontját 1254-ben. „*Kúnország* királya" címét IV. Béla kezdettől fogva birta a mai Románia területével, hol akkor kend láthatóvá lenni az oláh betelepedés. A tatárok betörése még háromszor fenyeget (1245—55—63), de elmúlik baj nélkül. IV. Béla már tudja és megírja a pápának, hogy Magyarország a *védőbástyája a katholikus Európának*.

Nem maga a tatárpusztitás, hanem a további tatárbetörések ellen való védekezés okozta a *feudális fordulatot*. Kétségtelenné vált, hogy az erős várak biztos menedékek a tatárok ellen, mint Madarász Henrik várépítése a kalandozó magyarok ellen három évtizedekkel előbb. Eddig is volt 72 királyi vár s a tatárjárás pusztította el Csókvárt, mely nem királyi. De *magánvár* alig volt néhány. Most főpapok és bárók, valamint iparos-kereskedő telepesek királyi engedéllyel, sőt segélyével, adományokkal, kiváltságokkal, auto-

[1] Buda és Pest még falvak. Esztergomban a *castrum* elpusztult, de az uj, castrum ellentétben a tatároknak, kik már Mohinál is hasonállak kőhajitógépekre. Hosszú nyíl és a *csatabárd* a fő fegyverük, míg szakadékokkal is szápurják tartalékaikat, miket a levegőbe párlegyverüm akar lassítóra mérkőzést és lőtér-tűzzel. Bátu elvesztette a magyar vitézséget és emlékezett de a szakértelmetlen szerint levegőbeli *akaltar zárt tartalmaival* hasonlitotta. A magyarok fő fokozó fokozón kerteg. Csak Uprin Kakonyi erők és a templomos lovagok mesterkőkkel. A tatár gyalogban 100 *lóval* szétszórt egyszakint 1000 fős szárnyakkal s erek a termés letakarítása után nőt, gyerekek erőkardjával ölték le a vadtelen magyarokat. Kik el nem menekültek. A lujdonok fakőcsigéd erős hadat szórtak *kengyére*, a kutyát, macskát ettek, *emberhúst* is vittek vásárra. Farkasok, rablók, szökejárás fokozták a nagy inséget. Zabló és tömegélés rejtőbelőtt rontottak. Komárom várát falvával Henri szőlő Kamatelepen és fiai vettek zálogba a királytól. Insig sok volt Európaszerte. Utóbb nagy a vallási fölbuzulás. Magyar *csatar francia pásztorokat* tobzos karvasban hadra, de szét kell verni. *Flagellánt* csapatok szirulatszerű verik magukat Perugiától Magyar, Német, Cseh, Lengyelországig. A magyar rendek kisfia *dátra* egyesülnek s megalapítják a Remete Szent Pálról nevezett első magyar szerzetesrendet, a *pálos rendet*.

nomiákkal bíztatva építenek magas kővárakat vagy egyes *tornyokat és váras-falakat* a régi szabad vagy szabados falu körül. A nádasok, erdők, szomszéd nyugat magyar menekültjei a tatárok elvonulása után mindjárt visszatérnek. Uj települők is szives fogadtatásra találnak. A szabados vitézek, jóbágyok, várőrök, székelyek, sőt udvarnokok, pohárnokok stb. igazi katona elemeit, egyeseket és csoportokat a *királyi szabad szerviensek* hűbéres-lovag osztályába emelik a királyi oklevelek; a paraszfi szabados osztályok *úrbérces* kötelességeit szintén írásba foglalják, enyhítik s kezdik egybeolvasztani a sokféle foglalkozást udvarnok és szabad telepes módra.

IV. Béla nagy tekintélye akkor *hanyatlik* el, mikor a *stájerek* István ifjabb király ellen föllázadnak (1258). *Ottokár* cseh király véletlenül legyőzi Béla „kilenc királyát" s százezernyi hadát a Morvánál, s így Stajerország végkép elvész. Még tovább hanyatlik a királyi tekintély, mikor István trónörökös *ifjabb király*, az elkényeztetett vitéz fiú, az ifjabb fiú kedvelése miatt atyjuk ellen fordul, hatszor is legyőzi pártütő báróival és szervienseivel Béla király kúnjait, báróit és szervienseit. A végeredmény az, hogy az *ország ketté szakad*, István a Dunától keletre önálló uralkodó lesz, csak tiszteleti elsőséget ad atyjának s a pártoskodással, a bárók megadományozásával és az aranybulla feudális szerviens szabadságával megszilárdítják a *főúri és köznemesi rend* kialakulását (1267). Tragikum van abban, hogy atyja ellen IV. Béla, ő ellene meg a fia nevelte naggyá az egységes királyi uralom megbontóit; de vigasztaló, hogy így született meg az igazi *alkotmány*, a királyi törvényhozás és kormányzat rendi megszorítása és ellenőrzése. Romokon hajtott ki a szabadabb társadalom további kulturája. IV. Béla, kit uralma időtartamában csak Szent István mult felül, utolsó évtizedében mindinkább háttérbe szorul fia, István mellett. A *szerb* fejedelem és a *nápolyi Anjou* király István leányait kérik meg s a vele kötött Anjou-szövetség levele Bélát meg sem említi. Béla nevű kedves fia halálát az öreg Béla csak egy évig élte túl, miután egy hosszú nemzedéken át uralkodott az egész korszakon.

Éppen az Anjou király követe, Bernát montecassinói apát, jelentette urának, hogy a *magyar király tekintélye* igen nagy a szomszédoknál, kivált keleten és északon. Egyébünnen is tudjuk, hogy királyok vették körül Bélát. Ifjabb

fia esküvőjén Pottenburgban, az osztrák határon feltünt a *magyar díszviselet* s a korona leütése a menyasszony fejéről. Idősb fia esküvőjén a kúnok szétvágott *kutyára tettek esküt*, mint a kalandozó ősmagyarok. A *királynékra* érdekes, hogy IV. Béla elől atyjának özvegye férfiruhában szökött haza s Anna királyleány, máesói hercegné öcsének, István ifju királynak szép kún feleségét négy gyermekével Patakon elfogta és Turulvárba küldte (Turóc, 1264). E kor nevezetes *magyar diplomatája*, Bánca István váci püspök, az *első magyar bibornok*. A tatár kánoktól levelek érkeztek, amelyeknek *pogány írásait* itt sokan el tudták olvasni. Az elsőt a szuzdali orosz fejedelem fogta el és Julián magyar dominikánus hozta meg. István ifjabb király és erdélyi herceg egy emberével oly hatásos üzenetet küldött az Erdélybe tört tatároknak, hogy ezek kitakarodtak (1263). A *pápaság* mindvégig jótékonyan hatott. IV. Béla pénzbeli szorultságára való tekintettel megengedte, hogy jövedelmeit zsidóknak és izmaelitáknak adja bérbe. Ismételten keresztes hadjáratot hirdetett Magyarországért a tatárok ellen (1241, 1265) s a keresztes hadak céljaira szánt egyhuszadnyi egyházi jövedelmeket átengedte a magyar királynak, csak meg ne hódoljon a tatár előtt s családjuk közt házasságot ne engedjen (1255). Velasco minorita pápai legátus békét közvetitett a magyar és cseh király s a magyar apa- és fiúkirály között (1253, 1262). A *német császár*, II. Frigyes, mindjárt kezdetben követelte Bélától a Barbarossának megigért s állitólag 1189-ben megfizetett hűberadó évi fizetését, de Béla elutasitotta. A tatármegszállás miatt, a fölszabadités föltétele mellett 1241-ben Béla hűbéreskűt tett Frigyes császárnak, de IV. Ince pápa feloldotta, mert a föltétel nem teljesült.

Koronázó szertartás, a bárók megalázása, kettős keresztes cimer. IV. Béla huszonkilenc éves, mikor 1235 októberében *másodszor koronázzák* meg és a trónra lép. Atyja halála után három héttel tette fejére Fehérvárott az esztergomi érsek a szent koronát, de feltünő, hogy nem a régi Nagyboldogasszony-egyházban, hanem az ő pártfogásával épült Szent Péter-bazilikában, az előbbihez közel. Kálmán, halicsi király tartja a kardot s a bojárok elől idemenekült Danilo halicsi fejedelem vezeti az uj magyar király lovát. Mintha *királyok királya* volna Béla király. Igaz, hogy a neki szolgáló királyok csak egy elvesztett s mindig bizonytalan kis orosz trón hódolatát jelenthették. A magyar bárók élén az

év eleje óta Tomaj nembeli Gyonis (Dionisius) nádor áll, a besenyő Tisza-abádvidéki földbirtokos, kiben Béla is megbízott. Irodájának vezetését a Csák nb. Ugrin, kalocsai érsek után Béla barátja, Mátyás zágrábi prépost vette át.

Az új király gyűlést tartott Fehérvárott. Már egy századddal előbb is az volt a szokás, mint Freisingi Otto művéből tudjuk, hogy a magyar főemberek magukkal vitték székiket a királyi kuriába. Béla király nem találta tekintélyével összeférőnek, hogy a saját uradalmi főtisztjei előtte üljenek. Első dolga volt tehát, hogy ezt eltiltotta s a nobilisok, vagyis *bárók székeit elégettette*, csupán a főpapok és princepsek, az udvari legfőbb tisztek székét hagyta meg, kiket főbáróknak is neveztek. Ilyenek a nádor, a királyi és királynéi udvarbiró, a bán, az erdélyi vajda, a tárnok-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester. A király ezen jobbágyai köze sorolják a kancellárt is. Főleg akik állandóan a király mellett működtek, szereztek nagy királyi adományokat. Ezek „meghíztak", mondja Rogerius, sok várispán meg elszegényedett és katonai kiséret nélkül járt, mintha közönséges vitéz volna. Béla király most, uralma kezdetén újra elrendeli a felesleges, pazar *kir. adománybirtokok és jogok visszaszedését*. Mivel tapasztalta, hogy a király minden kis ügyben nem győz személyesen intézkedni, azért elrendeli, hogy — miképen a pápai és császári udvarnál szokás — csak a főbb ügyeket terjesszék eléje, még pedig *írásos kérvényben*, a kancellár utján, az apróbb ügyeket, kérvényeket pedig intézzék el a kancellárok. Nagyon bántotta ez is a nobilis bárókat s azt mondogatták, hogy most már a kancellárok lettek a királyok, ők a király személye elé nem juthatnak.

Ampod-fia Gyonist, az előző évi nádort azzal gyanusították, hogy viszonya volt az öreg András király ifjú feleségével, az estei *Beatrixszal*. Ez férfiruhában elmenekült Ausztria felé. Utjában találkozott *II. Frigyes* császár követeivel, kik eljöttek kérni azt az évi 5000 márka hűbéradót, amelyet III. István igért Barbarossa I. Frigyesnek 1163-ban s amelyet e követek szerint III. Béla meg is fizetett Barbarossának keresztes-hada átvonulásakor ajándékok alakjában, terményekben 1189-ben. IV. Béla tagadta ezt s a követeket elutasította. Emberei elfogtak egy levelet, melyben a hűtlen magyar *bárók* Frigyes osztrák herceg útján II. Frigyes császárnak kinálják a magyar koronát. Ezek a bárók már atyja életében is sokszor sértették a trónörökös önérzetét és izgat-

ták ellene atyját. Most már betelt a mértek; Béla király kuriája elé hurcoltatta a bünösöket: *Gyonist*, a volt nádort, Dráva-vidéki birtokost, az izmaeliták barátját s a királyi javak prédálóját megvakittatta, javait lefoglalta, a Kán nb. *Gyula* bánt tömlöcbe vettette. Barcfia Miklós és még néhányan elmenekültek.

Béla vallásos király akart lenni s ideálja Szent István. A várföldek visszaszedésénél nyugtatta a pápát, hogy az *egyházi javakat* csak azért vizsgáltatja meg, nehogy más is kivonhassa magát, de az egyházak joginak vizsgálatánál enyhébben jár el; az *izmaelitáknak és zsidóknak* se adja szivesen bérbe a királyi jövedelmeket, de kéri a pápát, hogy egyelőre szükségből a beregi egyesség ellenére is engedje meg neki. S a pápa megengedte. Míg Kálmán halicsi király, szlavon herceg a bosnyák és halomföldi (Chulmia) bogomil *patarénusokat* térítgette keresztes hadával s a bosnyák püspöknek adta Djakovárt, addig Béla király Bulgária meghódítására és a római egyházzal való egyesitésére készült, hogy a pápa biztatására megvédje igy a konstantinápolyi latin császárságot II. Asen János bolgár cárnak, a saját sógorának támadásától. Csak azt kérte a pápától, hogy ismerje el őt *apostoli követnek*, amilyen Szent István volt, hogy ő állithasson Bulgáriában püspöki megyéket és első püspököket, maga és serege előtt pedig követsége jelénl apostoli *kettős keresztet* vitethessen, hogy a nép felbuzduljon; ha pedig külön pápai követ menne velök, a bolgárok azt hinnék, hogy a pápai hatalom alá akarja őket vetni, már eddig is szemére vetik, hogy a római egyház szolgája. A szentatya közösitse ki azokat, kik e hadjáratot kivülről való támadással vagy belső hütlenséggel zavarnák; oldja fel az országot a palestrinai bibornok legatus intézkedésénél fogva mindennap sujtó excommunicatio és sokféle eskü alól, hadd kormányozhassa ő országát szent őseinek rendelete és a más nemzeteknél is érvényes jog szerint. A pápa megadta a király minden kérését, csak az apostoli követséget nem, mert ezt csak főpapnak adhatja, s megadja annak, akinek Béla király akarja. A bolgár hadjárat mégis elmaradt, mert a bolgár cár abbahagyta a latin császárság zaklatását. IV. Béla király azonban feltüzte piros pajzsára az ezüst kettős keresztet és ezt a magyar királyok *második cimerévé tette*.

A kúnok befogadása. Tatárjárás. Julián magyar domi-

nikánus három társával 1237-ben indult el harmadszor a volgai magyarok térítésére. Szuzdalban hallotta meg Julián, hogy a tatárok Nagy Ungariát teljesen elpusztították. Visszafordult tehát s magával hozta a *tatár kán levelét*, melyet a szuzdali fejedelem emberei vettek el a tatár követtől. A levél, melynek *pogány írását itthon sokan el tudták olvasni*, a magyar királynak szólt s tudtul adja, hogy a tatárok minden áron el akarják foglalni Magyarországot s tovább menni Rómába és azontúl. Batu, az égi király küldöttje csodálkozik, hogy a magyar király nem felel az ő sok levelére; tudja, hogy a magyar király gazdag, hatalmas, sok vitéze van, de azért jobb volna, ha önként hódolna; parancsolja, hogy a kúnokat, az ő szolgáit, kiket a magyar király oltalmába fogadott, ne tartsa tovább magánál, mert könnyebb ezeknek menekülniök, mint neki.

Béla kezdettől fogva viselte a „*Cumania királya*" címet s így csakugyan a kúnok urának és védőjének tünt fel, még mielőtt bejöttek volna a Tisza vidékére. Mintán Moszkva, Szuzdal, Vladimir Batu hatalma alá került, *Köteny* kún fejedelem másodszor is vereséget szenvedett és követei útján beboesájtást kért Béla királytól, igérve, hogy *a keresztséget népével fölveszi* (1238). Béla követeket és dominikánusokat küldött előre, a határon maga fogadta a 40.000 harcost és sok nőt, gyermeket Havasel felől, ott mindjárt megkereszteltette őket és megvendégelte. A fejedelemnek ő lett a keresztatyja. A nagy tömeg ember, állat átvonulása *sok kárt* okozott a magyarságnak, s *Tisza-melléki* sátorozásuk még többet a messze vidéknek. Lopás, verekedés, fajtalanság zavarta föl a nyugalmat. Béla király békítgetett, mentette a kúnokat, a magyarokat nem boesájtotta maga elé úgy, mint uj vendégeit és keresztfiait. A panaszok orvoslására mégis *gyűlést tartott a köi monostorban* (Bán monostora) a magyar és kún főemberekkel s elrendelte, hogy a kúnok több megyében oszoljanak szét s az illető magyar várispánok hatósága alatt telepedjenek le. A szegényebb kúnokból sokan beállottak a *szervienses* közé.

A kúnok betelepedése évében nagy öröm érte Béla királyt a családjában is: hat leány után megszületett végre az *első fia*, István (1239). Följegyezték, hogy napfogyatkozás, üstökös is volt azon évben. A következő év végén tatárkézre jutott *Kiev*, az oroszok fővárosa (1240 dec. 6.). Béla királyhoz menekült a halicsi-ladoméri Danilo s a

csernigovi Mihály fejedelem, hogy segítséget kérjék és bárányi kenét fiaik számára; de Béla akkor még nem tehetett eleget kéréseinknek s azok eltávoztak.

Az 1241-ik év elején a király kihirdette országszerte, hogy *készüljenek hadra* a nobilisek, valamint a királyi szervienses és a castrensiek, várőrök. De a farsangi *rigadban* azt mondogatták sokan, hogy már tőbbszőr ijesztgették őket a tatárokkal hiába, most is csak a főpapok találták ki a rémhirt, hogy ne kelljen a hűvétl rémai zsinatra menniök. Pedig Ugrin kalocsai érsek már gályát rendelt Velencében ezen útra, s a király tartotta vissza. Azt is rebesgették, hogy a kúnok az oroszok kémei s a *Haros-erdőség „orosz kapuját"* (a verecskei szorost) az oroszok kezére akarják játszani. A febr. 13-án kezdődő nagyböjtre a király szokása szerint megjelent *Buda* faluban, hogy ott a legkönnyebbtőbb központi helyen töltse a szent időt. Meghívta a főpapokat és urakat tanácskozásra s fölhívta őket, hogy tartsák kézben „szoldosaikat". Jónak látták a gyanúsnak vélt *Kötony* kún fejedelmet családjával és főembereivel őrizet alá venni. Az orosz kaput őrző és fatorlaszokkal védekező *nádortól* máre. 10-én megérkezett egy vitéze azzal a hírrel, hogy gyors segítséget küldjenek, mert a tatárok tömérdek fajszéssel szétbányatják a fatorlaszokat. A negyedik napon már maga a nádor is megjelent s elmondta, hogy máre 12-én a tatárok levágták embereit s ő kevesebbnagyával alig tudott megmenekülni.

Béla király gyorsan hazaküldte a főpapokat és urakat csapatokért. A vácz püspököt, aradi és csanádi prépostokat elküldte a *királynéval* az osztrák határra és sürgősen meghívta levéllel segítségül Frigyes osztrák herceget. Esztergomból és Fehérvárról csapatokat vont össze s átkelt a Dunán *Pestre*, a gazdag német nagy faluba, hogy az átkelő révet őrizze, míg összegyűlnek a hadak.

A mongol és tatár seregek Kiev elfoglalása után nagy félkörben vonultak fel Magyarország ellen s négy szorosan törtek be: *Verecskénél* Batu kán 120.000 harcosával és 40.000 fejszével, kik tűzzel is dolgoztak (máre. 12.); *Burgónál* Kadán tör be, a rádnai harcias nőnepeket csellel meglepi s 600 kalanzt véve tőlük, feldúlja Besztercét és Kolozsvárt. Április közepén Várodot; *Tureczvránál* Büdzsik nyomul be máre. 21-én a tizennegy nap multva már elfoglalja Szebent; e két sereg aztán Csanádnál egyesül; ápril vége felé betol be

a *hrozinkai szoroson* Orda, miután Krakót bevette s Liegnitznél győzött az eleső Henrik herceg sziléziai-lengyel hadán, de Trenesén, Nyitra, Pozsony kővárát és Komárom vizivárát nem bírta elfoglalni.

Március 15-én jelentek meg *Pestnél* Batu testvérének Szejbánnak portyázói. Két nap mulva Ugrin érsek kitört, de nehéz lovasai a könnyen száguldó tatárok üldözése közben a mocsaras mezőségbe lesüppedtek s az érsek csak kevesedmagával tért vissza, nagyon neheztelve a királyra, hogy nem küldött neki segítséget. Az osztrák herceg fegyverzet nélkül jelent meg Pesten s kölcsönzött fegyverzettel tört ki, néhány tatárt levágott s egyet sebesülten foglyul vitt be. A tömeg kúnnak vélte, igazolva látta gyanuját, megrohanta a kún fejedelmet őrző házat s *Kötenyt* embereivel együtt felkoncolta. E hírre a kúnok, parasztoktól is megtámadva, Pest helyett a Száva felé fordultak s gyilkolva, gyújtogatva kivonultak az országból. Ugrin érsek kitörése napján, feketevasárnap a tatárok bevették *Vácot*, s az odamenekült sok népet is lemészárolták. Hasonlóan járt *Eger*. A váradi püspök Pestre menőben Eger felé fordult. A tatárok látták a közeledését, szalmabábokat felöltöztetve lóra ültettek s tartalékcsopatként felállítottak egy domboldalon. A püspökkel levő Bot ispán csapata elől a tatárok szinleg meghátráltak, de az ispán üldöző hada is meghátrált, mikor észrevette az oldalát fenyegető tartalékot. A zavart fölhasználták a tatárok, visszafordultak s a váradi hadat nagyrészt levágták. A püspök kevesedmagával menekült vissza Váradra.

Március 23-ika táján a pesti magyar sereg lassan megindult. 65,000 ember érkezett a *Sajóhoz*. Előtte visszavonult a tatár-*mongol fősereg* a Sajó tulsó partjára, o folyó és a Tisza közé, fedezetet keresve az erdőkben is. A hidat nem rontotta el. Általában a mongolok hadai akkoriban minden sereget felülmultak nagy számukkal, szigorú fegyelmezettségükkel, méternél hosszabb keskeny erős nyilukkal, vezéreik tapasztaltságával és körültekintő óvatosságával. Ellenben a *magyar lovaghad* Mohinál elbizakodott. Azt hitték, hogy a tatár nem akar nagy csatát, csak rabolni jött, mint régen a kún. A megalázott bárók nem bánták volna, ha Béla királyt a tatárok kissé megverik, hogy jobban megbecsülje őket. Béla buzdította az embereket, zászlókat osztott ki s meghagyta, hogy ne szétszórtan sátorozzanak. De túlságosan összezsúfolódtak a szekerekkel körülvett táborban, s a sátor-

kötelektől nehéz volt a mozgás, lovakkal. Batu egy domban imádkozott, mert ő is, serege is tartott a magyar vitézségtől, s meglepődve látja, hogy a magyarok szekértáborba zárkóznak. Fölkiált: „Sok a magyar, de kezünkben vannak, mert rosszul vezetik, mint a *birkák szűk akolba* vannak zárva!"

Április 11-ére virradó éjjel akart támadni. Egy orosz szökevény meghozta a hírét s Kálmán herceg Ugrin érsekkel levágták, folyóba kergették *a hídon* átkelni akaró tatárokat. Aztán őrséget hagyva a hidnál lefeküdtek. Távolabb az erdős partoktól takart *gázlókon* ezalatt megindult a főcsereg átkelése is Batu kán és az ősz Szubutáj vezérlete alatt, hogy bekerítse nagy ívben a magyarokat. Szejbán hét kőhajító géppel (katapulta) elkergette a híd magyar őrségét s *tutajokon* is folyt az átkelés. A hídőröktől fölvert magyar táborban sok lovag otthoni szokása szerint mosakodáshoz, fésülködéshez, illő öltözködéshez látott, még karpereceket is csatolgatott. Kálmán, Ugrin s a templomosok élén Jakab mester oroszlánokként harcoltak oly hévvel, hogy Batu kivont kardja állította meg a tatárokat. A templomosok mind elestek. Kálmán és Ugrin megsebesült. A tatárok tüzes nyilakkal igyekeztek fölgyújtani a magyar tábort. Rendelet szerint főleg a *magyar királyra vadásztak*, azért utat nyitottak a többi menekülőknek, kiket aztán kifárasztva utóbb megint üldözőbe vettek. A király Nógrád, Gömör, Hont, Bars, Nyitra, Pozsony felé menekült. A tatárok észrevették, üldözték, de hívei, Gyonis lovász mester, Pok nb. Móric, Ákos nb. Ernye, Ivánka fia András, a Forgáchok őse lovukat engedték át s visszamaradozva vívtak a tatárokkal s föltartóztatták őket. Frigyes *osztrák herceg* a Morvához sietett s meghívta Béla királyt közeli várába és kifosztotta. A hat éve fizetett hadisarc elmén elvett 2000 márka ezüstöt, a többiért zálogul kiválasztotta Mosony, Sopron, Locsmánd várispánságokat. Rabolta a Rába-vidéket, elfoglalta Győrt, de a nép rágyújtotta katonára e várat. Ezért megint azok lakoltak, kik a tatár elől osztrák földre menekültek. Az altalchi krónikába bejegyezték: Magyarországot a tatárok 350 évi fennállása után megsemmisítették.

Batu kánt csak Szubutáj vette rá, hogy előnyomuljon a Dunáig. *Pest* kétnapi ellenállás után esett a kezükbe. Holtak hevertek az utakon Mohitól. *Kálmán* herceg megsebesülve Pestnél a tatárok elől átmenekült a réven s a so-

mogyi Següsdön halt meg, a bélavármegyei Ivanics-monostorban temették el titkos sírba. Elesett két érsek, három püspök (a győri, nyitrai, erdélyi) s Miklós szebeni prépost-kancellár, kinél megtalálták a királyi pecsétet. Elfogott diákokkal s a királyi pecséttel *leveleket hamisíttatott* Batu a magyar király nevében, hogy hívei ne mozduljanak házaikból, mert kevés idő mulva mindent visszafoglal. Sok ember otthon maradt vagy előjött a nádasokból, erdőkből. *Száz tatár kánt* vagy kenézt (canesius) rendeltek ezer-ezer falu zsarnokául, kik a termelésre felügyeltek, aratás után pedig az embereket lemészárolták, céltáblául kitűzve a tatár nőknek és gyermekeknek a magyar nőket és gyermekeket.

Béla király megszabadulva a hitvány osztrák hercegtől s kifosztva, Pannonhalma agg apátjától kapott *kölcsön* 800 márka ezüstöt (2 m.), Fehérvárról pedig Szent István ereklyetartó kincsét vitte el. *Zágrábból írt a pápának* IX. Gergelynek, ki megkönnyezte Magyarország sorsát s keresztes hadjáratot hirdetett s többet is igért, ha a császár visszaadja a keresztény világ békéjét, amelyet pápai követek bebörtönözésével, papok kivégzésével, templomok feldúlásával, az egyházi állam fosztogatásával s a tőle kivánt egyetemes zsinat megakadályozásával, zsinatra utazó püspökök elpusztításával az egyházból kiközösítve tönkretett. Augusztus 21-én az agg pápa meghalt, novemberben IV. Celesztin is, utána pedig másfél évig nem volt pápa, mert a császár megakadályozta a választást. *II. Frigyes császárhoz* Béla király Bánca István váci püspököt küldte követül. A császár gúnyolódott a tatárokon és magyarokon, végül megigérte segítségét, a magyar sereget is Nürnbergbe rendelte jul. 1-re, amikor fia a tizenhárom éves Konrád veszi át a birodalmi sereg vezérletét a tatárok ellen. Kiköti azonban, hogy a magyar király hűbérese lesz és 300 lovaggal segíti a császárt, valahányszor hadjárata vagy útja lesz a magyar határ közelében.

A tatárok tíz hónapig nem tudtak átkelni a Dunántúlra, mert Pál kir. udvarbiró hadai őrt álltak. Karácsonykor *befagyott a Duna* s a magyarok törték a jeget és vitézül ellenálltak a jégen is. Kádán végül cselhez folyamodott: három napig őrizetlenül hagyott a parton marhákat, lovakat. A magyar parti őrök áthajtották s nyomukban betörtek a tatárok (1242 február elején). Néhány nappal e betörés előtt Fehérvárott volt az öt dunántúli káptalan (a fehérvári,

esztergomi, budai, veszprémi, pécsi) és nyolc szerzetesrend (bencés, cistercita, templomos, ispotályos, premontrei, ágostonos, dominikánus, minorita) tanácskozása és egy fehérvári prépostot küldtek Rómába a bibornokokhoz s írt Uros pannonhalmi apát is gyors segítségért. Megírják, hogy minő várakba menekülnek, köztük a pannonhalmi, tihanyi és zalai várba is.[1] *Esztergom* civitas elpusztult, a fellegvár (arx, castrum) ellenállott. *Fehérvárt* mocsarai védték, *Pannonhalma* is kiállta az ostromot. Mintha maga a Szent-Király védte volna e három helyet. Mint pusztító fergeteg sietett tova a tatárhad a magyar király után.

Béla király családjával *Trau* szigetére menekült. Kádán *Clissa* magas várának ostrománál tudta meg, hogy a magyar király hol van. Utána ment, Béla pedig hajóra szállt. A tatárok horvátul bekiáltatták, hogy a trauiak ne akarjanak idegenért lakolni. Az őrök nem feleltek. Egyszercsak a tatárok elvonultak. Már december 11-én meghalt Ogotai főkán s e hírre Batu kán sietett Karakorumba főkánválasztásra és Kádánt az alsó Dunához rendelte. Március végén Kádán *Cattarót* s még két tengeri várost folgyújtva, Bosznián, Szerbián át sietett a bolgár Dunához, hol a foglyokat leölték. Egy tatár sereg *Erdélyen* át vonult ki. Ettől szökött meg Rogerius kanonok történetíró Gyulafehérvárra és a frátai menedékkőre. *Éhinség* volt akkor, megőrölt fakéregből is sütöttek kenyeret, megették a kutyát, macskát, sőt emberhúst is árultak vásáron. Farkasok bementek a falvakba s rablók garázdálkodtak.

Batu kán nem nyerte el a főkánságot s visszaiért a Volgához Kipcsakba és Szarajba. Az orosz fejedelmek, sőt a bolgárok is adófizetői lettek. Piano Carpini ferencrendi hitterjesztő és utazó mint IV. Ince pápa követe fölkereste a mongol kánt, hogy megnyerje a kereszténységnek. Ő adta hírül, hogy a *tatárok nagy hódító hadjáratra készülnek* az egész keresztény világ, a pápa és császár ellen s részt vesz benne minden harmadik ember családostul. A pápa ily hírek hallatára már 1245-ben megbízta Bertold aquileiai patriárkát, a volt kalocsai érseket, hogy *hirdessen keresztet* Németországban Magyarország védelmére, másrészt ugyanazon évben feloldotta Béla magyar királyt a *II. Frigyesnek tett hűségeskü* alól, mert a feltételt a császár nem teljesítette, pedig jutalom nélkül is köteles lett volna a kereszténység

[1] Pannonh. fölsk. évkönyv. 1917. 142—144. I. Sörös Pongrác közl.

ellenségével szemben a keresztény királyt megsegíteni. — Mikor IX. Szent Lajos francia király 1254-ben keresztes hadjáratra távozott Európából, IV. Béla király azt írta IV. Ince pápának, hogy miképpen engedhette őt eltávozni, hiszen a Szentföld és a latin császárság elveszte nem lenne akkora kár Európára nézve, mint ha Magyarország a tátárok hatalmába kerül; azért *egész Európa érdeke, ha erősségek védik a Duna vonalát.* Batu 1255-ben halt meg. Utóda szintén *fenyegető leveleket* küldött, hogy Béla magyar király csatlakozzék hozzá, fia vegye el az ő leányát, vagy a leányát adja az ő fiának, népe negyedrészét küldje el fia vezetése alatt az ő seregébe, akkor adót nem kell fizetnie, sőt megkapja a zsákmány ötödét. Béla király ezt megíratta IV. Sándor pápának s *1000 számszerijjászt* kér; ha nem kap segítséget, kénytelen lesz megalkudni a tatárokkal. A pápa az *egyházi jövedelmek ötödét* engedi át, kivéve a lovagrendek és cistereiták jövedelmét; a tatárokkal való megalkuvást pedig a kereszténység gyalázatának tekintené (1259). Egy hónappal e levél kelte után a tatárok megtámadták *Lengyelországot* és földulták. Danilo *halicsi* fejedelem, kinek Béla négy évvel előbb koronát szerzett a pápától, most a tatárok alattvalója lett, mert a nyugati kereszténység feje nem segítette. — A tatároktól 1263-ban *ujra követek* érkeztek Bélához, Istvánhoz. *Erdélybe* be is törtek, de István ifjabb király emberének a szavára eltávoztak. IV. Kelemen pápa 1265-ben a két magyar érsekkel *keresztet hirdettetett* a szomszéd országokban; de a tatárok Bulgária felé mentek Konstantinápoly ellen, ahol már négy éve véget vetett a *latin császárságnak* Palaeologosz Mihály nicaeai görög császár.

A királyság ujra erős. A tatárok távozása után IV. Béla Clissa várban fogadta a *záraiak* hódolatát s földet adott nekik, hogy a tenger felől fölépíthessék falaikat. A *Brebiriek* és Vegliai comesek is hódoltak s a johannita lovagok csatlakozása után a Dunántúl egész sereg harcos gyűlt köréje. Az *osztrákoktól* elvették Kőszeget, ostrom alá vették Sopront és Frigyes herceg sietve visszaadta a zálogos három ispánságot (1242). A következő évben Velence visszafoglalta ugyan Zárát, de egy év mulva Spalato meghódolt a megnyílazott torkú Türje nb. Gyonis bán fegyvere előtt s 600 márkát fizetett; a *velenceiek* pedig Verbanjánál békekötéssel biztosították a magyar királyok részére a

szokásos kétharmadnyi zárai vámjövedelmet és azt, hogy Beatrix özvegy magyar királynét és fiát Istvánt nem segítik Béla király ellen (1244). Meghódolt Ninoszláv bosnyák bán is. Szlavonia hercegévé Béla király a kedvelt kis fiát, a hatéves Istvánt nevezte ki s megkoronáztatta *ifjabb magyar királlyá* (1245).

Két halicsi hadjárat Rasztiszláv, a király halicsi veje javára nem sikerült (1245, 1249), de a megtámadott Danilo most újra megkérte fia, Leó számára Béla király leányát, Konstanciát s megkapta. Zólyomban volt az esküvő (1250).

Harcias Babenbergi Frigyest a császár Ausztria és Stiria királyává akarta tenni. Mivel azonban az *osztrák herceg* elűzte első nejét, a magyar királyné testvérét, Laszkarisz Zsófiát; elűzte második nejét is, meráni Ágnest, Béla unokatestvérét, mert magtalan volt; mivel szomszédait gyakran zavarta, a bajorokat, cseheket, magyarokat is, végre IV. Béla király Róland soproni ispán, kir. asztalnokmester vezérlete alatt hadat indított ellene. A Sár (Lajta) folyón 1246 jún. 15-ike reggelén Rasztiszláv előcsapata átkelve, megtámadta Frigyes herceget s midőn ez visszafordulva buzdítá csapatát, arcon szúrták. A herceg lováról leesett és legázolták. Mikor az osztrákok visszanyomták a magyar előcsapatot, a herceget íródeákja megtalálta, lóra fektette és bevitte Bécsujhelyre. Így a csata sorsa eldőlt és az üldözés abbamaradt. *A Babenberg-család férfiága kihalt s két nőörökös maradt:* Frigyes testvérnénje *Margit*, a császár fiának özvegye s *Gertrud*, Frigyes öccsének a leánya, Vladiszláv cseh trónörökös neje, 1248-tól pedig Herman badeni grófé. A pápa előbb Béla magyar király osztrák foglalását nem ellenezte, de aztán Herman jogát helyeselte.

Az osztrák és stájer urak bátorése okozta, hogy IV. Béla király 1250 nyarán nagy sereggel benyomult *Ausztriába* s megesküdött, hogy addig nem távozik, míg egészen fel nem dúlja Ausztriát. Stiriában Mária Zellt a kunok felperzselték, az aratókat leölték, a menekülőkre rágyujtották a bazilikákat. Még ez évben meghalt a császár és Herman. Przemysl vagy *Ottokár*, cseh királyfi, morva herceg, megbasonlott atyjával, de pártolta a németeket s ezért néhány osztrák úr neki kínálta oda az osztrák hercegséget. Sőt Stiria is szívesen hódolt neki. A 23 éves Ottokár nőül vette a 6 éves Babenbergi Margitot (1252 febr.). Gertrud özvegy részt követelt és Béla királyt hívta segítségül, ki aztán férjül meg-

szerezte neki halicsi Daniló harmadik fiát Románt és elfoglalta *Pettaut*, a stajer fővárat, majd 80.000 emberrel benyomult Ausztriába. „Kilenc király segítette", mint akkor írták, Pozsonyban tartották meg Gertrud és Román *menyegzőjét*. Béla király mellett lovagolt szép paripán, arany szerszámmal és karddal, nyíllal, aranyszegélyű biborment ében, aranyvarratú zöld csizmában Daniló halicsi király. *Bécs környéke* Gertrudnak hódolt. Béla távozása után Ottokár visszafoglalta a Babenberg-örökség nagy részét. Béla 1253-ban *Morvába* tört, krakói és halicsi veje, Boleszló és Leó Danilóval *Troppau* környékét dúlta, Rasztiszláv Trencséntől űzte el a cseheket. Ince pápa békítőül elküldte legátusát, Velasco minoritát. A stajer urak késtek elfogadni fejedelmül Béla bajor vejét, Wittelsbachi Henrik herceget, ki benyomult Felsőausztriába. Román elhagyta várandós nejét s Litvánia szélén elfeledte. Ottokár atyja után cseh király lett. Igy létrejött a *béke Buda mellett* 1254 tavaszán úgy, hogy Ausztria Ottokáré lett, *Stiria* Béláé, ki néhány várat ott átadott Gertrudnak. A stajer kormányzó Gutkeled nb. István szlavon bán, dux lett.

Ekkor emelkedett Béla *magyar király hatalma tetőpontjára*. A magyar trónörökös, István ifjabb király ekkor érte el nagykorúságát, a tizenöt évet, s nőül vette a kún fejedelmi szép leányt, Erzsébetet. *Tíz fő kún* régi szokásuk szerint kettévágott kutyára megesküdtek, hogy úgy vesszenek el, ha hűtlenek lennének a magyar királyhoz.[1] Akkoriban vette föl Béla király a *„Bolgárország királya"* címet is, mert Kaloján halála után Mácsót 1252-ben átadta halicsi vejének Rasztiszlávnak s ez nemcsak *Boszniát* szerezte vissza a bogomil paterénusoktól, hanem az ifjú bolgár cárt is kényszerítette hódolásra a magyar király iránt s elvétette vele gyermek-leányát. A bolgár cárt csakhamar megölte unokatestvére s ez Rasztiszláv elől elbújdosott. Igy kihalt az Asen-dinasztia és a mácsói herceg vette föl a bolgár cár címet (1257), noha aztán a bolgárok más cárt választottak. Négy év mulva a bolgárok betörtek a *Szörénységbe* s Béla király Istvánnal megtorolta e betörést és Nikápolyig nyomult (1261). Szörény vár földjét az Olton túl kezdődő *Kunországgal* együtt 1247-ben ispotályos lovagok vették hűbérbe

[1] A tatárjáráskor kivonult kúnok egy része Béla király hivására visszajött, más részők akkor is itt maradt. A tiszai Kúnságban egy tömegben éltek Alpra fejedelem alatt.

a magyar királytól, hogy azt a lakatlan földet betelepítsék. Akkor kezdődött ott az oláhok betelepítése vajdák alatt. A jövedelem felét a magyar király kapta, kinek délkeleti hadjárataira köteles megjelenni a szörénységi lakosok egyharmad része, ellenség betörésekor pedig egyötöd része. Kunországért az ispotályosok 100 lovagot adtak vallási hadjáratra, a pogányok és schizmatikusok ellen, 60-at a tatárok és 50-et keresztény fejedelmek ellení védekező hadjáratra.

Szabad falvak, városok, magánvárak, feudalizmus. A tatárjárás okozta pusztítás még inkább kívánatossá tette a szabadok, vendégek telepítését. Ilyen telepesek falvait nevezték akkor „szabad falvaknak". A telepítés feltételei sok szabadságot biztosítottak a telepeseknek. Egynyelvű idegen telepesek új falunja, hol egyszerre nagyobb tömegben jelennek meg, könnyen kap *autonómiát*, vagyis azt a jogot, hogy a nép maga választ falunagyot (maior ville, villicus) és papot, kik ismerik és fentartják ősi nyelvüket, szokásaikat, bíráskodásukat, úgy hogy a földesúr csak a nagyobb perekben és fellebbezésekben dönt. Sokszor vállalkozó alkuszik meg a földesúrral a telepítés föltételeire nézve és ő szállítja a telepeseket. Az ily vállalkozó *örökös falunagy* lesz, ő és örökösei viselik a falunagyságot javadalmával és jövedelmével mindaddig, míg a család ki nem hal vagy hűtlenségben el nem marasztalják. Az olasz, német ily örökös falunagyokat nevezték seuldatus-oknak (schultheiss, schulz), soltészoknak vagy gréfeknek, gerébeknek az erdélyi szászoknál, az oláhtelepítő bolgárokat, olykor magyarokat vagy oláhokat pedig kenézeknek. Ily öröklő telepítők a székely ágházi nemesek is.

A *szabad királyi város* oly szabad falu, amelynek vára van s ennek építéséért és megvédéséért több a szabadsága. A *civitas* 1180 tájáig nálunk várat jelent s csak ezután kezdik írónk a *castrumok* emlegetését, pl. Anonymus és az oklevélírók. Anonymusnál csak Nyitra civitas, a több vár castrum. Rogerius megkülönbözteti az esztergomi, győri, váci, egri, váradi civitast és a castrumot vagy arxot, t. i. a védőfallal kerített váraljí köröget és a fellegvárat vagy belső kis várat. Csupán a Szent-Istvánkori *Alba-civitas* maradt meg állandóan, mint Fehérvár, mely a várost is jelentette. A Rogerius említette püspöki városok közül *Esztergomról* olvassuk, hogy IV. Béla 1239-ben megengedte külön érseki civitas építését a castrum alatt s fentartására

három birtokot adományoz, „mert az esztergomi érseknek nincs saját közeli civitasa, ahol szolgáinak sokaságával magát és egyházát védhetné".[1] A magyar királyság területén a tatárjárásig csak a *dalmata városoknak* vannak szabad városi kiváltságaik s az előbbi esztergomi város nem ily szabad. Ellenben szabad és királyi város lett 1242-ben a *zágrábi Grác-hegyen* telepített vendégek új civitasa vámmentességgel, szabad bíróválasztással, évi 40 márkában összszegezett úrbéri fizetségekkel. *Nyitra civisei* 1258-ban a fehérváriak szabadságát kapják várvédelmi érdekből,[2] kiemelve a nádor és megyeispán hatósága alól, vásárjoggal s vámmentességgel. Más városi kiváltságot IV. Béla idejéből nem ismerünk.

Pest csak szabad falu, melynek telepes szabadságlevele a tatárjáráskor elveszett, de Béla király 1244-ben megújította, ut numero augeatur, hogy népe új telepesekkel szaporodjon. A tatárjárás után építtette Béla király a pesti újhegyen, a Gellért-hegy és Buda falu közt az erről elnevezett Budavárát, melyet 1255-ben a király még *pesti várnak* nevez. Egy szabad falu telepítőlevelével 1263-ban megkapta a *budai civitas* birói jogát, mely szerint a pereket a kinevezett falunagy dönti el, de a vérperek bírságainak kétharmadát a földesúrnak adja s a fellebbezésekben, a falunagy ellení panaszokban a földesúr bíráskodik hat falubeli esküdttel. Ez bizony nem vall városi kiváltságra.

Mint szabad falutelepítőlevél legrégibb a zemlöni vár megyéjében levő *Patak* 1201-iki oklevele Emerik magyar kir.-tól azon belgiumi vallon „olaszok" (latini) részére, kik ott letelepedve, népük szokása szerint prépostot választhatnak s ez bíráskodjék rajtuk, de fellebbezhetnek a nádorhoz vagy a királyhoz. Földbért és vámokat nem fizetnek s fiörökös nem létében vagyonukat hagyhatják leányukra vagy bárkire. II. András Drávántúli szabad falvaknak adott kiváltságleveleket (Varasd, Petrinja, Szamobor). IV. Béla király legelőször *Szombathelynek*, t. i. a pozsonymegyei későbbi Nagyszombatnak adott szabad falutelepítő kiváltságlevelet még a tatárjárás előtt (1238). Már előbb is laktak ott civisek, vagyis várőrök a faluban. Most megkapják a szabad falunagy- és

[1] Knauz Monumenta I. 328. l. V. ö. Erdélyi: Magy. művelődéstört. II. 515. l.

[2] Mert megvédték a várat a tatároktól és megmentettek sok odafutó környékbeli lakóst, s a menekülő királynak is adtak fegyvereseket. (Erdélyi id. m. 515—6. l.)

plébánosválasztás jogát; falunagyjuk tizenkét választott emberrel bíráskodik s le is fejezhet. kivéve a nobilist; a király vezette seregbe 100 háztól küldenek egy milest, lovagot s vámfizetés dolgában a fehérváriak jogaval élnek; csak a királyt tartoznak megvendégelni. További szabad falvak még *Barsvár* suburbiuma (1240), Pest, *Korpona*, *Zólyom* (1244), Luprechtháza (Beregszász 1247), Beszterczebánya (1255), Käsmark (1269) stb.[1]

A hetvenkét királyi vár mellett voltak *magánvárak* is már a tatárjárás előtt. Anonymus királyi jegyző a XIII. század elején legalább hat oly várat említ, amelyek régi nemzetségek kezén voltak az ő idejében; e várak *Himósudvar*, *Őrsur*, *Pata*, *Korszán*, *Szekcső és Csák vára;* az előbbi három a Bodrog vize és Mátra közt, az utóbbiak a Dunán túl. Tatárjárás előtt építette a Forgáchok őse Ivánka fia András *Turóc* várat. Csák-vára a tatárjáráskor pusztulhatott el, mert Kézai szerint már romokban van. A tatárjáráskor tapasztalták, hogy magas sziklavárakkal és szigeti, vizi várakkal a tatárok rendesen nem boldogultak. IV. Béla király tehát nemcsak megengedte, hanem birtokadományokkal is elősegítette az erős fekvésű helyeken várak építését vitéz bárói nak és főpapjainak. A baranyai területen például hős kisérőjének és védelmezőjének, Miklós dobicai ispánnak, az ifjabb király tárnokmesterének adta a *Sársomlyó* hegyet várépítésre s hozzácsatolta a hegy alatt fekvő hét ekényi, közel ezer holdnyi várföldet (1249).[2] A Svábiak őse Detrik épitette sárosi területen *Palocsa* várat; a pannonhalmi apát pedig megkapta a déli Balaton badacsonyi szigetét, melynek hegyén felépitette a *Szegliget* várát (1260) s ez annyira megtetszett a királynak, hogy elcserélte három faluval. Mária királyné is felépitette *Visegrádot* az urától kapott hegyen.[3] A tatárok visszatérésének veszedelme s az ellenők védhető várak szaporitásának szükségessége,[4] a

[1] Szepes-Olaszi 1243, Kőrmend 1244, Szina, a kassai vendégek szabadságaival 1249, zólyomi Dobronya, Balassárk 1254, Lipcsé, a selmecbányaiak vámszabadságaival 1260, Kamár 1263, somogyi Berény 1265. (Erdélyi id. m. 519—529. l.)

[2] Fejér: Cod. Dipl. IV/II. 49. l.

[3] Csánki: Tört. Földr. I. 4, 283. l. Erdélyi: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Budapest, 1913. 42. l.

[4] Béla király 1251-ben rendelte el, hogy az erdélyi vajda épittesse fel a tatároktól lerongált *Szentlélek várat* „az erdélyi részek székely végeiben". (Erdélyi L.: A székelyek története. 1921. Erdélyi Naptár 28. l.)

király okleveleiben kifejezett készség, támogatás nagyon fölkeltette a kedvet a várépítésre s a magánvárak ez időtől fogva szaporodtak el. Ezek védelmére megszaporodtak a magánhadak a várurak szineit mutató *pennon* zászlókkal, melyeknek felső végén nyelvszerű csík lobogott. Nyugati szokás szerint azon báró pennonjáról, ki legalább ötven lovast vezetett a hadba, a király ünnepélyesen levágta a kinyúló csíkot s ezzel a pennonból *banerium* vagy bandérium lett. Ily baneriumokat már Kézai krónikája is emleget régi zászlókként.

A magánvárakkal és banériumokkal egyre erősebben jelentkezik Magyarországon is a *feudalizmus*, melyben a birtokadományok oka és célja a hűséges katonai szolgálat; de a magánhadak szaporodtával feltünik csakhamar a feudalizmus elfajulása is, a király ellen való pártharcok és a mindenki ellen folyó ököljogi hatalmaskodások, amelyek a kisebb birtokosokat és szerviens vitézeket egyes bárók szolgálatába hajtják, amire a szerviensek később törvényes engedélyt is nyertek. A bárók elhatalmasodását maga IV. Béla is elősegítette nagy birtokadományaival, várak és várbirtokok ajándékozásával[1] s várépítések engedélyezésével. A *Vegliai* comeseket megerősíti 1251-ben Modrus és Vinodol, a *Szubichokat* pedig Brebir vármegye örökös birtoklásában. Amazoktól származtak a Frangepánok, ezektől a Zrinyiek.

A *hadkötelezettségek* kétfélék. A régi *szabados* várőrfélék és szerviensek házankint tartoztak egy-két lovast hadba küldeni s a várőrök századokban vonultak be a várispán zászlaja alá, a szerviens lovagok személyenkint jelentek meg a királyi zászló alatt.[2] A másik, enyhe hadkötelezettség a *szabad* falvaké és városoké, vagy egyéb autonom telepes területeké, amelyeknek telepítő szabadságlevelei aránylag csekély hadi terhet rónak az uj lakosságra. Az erdélyi szász Karakó és Chrapundorf *négy* páncélost tartozik küldeni a király hadába ugyanannyi lóval és két sátorral, a pozsonymegyei Szombathely (Nagyszombat) ugyanazon évi szabadságlevele szerint *száz háztól* küld *egy*

[1] IV. Béla elajándékozta *Sempte* várat Luitpold német lovag atyjának, *Locsmánd* várat pedig a Mekcse családbeli Lőrenc kir. asztalnokmesternek, soproni várispánnak. (Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története. 1882. 49—57. l.).

[2] Pl. a baranyai vágyi *székelyek* egy századot tartoztak a királyi hadba küldeni; utóbb Béla király a szabad kir. szerviensek személyes hadkötelezettségét alkalmazza reájuk.

milest (1238), Barsvár suburbiuma szintén annyit (1240), Pest és Korpona *összesen tíz* milest küld (1244). Ezek mind szabad falvak. Nyitra vár civisei *tizenkét* vitézt adnak a király hadjáratára (1258).

A belső megerősödést mindjárt a tatárjárás után nagy csapás érte az 1243. évi *sáskajárással*. A gazdasági romlást jelzi az, hogy a Csákok, Hontpázmánok birtokokat adnak el s a király Komárom várát falvaival kénytelen zálogba adni Henel zsidó kamaraispánnak. *Zsidók és izmaeliták* veszik bérbe a regale jövedelmeket. IV. Béla 1251-ben olyféle *szabadságlevelet* ád a zsidóknak, aminőt ezek hét éve az osztrák hercegtől kaptak. E szerint zsidók közt csak a zsidó bíró vagy a király és főkancellárja itél. Zsidó ellen keresztény csak keresztény és zsidó együttes tanúságával bizonyíthat. Zsidó az esküjével bizonyíthatja, hogy nem kapott zálogot, hogy nagyobb összeget kölcsönzött, hogy nem lopott a nála levő jószág, hogy a zálogot tűz, lopás, rablás folytán vesztette el. Ha a zálog nem ér többet a kölcsönnél és kamatánál (pena), egy év mulva eladhatja, vagy megtarthatja. A meg nem fizetett kamat után egy hónap mulva szintén kamat jár. Akit zsidó megölésével gyanusítanak, párbajjal tisztázza magát. A gyilkos elveszti javait, a megsebző 12 márkát fizet a zsidónak a gyógyításon és kir. bírságon kívül, ütésért 4 márkát, erőszakos kézért kézváltságot, mely megfelel a kézcsonkításnak. A zsidóiskola megdobálásáért másfél márka a büntetés. Vámot a zsidó úgy fizet, mint a lakóhelyének polgárai. Zsidónál a király nem száll meg.

Még jóval a tatárjáráson túl is folyik a *királyi várjavak*, jogok és szabados szökevények keresése s Roland nádor a régibb várbirtok- és szabados várőrjegyzéket átvizsgálva uj *registrumot* irat (1254—8). Ez időben nevezetes a *váci gyülés*, congregatio, amelyet maga a király tart a Nógrád-, Hont- és Gömör-vármegyei lakosokkal, hogy reformálja itt is a tatárjáráskor deformálódott, megromlott állapotokat s a birtokfoglalásokat megszüntesse. Nevezetes azért, mert a vármegyei későbbi köznemesség gyüléseinek volna a legrégibb adata, a zalai szerviensek bíráskodó gyülése után huszonhárom évvel. Hitelességéhez azonban szó fér.[1]

[1] Fejér. Cod. Dipl. IV/II. 292. l. 1342. évi országbírói ítéletlevélből, mely *későbbi kor kifejezéseit használja* (servitor, Folkos de Zechen, privilegiali instrumento). V. ö. Pauler II. 290—293. l. (1893).

A korkép teljességéhez tartozik a vallásosság néhány érdekes adata. Franciaországban egy magyar ember *pásztorokat* toborzott össze keresztes hadjáratra, amelyet természetesen csakhamar szét kellett verni, mert az élelmezés nehézségei erőszakosságokra ragadták a szegény kereszteseket (1251). Perugiában *flagellánsok*, önostorozók csapatai járták be az utcákat (1260) s ez a mozgalom egy év alatt gyorsan elterjedt Német-, Cseh-, Lengyel- s Magyarországra is. Itt ez időtájt alakult meg az első magyar eredetű szerzetesrend, a Remete Szent Pálról elnevezett *pálos remeték rendje*. Özséb esztergomi kanonok beállt a pilisi erdő remetéi közé, négy évvel a tatárjárás után, s 1263-ban kieszközölte IV. Orbán pápa jóváhagyását azon rendi regulához, amelyet Sz. Ágoston szabályai nyomán[1] Bertalan pécsi püspök írt a baranyai iregi remetekolostor részére és Özséb átdolgozott és Pál veszprémi püspök enyhített. A pálosok fehér ruhát hordtak s a nép fehér barátoknak hívta őket.[2] *Éhinség* és járványos *emberhalál* is fokozta e korszak vallásos buzgalmát (1263—4).

Béla király szerencsétlensége a Morvánál és fiával szemben. A *stájerek* 1258-ban föllázadtak István „zágrábi herceg" ellen s elűzték, de aztán meghódoltak a magyar sereg megjelenésekor és István ifjabb király vette át a kormányt Pettauban magyar udvarral. Hozzátartozott a szomszéd Zala, Vasvár és Bakony megyéje s egy év óta a távoli Erdély mint hercegség. A zágrábi herceg vagyis szlavon bán lett Stiria kapitánya. Ottokár biztatására a következő évben *megint föllázadtak* a stajerek, a magyarok kezén csak Pettau maradt meg néhány kisebb várral, a többi Stiria Ottokárt ismerte el urának. Béla és István király a kún Alprával, az orosz Danilóval, a lengyel Boleszlóval s a mazoviai Leszkó hercseggel 100.000 főnyi hadsereg élén jelent meg a *Morvánál*. Ottokár serege is körülbelül akkora. Néhány napig vártak, mi lesz. Végre Ottokár ajánlotta, hogy az egyik sereg keljen át. Béla beleegyezett, hogy másfél napig fegyverszünet legyen s a csehek vonuljanak vissza,

[1] A IV. lateráni zsinat 1215-ben ellenezte a szétszórt remeteéletet. A remeték egyesítésére alakult az *ágostonos* remeték rendje (1244), Sz. Ágoston regulája alapján, s IV. Sándor pápa egyesítette vele a bencés *vilhelmita* remeték (1256).

[2] Balics: Magy. egyháztört. II. 366—71. I. 1295-ben választottak először főperjelt (generális prior). Főkolostoruk a budai Szent Lőrinc lett.

míg a magyarok átkelnek. Megesküdött a két magyar király és az ispánok kara. A magyar előcsapatok csakhamar feltűntek a karantán-stajer utócsapat közelében. Ezek árulást kiáltottak és megütköztek *Kroissenbrunnál*. Visszatértek a csehek, osztrákok. A könnyű kún csapatok meghátráltak a nehéz lovasok elől s ez megzavarta, futásra ragadta az egész magyar sereget. Harcban esett el 18.000, a Morvába fult 14.000, s a magyar király tábora az ellenség kezére került. Béla király Pozsony felé menekült, István király eltűnt. Róland nádor *békeajánlatal* Ottokár elfogadta (1260): Stiriát Béla átengedi és fia az ifjabb Béla nőul veszi Ottokár nőtestvére s a brandenburgi őrgróf leányát Kunigundát. *Bécsben* Mária királyné és két fia teljessé tették a békekötést (1261), s elfogadták, hogy aki megszegi, 10.000 márka ezüstöt fizessen a pápának, ez meg közösítse ki. Ottokár elválasztatta magát öreg feleségétől, ki dominikánus apáca volt, s megkérte Béla király 18 éves leányát, Margitot, ki már negyedfeléves kora óta oblata volt a veszprémi, tizenkétéves kora óta a neki épített nyúlszigeti dominikánus apáca klastromban. A szentéletű Margit elutasította a házasságot, mire Ottokár a *macsói Kunigundát* kérte meg, Béla király unokáját, Anna és Rasztiszláv leányát. A 3 és 4. fokú rokonsági akadály alól pápai felmentést nyertek.[1] Pozsonyban volt az eskuvő 1261-ben.

A következő évben *István ifjabb király*, az elkényeztetett vitéz trónörökös saját atyja ellen fordult és megalázta őt. *Külön országot követelt*, „amilnőt a régi királyok adtak elsőszülötteiknek", a nyugati feudalizmus módjára, hogy a király ne avatkozzék az ő tartománya ügyébe, csupán tiszteleti elsősége legyen a vele egyenlő király részéről. Megint egy történeti fikció hivatkozik a régi királyokra. *Pozsony táján* 1262 évben kerültek szembe először hadaik, aztán *kibékültek*: István megkapta a Dunától keletre fekvő 29 várnegyet, vagyis az ország kétötödét; Béla

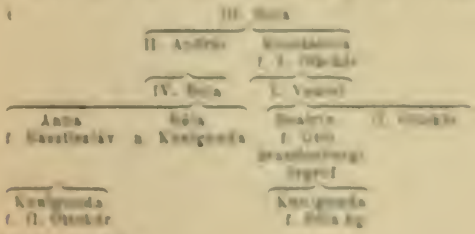

igérte, hogy a kúnokat nem csábítja s a magyar bárók és „nemes szerviensek" szabadon csatlakozhatnak bármelyik királyhoz; István igérte, hogy öccsét Bélát nem háborgatja Szlavonia birtokában, melyet a cseh béke után kapott; a békebontót egyházi kiközösítés és interdictum sújtsa. A hevesi *Poroszlón* erősítették meg a békét, s 1263-ban a zólyomi Lipesében erősítette meg *Velasco* minorita, pápai legatus, kit a pápa békítőül küldött.

A szerviensek „nobilis" címe ez időtájt kezdődött. Béla király atyja idejéből és korábbi időből *királyi szervienssé szabadító oklevelet*, mely hiteles volna, nem ismerünk.[1] Az első ilyen szabadító levél IV. Béláé, ki 1248-ban Vétőt, a honti vár *halászát*, mert a tatárjáráskor lovon és nehéz fegyverzettel szolgált körülötte, kiemeli a halász szolgálatból s fölveszi a királyi szerviensek közé öt ekére elegendő földdel, kb. 600 holddal. 1252-ben a király egy nógrádi, dejtéri királyi *pohárnokot* (kádárt), Milasztot vesz ki két fiával a condicionarius állapotból, mert megigérték, hogy a két fiú páncélban, vassisakkal, paizszsal, ijjal és nyíllal, hadi lovon fog mindig megjelenni a királyi harcosok közt (exercituales regii), s így jelentek meg már az előző évi Ottokár elleni hadjáratban. Péter honti *várjóbágyot* Béla király azért emelte ki a szabados állapotából s tette királyi szervienssé, mert öröklött földjét cserébe adta a királynak más honti várföldért (1256). Két trencséni várjóbágy Premysl és testvére váruk ispánjával ott voltak egy dicsőséges ütközetben, s Premysl megsebesülve egy páncélost foglyul vitt a királyhoz, míg testvére elesett; ezért Béla király Premyslt és az elesett Nosk fiait összes birtokaikkal szerviensei közé emeli, nekik adja a vár egy üres földjét, melyet kivesz a várispán minden joga alól és szabaddá tesz, s följogosítja őket arra, hogy házában élvezzék az arany szabadságot (1259). Ilyen szabadításokkal szaporodott a *szabad királyi szerviensek* száma, akik a két király békeoklevelében már, bizonyára korábbi törekvések után, mint *nobilis szerviensek* tünnek föl s így elnyerik a régi főtiszti családok címét királyi jóváhagyással, miután a főtisztek negyven év óta a bárói rangot és címet élvezik. Ezt a fejlődést kétségkívül

[1] Erdélyi: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 1915. 160. stb. l. Az 1217. évi serviens-szabadító levelet nem tartják hitelesnek. Tagányi: Tört. Szemle, 1916. 590. stb. l. Erdélyi: A tizenkét legkritikusabb kérdés, 1917. 152. stb. l.

elősegítették a király apa és fia közt kitört pártviszályok. Ez időtől fogva a szerviens-szabadítások rendesen nemes, „nobilis" címmel történnek, de é címzés el is maradhat, mert a szabad szerviensek már ezen címmel elnyerik a köznemességet. A *hűbéres*-jelleget a fölszabadító oklevelek azzal fejezik ki, hogy az uj szabad és nobilis kir. szerviens köteles a király seregében hadakozni (sub vexillo regio debeant militare), ezért veszi fel őt a király a nemes szabad királyi szerviensek testületébe (in numerum, cetum et collegium nobilium servientum regalium).[1]

Béla király 1264-ben tartotta meg kisebb fia, ifj. Béla *menyegzőjét* brandenburgi Kunigundával az osztrák határon Pottenburgban. Ekkortájt adta neki Zala, Vasvár, Somogy és Baranya vármegyét, valamint Mosony, Pozsony és Nyitra várat. A menyegzőn annyi fényt, gazdagságot, *magyar díszruhákat láttak* az osztrákok, mint sohasem: hermelines, szürke menyét prémes, bibor mentéket, gallérokat, szűk dolmány alól kilátszó bő fehér inget, a kucsmákon forgót pávatollal, hosszú szakállba font drágagyöngyöket, s a király halántékán leesüngő arany láncocskákat. II. Ottokár kiséretével a magyarok elé lovagolt. Mise és esketés után a vőlegény arany koronát tett a menyasszony fejére, de kiséretéből egy nemes ember „*magyar szokás szerint*" karddal a koronát leütötte. A lakomán Ottokár sátrában tizenmégy széken csupa fejedelmi személyek ültek Béla királlyal.

Még ez évben ujra kitört a *belső háború IV. Béla és fia István között*. Emez féltékenykedett öccsére a neki adott ispánságok és várak miatt, s viszont elfoglalta a keleti országrészben anyja és nőtestvére Anna birtokait. A kúnok Béla király pártján harcoltak. 1. László vajda Erdélybe tört, de Dévánál István vezére Csák Péter győzött. 2. Anna mácsói hercegasszony elfoglalta Patakot s ott elfogta Erzsébet ifj. királynét három kis leányával és a kétéves Lászlóval, aztán Turul (Turóc) várba küldte. 3. Kemény fia Lőrinc kir. udvarbíró Istvánt a feketehegyi várban ostromolta, de vereséget szenvedett. 4. István a tiszai síkon megverte a kúnokat és atyja seregét meglepte. 5. Ujabb sereget is legyőzte Isaszegnél, Héder Henrik nádort és Béla mácsói herceget (1265).

[1] Erdélyi Árpádk. társ. tört. legkrit. kérd. 147. s. l.

A két érsek kibékíté a két királyt, kik a *Nyúlszigeten* találkoznak 1266-ban s esküvel, kiközösítés terhe mellett megkötötték a *békét*, melyben a poroszlói béke pontjait kiegészíti az, hogy István teljesen úrrá lesz a maga területén, csak tiszteletej igér atyjának s a két ország lakói közt fölmerülő pereket alattvalóik kényelméért három határidőn intézik el (bőjt közepén, Kisasszonykor, Szt. Miklóskor); csak paraszt költözhet át szabadon (ha t. i. szabad telepes). A távozni akaró *kúnokat* István utolérte és kikergette az országból. Ugyanazon évben a *bolgárokon* kétszer maga győzött, háromszor a bárói, mert a szörényi bánságba törtek.

A nobilis szerviensek, „*Magyarország összes nemesei, kiket kir. szervienseknek mondanak*", 1267-ben Esztergomban gyűlést tartottak s megkérték a királyt és két fiát, tartsák meg őket Szent Istvántól nyert szabadságukban, hogy nekik és a koronának annál hívebben szolgálhassanak. A király és fiai báróik tanácsával elhatározták az igazságos kérelem teljesítését. Az 1222. évi aranybulla szerviensekre vonatkozó cikkelyeiből *kihagytak* négyet: a megyés ispánok bíráskodását, a kir. vadászkiséret megszállását s a kir. sertések és lovak dolgát (5, 15, 22, 21). *Meghagyták* nagy változtatás nélkül a collecták, megszállás és külhadjárat mentességeit s a szabad átköltözést (1, 7, 4); *nagyobb változtatással* újították meg négy aranybullai cikkelyt: hogy a nobilist (szervienst) ítélet nélkül bántani nem szabad, hanem a bárók elé kell idézni, kik pártatlanul ítéljenek; hogy a fehérvári Szent István-ünnepen minden ispánságból 2—3 nobilis is tartozik megjelenni, hogy előttük kapjon elégtételt minden károsított és panaszos; hogy ha nobilis örökös nélkül hal meg, akkor rokonait a király és bárói elé idézik, csak aztán lehet az örökséget eladományozni vagy szétosztani; ha a nobilis hadban halt meg örökös nélkül, birtokai maradjanak rokonainak, csupán vásárolt birtokaira nézve érvényes a végrendelet (3, 8, 6, 9). A meghagyott hét aranybullai cikkely mellett *teljesen új* három cikkely: hogy a nobilisok ügyelt kérvények nélkül kell expediálni (ezzel megszünt IV. Béla újítása az írásbeliségről, amelyet Rogerius említ, 6, 11.); két báró, kiben a nobilisok is megbíznak, adja vissza a nobilisoknak a kir. népek használta földjeiket; úgyszintén adják vissza a váraknak és udvarnokoknak a szabad vendégek használta földjeiket s ezeket ne nevezzék „szabad falvak"-nak (10, 5, 2).

E cikkelyekben igen nevezetes az, hogy a nobilis szerviensek megyénkint bizalmi embereket küldenek a báró ítélkezés Szent István-napi ellenőrzésére. Ebből fejlődik ki az országgyűlési követek küldésének a joga, a *köznemesek rendisége s a nemes megyei önkormányzat*, melynek első szervei a várispáni bíráskodást ellenőrző négy bizalmi ember, kiket aztán az ispán bevon a bíráskodásba s így lesznek belőlük indices nobilium, *nemesek bírái*,[1] később szolgabírák (indices servientium).

A belső háború lezajlása után Béla király mindinkább visszahúzódik s István ifjabb király kerül előtérbe. Miután Uros *szerb fejedelem* Mácsó megtámadásakor 1268-ban badfogoly lett és a magyar királyi udvarba került, itt megtetszett neki István király leánya Katalin és megkérte kezét a fia Dragutin István számára. Meg is kapta. Következményeiben még fontosabb a *nápolyi Anjou-sógorság* és politikai szövetség. IX. Szent Lajos francia király öccse, Anjou grófja, Károly, 1262-ben hűbérül nyerte a francia IV. Orbán pápától Szicilia királyságát Nápollyal s három év multva el is foglalta, újabb három év multva pedig az utolsó Hohenstaufit, Conradinot, Nápoly főterén lefejeztette. Az 1261-ben Konstantinápolyból elűzött latin császár, II. Balduin, Anjou Károlyra ruházta jogainak egy részét Achajával (a régi Peloponézosszal). A nápolyi Anjou-ház ezzel nagy balkáni érdekeltséget szerzett és ebben fontos volt Magyarország támogatása észak felől. Anjou Károly tehát megkérte 1268-ban Bernát montecassinoi apát, követe útján Béla király leányát Margitot, a szent szűz elutasító feleletén túl pedig István ifjabb király leányát, Máriát fia (Szent) Károly számára, s mindjárt el is vitette; a maga leányát, Izabellát pedig — a magyarok Erzsébetnek mondták — eljegyezte István ifjabb király első fiának, Lászlónak. *Szövetséget* is kötöttek (1269). Noha a nápolyi követ magasztalólag ír a magyar kir.

[1] A *indices nobilium* első emlitése a *fehérvári* egyház eljárnak 1251. évi kiváltságlevelében s a „*zalai* magistrálunduz tartott nemesek bírájának" levelét átíró hantai oklevélben, 1264-ben volna meg. Az előbbit késői másolata, az utóbbit szokatlan szövegezése miatt ajánlja. Az 1268-ban választott *somogymegyei* öt nemes a nemesi földek visszaszedésére kiküldött bíróságnak voltak a tagjai. Hitelesen a indices nobilium 1273-ban fordul elő legkorábban a leánvári *premontrei* apátság oklevelében, nálunk pedig a *baj-szentkirályi* káptalan 1290. évi bodrogmegyei oklevelében. Ezután már gyakoriak az adatok. A *iudex servientium* 1332-ben fordul elő (Erdélyi Magy. múzeumtár II. 507—509 l.)

ház hatalmáról, fegyvere sokaságáról, úgy hogy „keleten északon senki nem mer mozdulni, ahová a dicső király seregét megindítja“ s ott a legtöbb fejedelem „rokonság vagy hódolás címén birodalmához tartozik“: mégis az Anjoukkal való alkudozás irataiban IV. Béla király neve nincs említve.

Ifjabb Béla herceg 1269-ben meghalt s atyja e kedveltjét az esztergomi minoritáknál temettette el s maga is oda kívánt temettetni. „Kedves fiának“, Ottokárnak megiratta, mint *utolsó kívánságát*, hogy nejét, Anna nevű leányát és híveit vegye oltalmába. 1270 május 3-án meghalt a *Nyulszigeten*, szent leánya, Margit közelében, 64 éves korában. Három szentéletű leánya volt: *Joles* v. Jolánta, Boleszló lengyel herceg neje, férje halála után apáca és *Kinga* vagy Kunigunda, Boleszló lengyel király neje, ki szűzi tisztaságban élt és klarissza apácaként halt meg;[1] *Margit* az atyja halála után következő évben hunyt el s néhány év mulva pápai kiküldöttek 110 tanút hallgattak ki szent életének és csodáinak igazolására.[2]

7. A bárók elhatalmasodása, az Árpádház férfi ágának kihalása.

1270—1301.

Áttekintés. Az Árpádok uralmának utolsó harmine évére a *bárók* lázongása s hatalmaskodása nyomja rá a bélyeget. Három Árpádkirály uralkodik itt rövid egy nemzedék ideje alatt, sőt voltaképen *négy uralmat* különböztethetünk meg, az özvegy Kún Erzsébet királyné uralmát is, mely legerősebbé tette a bárókat.

Az erélyes és vitéz *V. István* csak két évig uralkodott. Mintha beteljesült volna rajta, a magyar Absalomon, a tiz parancsolat negyedik pontja: „Atyádat és anyádat tiszteljed, hogy hosszú életű lehess!“ Igaz, atyja is ellentétbe

[1] Az *előbbit* VIII. Orbán pápa avatta boldoggá (1623—44), az *utóbbit* VIII. Sándor boldoggá (1689—91), XII. Ince pedig szentté (1691—1700).

[2] *Margit*nak Erdélyben való nyilvános tisztelésére, *ünnepének megülésére* Batthyányi Ignác gróf erdélyi püspök 1789-ben nyert engedélyt VI. Pius pápától, a domokosiak pedig „*festum duplex*“ rangjára emeltették VII. Piussal 1805-ben Margit ünnepét. Ezen alapon nevezik Margitot „*Boldog*“-nak. (Lovas Elemér Árpadházi B. Margit és kora. 1913. 79. l.)

jutott atyjával, de isteni törvény érdekében s mégsem fogott fegyvert atyja ellen, mint az elkényeztetett István. Ez is sokáig várt az uralomra, 31 éves korában nyerte el, de arra nem volt ideje, hogy magasabb királyi eszmény után törekedhessék. Az elrabolt ősi kincset és országrészt akarta visszaszerezni Ottokártól, vizsgálni a várjavakat és ápolni az Anjou-szövetséget, mikor *elrabolta fiát* az a báró, kit ő emelt bánná. A nagy keresés láza megölte őt, a legvitézebb magyar királyt, kit csak Szent László és Mátyás multfelül vitézi erényekben.

Özvegye, a szép Kún *Erzsébet*, öt évig gyámkodott kis fián s az országon. Kegyeltje volt a királyfi-rabló báró, ki e rablást még kétszer megismételte, mikor ellenfelei kerültek a kormányra, sőt fölkelést is szervezett. Az ellenpártok szenvedélyes küzdelmében pusztult el a híres veszprémi főiskola gazdag könyvtára és szenvedett a gyulafehérvári egyház is, az a Csákoktól, ez a szászoktól. A csehektől hazatérő szokevény báró az udvarnál felkoncolja a király rokonát, mácsót hercegségét pedig négy báró közt osztják szét. A királyfirabló főúr pártja Habsburgi Rudolf német királyt megerősíti trónján Ottokár cseh királlyal szemben, ki visszaadja a csehek, osztrákok magyarországi foglalásait (1273—6). Ezzel kezdődik a bárók, nagybirtokosok országföntartó szerepe, kárpótlásul a sok kártevő hatalmaskodásért.

IV. László tizenötéves fiú, mikor nagykorú és önálló király lesz. Befejezi a bárok Habsburg-politikáját, serege leveri a csehek legnagyobb királyát s felbomlasztja a második nagy szláv birodalmat. Az első rendi országgyűlés (1279), melyen nemcsak kir. tisztek, hanem a nagybirtokosok és új köznemesek is már résztvesznek s kezdik az igazi alkotmányos életet, a kúnok megszelidítésére hoz üdvös határozatokat. De egy kún szépség elbűöltja az ifjú királyt. Ez most a pápai követ és budai zsinat ellen fordul. A bárok elfogják a királyt, mert kikőzösítve elfogatta kúnjaival a legátust. Aztán kibékülnek az ország javára: a király megtöri a kúnokat és az Abákat, ezek meg s a többi várurak és székelyek elbánnak a nogaj-tatárokkal, kik Pestig merészkedtek. Megint új fordulat: tatárok a királyt testőrök. Anjou Károly halála után leányát a ledér király kolostorba küldi, ezért országos fölkelés támad. Habsburg Albrecht a szavarosban 36 határvárat foglal s egyes bárok behívják az utolsó Árpádfi herceget. Az ország főpapja kiszabadítja a király-

nét, kibékítik a királyi párt s angol módra *publicum parlamentumot* tartanak (1289). Egyetértés elől az osztrák kitakarodik. Megszünik a külső baj, feléled a belső baj: a parlament nem végez semmit, a király izmaelita nádort nevez ki s annyi a hatalmaskodás, rablás, hogy egyszerre két nádor működik a Dunától nyugatra és keletre. Végül megölik a királyt egy báró béreltjei, kúnok, fiatalon, 28 éves korában. Özvegye itt marad még kilenc évig.

III. Andrásnak igaz Árpádvérűségét a nemzet lelkesen elfogadta. De megkoronázása előtt egy muraközi báró *elfogta* s kiszolgáltatta a Habsburgi osztrák hercegnek. A magyar különbnek mondta a maga vérét. A bécsi vilhelmita szerzetesek álruhában juttatták el Magyarországba. Az ő koronázó *hitlevele* és esküje, szertartása az első, melyet jobban ismerünk. Megesküdött, hogy Magyarország épségét, a *Boldogasszony birtokát* megőrzi és visszaszerzi. Ez a Szent István-féle regnum Marianum eszméje. Szent István adta aranybullai szabadságokat ujít meg az *óbudái rendiországgyülés* az uj köznemesek számára. Azzal, hogy a király lengyel hercegnőt vesz feleségül, megfoszt a lengyel támogatástól egy trónkövetelőt, ki IV. László öcsének, *Andrásnak* adta ki magát. Egy sárosi báró vízbe fulasztotta, pedig Szent Kinga ráismert egy jelről. Habsburgi Rudolf megürült német hübérnek tekintette Magyarországot s odaadta fiának *Albrechtnek*. Fölzúdult a magyar nemzet s 80.000 ember Bécs ostromával békére szorította a szomszédot (1291). Csak a határvárak lerontása okozott bajt: az érdekelt várúr, Henrik fia Iván a pápa iránt való hódolat ürügye alatt Anjou-párti lett s ezért megkapta hűbérül Sopron- és Vasvármegyét, a Brebir-család a tengermelléki bánságot, a szerb királyfi Szlavoniát. Ezek *Martel Károly* mellé álltak, ki anyjától jelképileg átvette a magyar örökséget s magyar címert és ruhát vett föl. III. András számított a kir. tekintélyre és megjelent Zágrábban. A Brebiriek csakugyan visszahuzódtak, de Iván báró elfogta a királyt és negyed évig őriztette, aztán megbékítette, Mária adományait is biztosíttatta és kibocsájtotta a foglyot. Ez katonás velencei anyját tette Szlavonia kemény kormányzójává s velencei nagybátyja kis leányával kárpótolta a szerb királyfit. Meghalt Fenena királyné, kinek egy kis leánya maradt, a hároméves Erzsébet (1295). — András szövetségest keres a szomszédok közt s nőül veszi *Habsburgi Ágnest.*

Fellázadnak a kőszegi Henrikfiak. András és Albrecht elfoglalják Kőszeget és Bécsben eljegyzik Erzsébetet a kilenc éves *cseh Vencelnek*. Tehát itt is támad szövetséges a felvidéki bárók és a délnyugati Anjou-párt ellen, melynek jelöltje az elhunyt Martel Károly fia Károly Ubert (Carobert, hétéves). A magyar szövetség megint diadalt szerez a Habsburgiak Göllheimnél (1298), s a német király halála királlyá teszi Albrechtet. A magyar király *saját bárói ellen szövetségre lép* a bárók ellen, kik az országot szét akarnák darabolni. Az utolsó három évben *sok az országgyűlés:* a pesti minoriták mellett a *bárók nélkül*, 1299-ben a rákosi domonkosok mellett (az esztergomi érsek Anjoupárti gyűlése Veszprémben nem sikerült), a budai—rákosi *publicum parlamentum*, mely a király velencei nagybátyját magyar nemesnek kiáltja ki mint Pozsegavár és Szlavonia urát, a fehérvári és 1300-ban a pesti gyűlés. Az esztergomi várat és ispánságot kénytelen a király elvenni a pártos érsektől s hadat küldeni a vágvölgyi Csákok ellen. Az év közepén Carobert megjelenik *Spalatoban*. András király csakhamar anyja után hal (1301 jan. 14). Aranyágacskának mondja egy báró Szent István törzsének utolsó férfiivadékát, kifejezve a nemzet jobbjainak, báróknak is szeretetét, háláját és gyászát, mellyel az Árpádkirályok érdemei iránt adóztak.

Cseh foglalás, király halála bárók miatt. IV. Béla halála után leánya Anna mácsói hercegné „Attila óta gyűjtött" királyi *kincsekből* magához vett két arany koronát, egy királyi pálcát, királyi széket, kardot, nyakláncot, gyöngyös arany korsót, tányérokat stb. és vejéhez Ottokár cseh királyhoz menekült.

V. István (1270—72) Budára érkezve, híveiből nevezett ki kormányt. A *bánságot* elvette Héder nembeli Henriktől, ki az isaszegi csatában ellene küzdött s odaadta Gutkeled ifi István volt bán fiának Joakimnak, ki *nőgyarságban* volt a magyar királyi családdal neje, a halicsi Gerizsd és halicsi Román leánya révén. Ez a két báró lesz vágyelemzése István királyra. Fehérvárott Istvánt nejével együtt megkoronázták s mindkettőjen megesküdtek, hogy az igazságtalanul elvett birtokokat visszaadják. De azért a jogtalanul elidegenített királyi javakat, a *koronaőrökkel* és népeit István király is kereszteltette királyival. Az nem volt elidegenítés, hanem csak várőrszaporítás és lakatlan föld benépesítése, hogy a kézdi székelyeknek átengedte a királyi Terlavár

birtokaiból Aranyosföldet az alsó Aranyos és a Maros közt. Két századdal későbbi följegyzés szerint, de nagyon elfogadhatóan az történt ekkor, hogy a kézdi telepesek hat kapitányt választottak maguk közül s ezek vezették át őket az aranyosi földre. A hat kapitány mint telepítő vezérek szokás szerint örökös falunagyok lettek, később közös törvényszéket is alakítottak, az *aranyosi széket*, amelynek székbirói és hadnagyi tisztségét a hat kapitány nemzetségének ágházai örökölték és töltötték be, évről-évre más ágház nemes birtokosa fölváltva. E székely telepesek valószinüleg nem a távolabbi Szentlélök vár „kézdi" székelyei közül valók, hanem ezek is, meg az aranyosiak is a küküllői Kézd faluból telepedtek ki, hogy szabaduljanak az elszászosítás ölelő karjaiból, a német biráskodástól. Achilleus vagy Ehellös fia Ehellös aztán, a későbbi Thoroczkay család őse, átengedte az aranyosi székely telepeseknek nyugat felé szomszédos várát Torockót, hogy veszély idején odamenekülhessenek mint otthonukba, noha a tulajdonjogot örökre fönntartotta magának és utódainak. Ugyancsak István király alapította meg a marosi-nyárádi székely települést, a későbbi marosi székelyszéket is. Majd levelet intezett *Telegd diocesis székelyeihez*, hogy fogadják maguk közé Lőrincet és fiát Leustákot öröklött birtokaikkal, Szederjessel és Keresztúrral,[1] kőegyházaikkal, elhatárolás nélkül, a telegdi székelyek törvénye és jogszokása szerint való használattal, s védjék meg őket, miután ő *kivette őket* örököseikkel, birtokaikkal *az erdélyi vajdák összes ispánjainak, tisztjeinek biráskodása és zaklatása alól.* Ez alól tehát a telegdi székelyek is ki voltak véve. Nekik külön ispánjuk volt. Talán már Bagamér is ilyen ispán, „a székelyek vezére" 1230 táján és István Adrián, ötven év múlva. A *székelyispánok* folytonos sorát azonban csak húsz évvel István király után ismerjük. Akkor már a telegdi székelyeket a közeli királyi Udvardvárról *„udvarhelyi székelyeknek"* nevezték, kik szabadok s a saját ispánjaik zászlaja alatt tartoznak hadjáratokon megjelenni, de mentve vannak minden kirovástól, dicától, kivéve az ökörajándékot, az ökörsütést vagyis bélyegzést.[2] Ennek az ajándéknak szedése ugy történt, hogy minden telkes székely egy ökröt ád a királynak első koronázásakor, első menyegzőjére s első fia keresztelésére; evégből a királyi ember két egyenlő részre hajtja az ökröket, a tulaj-

[1] Udvarhely megye délnyugati szelenél.
[2] Erdélyi L. A székelyek története 29—30 l.

donos kiválasztja az egyik részt, az ökrök másik feléből a királyi ember kiválaszt egyet a király számára.[1]

A telegdi vagy udvarhelyi székely szék területi *autonomiájához* hasonló kivettség, kiváltság megkezdődik a *földesúri területeken is*, elsősorban az egyházi uradalmak területén. V. István király ájtatosság okáért megjelenik 1270-ben *Pannonhalma* ősi monostorában s az apát kérésére, atyja 1257-ik évi oklevele nyomán megismétli, hogy ezen monostor apátján és népein egy bíró se merjen ítélkezni, csak a király személye vagy az, akit az apát a királytól külön rendkívüli bíróul kér, vagy a nádor, még lopás, dézsma és újpénz dolgában se, mit István még megtold azzal, hogy az apátság és népei ki legyenek véve a királyi adószedők hatáskörе alól is.[2] Ugyanez időben tűnik fel először az esztergomi érsek „*örökös ispán*" címe, miután királyaink már e század elején kezdték elhagyni az esztergomi vár királyi palotáját, ennek építését átadták az érseknek, végre átadja István vagy atyja az esztergomi vár ispánságát is örökösen. Megfogyatkoztak a várbirtokok, várjövedelmek, terhes volt a vár fenntartása, építkezése; célszerű volt tehát átruházása a vidék legnagyobb földesurára, kivált a főpapra, kit kevésbbé vezettek családi gazdagodás vágyai.

Megkoronázása után István király hamarosan üzent sógorának, a *cseh királynak*, hogy küldje vissza a nénje, Anna révén odakerült ősi kincseket. Pozsonytól nem messze egy szigeten összejöttek és két évi *fegyverszünetet* kötöttek. „Sok okos szót lehetett ott hallani, mert azt tudják a magyarok", írták akkor a németek. Ottokár azt felelte, hogy nem szorul a kincsre; ad ő, ha kell, negyannyit. Vége lett a haragnak. István beleegyezett, hogy Ottokár elfoglalja Krajnát, Karintiát Ulrik karintiai herceg végrendelete szerint. A békességet *Henrik, a volt bán* zavarta meg, ki több bárával az ország nyugati szélein Ottokárhoz pártolt s *az ország*ban birtokokat adott nekik. István Ausztriába tört, úgy hogy Ottokár Karintiából jövet kénytelen volt a bécsi erdő mögött kerülő úton hazatérni. A cseh király panaszos levelet írt a bihornokoknak, midőn a pápai szék üres volt. Német lovagok is gyültek köréje, hogy segítsék megtörni a délszegést, s 1271 tavaszán 90,000 emberrel *elfoglalta* Pozsonyt,

[1] U. o. 44. l.

[2] U. a. Küttpkert, bárcsbanka egyházi birtokaim. Budapest, 1910. 88. 103. l.

Szentgyörgyöt, Bazint, Szombathelyt (Nagyszombatot) és Nyitrát, dél felé pedig Magyaróvárt és Mosonyt. Ezt lerontotta. De a magyarok szintén nagy tömeggel közeledtek s előcsapataik folytonos támadásai elől Ottokár visszavonult Bécsbe. Az ausztriai és morva szélek pusztitása gyors *békekötésre* késztette Ottokárt, még pedig a *status quo ante* alapján. Pozsonyban. A kincsek ott maradtak a cseh királynál, a magyar területek visszakerültek s Ottokár lemondott a lombard István[1] és Henrik bánék támogatásáról. A béke megszegőjét akkori szokás szerint egyházi kiközösítéssel fenyegették.

István 1272-ben a korona birtokait, jogait vizsgálta. Mikor a Dráván túl találkozni készült Anjou Károllyal, hogy a szövetséget megerősítse, Gutkeled nembeli Joákim bán, kit István emelt föl, László *trónörököst eltüntette.* A király lázas hévvel kereste fiát, hasztalan; fáradtan, meghülve érkezett vissza a Csepel szigetre, az Anonymus korában is már kedvelt királyi nyaralóhelyre s V. István itt hamarosan meghalt (aug. 6.).

Asszonyuralom, bárók versengése, cseh foglalás. István király halála hírére Joákim bán és párthívei Fehérvárra vitték **IV. Lászlót** s Erzsébet királyné eléjök ment. Ezért István király hívei a királyné házát megostromolták, mígnem Joákimék elűzték az ostromlókat. Aztán megkoronázták a tízéves királyt s mellette öt évig az özvegy kún *Erzsébet királyné* uralkodott (1272—77). Henrik bán is hazatért cseh földről s első dolga volt a Nyúlszigeten, Margit sírja közelében felkoncolni a király unokabátyját, Béla *mácsói herceget.* Darabokban szedték össze az apácák. Hercegségét is feldarabolták a bárók: északnyugati részén Só és Ozora bánja a gyilkos Henrik lett, Boszniát Miklós erdélyi vajda testvére István kapta bánságul, Baranesot és Kucsót (Branicsevo, Kucsevo) Péc nb. Gergely, Mácsót pedig Rátold nb. Roland nádor. Joákim az udvarnál működött mint tárnokmester és pilisi ispán, a szlavon bánságot pedig Csák nb. Mátyus vette át.

[1] Anyja, *Beatrix*, II. András magyar király özvegye, apáca lett s már 1245-ben meghalt. *István* herceget a ferrarai Este-udvarban nevelték, majd Jolanta, II. Andrásnak második feleségétől való leánya, aragon királyné fogadta udvarába, aztán nőül vette a ravennai podesta leányát, ennek halála után pedig Velencében nőül vette az előkelő *Morosini Tomasinát.* Ennek fia lett *III. András* magyar király.

Ottokár cseh király okot talált sógora meggyilkolásában arra, hogy betörjön a *bárói pártoktól* szakgatott, elgyöngített országba. Mert két párt versengett itt a kormányért: egyik párton Joákim és Henrik bán a főemberek, másikon a Csákok és Abák. Évenkint kétszer is változnak az udvar főtisztjei, a kormány tagjai. Mikor a királyné szabadulni akart Joákimtól, ez egyszer László királyt, más szor András királyfit ragadta magával és fölkelést támasztott. A nádor Polgárdinál utólérte és Henrik elesett (1274). A következő évben Joákim került a kormány élére és az ellenpárt a királyt is megtámadta Fövénynél.

Így indultak a belső állapotok, mikor *Ottokár* megismételte két év előtti *hadjáratát és foglalásait*. Csák Mátyus bán csak ingerelte az egész nyugati határon dúló betörésivel, mit az osztrák urak nyomban viszonoztak Győrig és Nyitráig. Ottokár Szombathelyig (Nagyszombat) és Győrig hatolt, ezt is elfoglalta; de Pannonhalmától már üzve vonult vissza és Sopront csak árulással vehette el (1273). És birta foglalását három évig. Éppen mikor magyar hadjáratával végzett, akkor választották a német fejedelmek királyukká *Habsburg* grófját, a derék Rudolfot. Egy év multva, mivel Ottokár nem kérte hűbérének megerősítését az új királytól, Rudolfot fölszólították e hűbérek visszavételére. A magyar udvar mindjárt üdvözölte a német királyt s leányát Klemenciát András herczegnek szánták Stiriával. A babenbergi örökségre felesége révén Joákim bán is számított s elnyerését Rudolf kegyelmétől remélte, meghiúsította tehát Ottokárnak a magyar udvarhoz való közeledését. Rudolf 1276-ban birodalmi átkot mondott Ottokárra s megüzente a háborút. Az osztrák, stájer, karintiai urak a birodalmi kikötösítés folytán elpártoltak a cseh királytól, sőt a csehek is lázongtak, a magyar hadsereg közeledett. Ottokár meghódolt, hűbérül visszakapta a cseh morva földet s *visszaadta magyar foglalását*, fia, lánya házasságra lépett volna Rudolf leányával, fiával s hozományul lekötötte vásárolt osztrák birtokait, viszont kapott volna 40.000 márkát, illetőleg ennek kamatául 4000 márkát a morvamezei osztrák birtokokból.

Mikor itthon Joákim harmadszor lukott meg, Csák Péter nádor nagypénteken Henrik bán fia Miklós veszprémi püspök miatt elpusztította a *veszprémi* híres káptalani *főiskola könyvtárát*, 3000 márka értéket, több kanonokot megöltek, lóhoz kötve elhurcoltak, oltárokat döltek fel,

50.000 márka kárt okoztak (1276).[1] A *szászok* is ilyformán tettek az erdélyi püspök miatt az ottani fehérvári székes-egyházzal (1277 febr.). Külföldre is elhatott a hatalmaskodásuk híre. A magyar krónika szerint *László szekerének* nevezték el a kétkerekű taligát, melyet barom fogytán emberek húztak.

A király nagykorúvá lesz, a cseh nagyhatalom elbukik. Ez a bukása a nyugati szláv nagyhatalomnak, mely a morva Szvatopluk óta most kezdett újra megalakulni, már akkor megindult, mikor Ottokár kénytelen volt a német hűbéreket visszaadni magyar foglalásaival együtt. Akkor is a magyar haderő föllépése volt a döntő. De Ottokár nem mondott le a győzelem reményéről, mert rajta volt és el is érte, hogy Rudolfot a német fejedelmek magára hagyják. Újra s végleg elbukott az Európa derekát átfogni készülő szláv nagyhatalom akkor, midőn Ottokár az ifjú magyar király hadától szétszórt seregét látva, kétségbeesetten kereste a halált s osztrák páncélosok lovai alá tipródott.

Ottokár utolsó háborúja azért tört ki, mert a Rudolffal kötött béke föltételeit megszegve, a morvamezei osztrák birtokokat továbbra is megszállva tartotta. Leánya apácа lett. Rudolf védte a lázongó cseh urakat, mint főhűbérúr s mikor látta, hogy Ottokár elidegeníti tőle a német fejedelmeket, *Hainburgban*, a határon találkozott az éppen nagykorúvá lett IV. László magyar királlyal (1278), kinek öccse, András akkoriban halt meg. Joákim bán pedig az előző évben.

Július végén László király 40,000 harcossal jelent meg Győrnél, augusztus 6-án Pozsonynál. Habsburgi Rudolf csupán 2000 páncélost egyesített Bécsnél s őszintén irhatta a magyar királynak, hogy „nyelv nem tudja kimondani, a toll

[1] IV. László 1276. évi oklevele így szól: „Tudja meg mindenki, hogy *a veszprémi civitasban . . . a szabad mesterségek studiuma . . .* miként Franciaországban, Párisban, a tanítók tudományának kiválóságánál s a tanulók tömegénél fogva mindeddig *Magyarország összes egyházai számára* virágzó hírével, fokozódó nevezetességével tündöklött s az *igazságosság (jog) művelése* ott az ország jogainak megőrzésére elsőséget nyert . . . most . . . teljesen hamu és perune lett." E studium helyreállítására a király odaadja a *siófoki vámját* a veszprémi egyháznak (tehát nem autonom egyetem ez a főiskola). A 68 megölt személy *mind veszprémi kanonok*, prebendás, klerikus és kanonoki szolga. A *tizenöt jogi doctor* mind veszprémi kanonok; más egyházbeli magisterekről, doctorokról, scolarisokról s *más facultásokról nincs szó*, mint csupán az előkészítő *bölcseleti* és a *jogi* karról. (Békefi R.: Századok, 1896. 321—37. l. Erdélyi L.: Magy. művelődéstört. II. 432—33. l.)

leírni" örömét „azon . . . hogy a magyar király a római birodalom és Magyarország közös ellensége ellen oly hatalmasan száll sikra". Ottokár 30,000 tönyi hadával benne 8000 páncélossal *Laat* vette ostrom alá Bécs közelében. Aug. 17-én ott terem Baksa nb. Simon fia György 8000 magyarral és Schenk Bertold kis osztrák csapatával s két nap multva sok zsákmányt és foglyot vittek vissza a magyar fősereghez. Ottokár a Morvához nyomult. A magyar sereg átkelt Marcheggnél a Morván és egyesült Rudolffal.

Augusztus 26-án, pénteken folyt le a nevezetes ütközet *Dürnkruttól* északra, keletre. A magyar tábor *Stillfriedtől* északra állott. A jobb szárnyat Rudolf kis hada foglalta el: elöl az osztrák, második vonalon a sváb, stiriai és karintiai lovagok, középen Rudolffal, hátul a tartalék Kapeller Ulrik ötven lovagja kiséretükkel. A balszárnyon eloretolva Csák Mátyus nádor a magyar fősereggel, a második harcvonalban Gutkeled István kir. udvarbiró, míg a kúnok előcsapatként száguldoztak és nyilaztak.[1] László király egy nyugati magaslatról nézte a csatát. *Ottokár serege* sziluen két szárnyból állott 3—3 harcvonallal: jobbján a csehek, morvák, lengyelek harcvonalai, balszárnyán a meissenei, thüringeni németek, a lengyelek és a bajor-brandenburgi harcvonal.

Kilenc órakor a kúnok nyilazása után a nádor támad, lebukik lováról, de Péter fia Gyenes megvédi. István kir. udvarbiró hada megingatja Ottokár hadának jobb szárnyát. Ottokár lengyelei, majd a bajor-brandenburgi vonal visszaszorítják az osztrákokat. Erre Rudolf a második harcvonalat vezette elő, de a Weidenbachba esett s egy svájci segítette lóra. Aztán Kapeller Ulrik nyomult előre a tartalékkal, mikor Ottokár jobbszárnya harmadik harcvonalát, a lengyeleket akarta harcba vetni. De ott már futásban volt a jobbszárny, mert a lengyeleket Baksa Simon fia György hada és a kúnok oldalba fogták s bekényszerítették a többi magyarok is. Ottokár látva, hogy a *magyarok a Morvaiak kergetik csapatait*, kondó csapatát közé veti magát, lovával elbukik s *Kapellerek* elfogják, szurják, vágják s a tizenhét sebtől vérző testet még ruháitól is megfosztják és ott hagyják.

[1] A nyugati hatóságok 1116-ig a szekelyek és besenyők voltak ily előpörtyázók. De néhány év multva az OB. és Cibo-nemzetségi nemzetségek közé rendeltek akkor nagy számmal, s azóta a szekelyek, besenyők főleg délkelet felé haladtak, nyugat felé pedig 1242-ből fogva az új kelett jövevények, a szabad kúnok jöttek a portyázók.

A magyarok három mérföldre *üldözték* az ellenséget, az éj beálltáig. A csehek veszteségét 10.000 emberre teszik, a magyarok veszteségéről nincs szó. Másnap is folyt az üldözés. Az elvett paizsokat, zászlókat a fehérvári egyház falára tüzték föl. *Országos ünnepet* tartottak munkaszünettel. Rudolf a legnagyobb *hálját* emlegette, igérte IV. Béla kinceseinek visszaadását s miután három évet töltött Bécsben, fiainak adományozta Ausztriát, Stájert, Krajnát (1282).

A kúnok és a papság reformálása. Alig telt el félév a nagy morvai diadal óta, amikor már panaszok mentek a pápához, hogy *lázongások* vannak itt a magyar kir. szék ellen. III. Miklós pápa maga akart eljönni, de akadályozva *Fülöp fermoi püspököt* küldte el Magyar- és Lengyelország reformálására, s felhatalmazta, hogy tizenöt papját kinevezhesse prebendás kanonokká (1279 elején).

László király megesküdött, hogy támogatni fogja a legatust. *Tétényné*l *congregatio generalis*, közgyülést tartottak a prelátusok, bárók, nobilisok és kúnok jelenlétében két hétig (julius közepétől). Itt a király elrendelte, hogy minden *adomány*levelét mutassák be, s a gyerekes bőkezűséggel, elegendő érdem nélkül adott birtokokat visszaveszi. A legatus óhajtotta, hogy a kúnok hagyjanak föl pogányos hosszú *haj-* és *szakál*-viseletökkel s az asszonyos bő-hosszú *ruhával;* de ebben engedett, viszont a kúnok kötelezték magukat, hogy magyarországi keresztény *foglyaikat* szabadon boesátják; ott telepednek le, ahol először megszállottak, az alföldi Tisza két partján; állandó *házakat* építenek sátrak helyett, megkeresztelkednek; az egyházak és a nemesek földjeit nem bántják, hogy *maradjanak köztük magyarok* és keveredjenek; nemesek és kúnok joga-kötelessége egyenlő. A kúnok rendes *bírája* az illető kún törzs bírája, főbírája pedig a nádor, de ez kún „vérbaj" dolgában nem itélt, csak a kún törzsbiró s a király. A *hét kún törzs* egy-egy kezest adott.

A legatus aztán *zsinatot tartott Budavárban* (1279 szept.) a kath. hit és egyházi szabadság védelmére s a magyar papság reformálására. Oly 128 cikkelyt állapitott meg, amelyek a lengyel gneznai érseki területen maradtak meg teljesen,[1] a lengyel papság reformálására is illettek, ámbár kétségtelen magyar vonatkozások is vannak a cikkelyekben. Ezek rendezve ily tartalmnak:

[1] Hube: „Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis".

Minden keresztény köteles *védeni az egyházat*. Az egyháziak mentesek az *adóktól, vámoktól* és más világi szolgálmányoktól. Egyházi *javadalmat* világi ember kezéből elfogadni tilos; az ilyent érsek, püspök ne erősítse meg, csak kánoni választás alapján. Ez nem sérti a patronusi jogokat. A jogtalanul elfoglalt egyházi javadalmat félév alatt vissza kell adni. A javadalmas lakjék otthon, javadalma helyén s ne helyettes által végezze kötelességét. Főpapok ne adják jövedelmeiket *bérbe zsidónak* s efélének. Magyarországon különösen szokás a *beszállás*, amivel túlságosan megterhelik a főpapok és a legatus kisérői az egyházakat; e beszállók legyenek szerények és mérsékeltek. Az is szokás itt, hogy a fegyverrel, méreggel stb. bűnösen megöltek *temetéséért* az esperesnek egy márka ezüst jár; ezt nem szabad kiterjeszteni a véletlen halál eseteire, s amikor az illető a bánat jeleit adta, díjtalanul kell eltemetni. Egyházak javait s egyháziak *hagyatékát* patronatus czímén se szabad lefoglalni; pedig itt nagyon elharapódzott a pestis, hogy világiak egyházakat, kolostorokat lefoglalnak, ott laknak, *rablóvárnak, istállónak, használják a szent helyeket* s fajtalansággal szennyezik be. Ha ezeket félévig vissza nem adják, kiközösítés alá essenek s világi karhatalommal fékezzék meg őket. Kiközösítés sujtja az egyházit, ki *világi biróhoz* fordul kánoni ügyben. Az egyházi törvénykezést még a *király és királyné* se zavarja, máskülönben ne léphessen egyházba. Magyarországon még a papság sem törődik az *egyházi büntetésekkel:* társalog, eszik a kiközösitettel és istentiszteletre bocsátja; ezért verik, sebzik, ölik a papokat és elfogják. Pedig ki van közösítve, aki egyházi személyt bánt. Kiközösítik azt is, ki megrontja az ember becsületes munkáját, *szőlőt, szántóföldet*, pápai levelet hamisít, ilyet használ, szentséget *babonára, jövendölésre* fordít, magzatot hajt el, hamisan tanuskodik házassági perben, gyujtogat, egyházat feltör, szándékosan gyilkol, simoniát ül, alattomosan vesz fel egyházi rendet. *Zsidó* a bal mellén vörös, *izraelita* sárga karikát varrjon a ruhájára ismertető jelül.

A főpapok hordjanak *hajkoronát*, mert a szerzetes nem nagyobb a főpapnál. Kimenőben s lovagolva fehér, *csipkés inget* (camisia) viseljenek a *kápa*, köpönyeg alatt, melyre eső ellen *csuklyát* alkalmazhatnak. Tilos egyházak ruháján a *színes bélés*, a *selyem* stb. drága díszt, szőtt *kesztyű*. Csak főpapok viselhetnek *gyűrűt* s akiknek erre

pápai kiváltságuk van. Kötelező a *tonzura* úgy, hogy a fül kilássék. Egyházi személy, diák, *kocsmát* ne tartson, ne is látogasson, hacsak a kényszerűség be nem hajtja mint utast; kereskedést ne üzzön, bohókás *igricekre* ne figyeljen, *kockát* ne játsszék. *Nős diák* nem lehet még helyettes lelkész sem, javadalmas pap nővel ne lakjon, (diákkori) fiát se tartsa magánál. Egyházi személy *vérontásban*, halálos itéletben, még sebészetben se vegyen részt, víz- és *vasitéletet* ne áldjon meg, kardot és bárdot ne hordjon, legfölebb előljárói engedéllyel önvédelemre. A *szerzetesek* ruhájukat tartsák meg, mint főpapok is, valamint a *silentiumot*, hallgatagságot a claustrum zárt folyosóján belül, az ebédlő és hálóteremben.

A claustrumot előljárói engedély nélkül el ne hagyják, *egyetemre* se s ott csak grammatikát, theologiát és logikát tanulhatnak. *Vadászkutyát*, madarat szerzetestől bárki elvehet. Szerzetesek állandó *lelkészi* állásokat, sőt káplánságokat se nyerjenek, legföljebb főpásztori engedéllyel lehetnek káplánok. Az *esperesek* tudják a *kánonjogot* vagy tanulják legalább három évig. Minden megyés papnak legyen *szertartáskönyve*, *katekizmusa és zsolozsmáskönyve*. Tanítsa meg a világiakat az *oltár*, *feszület és Sz. Mária képe* előtt való meghajlásra. Kórusra *mezitláb* ne menjen a pap istentisztelet alatt. Világi ember is keresztelhet, de nevet csak pap adjon, háromnál több keresztszülő ne legyen. Eljegyzés lehet pap nélkül is, csak ki kell hirdetni havonta egy ünnepen. Ágyasokat, nyilvános személyeket sehol sem szabad tűrni. *Egyházban, temetőben a nép ne táncoljon*, világi dolgokat ne végezzen senki, ne építsen, *szemetet* oda ne hordjon. A pap se tartsa holmiját az egyházban, kivéve veszély idején, ha ellenség jő vagy tűz támad. — E zsinati végzések másolatát két hónap alatt minden székeskáptalan irassa le könyvalakban és *vaslánccon* tartsa a sekrestyében, káptalangyűlésen évnegyedenként, püspöki zsinatokon pedig évente egyszer olvassák fel és értelmezzék.

Bárók védik az egyházat s a királynét, a király tragikuma. IV. Lászlót, a fiatal, vitéz, szép királyt rajongással köszönti hű kancelláriai diákja, Kézai Simon, krónikája előszavában.[1] Hogy anyja és nevelői elkényeztették, saj-

[1] „Invictissimo et potentissimo domino Ladislao tercio... ad illum aspicere, cuius pulchritudinem mirantur sol et luna!" *Akinek szépségét csodálja a nap és a hold*, az az Isten. De némi kétértelműség-

nosan gyakori és érthető általában a fiatal királyoknál. S érthető, hogy *Edua* „kún királyné" szilaj szépsége elcsábította már tizenhétéves korában László királyt, ugyhogy az imént elhatározott kún törvényeket nem igen iparkodott végrehajtatni. *A bárók kérték a pápai legatust, hogy intse meg a királyt.* László rossz néven vette a figyelmeztetést és azzal állt boszut, hogy biztatta a budavári polgárokat, el is rendelte, hogy a zsinati főpapokat ne tűrjék és ne adjanak el nekik élelmiszert. De a zsinat elvégezte a dolgát, hiszen a fermoi püspök a reform-statutum legtöbb cikkelyét már előre megtervezhette s megirathatta, a zsinaton csak kiegészítette a magyar külön vonatkozásokkal.

A legatus egy hónappal a király megintése után, mivel nem javult, kimondta rá és tanácsosaira a *kiközösítést*, melynél fogva tilos az istentisztelet is ott, ahova belépnek. A király most már igérte a tétényi határozatok végrehajtását, de akarata már gyönge volt, megint a kúnok közé ment. Fölebbezett a pápához, ki helyeselte legatusa eljárását s írt László királynak és a rendeknek, sőt Rudolf és Károly királyoknak is, hogy hassanak a magyar királyra. Miklós *prépost kancellár* kiközösítve, halála előtt megtért, s penitenciául, bűnbánata jeléül megkérte a legatust, hogy holttestével tegyen úgy, ahogy jónak látja. A test hadd aláztassék meg, csak a lélek örök üdvössége el ne vesszen. A legatus, hogy példát mutasson, a prépost testét a bélpoklosok temetőjében tétette le, *a nép* pedig a király megrontója testére kőhalmazt dobált. A király nagyon megharagudott, a maga ítéletét látta a nép tüntetésében, s *elfogatta a legatust*, átadta a kúnoknak, kik agyon akarták nyilazni (1280).

Aba nb. Finta vajda és báró társai viszont „üdvös szándékkal" *elfogták a királyt*. Csak akkor bocsájtották ki, mikor a kunok kiadták a pápai követet és a király büntetlenséget igért elfogóinak. László király kibékült nejével s noha a legatus már az előző évben távozott, a lázongó *kúnok* ellen keményen lépett föl és a Hódmezőn (Vásárhelynél) megverte az eső miatt nyilazni nem tudó kún sereget, Oldamur hadát,

gel céloz a király szépségére is, ki egyszersmind *a nemzet multjának megismerésére vágyik*. Ezért ír neki történetet az íródeákja. A magyar nemzet története *még csak elszórt lapokon van meg Italiában, Franciaban és Németországban*, értve a magyarokon hunnokat is.

melynek maradékai Havaselre menekültek (1282). Megmutatta erélyét, vitézségét akkor is, mikor a hatalmas *Ábákat*, Fintát engedelmességre, tiszteletre kényszerítette. Ostrom alá vette még a *Henrikfiak* Borostyánkő várát, de itt már nem volt sikere s kibékült velük (1283). Két évvel utóbb Batu kán öcsének az unokája, Nogaj a Dnjeper melléki *tatárokkal* betört a vereckei szoroson és Pestig nyomult; most azonban a bárók megmutatták, hogy országföntartó tényezők is tudnak lenni, az Abák és más urak esős-havas időben kiűzték a 26,000 tatárt s az aranyosi székelyek is elbántak velük Torockóvárnál (1285). Egy csomó nogaj-tatár itt rekedt s László király testőrei lettek.

Ekkor halt meg Anjou Károly nápolyi király. László könnyelműbb lett, feleségét Izabella *királynét* a margitszigeti kolostorba küldte s ott őriztette. Erre a Henrikfiak és más bárók vezérlete alatt *országos fölkelés* támadt, Pozsony, Magyaróvár, Sopron stb., összesen harminchat vár Habsburgi Albrecht kezébe került, s behívták Velencéből az utolsó Árpád-herceget, Andrást, ki szlavon herceg címet vett föl (1286). A római bibornokok fölhívására Ladomér esztergomi érsek kiszabadította a királynét s Esztergomnál kibékítette a királyi párt (1287). A *fövényi* országgyűlés, franciás normann-angol módira *publicum parlamentum*nak nevezve, 1289 nyarán alkalmat adott a királynak arra, hogy ismét kibékült alattvalóival, a főpapokkal és bárókkal. Most történt meg először, hogy *egyszerre két* törvényes *nádor* igyekezett rendet, közbiztonságot teremteni: Henrik fia Miklós a Dunától nyugatra és Básztéj nb. Rénald keletre. A belső egység helyreállta hírére *az osztrákok kivonultak* az országból, s mikor a külső veszedelem megszünt, a parlament feloszlott, László király megint könnyelmű lett, kúnjai közé ment, a *pogány hírű* izmaelita Mizsét tette nádorává (1290), sőt azt mondták, hogy maga a király is mohamedán lett. Aztán elment a király a bihari Körösszegre, odahíva hű embereit a Kőszegi Henrikfiak ellen való szervezkedésre. Ekkor a Barsa nembeli Kopasz(i) Jakab fölbérelt emberekkel, éppen kúnokkal, Árboc, Törtel és Kemenes vitézekkel *meggyilkoltatta* a 28 éves királyt. Egy külföldi hír szerint egy kún szúrta le feleségének a hűtlensége miatt. *Sírjáról* csak bizonytalan hír maradt: „mondják, hogy Csanádon temették el." Ennyire elfordultak tőle alattvalói. *Özvegye*, úgy látszik, jól érezte itt magát, itt

maradt még kilenc évig, amikor nápolyi dominikánus apáca lett s négy év mulva meghalt.

III. András lelkes fogadtatása, hitlevele, az aranybulla negyedik kiadása. *Henrik fiak* hivták be ismételten II. András velencei unokáját, kit utoljára Ladomér érsek is felkarolt. A „szlavon herceg" címet viselő Andrást a muraközi Sztridó vár ura, Buzád nembeli *Arnold* velencei váltságdíj reményében elfogta, s mikor ez a reménye megszünt, elvitte *Bécsbe* Albrecht hercéghez, hogy ez szolgáltassa ki barátjának, László magyar királynak. A hercegné megsajnálta unokahúga, a görzi grófkisasszony volt jegyesét és megmentette a kiadatástól, sőt illő szállást, ruhát, kiszolgálást adtak neki. De András különb vérnek mondta magát a Habsburg-vérnél. Akkor az esztergomi érsektől küldött esztergomi *vilhelmiták* vették ótalomba bécsi kolostorukban s IV. László halála után a magyar főpapok és bárók hívására András szerzetesi álruhában, hajón jött haza. Hajójára sok úr szállt föl útközben s így kisérték Budára. Aztán Fehérvárra lovagoltak vele s 1290 július 23-án a *„székeshelyen"*, in loco cathedrali, a királyavató szék helyén az ország főpapjainak, báróinak, előkelő nagybirtokosainak (proceres) és köznemeseinek (nobiles) jelenlétében András urat, mint az ország, királyság természetes örökösét lelkesen megkoronázták. Az új király harminczéves.

A *koronázás szertartását* itt ismerjük meg először részletesebben a stájeri Ottokár Reimchronik c. egykorú verseiből.[1] Ladomér érsek fölkente szent olajjal, vállára tette Szent István palástját, fejére a szent király koronáját, kezébe a kormánypálczát s az országalmát, végül megesküdött a hitlevélből felovasott igéretekre, viszont a jelenlevők is, kivált a főpapok és főurak, a bárók hűséget esküdtek neki. A hitlevél tartalma ez volt: őre lesz az igazságnak és békének s üldözője a gonosztevőknek; védője az egyháznak, özvegyeknek és árváknak; ítéletében igazságos lesz; a királyság jogait gyarapítani akarja s a Boldogasszony birtokából elszakitott részeket visszaszerzi.

A lelkes, egyértelmű hódolat oka az, hogy *igazi Árpád-vérnek* ismerték el. *Olasz* nevelése legkevésbbé volt ebben akadály, mert éppen akkor irták, hogy Magyarország más

[1] 83.000 vers a világ eseményeiről. A XIV. század elején készült. Kiadása: Pez, Scriptores rerum Austriacarum III, és Seemüller (Hannover, 1890—1893). Pór: Századok, 1893. 711—714. l.

idegennek alá nem vetné magát, mint csak olasznak, s az olasz nyelv itt közönséges, az olasz nép kedvelt.

Egy hónappal a koronázás után, augusztus vége felé *Óbudán* András király *congregatio generalist*, országgyűlést tartott s ott megesküdött, hogy a *nobilisoknak* (volt kir. szervienseknek) szent királyok adta jogait megtartja. Ott voltak a prelátusok, bárók, procerek és nobilisok. A törvény befejezése közönséges oklevélzáradék, az ellenállás vagy kiközösítés említése nélkül. A nobilisok szabadságait kiterjeszti az erdélyi *szász predialisokra is*, kik nemes módra élnek, t. i. oly telepítő örökös falunagyok, aminők a soltészek, oláhoknál a kenézek, székelyeknél az ághází nemesek, vagy akik nemes módra kaptak a szász földön birtokot.

Aranybullai eredetű cikkelyek, hogy nem kötelesek a nobilisok hadba menni báróval, hanem csak a királlyal, betörő ellenség és elszakadó országrész ellen; a királynak úrbéri terhekkel és kamarahaszonnal a nobilisok népei sem tartoznak; vajda, bán sem szállhat meg náluk (10, 11, 34); IV. Béla, V. István adományai megmaradnak, IV. Lászlóét is (igaz szolgálat alapján) a harcokban elesett nobilisok fiai, testvérei megtartják; örökös nélküli nobilis és szász öröklött birtokaival is szabadon rendelkezik; tartoznak évenkint a bárókkal Fehérvárott megjelenni, hogy előttük itéljen a királyi tanács vagy kuria a bárók (várispánok) elleni panaszokban s megvizsgálják az ország állapotát (6, 7; 26, 25). Itt is van dézsmaváltságról szó, de már nem ellenezve: a nemesek egy ekétől egy fertót, népeik egy kepétől egy nehezéket fizetnek; a pénzkibocsájtás korlátozása helyett ezt most megyénkint az ispán és négy derék ember (a nobilisok bizalmiférfiai) intézik; dézsmákon és új pénzen kívül lopás, latorság dolgában is a megyeispán itél a nemeseken, de csak a négy nemessel (az előbbi bizalmiférfiakkal, a nemesek biráival, a későbbi szolgabirákkal) s az elitélt fölebbezhet a királyhoz (21, 12; 56, 31). Régi cikkelyből fakad az is, hogy idegen, pogány, kártevő, ignobilis (nem-nemes) nem nyerhet méltóságot, várakat s a királyi tanács tagja nem lehet (3).

Új cikkelyek: nádort, tárnokmestert, alkancellárt, kir. udvarbirót a király „régi szokás szerint a nemesek tanacsából" fog kinevezni; alispán csak nemes lehet; a nádor birói útján ott van a megyeispán négy megyei nemessel, s

ezek panaszt tehetnek a királynál; érsek bírái és szabad falvak nem biráskodhatnak nemeseken és népeiken (9, 4b, 14, 15b); vámot a nobilisok és egyházak népei nem fizetnek, csak a külföldről külföldre átmenő kereskedők; hitbért, leánynegyedet a rokonok becsü szerint visszaválthatnak; úgyszintén bűntettért lefoglalt javakat is (18, 30, 33).

Egyházi vonatkozású cikkelyek: senkit sem lehet megidézni kir. udvarbiró és alispán elé káptalani vagy konventi bizonyság nélkül s ez 1231 óta van így; még régibb elv, hogy az egyházak jogai sérthetlenek s az elveszettek visszatérítendők; *új cikkelyek:* hogy a püspöki és kiváltságos egyházak népei a király személyes biráskodása alá tartoznak anyagiakban, s hogy körülbelül száz ember tisztítóesküjéért negyven dénárt kapjon az illető egyház (5a, 1; 15a, 32). Egyházi vonatkozásúnak még a *nemesi cikkelyekben* a dézsmaváltság, a fehérvári egyház joga az alkancellárságra, s az egyházak népeinek vámmentessége. A kártevésre egyházak fölé épült tornyok lerontása a kegyurak, bárók ellen irányult.

Bárók ellen szóló cikkelyek: hogy ispánságokat örökre senki sem kaphat s bárók ne védjék a gonosztevőket (20, 28); *új cikkelyek:* hogy a király vegye vissza IV. László jogtalan adományait s az erőszakos foglalásokat, birtokvásárlásokat (8, 20, 29); rontsa le a rablóvárakat; szüntesse meg az előde alatt keletkezett vámokat, az utasok megzálogolását; tiltsa el a bárókat méltóságaik bérbeadásától s nemtelen alispánok alkalmazásától (19; 17, 16; 4). A *nemesi cikkelyek közt* van az, hogy a fehérvári évi gyűlésen a bárókon ítélkezzék s hogy a vajda és bán nem szállhat meg a nemeseknél és népeiknél.

A király korlátozására sok cikkely van az előzőkben. Általános érdekű korlátozás az, hogy a király a hozzá felebbezett perekben is rendes biról eljárással dönt s hogy kegyelmezés esetén is tartozik anyagilag igazságot szolgáltatni a panaszosnak (24, 27). Korlátozták kincstári bevételt és a kancelláriai oklevéldíjakat az aranybullás, viaszpecsétes függő, pátens és zárt levelekért (egy arany vagy tíz ezüstmárka, 1½ ezüstmárka, 2 nehezék, 1 nehezék).

Harc a trónkövetelők ellen, a Henrik fiak lázadása. Az óbudai országgyűlés ideje táján Habsburgi Rudolf német király a fiának, *Albrecht* osztrák hercegnek adományozta mint német hűbért Magyarországot, mert úgy hallotta, hogy

III. András nem igazi Árpádvér és IV. Lászlóval megszünt az Árpádok örökösödése, az Árpádleányok pedig nem örökölhetnek. Már pedig a magyar jog Szent István törvényeiben az, hogy a birtokos leányának is hagyhatja vagyonát (II. 5), s a XII. század közepén ismételten látjuk, hogy az apa vagyonát a leánya örökli.[1] A német hűbéruraságot Rudolf király a tatárjáráskor II. Frigyesnek tett hűbéri igéretre alapította, de ezt a pápa négy évvel utóbb érvénytelennek nyilvánította. Most IV. Miklós pápa tett óvást a német hűbérigénnyel szemben, mert szerinte Magyarország a pápától adott első korona címén csak pápai hűbér lehet. A második trónkövetelő lengyel földön mutatkozott s IV. László magyar király *András* nevű öcsének mondotta magát, kit Szent Kinga magyar királyleány, a krakói Boleszló özvegye, állítólag bizonyos jelekről fölismert. Sánta II. Károly szicíliai király 1291-ben a saját nejének, *Máriának*, mint V. István leányának örökösödési jogát hangoztatja s felhívja Magyarország népét, hogy hagyja el azt az András nevű velenceit, kinek semmi joga nincs a koronára.

III. András király már 1290 őszén nőül vette Ziemovit kujaviai lengyel herceg leányát, árváját, *Fenennát*. Az *álAndrást*, mihelyt megjelent a magyar határon, Baksa nb. Simon fia György, a morvai csata hőse, zempléni nagybirtokos, Tarkő vár ura s a sárosi Sóvári Sós-család megalapítója, visszaűzte lengyel földre, hol a vele volt magyarok egy folyóba fulasztották (1290).

Albrecht ellen András király, a nemzet lelkesedésétől támogatva, 80.000 főnyi nagy hadsereggel vonult föl s Bécset ostromolva egy hónap alatt az osztrák herceget a haimburgi békére kényszerítette, amelyben a herceg lemondott minden magyarországi foglalásáról, viszont András király megígéri az osztrák-stájer széleket háborgató várak lerontását (1291 aug. vég.). A köpcsényi találkozással személyesen is kibékültek.

A lerontani való várak főleg a Kőszegi Henrikfiak tulajdonát tették. A békekötéssel sértett Henrik fia Iván *Mária* királyné pártjára állt, kit a pápa is ajánlott. A ná-

[1] Fulkó vendég 1146-ban II. István és II. Béla királytól kapott birtokai egyetlen leányának hagyja; Szines úrnő pedig örökösödés jogán birt atyai birtokáról rendelkezik. Pannonh. Rendtört. I. 597—599. l. *patrimonium, quod ad me pertinet hereditario iure.*

polyi királyné a francia Aixban átruházta magyar örökösi jogát 1292 jan. 2-án korona és zászló átnyujtásával fiára Martel Károlyra, miután Sopron- és Vasvármegyét hűbérül adta Henrik fia *Iván* bárónak, a horvát tengermelléki bánságot *Brebir* vár urainak, a későbbi Zrinyiek őseinek. Martel, Habsburgi Rudolf veje, Klemencia férje, fölvette az Anjou-liliomok mellé az ezüstpólyás vörös magyar paizsot is *címerül* és prémes *magyar ruhát* készíttetett; unokatestvérének pedig, Dragutin István *szerb király fiának* odaadta hűbérül Szlavónia hercegséget (1292). Mikor III. András király megjelent Zágrábban, a Brebiriek nem merték ellenállani. Henrik fia Iván is békére lépett, de visszatérő útján *a királyt elfogta* és mosonyi várjobbágyokkal őriztette, kik nem nagy tisztességgel bántak a királlyal. Negyedévi fogság után a király kiszabadult, miután Ivánnak bántatlanságot biztosított kezesekkel s megerősítette Mária királyné adományait. A szerb király fiától azonban visszavette a szlavon hercegséget és Pozsega várával anyjának adta, a katonás erélyű Morosini *Tomasinának*, ki Velencéből átjött, rendet teremtett a délvidéken, s fitestvére Albertino kis leánya eljegyzésével kárpótolta a szerb királyt (1293).

Két év mulva meghalt Fenenna királyné és Martel Károly, amaz a hároméves *Erzsébetet*, ez a hétéves *Corobertot* (Carolus Ubertust) hagyva egyetlen örökösül. A Brebiriek és Henrikfiak most a kis Anjou mellé álltak, míg Tolnában Mizse volt nádor, felvidéken a vágvölgyi Csákok, a sárosi Simonfiak, keleten a bihari Barsák hatalmaskodtak el, úgy hogy a király nem bírt velök. De az anyja erős kézzel tartott rendet Szlavonországban. III. András, hogy a Henrik fiakkal szemben erős szövetséget nyerjen, 1296 elején nőül vette a tizenhatéves Habsburgi *Agnest*, Albrecht leányát, ősszel pedig a nyiltan fellázadt Henrikfiak kőszegi várát, Kőszeget Albrechttel együtt elfoglalta. Két év mulva Bécsben a hatéves Erzsébetet eljegyezte a cseh király kilenczéves fiának, Vencelnek. Gergely választott esztergomi érsek is jelen volt, a bleskei Botond fia (1298). Erzsébet nevelésre Bécsben maradt. Itt elhatározták a háborút Nassaui Adolf német király ellen s február végén egy 300 főnyi magyar csapat is elkisérte Albrechtet a Rajnán túlra. A németek megbámulták a magyarokat, kik asszonyiódra hosszú befont hajat és szakált viseltek. *Göllheimnél*, Worms-tól nyugatra volt a döntő csata. A magyar csapat a második hadrendben

harcolt, melyet Albrecht vezetett. Az ellenség hadsorai közt pedig ott volt IV. Bélának Erzsébet nevű leányától született unokája, Wittelsbachi Ottó, Alsó-Bajorország hercege. Adolf király elesett és utóda Albrecht lett (júl.). Igy a Habsburgok fölemelkedésében újra részo volt a magyar fegyvernek.[1]

Öt országgyülés két év alatt, a bárók kizárása, az Árpádház kihal. A törvényhozó országgyülések, amelyekben a hivatali rendeken, a főpapokon és a kir. főtiszteken, a bárókon kívül már *függetlenebb tényezők*, a nagybirtokosok és köznemesek is résztvesznek, 1279-től ismeretesek. Számuk az Árpádkor legvégéig összesen nyolc: 1279, 1289, 1290, 1298, 1300-ban egy-egy, 1299-ben négy. Két nagyobb szünet van köztük: először tízéves, aztán nyolcéves. A gyülések helyei: Tétény, Fövény, Óbuda, Pest, Rákos, Buda-Rákos, Fehérvár, Pest. Gyűlésekben különösen gazdag az 1299. év, amikor a három országgyűlésen kívül még egy pártgyűlést is hívott össze Veszprémben az Anjou-pártivá lett esztergomi érsek. A köznemesekkel egy sorban vannak a szászok és kúnok (1298) s ezeken kívül a székely nemesek is (1299 július).

Legkülönösebb és jellemző arra az időre az *1298. évi országgűlés* (congregatio generalis), melyet a király s a bárók beleegyezésével, de a bárók kizárásával tartottak a főpapok és magyar, kún, szász köznemesek a *pesti* minorita egyháznál, a göllheimi csata után egy hónappal, augusztus elején. A végzéseket aztán a bárók is megerősítették függő pecsétjökkel. A végzések megokolásából megtudjuk, hogy a bárók- és más hatalmasokkal szemben a király félénksége nem tudott érvényt szerezni a koronázásakor kiadott országos szabadságlevélnek, úgyhogy Magyarország minden részében ingani kezdett, az egyházak, nobilisok s a többi országlakosok is vagyonukban csaknem teljesen tönkrementek. Meglepő, hogy e bevezetés *a bárók kizárását szokásosnak mondja* (prout moris est), amiből azt következtethetjük, hogy itt voltaképen a két kamara-rendszer kezdetét, a bárók külön tanácskozását látjuk kifejezve. A III. Andráskori országgyülések közül csak a koronázáskori óbudainak s eme pestinek a határozatait ismerjük pontról-pontra. Még pedig az utóbbiakat I. László király átírásá-

[1] Pauler Gy.: A magy. nemzet tört. az Árpádházi királyok alatt. II. köt. 582. l. E művet sokszor használtuk mint nélkülözhetetlen alapot a továbbépítésre. Roppant becsesek bibliografiai és kritikai jegyzetei.

ból tudjuk oly függelékkel együtt, melyet Zsigmond temesvári országgyűlése után toldottak hozzá. Az 1298. évi határozatok vége ott van, ahol az oklevélzáró formulát találjuk[1]

A *királyság javára* határozták: hogy András urat elismerik a királyság természetes urának, az elfoglalt királyi és királynéi javakat vissza kell adni, a valaha elidegenített országrészeket a király köteles visszavenni (1, 2, 18); az udvar tisztessége s a királyság, ország kormányzása érdekében negyedévenkint változó két püspök és két köznemes legyen a király tanácsosa, kiket az országgyűlés megválasztott s a király fizet, kiknek hozzájárulása nélkül fontos kir. intézkedés, birtok- és méltóságadományozás nem érvényes; a királynéi udvar vezetésére a király ne idegenekből, hanem magyar nemesekből válasszon bárókat (!), s hogy a királyi és királynéi vámok vagy harminczadok rovására IV. László óta létesült vámokat meg kell szüntetni (20, 21).

Egyházi érdekű cikkelyek: hogy székürcsedés esetén senki se foglalja le az egyházi javakat s a püspök hagyatékát; az elfoglalt egyházi jogokat vissza kell adni kártérítéssel (22—24, 3, 17); az egyházak népei collectával senkinek sem tartoznak, szállással sem, kivéve a monostorok kegyurait (25, 35).

A *nemesek javára* is szólnak az elfoglalt jogok visszaadására s a collecta- és szállásmentességekre vonatkozó egyházi cikkelyek. Osztatlan testvérek közül csak egy hadköteles s egy a hadbírságuk. Szabadon szolgálhatnak bárkinek. Királyi biztosok helyett a nádor vagy a megyei birák intézkedjenek; a nádor künn a mezőn s ne télen ítélkezzék. Kir. udvarbiró s más biró nemest el ne fogjon birság czímén (19, 27, 26, 29, 28). A pénzváltást megyénkint négy nemes intézze az ispánnal. Csak kir. pénz legyen, két évig ⅓, aztán ⅔-nyire kiégetve (vegyítve rézzel). A vásárjog elvesztésének terhe alatt kötelesek az illető nemesek vagy hatalmasok falvaik vásárterein s egyebütt a kir. pénzt forgalomba hozni; akik új pénzt nem fogadnak el, azok egy-egy lakóháztól fizetnek ½ fertót. Aki pénzt ver, elveszti pénzverő házát, birtokát a törvényes büntetésen felül (30—32).

[1] Dominus rex et regni barones sigilla sua ad instar sigilli prelatorum huic carte statutorum appposuerunt. Kovachich Supplementum I. 89. stb. I. Fejér Cod. Dipl. VIII. 130—117. I. Endlicher Monumenta Arpadiana. 630—639. I. V. ö. Erdélyi I. — Magy. czímvédelmére. II. 282—6. I. U. a. A tizenkét legkritikusabb kérdés. 13. l.

Az összes főpapok, bárók és nemesek tartoznak május 8-ra (1299) *összegyűlni a Rákoson* határozni arról, ami a király levelében van (34). *Perpetuum edictum* legyen, hogy a koronázáskori s a jelen határozatokat a király tartassa meg, másküléönben a kalocsai érsek (mert az esztergomi ellenpárti s távol maradt) a püspökök hozzájárulásával vesse *interdictum* alá a király kápolnáját (6, 17, 18). A hatalmaskodók ¼ év alatt adják vissza foglalásaikat, másküléönben a főpapok már most kimondják rájuk és párthíveikre, pártfogóikra a *kiközösítést*, fönntartva a királyi büntetést, a jószágvesztést és nemességből való kizárást. A király máshonnan is kérhet ellenök segítséget (4—8). Kir. engedély nélkül épített újabb erődeiket, kastélyaikat, ha egyházak fölé építették is, le kell rombolni. Az elégtétel, kártérítés is ¼ év alatt történjék. A rablott javak felkutatására megyénkint négy nemes tartson vizsgálatot a királyi emberrel, hitet téve a király urnak a közeli káptalan bizonysága mellett. A kiközösítetteket szerzetes ne merje szentségekhez bocsájtani és kiközösítés éri azt is, ki ily szerzeteseknek adományt nyujt (9—16). Hasonló kiközösítés sújtja azokat, kik zálogot vesznek az eltörölt vámoknál s megsértik a püspökök végrendeletét, a collecta- és szállásmentességeket, megyei biráskodást mernek gyakorolni a nádoron és megyei birákon kívül, vagy nemeseket a maguk szolgálatára kényszerítenek (21, 24—27, 35).

A gonoszok büntetésére *két nádor* működött megint egyszerre, mint tíz éve: Pée nb. Apor a Dunától jobbra, nyugaton, Rátold nb. Róland pedig keleten. S megtörtént az a szintén jellemző dolog, hogy a magyar *király védő- és dacoló-szövetségre lép a saját főtisztjeivel*, Demeter pozsonyi —zólyomi ispánnal és társaival (1298).

A következő tavaszra tervezett *rákosi országgyűlést* a pesti domonkosok egyházánál (1299 május 8.) szétrobbantotta Gergely vál. esztergomi érsek azzal, hogy a pápa nevében fenyegetődzött és *Veszprémbe* hívott össze gyűlést. A Henrikfiak közelsége miatt a püspökök nem jelentek meg. A július közepén tartott *budai és rákosi közparlamenten* (publicum parlamentum) a „nagyságos" király nagybátyját, Morosini Albertinot, ki urukat fölnevelte, az országba hozta és tömérdek kineset költött a hányt-vetett és kimerült ország sorsának megjavítására, s kit a király szlavon herceggé és Pozsega vármegyének örökös urává tett,

mint régi nemest fölveszik a magyar nemesség kebelébe mindazon joggal és mentességgel, amelyeket Magyarország fourai és nemesei már régtől fogva élveznek. Még ez évben András király újra hivott össze országgyülést az ország reformálására *Fehérvárra*, 1300 juniusa elején pedig az Anjou-párt megfékezésére *Pestre*.

A budai-rákosi közparlament idején a hős Tomasina már sikeresen szállt szembe a Dráván-túli Anjou-párttal, néhai Radoszláv bán testvérének, *Baboniknak* négy fiával és hadaikkal. Tomasina mellé került aztán a testvére Albertino. A vágvölgyi *Csák* Mátyus és testvére ellen Demeter pozsonyi-zólyomi ispán vezetett hadat. A pártütő Gergely *esztergomi érsektől* András király elvette várát és javait (1300 jan.). II. Károly szicíliai király kiáltványt küldöti, hogy a magyar, szlavon és dalmát főpapoknak, grófoknak, bároknak és mindenkinek kívánságára közéjük küldi unokáját, Károlyt, ki augusztus elején csakugyan megérkezett Spalatoba. Még ez év végén *meghalt Tomasina*, 1301 jan. 14-én pedig *III. András* magyar király is, Budán, s ott a minoritáknál, a mai várszinház helyén temették el.

Ernye bán fia, István megható szavakkal ad kifejezést a magyar közérzületnek: *„Ietört Szent István... király... törzsének utolsó arany ágacskája...* Magyarország minden rendű-rangú lakossága érzé, hogy elveszté született urát, mint Rachel a gyermekeit, keseregte halálát, *keresték, kit találjanak utódául a szent király véréből"*.

Az özvegy *Ágnes* királyné a temetés utáni napon átadta a királyi fötiszteknek az óbudai kir. palotát, aztán osztrák csapattal hazament s Habsburgvárról nem messze a königsfeldi apácák közt élt még hatvanhárom évig. Magyarországból kijárt neki a hitbér jövedelme. Ágnes nem lett apáca, de domokos-nővér lett a szintén svájci lőssi klastromban az utolsó Árpád-király egyetlen gyermeke, *Erzsébet*, ki kilencedik évében maradt árván, nyolc év mulva lemondott a világról, s negyvenhat éves korában halt meg. Magyar kir. címeres sírba temették el.

Társadalom, művelődés az Árpád-királyok korában.

1. A föld és népe. Anonymus irta meg *Magyarország legrégibb föld- és néprajzát* 1204 táján oly adatokkal, amelyek a XII. század második felére illenek. Honfoglalástörténetéből megismerjük az ország határait, gyepüit, erdőit, hegyeit, halmait, folyóit, tavait, révhelyeit, várait s egyéb nevezetesebb helységeit. Csepel szigetét mint királyi, főúri nyaraló helyet írja le. Jellemző néprajzi adatai vannak a korabeli magyarokról, székelyekről, kazarokról, besenyőkről, izmaelitákról, kunokról, tótokról, oroszokról, oláhokról s általában a jövevény vendégekről.

Árpádházi *királyaink címében kilenc királyság* jelenik meg egymásután. Szent István az ungrok, I. András a pannoniak királya. Kálmánnál tünnek föl ezen királycímek: Hungaria, Dalmatia, Chroatia, II. Bélánál Rama, Henrik vagy Emeriknél Servia, III. Bélánál Galicia. II. Andrásnál Lodomeria, IV. Bélánál Cumania, V. Istvánnál Bulgaria királya, de úgy, hogy ezen utolsó szerzemény már IV. Bélánál megvan, csak nem rendes cím az elsőkkel együtt. A hódítások és jogföntartások 1254—8-ban érik el a *tetőfokot*. E királyságokon kivül kiterjed a magyar királyi hatalom a Szerémségre és Mácsóra már Szent Lászlónál, Boszniára II. Bélánál, Baranesra III. Bélánál, a Szörénységre II. Andrásnál, Chulmiára a mai Hercegovinában IV. Bélánál s Kucsóra és néhány évig Stiriára.

Szabad telepes vendégek jönnek be már Gyésza és Sz. István idejétől fogva: olaszok (italiai, spanyol, francia, vallon), németek (bajor, sváb, szász, frank) előbb szórványosan, aztán tömegesen 1150 táján telepszenek le Erdély déli részén (1224-ben kapnak autonomiát), 1211-től a Barcaságban és a Szepességben (itt 1271-ben kaptak autonomiát). Szórványosan jönnek be a Felvidékre, sőt Somogyba is tót

telepesek, továbbá csehek, morvák, lengyelek, oroszok (rutén, prutén); 1166 tájától oláhok bolgár kenézekkel a Temes vidékre és vannak ilyenek még Gyeló vára vidékén; de csek talán *hadifoglyok*, mint a fogaras kerciek 1182-től. Hadifogoly eredetű keleti rokonok a székelyek 895-től (bolgár hunn törzs),[1] a besenyők 1068-tól, az izmaelita lövérek 1185 tájától és a palóc kunok 1191-től. Szabad telepesek keletről a zsidók kezdettől fogva s 1251-ben kaptak szabadságlevelet; *szabadok* a tatárjáráskor bejött kunok és jászok is.

2. **A király és udvara.** *Öröklő monarchia* van itt már Árpád kora óta s a királyságot Szent István és utódai a királyi várak és udvarházak magánjogi öröklésével veszik át. Mint földesurak rendelkeznek ispánjaikkal és szabados várőreikkel. A *keresztény uralkodás* elveit Sz. István tízparancs és tanács alakjában írta meg fiának és utódai számára. Az első *korona* nyílt, ilyen a Salamonnak és I. Gyészának küldött görög két korona is. Sz. István és I. Gyésza koronáját talán Sz. László vagy III. Béla egyesítette zárt, tehát a császáréval egyenlőrangú koronává. A királyi jelvények őre a fehérvári őrkanonok. A királyt az esztergomi érsek koronázza, a királynét a veszprémi püspök. Kezdetben a királyok csak az egyház, az özvegyek és árvák védelmére tettek *koronázó esküt;* 1204-ben kezdték a királyság vagy korona javainak megőrzésére is letenni a hitet, melynek szövegét levélről kellett felolvasni. Volt tehát *hitlevél.* A királyi főtisztek természetesen kezdettől fogva hűséget esküdtek földesuruknak, a királynak. Az Árpádkirályok (23) többnyire korán kezdenek uralkodni s *uralmuk ideje* rövid, átlag 13 év (a vegyes korban 17, a Habsburgok korában 26).

A természetes, magyaros öröklés rendjét nem zavarta *a nőtestvér fiának és férjének trónrajutása* (Péter, Aba), de megzavarta az oroszos, szlávos *senioratus* igérete s a hercegi harmad 1049—1108 és az *ifjabb királyság* 1214—70 között, melyek súlyos belső háborúkra vezettek, s utoljára kifejlesztették a főúri és köznemesi rendet. — A *királynék* megválasztása fontos diplomáciai tény volt, külföldi összeköttetéseket szerzett, de bajokat is, fölsg Komnen Mánuel görög császár részéről. Később a hitbér címén támadtak kívülről özvegyi követelések.

[1] 1150 táján kerültek Erdélybe, 1224 után Háromszékbe és Udvarhelybe, 1270 táján Aranyosszékbe és Marosszékbe, később Csíkba stb.

Királyi székhelyek: Esztergom, Emerik korában a Csepel-sziget és Budvár, a tatárjárás után Budavár, Fehérvár az első szent király *temetkező helye* s a további királyok koronázó városa, hol a királyavató szék volt s ezért „székes hely", locus catedralis. Az első király utódai szintén a tőlük alapított kedves egyházakban temetkeztek: Budváron vagy Pécsett, Sáron, Tihanyban, Szekszárdon, Vácott, Váradon, kivéve Salamont. A szentté avatott első király mellé temettek el Kálmántól III. Lászlóig hét királyt, csak II István került Váradra és Emerik Egerbe. II. Andrást három helyen követelték, utódait pedig Esztergomban, Margitszigeten, Csanádon és Budaváron temették el.

3. **Egyházi társadalom.** Az első király csak a személyére kapott *apostoli követségi* jogokat, hogy megszervezze a püspökségeket és betöltse. Az I. esztergomi zsinaton 1086 körül az *esztergomi érseknek tíz suffraganeusa*, alárendelt püspöke van, új a zágrábi, s nem önálló a *kalocsai* e. érsek sem. De külön érsekség a kalocsai saját suffraganeusaival már 1186-ban. Közben keletkezett a nyitrai püspökség, hódítással csatlakozott a magyar főpapsághoz Zeng, Korbava, Tenén (Knin) stb. püspöke, a *zárai és spalatói érsekség* alatt tíz suffraganeus. II. András korában támad a szerémi püspökség s a milkói kún püspökség, IV. Béla alatt lett djakovári birtokossá a bosnyák püspökség s rövid időre támadt a bolgárfehérvári (1254—95).

A királyok nem alapítanak *káptalanokat*, mert ez a név 1200 körül kezdődik, hanem alapítanak nagyobb javadalmú egyházakat valamelyik kiváló szent tiszteletére és lelkük üdvösségeért. A nagyobb egyházak több diákot és papot tartanak, kik kánonok, egyházi szabályok szerint közösen élnek majdnem szerzetes módra, ezért a nevük *kanonik-testvérek*. Közös asztalnál étkeznek a préposttal és püspökkel. A *püspök* főjövedelme a dézsma, a tizedrész minden évi szaporulatból, termésből, ellésből, vámból, bitang-kóbor marhából és szökött szolgából egész egyházmegyéje, tehát négy-öt vármegye területén. A kanonokok Istennek fölajánlott, oblatus fiúkat kapnak vagy önként jelentkezőket vesznek föl s hajnyírással fölveszik őket a *diák-rendbe* és iskolázzák. Sok ily diák nem lesz fölszentelt pap, hanem püspökök, ispánok, király írródeákjai, prókátorai lesznek, megnősülnek. Püspök is lehet belőlük, ha feleségük önként elválik s erkölcsösen külön él, vagy apáca lesz. A székesegyház vagyonát, falvait

a XII. század közepe után osztják szét, átveszi kezelésbe a püspök, a prépost, az örkanonok, az utóbbi a bazilika díszítésére és világítására szolgáló jövedelmeket. A kanonoktestvérek *közös asztala* szegény marad s az érsek, a püspök vagy más jótevők utólag adnak nekik birtokokat, hogy legyen vacsorájuk, jobb étkezésük. A püspök segédei, az egyházmegye egyes vármegyéinek felügyelői, rendesen kanonokok az *esperesek*. Ők bíráskodnak a papok perében, általában a kánoni törvények alá eső ügyekben. A *falusi lelkészek* javadalma két szolgahaz két négyökrös ekére való földdel, kb. 120 holddal (= egy falu eke).

A *szerzetesek* egy századon át mind *benczések*, Sz. Benedek reguláját kell tudniok. Az *apácák* is ilyenek. Az apátok Sz. László korában már püspöki díszjelvényeket használnak s az I. esztergomi zsinat ezt eltiltja, a lelkészkedést is. Felügyelőjük a püspök. Az apátok kötelesek minden két falu ekényi földbirtokra legalább egy szerzetest tartani. Már Sz. István megalapít és fölújít öt apátságot. A IV. lateráni zsinat 1215-ben elrendeli a benczések reformálóját s az addig független apátságok közös káptalangyűléseit. Szent László korában már vannak *kalendás testvériségek*, a halott tagokért tort ülő vallásos társulatok. A *XII. század* új szerzetesrendjei a cisterciták és a premontrei kanonokok. Sz. Lázár betegápoló rendje, a templomos és a johanniták lepotályos lovagrend. A *XIII. század* új szerzetesei a német lovagrend, a domokosok és a ferencesek koldulórendje. Ennek szerzetesrendek az ágostonosok és vilhelmiták, pálosok és kartaszoiak. Ez utolsók Sz. Benedek reguláját követik, amazok Sz. Ágoston szabályait. Vannak cisterciták, domokosok és klarissza *apácák*, ez utóbbiak a ferencesek regula szerint élnek. Világban élő, örökös fogadalmat nem tevő nőtestvérek a *beginák*, kik aztán domokos és ferencesek harmadik rendjévé reformálódnak.

Az *egyházi adományok* vissza nem vehetők, Istenek, szentnek vagy egyházaknak szólnak. Az egyházi vagyon kezelői a javadalmasok, ellenőrei, védői az egyházi főhatóság és a *kegyúr*. A nagyobb javadalmakat kánon szerű választással a kánonokok, illetőleg a konvent tagjai töltik be, a patronus bemutatja a megválasztottat, az egyházi főhatóság megerősíti. Kálmán királynak a püspökök ígérgetik az egyházak részére Sz. István után adott kir. hadszerestok fölöslegét, míg a fölöslegek minden hadszerestot visszadnak. Viszont Kálmán, II. Gyécsa és III. István lemondanak a

kegyúri jog helytelen gyakorlásáról. II. András fölösleges és oknélküli adományait *visszaszedik*, mert koronázó esküjével ellenkeznek. *Hűbéri eredetű* egyházi birtok nálunk nincs, s az örökös ispánságok inkább terhek. A főpapi *tizedjövedelmek* érdekes kimutatása maradt ránk 1186-ból. A keresztes hadjáratok céljaira e jövedelmeket az *egyetemes zsinatok megadóztatták* előbb enyhébben, a XIII. században már a tizedrészig. Világiak is kaptak, de leginkább egyházak *sóhajókat* a királyoktól, hogy vámtól mentesen szállíthassanak bizonyos mennyiségű sót az erdélyi sóbányákból a Szamoson vagy a Maroson. A bisztrai kiváltságot is többen megkapták, s ez három fordulót engedett évente. Az egyházak népeitől el nem használt sót a királyi sómonopolium tisztjei visszaváltották, de 1230 körül a beváltást megtagadták. A beregi egyességben a pápai követ beleegyezett a sóváltság jelentékeny leszállításába (egy tömény, 10.000 kősó ára 50 helyett 8 márka lett). II. András 1222-ben oklevéllel biztosította a *diáki rend* birói és úrbéri *mentességeit*, de kiköti, hogy szolgákat, szabadosokat nem szabad fölvenni a diáki rendbe. A papság és a szerzetesség *reformálását* az 1279. évi budavári zsinaton Fülöp pápai követ rendelte el.

4. Világi társadalom. Az Árpádkori társadalom jellemzője a *sok szabados* szolgai osztály, nemcsak az őstermelő és ipari, hanem a vitézi és tiszti, kormányzati téren is. Általában *két főosztály* van: szabad és szolga. A szolgaság lehet jómódú is, sőt várispán, kir. főtiszt (Sz. Istv. II. 50.), s lényeges megkülönböztető vonása a helyhezkötöttség, úgyhogy ura tudta, beleegyezése nélkül elidegeníteni a szabadost sem szabad. A *szabad* ember vagy főtiszti és földesúri rangú, kiváló nemhez tartozó, nemes (nobilis), vagy közszabad, ki élhet a saját birtokán vagy a másén mint más földesúr tisztje (jobbágya), vitéze (miles) vagy bérlője (colonus liber, hospes). A *szolgák* vagy szabadosok (serviciales, condicionarii, libertini — ühögy) vagy rabszolgák (mancipii, veri servi). Ezek utóbbiaknak és ivadékaiknak a munkaerejével az úr szabadon rendelkezik. A szolgaság nem egyéb, mint örökös fogság, melynek okozója a fegyver, adósság vagy bűntett. A kereszténység ajánlja a szolgák fölszabadítását, mely többnyire részleges, de sokszor teljes, s e szerint a rabszolgából szabados szolga lesz, vagy szabad ember. A *szabados* aránylag kevés szolgálatot teljesít urának és ajándékot ad, meg termésből részt, ezért a

házára eső 20—30 holdnyi uraságí földet a saját családja javára használhatja. Volt valami ötvenféle szabados osztály, melyeket öt csoportba foglalhatunk: tiszti (jobbágy), vitézi (várőr, serviens, székely, besenyő, lovér stb.), udvari, ösztermelő és iparos csoportba.

Azzal, hogy teljesen szabad emberek is lelepedtek a szabados szolgák közé és Kálmán törvénye szerint a nyolc dénárnyi irtás- vagy földbér felét leszolgálhatták katonai, vagy szállító, vagy földmunkával, megtörtént az összekeveredés úgy, hogy a XIII. század elején már a szolgák is szabadoknak mondták magukat. Megindultak a *szabadságmozgalmak*, melyeknek eredménye a katonáskodó királyi szervienses *aranybullája* (1222); s mivel akkor a régi nobilis osztály a *bárói* címet kezdte használni, a szervienses *fölvették* a nobilis, *nemes* címet (1262). A többi szabados osztály pedig urbéri szabályokat nyert íráslon, s az Árpádkor vége körül a szabad bérlők és szabados udvarnokok terhelben egyesülve fölvették a *jobbágy* nevet.

A „*de genere*" nem jelent okvetlenül nemességet, mert szabados jobbágyokra és udvarnokokra is alkalmazák. „De genere N." jelenti az ismertebb nevű embertől való leszármazást vagy a leszármazóival való oldalrokonságot, pl.: „de genere Heder" jelenti a Hedrich testvérétől, Walfertől leszármazókat is. *Anonymus* említi legelőször a régi magyar nemzetségeket, összesen tizet. *Kézai* már 108 ősi hun-magyar nemzetséget ismer. Az *oklevelekből* 189 nemzetséget lehet összeszedni. De ezek közt szabados várjobbágy tizenhárom, s akad egy-két serviens is. *Legtöbb nemzetsége* volt Zalamegyének (31) s a szomszédos dunántúli megyéknek (átlag 16) és Szlavóniának (megyénkint átlag 8). Torna, Zólyom, Liptó, Árva, Máramaros üres a nemzetségektől. A többi megye közbeesik 1—7 nemzetséggel. A nemzetségek közül *legtöbb megyében birtokosok ezek:* Csák 25, Gut Keleti 19, Hont-Pázmán 15, Aba 14, Ákos, Pok, Rátót 13, Tonuj 11, Bar-Kalán, Csór, Miskóc, Osli, Péc egyenként 10, Héder, Kacsics és Szente, Mágócs 9 megyében. Huszonhat nemzetségre esett az összes nemzetségi uradalmak felen, a többiből hatvan nemzetség 171 *és szétszórt egy-egy megyebeli birtok.* Csak szerénynek szabadhatta képest. Ez mutatja, mennyire tévedt Kézai s a többi krónika, mikor úgy képzeli, hogy Szciliából a 108 hun-magyar nemzetség mindegyike 2000 fegyvernek adott Pannonia elfoglalására. Itt az alapföltevés az, hogy minden nemzetséghez tar-

tozik legalább 2000 fegyveres család, valami 66 kisebb vitézi faluban átlag 30 házzal. Ehhez tehát csak a Csák-féle leghatalmasabb nemzetségek viszonyai adhattak alapot, de nem a nemzetségek nagy többsége.

A nemzetségnevekben nem láthatunk többet, mint kezdetleges *vezetékneveket*,[1] melyeknek viselői többnyire köznemes birtokosok s nagyon vegyes eredetűek, éppen nem mind honfoglaló magyarok. Erről meggyőz bennünket 18 nemzetség névsora, melyet itt időrendben és a Drávától északra, keletre, délre és délkeletre haladó földrajzi sorrendben mutatunk be.

Hunn eredetűnek vélt nemzetségek: Érd, Szemény, Torda. — *Magyar honfoglalók:* Turul, Csák, Korszán, Kartal, Kaplyon, Bár-Kalán, Szemera, Gyula-Zsembor, Maglód, Szovárd, Lád, Szalók, Botond, Örösar, Brokesa, Aba. — *Szent István-koriak:* Tibold, Hermán, Hont-Pázmán, Ják, Jaka, Gut-Keled, Vojk, Ajtony, Csanád. — *XI. századi* többi nemzetségek: Tátony, Csolt, Győr, Balog, Rátót, Almási. — *XII. század* első feléből valók: Ákos, Koppány, Héder; második feléből: Borics, Habót-Buzád, Kökényes-Radnót, Becse-Gergely, Miskóc, Tamásbán v. Monoszló, Atyusz (serviens), Gatal, Geregye, Kador, Szente-Mágócs. Összesen 48 nemzetség 1200 előtt.

XIII. századi nemzetségek a Dunától délre: Agya, Kádár-Kalász, Türje, Gyovad, Gárdony, Damasa, Tátika, Aracsa, Nyir, Berch, Palat, Gyüre, Terkent, Csabi (várjobbágy), Bő, Rád, Meyz, Keán, Lőcs, Lipó, Németi, Negol, Gég, Budmér, Szabó (!), Csemely, Szák, Apor, Zsadány, Kemény, Dörögcsa, Bikács, Andornok, Csór, Bökény, Baracs, Ajka, Lőrenta, Pettho, Dém, Pápa, Zágor, Penkenő, Azan, Bala, Vásony, Nagy-Tiván, Károny, Pöse, Nádasd, Petenye, Sennye, Csém, Beic, Molnár (!), Csörnög (várjobb.), Herény (várjobb.), Osl-Csorna, Veszkény, Korty (várjobb.), Tét, Gug, Pok, Pée, Alap, Patrub, Vigmán, Ekli, Bana, Sártiván-Veese, Tardos, Bolnuch, Nána-Beszter (várjobb.), Rosd 74. — *A Dunától északra, keletre:* Salamon, Magyar (várjobb.), Etre (várjobb.), Nolcsa, Berencs, Lipovnok, Dobák, Divék, Csermény, Szécs, Ludány, Bés, Kacsics, Záh, Szolnok, Pilis, Hamva, Zágráb-Korpás, Otrik (várjobb.), Tekele, Bogát-Radvány, Tolcsva, Kóles, Beli, Kompolt, Klnizs, Buchk,

[1] Az igazi vezetéknevek 1400 körül kezdenek kialakulni. Erdélyi L.: Magyar Nyelv. 1908. márc. füzet.

Apoc, Baksa, Bél, Kátu, Tétény, Boszligh, Zsidó, Bleske, Csupor, Dorozsma, Haraszt, Banesa, Dobra, Honta, Vaja, Mena, Hodos, Barsa, Smaragd, Balog-Semjén, Jákó, Drud, Tykod, Wirteta, Nopoc-Mezte, Szil-Kalata, Borsa. 54. A többi 11 nemzetség az *Árpádkor után* kerül elő: a XIV. sz. első felében 8,[1] második felében 2,[2] s 1408-ban az utolsó, a somogyi Mysel nemzetség.[3]

Jelvényes *zászlók* (vexilla signifera) Anonymusnál fordulnak elő legkorábban, *banerium* = banderium és címer Kézainál. Pennon zászlóból lett a banerium. A *címerek kezdete 1200 körül mutatkozik. Címer a paizsra alkalmazott kép* és a sisakdísz, mint ismertetőjel, mely a lovag családjánál öröklődik. Az Árpád család címere hitelesen 1202-ben Emerik király arany pecsétjén tűnik elő: piros pajzson ezüstbrokát pólyák oroszlánhímzéssel. Az apostoli kettős ezüstkereszt piros pajzson IV. Béla címere, mely kifejezi bolgár-térítő törekvését. Összesen 42 *nemzetségi címert* sikerült megállapítani,[4] közülök 29-et megrajzolni s ezek közül 19-et színezni. Az Árpádkorba csak 15 nemzetség címerét lehet visszavinni. Legtöbb a kék és piros *paizs* (8, 6). Ezeken a pajzsnak szabályszerűen csak fém lehetett (arany a kéken, arany vagy ritkábban ezüst a piroson). Fémfelületű pajzs kevés volt (5 arany, 1 ezüst), fekete csak egy. A fémes pajzsok címerképe mind fekete madár, a fekete pajzsé arany oroszlán (Ják). A *sisaktakaró* színe megfelel a pajzsmező és a pajzsalak színének. A *pajzsalakok* vagy geometrikus „mesteralakok", vagy stilizált növény, állat, csillag alakok. „Műalakok" is előfordulnak, pl. a kerék stb., amelyek eszköz-köznevet ábrázolnak.

5. **Alkotmány és törvényhozás.** Szent István uralma *theokratia*, mely Isten helyettesének érzi magát a maga területén, atyai teljes hatalmat gyakorol, csupán *tanácsokat* fogad el a tőle kinevezett főpapok és kir. főtisztek, meg a nagyobb birtokú senatorok gyűléséből. Fontosabb dolgokban a hatalmas férfiakat is meghívja gyűlésre. Ez Szent Benedek regulájának, a benczés apáti hatalom és tanács viszonyá-

[1] Kék-Iván, Hörch, Ugra, Béz, Tonkonle, Vecsey, Bacsagy, Gerec.

[2] Hák, Mylo.

[3] Karácsonyi János: A magy. nemzetségek a XIV. sz. közepéig I—III. köt. Akad. kiad. 1900/1.

[4] Csánki József: Magy. nemzetségi címerek. Akad. kiad. 1902. 5—172. l.

nak a hatását mutatja, mely már a frank királyságban is érvényesült. A tanács meghallgatása után a király, mint az apát, elrendeli azt, amit maga jónak lát. Ebben csak lelkiismerete korlátozza. Ezt nevezhetjük theokratikus *absolutizmus*-nak, mely egészen más, mint a macchiavellista absolutismus. A király nálunk mint legnagyobb birtokos tart rendet, közbiztonságot a szabad birtokosokkal szemben is. Az egyház a maga védőjét koronázza meg abban, aki vállalja és *megvalósítja az állami első feladatot*, a közbiztonságot a saját *uradalmi tisztjeivel és vitézeivel*. Itt van már állami cél, de nincsenek állami jövedelmek, állami vagyon, állami szervek és eszközök. Ez *uradalomszerű királyság*. A törvényhozó magyar *királyi tanács XI. századi nevei:* consilium, regale concilium, regalis senatus, primatum conventus. Előfordul a synodus név is, de ez már a törvényhozásnak erősen egyházi, vallási jellegét fejezi ki. Szent László szabolcsvári zsinatán 1092-ben ott vannak a király s elnöklete alatt az összes püspökök, apátok és optimáták (kir. főtisztek). Freisingi Ottó szerint itt az a szokás, hogy a primorok *széket* visznek a királyi udvarba gyakori tanácskozásra (1147). Igy van ez még a tatárjárás korában is, csakhogy IV. Béla az udvari főtiszteknél (principes) kisebb bárók vagy nobilisok székeit elégette.

A szorosan vett *alkotmány* ott kezdődik, mikor szabadabb birtokosok is résztvesznek a törvényhozásban. A *szerviensek* 1222-ben gyülekezésjogot nyertek a fehérvári Szent István-napra, s ezt megkapták a többi szabados osztályok is 1231-ben. A serviensek, mint új nemesek, tömeges gyülését 1267-ben képviseletire változtatták, hogy megyénkint 2—3 nemes bizalmi férfiú ellenőrizze a bárók elleni panaszok kuriai biráskodását Fehérvárott. Az *új nobilisok* megjelenését az országgyülésen (congregatio generalis) legelőször 1279-ben s az 1289. évi köz-parlamentben, a *proceres* = nagybirtokos főrend után, a negyedik helyen 1290-ben látjuk. Ugyanitt egyenlők a köznemesekkel a predialis szászok, s az 1299. évi közparlamentben a székely és kún nemesek. Az Árpádkor végén *két év alatt öt országgyülés* van, egy évben négy is, mert némelyik meghiúsul. Az 1298. évi országgyülést a *bárók* kizárásával és beleegyezésével tartják „szokás szerint", tehát megkezdődött a kétkamara-rendszer. A *parlamentum* név mutatja az angol hatást. Ott 1265-ben jő létre a közrendiház, s a parlament a király rendes jövedelmeiben

nem, csak a rendkívüli segélyek dolgában határozott. Nálunk sem tartozott a lucrum camere az országgyűlés rendes tárgyai közé, csak a hadisegély, s a pénzverés, pénzváltás visszaéléseinek orvoslása. Ily ügyekben először az 1298. és hadisegély dolgában az 1394. évi országgyűlés határozott.

Nem szorosan vett *törvények Sz. István* Intelmei fiához, hanem csak mintegy politikai kis tankönyv. Törvényeiben mindössze öt cikkely külföldi eredetű (kettő pápai, kettő frank zsinati s egy bajor), a többi magyar. Alapvető az I. törvénykönyve, kiegészítő a II., ahogy szét is válnak az admonti codexben. *Sz. László* főemberei szigorú státáriummal, akasztással büntették a tolvajokat (II. 1078), aztán szolgasággal, s elrendelték az elidegenitett jók, szolgák és állatok visszaadását s a jogszedést (III. 1083. k.). Az I. esztergomi zsinat (1086. k.) és a szabolcsvári zsinat (I. 1092) vallásos tartalmúak. *Kálmán* I. törvénye ⅔ részben világi jellegű. Itt is, mint elődе első két törvénye, két időbeli határozatokat kever össze. Kálmán II. törvénye zsinati, egyházi jellegű, de hozzá van csatolva egy rendelet a zsidók pénzkölcsönöről. Aztán nincs törvény az Árpádkor végéig. Az *aranybulla* 1222., 1231., 1267. évi kiadása nem egyéb, mint királyi várföldeken élő szabados és szabad vitézeknek adott földesúri szabadítólevél, mely kiveszi a szervicnseket, végül már nemeseket, a királyi vártisztek, ispánok hatósága, bíráskodása alól. Az utolsó kiadás egyenesen hűbéres jellegű, mert katonai érdekből megszorítja a szabad végrendelkezést. Az aranybullát II. András negyed év mulva visszavonta, mert csak kierőszakolták tőle olyanok, kik nem törvénybosók. A további revíziók sem törvények egész addig, míg csak *III. András* országgyűléseken az aranybulla némely pontjait más határozatok közt meg nem erősítette (1290, 1298). De éppen csak a törvények nem kerültek bele a XVI. század vége óta sokszor kinyomatott Magyar Törvénytárba (Corpus Juris Hungarici), csak az aranybulla.

6. **Hitélet és szellemi művelődés.** Szent István a fiához írt Intelmekben kifejti felfogását a „katholikus apostoli" hitről, egyházról, a püspökökről s a hitszakadásról. Az utolsó magyar *pogányok* áldozóhelyeiről, jövendöléseiről, a *keresztény* vallásgyakorlat helyeiről, idejéről, az ünnepekről és böjtökről, a szentségek és búcsúk kiosztásáról, a temetés szokáseiről, torokról, kalendás társulatokról, aztán a boszorkányokról, rontásról és jóslásról féleg a XI. századi törvé-

nyekből értesülünk. A keresztény hitélet kiterjedt mindenre. A csatát Kyrieelejson kiáltással, litániával kezdték. *Isten ítéletét* keresték esküvel, tüzesvassal, forróvízzel, párbajjal, ámbár ezeket az istenkisértéseket az egyház ellenezte és nehezítette. Kezdetben a *zsidók* és mohamedán (muzulman, buzurman, böszörmény) *izmaeliták*, végül a *patarenusok*, *kúnok* és *tatárok* megtéritésére kellett intézkedéseket tenni. A keresztény hitéletről utoljára a budai zsinat szól résztesebben (1279).

A legrégibb magyarországi *iskola* a pannonhalmi *bencés* monostoré, melyben egy latin legenda írója, Boldog Mór pécsi püspök iskolásfiú, puer scholasticus volt 1015 táján. Sz. Gyerárd marosvári püspök mellé a szent király öt bencés monostorból tizenkét papot rendelt, kik közül hét magyarul tudott szónokolni. Fehérvárott jó iskola volt s tanítót adott a csanádi (marosvári) *kanonok*-iskolának, hol már két tanító működött, az énekes és grammatica tanítója. A Sz. László-kori törvények szólnak a clericus diákok szabadságáról, büntetésükről, Kálmán törvénye meg illő ruházatukról. Némi adataink vannak az esztergomi, pécsi, nyitrai, kalocsai, zágrábi és egri kanonok-iskoláról. Eredetileg a kanonok cantor és lector tanított, a XIII. században már helyettesei működnek, a scholasticus, succentor és sublector. Pannonhalmán 1087 körül feljegyezték egyéb könyvek közt a *tankönyveket* is, Donatus két grammaticáját, Cato művét három példányban, Cicero beszédeit, Lucanus költeményeit. Ez időben említik a somogyvári benecsek francia grammaticusát. A tatárjárás után a cistereiták kis konventekben is akarnak hit- s egyéb tudományi iskolát, a domonkosok egyetemre küldik fiatal rendtársaikat, de alchimiát nem szabad tanulniok, az ágostonosok Esztergomban készülnek hit- s egyéb tudományi iskola fölállítására. A budavári zsinat szerzeteseknek az egyetemen csak a grammatica, logica és theologia tanulását engedi meg, mig az esperesektől háromévi kánonjogtanulást követel egyéb tudományok mellett. Falusi *plebánia*-iskolák voltak minden nagyobb egyháznál, hogy énekeseket, sőt kispapokat neveljenek, de adatunk csak kettő van, a pesti és budai plebánia-iskoláról (1238, 1276). Van némi nyoma *udvari* iskolának, domonkos apácák *leányiskolájának* és *zsidóiskolának*.

Egyetem Magyarországon az Árpádkorban nem volt, de híres a tizenöt jogi doctorral ékeskedő *veszprémi* káp-

talan bölcseleti (artista) és jogi főiskolája, melyet a párisi egyetemhez hasonlított a király levele. De jártak magyar diákok a *párisi* főiskolára már a XII. század közepe táján, pl. a későbbi Lukács esztergomi érsek, Gualter Mapes angol író barátja, III. Béla korában pedig Betlehem, Adrián, később erdélyi püspök, a Idsonyára Anonymus is. A XIII. századból egész sor orvost, physicust ismerünk. A theologia leghíresebb *studium generaleja* = főiskolája a párisi, a jogé a bolognai, padovai, az orvostudományé a salernói. Egyetem = universitas Párisban azzal alakul ki, hogy III. Sándor pápa ingyen adatja ott a licencia diplomát (1170), s az így megszaporodott tanárok és diákok kölcsönös jogvédelmére autonom testületté szervezkedtek, s iratukat a „Nos, *universitas* magistrorum, doctorum, baccalaureorum et scolarium" címmel kezdték. A párisi főiskola négy nemzetből álló autonom testületének oklevelei 1309-ből, statutumai 1215-ből ismeretesek. A *bolognai* jogi főiskolán csak a diákok autonomiája alakult ki, még pedig a citramontánok és ultramontánok két egyetemre. A *salernói* studium generale orvostanárai már a XI. században is „tiszteletre, egyetemi szervezetre II. Frigyes szabályozta 1231-ben. A többi egyetemek a harcias legrégibb egyetem valamelyikét vették mintájul, néhány pedig a bolognaiból különült ki. Magyar ismerték 1229 táján az *alexandriai* muhammedán főiskolán tanulták a tudományt, más magyarországi Ifjak *Jerusalemben* jártak iskolába.

Legrégibb magyar *nyelvemlékünk* a Pray-codex magyar tanulói beszéde,[1] az 1055. évi tihanyi alapítólevél egyes szavai s az Árpádkor végéről Ujfalusi János ferencesnek gyulafehérvári glossái. Legdúsabb *irodalmi* mű Szent István Intelmei Bálhoz az „*Institutio* (= tankönyv) *morum*". Két zsoltár hencsa vértanúságáról írt *legendát* Boldog Márpécsi püspök 1055–74 körül. Aztán egy csak csáváresnek vásárhegyi (pécsváradi) öreg hencsa megírta Szent István nagy legendáját, s egy pannonhalmi hencsa annak kiegészítését, a kis legendáját. E két legendát egybeforgatta és kibővítette Kálmán király megbízásából 1116 előtt Hartvik püspök

[1] A *Pray-codex* munkánkat (1192–1116 körül keletkezett mondatban metrum szerinti XI. századi másolat. Legjobbak a Sz. István-kori történeti jegyzetek. Nem tudjuk, melyik időben, szóm a XI. században írták-e a mintakönyvbe a szerzői kezeiket. Az 1116. évi tördszerű kis jegyzek a Pray-codexbe utólag írodott be, írám más, mint a latinok vagy latinosok kezeiket s az szerzi codexet.

(a győri Arduin?). Szent István legendáját talán Fulkó vendégdiák írta szintén 1116 előtt. Anonymus, a P. nevű királyi jegyző 1204 táján főleg igric-énekesek hagyományai alapján írta meg a *honfoglalás* történetét, mely voltaképpen az iró korának földrajzi, néprajzi és társadalmi viszonyaira vet nagyon beccses világot. Az *igricek*, ioculatores, szabados várőrök voltak pl. egy pozsonymegyei faluban. Egy erdélyi vinci kir. udvarnokot meg Regös-nek hivnak (1219), s *regösök* laktak egy pestmegyei Regtelök nevű faluban (combibatorum regalium vulgariter regus dictorum). Külföldi híres trobadour volt Emerik magyar király udvarában, aragoniai Konstancia kisérőjeként a toulousei Peire Vidal. Erdélyi német telepesek közül származott Thüringenbe Klingsor von Ungerlant, ki előbb II. András magyar király udvarában tartózkodott s aztán jutott el a hires wartburgi dalnokversenyek győztesei közé. Az igric hagyományokat, melyekben csakugyan megvan a pannoniai frank közvetítés, hazai és külföldi jegyzetek fölhasználásával valaki krónikává szerkesztette. A *hunn-magyar krónika* szerzője a szász és thüringiai nyelvjárás különbségét ismeri s az olasz-dalmata városi alkotmány rector, capitaneus és communitas neveit alkalmazza a hunn viszonyokra. Akkoriban irt *Attiláról* könyvet a dalmata Kalán pécsi püspök (1217 előtt). Richárd domonkos perjel jelentést a pápához rendtársainak *nagymagyarországi térítő útjáról* (1237). Rogerius soproni esperes a *tatárjárásról* (Carmen miserabile). Magyar András, IV. Béla és V. István káplánja, megírta olasz földön 1268-ban Anjou Károly *sziciliai háborújának* történetét. Kézai Simon királyi diák pedig a *magyar krónikát* IV. László király számára, mert a magyarok történetéről eddig csak olasz, francia és német földön szétszórt jegyzetek vannak. Az árpádkori irodalom legnagyobb része történeti tárgyú. *Theologiai* munkát írt mindjárt az első király idejében Szent Gyerárd „Deliberatio" címen, misztikus értelmezést adva a babiloni kemencében levő három zsidó ifjú énekének. „A világ megvetéséről és a szüzességről" írt a XI. században Pál pap, s *jogi* munkákat 1221 táján Boldog Magyar Pál bolognai tanár, aztán dominikánus és a kúnok térítője. Az első pálosoknak *regulát írt* Bertalan pécsi püspök, s javitotta Pál veszprémi püspök (1225, 1263). A tatárjárásról éneklő *Planctus* 31 tízsoros versszakkal 310 sorban a magyarországi latin költészet első nagyobb maradványa.

egy külföldi lelkű magyar szerzetes műve, mely 1242 elején készült a menekülésekor külföldön.

A középkori vallásosság a *művészetek* közül legtöbb fölkarolta az *építészetet*. E nemű emlékeink közt legrégibbek a lombard-fonatos díszítésű zalavári és aracsi kövek. A pannonhalmi *román* kis bazilika 1001-ben készült el 6-szögű ablakokkal; leégés után újra építették s fölszentelték 1137-ben. A zalavári bazilikát 1019-ben szentelték fel, a vasashegyit (pécsváradit) 1068-ban. Esztergomban négytornyos bazilika volt 1010-ben s leégése után 1200 táján építették újra oly díszkapuval, mely III. Béla királyt és Jób érsekét ábrázolta, s melyet egy Mária Terézia-kori festményről és leírásról ismerünk, meg néhány kőtöredékről. Legszebb volt az első keresztény magyar században a fehérvári nagy Mária-bazilika. Péter király idejéből valók a budvári és pécsi bazilika. Ebből több szép műdarab maradt s a kriptalépcső domborművei a XII. századból. A tihanyi templom I. András-kori, érdekes sírkeresztje. Lombard fonatos vállú maradt a szekszárdi bazilikából (1063 k.). XII. századi az erdélyi harinai bazilika s a premontrelek herpécsi egyházának szép főkapuja. A XIII. század szép román bazilikái: a tihanyi, *dímenti* csúcsíves boltozással; a leégése után Átmeneti stílben újjáépített s 1221-ben fölszentelt pannonhalmi, a diáki, a pazar díszkapujával ékes jáki, a zsámbéki. Ciszterci egyházak: az apátfalvi, bényi, órszi, kerci, szentgyörgyi. Átmeneti stílű kanonokegyházak a kalocsai, gyulafehérvári, szepesbeli. *Gót*-stílűek: a toplicai (1298), budavári (1260), egri, nagyszombati, pecsenyi, soproni.

Szabadon szolgálva volt, mint a tihanyi és pannonhalmi legrégibb összeírásukban említett artifexek és aurifexek osztálya (1055, 1087), az a Gynnis nevű műves is (artifex), kit III. Béla szabaddá tett, mert ügyesen folyattotta Szt. László sírját, valamint az az aranyműves (aurifex), kit IV. Béla a felesége szolgái közül kiséretül nagybátyjával és annak két fiával neveszi ki (1242).[1] Az ily művesek ritkán művészek, mert többnyire falun laknak s elparasztosodnak. Hivatásból lesznek művészek a jobban is gyakorolhatják tehetségüket a szabad művesek a egyes egyházak a nagyobb egyházak és királyi udvar kötelékében. *Szobrászati* művek Fehérvárott, Aracson, Gyulafehérvárott, Tihanyban, Pécsett, Esztergomban, Jákon, Bényen (vadászjelenet) maradtak fönn, mond-

[1] Erdélyi L. A fonatos legkritikusabb korára 155. l.

kok Fehérvárott; *festés* nyomai Deákiban s festett byssuspalást van Pannonhalmán Fehérvárról, a koronázó palást másolata. Színes tollrajzokat találunk a Pray-codex misekönyve néhány lapján. *Ötvösművek* Sz. István római, Salamon és I. Gyésza bizanci nyilt koronája, Gizla keresztje, az esztergomi koronázó kereszt, a lypsanotheka v. ereklyéstábla, III. Béla enkolpiuma (ereklyetartó), a pesti piaristák feszülete (1200 előtti), egy nemzeti muzeumi tál és diszitő korongok, a kassai Krisztus-kép. A legrégibb ötvösművekről fogalmat adnak még a tihanyi, pannonhalmi, veszprémi és fehérvári kincsjegyzékek. A *himzőművészet* remeke nálunk a fehérvári egyháznak Gizla első királynétól 1031-ben készített kazula, melyet utóbb elől átvágtak és koronázó palástul használnak ma is. Gizla és István király az akkori pápának is ajándékoztak szép miseruhát, mely Metzbe került 1049-ben és a francia forradalomban elpusztult, csak rajza maradt meg és leirása. Az *éremverésről* III. Béla király történeténél szóltunk. A *pecsétvésés* szintén bajor mintára indul meg. Legrégibb pecséteink a pannonhalmi Sz. Istvántól, a tihanyi Sz. Lászlótól s a veszprémvölgyi Kálmántól: kettőspecsétek: ólombulla II. Gyécsától Esztergomban és aranybullák III. Bélától, V. István ifjabb királykori lovaspecsétje. Az *elefántcsontfaragás* bizanci vagy olasz remeke a lombard-kötélfonatos diszitésű „Lehel-kürt" kentaurokkal Jászberényben (XI. század?).[1]

7. **Belügyi kormányzás, közigazgatás.** *Legelső állami feladat* a közbiztonság, élet-, vagyonbiztonság: *eszköze* a karhatalom, mellyel már Szent István is rendelkezett, sőt atyja is, a várispánokban s a várak nagyobb ministereiben (jóbágy) és várőreiben. Népvándorláskori elv, hogy a foglaló fejedelemé az elfoglalt területen minden fejedelmi birtok: *Árpádé* lett tehát minden frank királyi *civitas, curtis* s a tót-morva hercegek, vajdák, zsupánok minden *grádja* a hozzájuk tartozó falvakkal és népeikkel. Utódai sohasem terjeszthették volna ki birtokjoguknt az összes várakra, ha ezek területét szétosztották volna a hét törzs közt. A fejedelmi birtokokon talált *fegyveresek és tisztek az Árpád-család hadifoglyai* lettek, s fegyveres szabadosokként vigyáztak a többi fejedelmi szolgákra. A frank-szláv korban azonosult a frank comes és a tót span; abba a korba

[1] Ráth György: Az iparművészet könyve. I. III. köt. 1902. nyomán Erdélyi I.: Magy. művelődéstört. II. 149—60. l.

nyúlik vissza a frank minisztri, méltóság — jóbágyok, nagyok (hadnagy, várnagy, szőnagy, börtönnagy, őrnagy, falunagy) s a senioroк latin elnevezése és a tőt udvornik, tavernik, pohárnik, dusnik (= torló) nevek. A magyar honfoglaló vitézek családjukkal a fejedelmi falvak, várak, erdők, mocsarak közt elterülő mezőségeket szállották meg Zalában és visszafelé kelotan, szakon. Nagy terület nem kellett kezdetben az 50.000 honfoglaló családnak. A nagy ujítások már *Gyéza* fejedelemnél feltétlenek a várispáni frank-tőt eredetű várszolga csapatok megtörtek. Magyarokra nem támaszkodhatott, mikor védelmébe vette a kereszténységet mindjárt uralma kezdetén. Szent *István* korára fennállott már valami 20 várispánság, 1074-ben a kemejt és nemyerédi csata összesen 45 várispáni szándoljai latott küzdeni, 1147-ig már 72 re nőtt a várispánságok száma. A kevés okleveél mellett nagyon kevés *Anonymus* vérjegyzéke 1204 táján s elő hat magánvárat is találunk. A XIII. században néhány királyi vár magánkezekbe kerül elaidományozással, a miszerint birinku királyi várak megyéje pedig *kezdvel* a közeli nagyobb vár megyéjébe. De azért a vármegyék betevkottos száma nagyjában állandó.

Az egyes helügyi kézigazgatás udvari *fő*tisztje a *comes* palatii, a frank pfalzgraf tőtul nadvorai span a magyar *nádorispán*. Az ősi gyila és harka álla megszűnésekor a frank eredetű palota-ispán vette át tisztjüket. Palatium volt a curtis-udvarházak őri fakása, a curtisek szolgái pedig a dvornikok, azért a magyar nádorispán elsőszerben a királyi udvarnokok központú főtisztje. Állása fiszalol terjedésétő s *Gyéza* korában valószínűleg szabados, a növekedő hadi foglyok közül való. Szent István alatt állítólag nádor volt a király sógora, Aba Sámuel, végül Péter, a király vérszerint kiszemes. A fiburi elszigetelésig Zerda a palotaispán. Sz. László III. törvénye szerint a palotaispán a kir. udvarnokokat a saját nthonába is megidézheti, de mást csak akkor idézhet meg, ha szakszt keresi fel az otthonában, vagy ha a kir. kuriába idézte meg a kuria egyetlen pecsétjével. Máskülönben a nádor a király főszadatisztje az pénzügyekben, pl. Kálmán I. III. törvénye szerint ő ad útiköltséget a hatóispán hirhozó lovszának. Az aranybulla nádora már minden oszágtikés rendes birája, de a nemesek fellenjáró perell nem fejezhetti be a király nélkül; az addigi nádor nem is érvendett közbizalomnak, hanem éppen megbuktatták; a jövőben

főleg a nádort teszik felelőssé, 1231-ben a letételére keresnek módot. Később a kúnok főbírája lett (1270). A XII. századi nádorok sokáig viselik hivatalukat, pl. Farkas nádor tíz évig (1173—83). Mag háromszor nyerte el (1188—1206 közt). A XIII. század nagy részében átlag két évenkint változtak a nádorok, de némelyik többször, pl. Barc fia, Miklós, kit az aranybulla megbuktatott, ötször volt nádor, ellenben Bánk csak egy évig maradt meg s az aranybulla kieszközlő Vejte fia Tivadar csak félévig. IV. László gyermekuralmától kezdve legsűrűbb a nádorok váltakozása: alatta 18 év alatt 28-szor változik 22 nádor, III. András alatt 10 évig 14-szer volt 7 nádor, Aba Amadé 7-edszer, Henrik fia Miklós 9-edszer. Több alkalommal egyszerre működik két nádor a Dunától keletre és nyugatra (1289, 1295, 1298). A nádor egyuttal várispán 1064-től, két megyében 1185-től, háromban 1278/9. és 1286-ban. A megyék változnak, a somogyi, pozsonyi, soproni, bácsi a leggyakoribbak. Említik a nádor emberét, tisztjét, *alnádorát* (1219, 1234), udvarispánját, jegyzőjét (1228), albíráját (1234). Budán lakó alnádor van 1299-ben.

A *kir. udvarispán* (comes curie regis) a nádor helyettese az udvarnál. Hitelesen először 1146-ból ismerjük. Kádárt (kinek neve a hunn krónikában mint Torda-nembeli főhadbiró, rector neve fordul elő). Utána Heindrik a kir. udvarispán, ki egy apáttól kölesönt, 20 márka ezüstöt erőszakol ki fenyegetéssel. Az aranybullában mint a kir kuria rendes főbírája és alelnöke tűnik fel, ki a saját birtokáról nem idézhet meg feleket. Neki is van várispánsága (1192-től említik) s főleg ennyiben vesz részt a közigazgatásban; sőt két várispánságot kaphat (1222. Bánk. bulla). Kevéssel előbb Atyusz a kir. udvarispán, kinek atyja apáti tiszt, szerviens volt. A kir. udvarispánt 1224-től fogva *kir. udvarbíró*nak címezik (index curie regis). Az 1248-iki kir. udvarbíró „szerviensek neméből való", Ecs fia Pál. Az első ismert *királynéi udvarispánt* 1198-ban, a királynéi udvarbírót 1260-ban említi oklevél. Királyi *aludvarbíróról* először 1221-ben van szó. A kir. udvarbírónak van kápolnája, kancellárja, főjegyzője és jegyzője (1234, 1263, 1274 prothonotarius, itélőmester, 1295, notarius).

A király tárnokainak, pohárnokainak, lovászainak és tálnokainak vagy asztalnokainak mestereit, udvari főtisztjét a hiteles oklevelek rendesen 1213—23-tól fogva nevezik meg (magister tavarnicorum, buchariorum v. pincer-

nariorum, agasonum, dapiferorum regis). Ezeket az előbbieket olykor *főlátrókuak* is nevezték (1234 harmadszor más-ra). A nádor után következő főtisztek rangsora nem következetes. Sőt ugyanaz a személy is egyszer rendszer nélkül viseli majd ezt, majd azt az udvari főtisztséget a díszítők, velők vagy utánuk egy-két várispánságot.

A *határszéli főtisztek* közt legrégibb a szlavon *bán* (1165-től), ki utóljára a herczegi czímet is fölveszi, mikor nem királyi rokon (1241—60). A tengermelléki *bán* és zágrábi ispán urának mondja a szlavon bánt (1250). A horvát-dalmát bán czím 1275-ben merül föl. A *szörbe* 1374 óta fordul elő oklevelekben s az első, kinek nevét ismerjük, Lendák; mikor pedig más vajdák is kezdtek tartozni a magyar király alá, akkor kezdődik az „erdélyi vajda" (Ultrasilvanus 1288) megkülönböztetés és a parcium Ultrasilvanorum (1248). István ifjabb király az erdélyi herczeg czímet viselte fiúcz Transilvanus 1257—70) s az Ákos ub. Ernyét 1261-ben mint volt erdélyi bánt említette. Az első ismert *olnajdár* 1221-ben fordul elő. A *székelyek ispánjai* 1238-tól, bizonytalanban, folytatólagosan 1280, 1291-tól ismerjük. A *máriai herczegség* mindjárt 1222 után kezdődik mint túlsó Szerémség a Száván innenivel együtt, melyet II. András király adott más utódtestvérének, Margitnak és görög fiának, Kalo-Johannesnek. Miután Margit és másik fia is elhalt, 1254-ben Mánuát az új *szavaiai herczeg* kapta meg IV. Bélától, a vejétől, Rasztislaév. Rasztislavnak már 1253—55-ben van *albánja*, Prjboda, kinek unokája Kotromán István bán (1297-től), Rasztislaév fiának, Béla másodi herczegnek fölkonczolása után birtokát a magyar bárók közt osztották szét *bosznai, szörszori, kucsi-horvát* és *máriai bánságra* (1272).

Az aránylag kevés oklevél 1300-ig harminczegy vármegyére nevét tartotta fönn. A XI. századi törvények sokat szólnak a *vármegyének* működéséről, jogairól, kötelességeiről, bűnhődéséről. Látjuk, hogy kezdetben szolgák is lehettek vár- és jószágispánok a szerzetesek és szerzetesek élén (Sz. István, II. 30.). A vármegyének van kurtája, kápolnája, pristaldusa, lovásza, jegyzője. Jövedelme a szántóföldekből, szőlőkből, irtásföldekből, vámokból, kőhegy marhák- és szolgákból áll-ruszt. Legfontosabb a határszéli vármegyének (limes), kik a vezérdelmes hirdet azonnal lovassal szóltak (szólni a királynak. Az ispáni rend czímei: optimates, primates, primores, principes, nobiles, toubagiones, barones. Ez utolsó czím

nincs meg az 1222. évi aranybullában, de megvan az 1231. évi változat megfelelő cikkelyében (baronum et nobilium, 8.) Freisingi Otto 1147-ben hallott tanácskozásaikról, kemény fegyelmökről, lovagi nevelésökről és páncélzatukról; az 1186-iki kir. jövedelem kimutatás szól a hetvenkét ispán ajándékairól a kir. család részére; Anonymus 1204 körül beszél asszonyaik csepeli nyaralásáról s a főemberek pilisi vadászatairól, mi főleg udvari főtisztekre illik. Rogeriusból megtudjuk, hogy az udvari főtisztek meghíztak a királyi nagy adományokból, a vidéki ispánok pedig elszegényedtek s kiséret nélkül járnak, mintha közvitézek volnának. Az elszegényedett ispánokból kerültek ki az elégületlen szerviensek vezérei, a nobilisok, az aranybullai mozgalmakban. Az elhatalmasodott bárókkal végül a királyok is alig birnak, s hiábavalók ellenük az országgyűlések törvényei.

A *vármegyék* (comitatus, mega, parochia, provincia civitatis v. castri) zárt határvonala úgy alakul ki, hogy minden királyi vagy megyei *billogos* birónak (iudex regius, megalis, bilochus, bilotus) megvolt a saját járása, kis megyéje (parochia, terminus), amelyen belül más biró nem működhetett (Sz. László III. 16, 19, 23). Több ily bíró tartozott egy-egy várispán hatósága, felügyelete alá, az ő lábánál kellett biráskodniok (1222, 5). E szerint a vármegye egyik jelentése: a várispán és királybíráinak bírósági területe, mely kiterjedt büntettek dolgában a magánföldesurak területére is; a másik szűkebb jelentése a vár birtokaira, földesúri területére szorítkozik. A vár vagy várispán *jóbágyai* a segédtisztjei, eredetileg szabadosok, frank stb. várőrök katonatisztjei (ministri maiores). Ilyen a várispán helyettese, a vár *udvarispánja* (comes curialis castri v. comitis 1193-tól, néhányszor vicecomes 1230-tól). Bírói illetékességét az aranybulla csak a várőrökre szorítja s kiveszi a szervienseket, kik eddig alája tartoztak. A szabad birtokosok és népeik addig sem tartoztak alája. A többi várjóbágy: a hadnagy, várnagy, száznagyok, börtönnagy és őrnagy (varnogio 1214, hodunogio 1220, dux exercitus, princeps exercitus, maior exercitus 1214, 1230, prefectus castri 1220, archipreco, maior precorum 1214, 1230, mayor speculatorum 1268). Ezek már inkább katonatisztek, de azért volt részük a közigazgatásban, kivált a száznagyoknak (centurio 1085), kik a várőrfalvakban is működtek és laktak.

Immunitas-nak nevezik a kir. vár tisztjeinek, bíráinak

hatósága alól való mentességet. A pannonhalmi apát a saját jóbágyai, tisztjei jelenlétében bíráskodik szolganépein már 1201-ben. Ez minden *földesúrnak*, szabad birtokosnak belső ügye volt a kisebb fegyelmi s uradalmi ügyekben. De lopás, latorság, dézsma és újpénz elleni stb. bűntettek dolgában a várispán ítélt az alája tartozó királybírák eljárása alapján. Ezt alkalmaztatják magukra és népeikre a *kir. szervienses*k az aranybullában, megszüntetve fölöttük a várispán, udvarispánja s a bilochusok uradalmi természetű bíráskodását. Az igazi immunitas ott kezdődik, mikor a király egyeseket vagy testületeket teljesen kivesz a várispán és bilotusainak hatósága alól, úgy hogy az illető földesurak vagy testületek, közösségek területén legfölebb a király vagy helyette a nádor bírálja el a súlyosabb és fölebbezett pereket. Ilyen immunitast a királyi tisztek és bírák hatóságai alól s autonomiát, *önkormányzatot* és bíráskodást a belső ügyekre nézve legelőször a *dalmata városok* kaptak a magyar királytól régibb szokásaik alapján (1108-tól). Itt főpontok a szabad bíró- és papválasztás, régi törvényeik és szokásaik szerint való bíráskodás és közigazgatás, mikhez egyéb kedvezmények is járulhatnak, gyakori pl. a vámfizetés alól mentesség a király vámszedő helyein s a saját belső piacukon. Magyarország belső területén nagyon korai a borsmonostori apátság 1200-iki kiváltsága, a vallon „olasz" (Sáros)-patak s az erdélyi német Karako, Chrapundorf, Rams *szabad falvaké* 1201, 1206-ban, megokoltabb Varasdé 1209-ben, Petrinjáé 1225-ben. A zágrábi egyház népeire vonatkozó földesúri immunitas 1217-ben sztetén korainak látszik. Tiszta autonomia az erdélyi németeké a cibinburgi kir. várispán felügyelete alatt 1224-től, s ott tíz év multva kezdődhet a Sachenspiegel szerint való bíráskodás és a „szász" elnevezés. A szervienses zalai bíráskodását rendkívüli körülmények és a királynak ez esetre szóló engedélye teszi érthetővé, de ez még nem állandó jog. A tatárjárás után megkezdődik a *szabad királyi városok* alapítása várral Zágrábban (1242), Nyitrán (1248) a fehérvári szabadsággal, Győrött is ezzel (1271), valamint Sopronban (1277), melyet egy évvel előz meg a budavári szabadságlevél, melynek vára 1255-ben még új s „pesti vár" a neve. Az igazi Pest nagy szabad falu az egész Árpádkorban. Szabad falu többkevesebb autonomiával sok keletkezett. A *földesúri autonomia* első oklevelei 1244, 1257, 1267, 1270-ben kelnek Pannonhalma részére, hol erre már 1230 táján törekszenek. Világi

földesurak területi kiváltságai ezek: Rátót nb. Porc Istvánné és Csák nb. Mihály s Domokosé 1270-ben, Porc István két öcséé 1283-ban. Szabad ispánságot (spanatus), kenézséget és visnicatust is kaptak egyes urak a királytól (1228? 1290, 1294).

Az autonom *nemesi vármegye* kialakulására döntő az, hogy a szerviensekből lett köznemesek 1267-ben nyernek jogot arra, hogy megyénkint 2—3 nemest küldjenek a fehérvári Szent István-napi kir. kuriába s igy ellenőrizzék bizalmi embereikkel a bárók, ispánjaik elleni panaszok elbírálását és orvoslását. Minden megyében négy nemes ellenőrzi az ispán bíráskodását s nélkülök ez nem itélhet lopás, latorság, dézsma és újpénzek dolgában, de fölebbezhetnek is a királyhoz: e négy bizalmi ember intézi a megyeispánnal az újpénz beváltását; s mikor a nádor bírói körutat tesz az országban, az illető megye ispánjával ott kell lennie a megbizott négy bírónak is, kik kötelesek tiltakozni és felebbezni a királyhoz, ha a nádor balul akarna itélni (1290). Ez a négy választott nemes nem más, mint *iudices nobiles*, nemes bírák (1332-ben index servientium = szolgabíró), kiket megbizhatlan oklevél már 1254-ben, hitelesebbek csak 1268, 1273, 1280-tól fogva emlegetnek. Érdekes *passziv rezisztencia* esete az, hogy 1290 táján a honti és nógrádi nemesbírák megtagadták emberök kiküldését egy beiktatásra, mert e jószágvesztés érvényességét kétesnek látták.[1]

8. **Hadügy, külügy.** A külügyi sikerek alapja az erős hadügy. A turk taktikát a kalandozások fegyelmetlensége megbuktatta. Gyésza a nemzetet akarta megmenteni, mikor frank-tót eredetü szolga várőreit megerősítve, újjászervezve, megteremtette a fejedelmi hadsereget s mellőzte, leverte a szabad magyar birtokosok, törzsek ellenállását. Az új hadsereg szervezete a frank szervezet, amelyet Nagy Károly hódítása hagyott hátra Pannoniában, hol az hátramaradt a nyugati hűbéries fejlődéstől a szélső keleten és a magyar honfoglalásban, kalandozások alatt sem ment tönkre, sőt szaporodással fejlődött. Köztük voltak már a honfoglalás óta a székely falvak elszórtan s más hadifoglyokkal is szaporodtak később, a besenyőkkel, izmaelita kaliz lövérekkel, palóc kúnokkal 1091-ig és 1166-tól oláhokkal. Ezek mind *szabados* várőrök voltak. Beültek aztán közéjük *szabad telepesek*, kik 8 dénárnyi irtásbérök felet leszolgálhatták katonáskodással, s lettek köztük szabad

[1] Wenzel IX. 554., 573. l.

jobbágyok és szabad civisek vagy *szervienszek*, rendesen páncélos lovasok. Mellettök a régi várőrök egy része elporosztosodott s inkább katonai segédmunkát, sáncásást, várépítést, gyepühányást és szállítást végeztek. A magyar királyi derékhad már 1146 és 1167-ben erősen *páncélos*. Látjuk ez Freisingi Ottó és még inkább Anonymus könyvéből. Szabad és szabados szervienszek keverédése s a hasontalan sok hallei hadjárat előidézte az aranybullai mozgalmakat. Ezek gyors visszautasítása után oklevelekkel szabad szervienszekké tettek szabados vitézeket, 1260 tájától már nobilis *cimmel*. Szaporították az új nemes szászok, kúnok és székelyek.

Ama katonai osztályokat bizonyítja terhelte a *hadkötelezettség*, sőt egy ház, ha két lova volt, két lovast is küldött a hadba az árpási besenyők szabadságlevele szerint (1322). Ilyenféle volt a vágyi székelyek hadkötelezettsége is IV. Béla két szabadságleveléből következtetve. Sokkal kisebb a hadkötelezettség aránya a szabad falvakban és városokban: 4, 10, 12 páncélos az egész községből vagy egy vitéz száz háztól. A *szabad birtokosok* természetes kötelessége a honvédelem elhárításában részt venni, de külső hadjáratra nem kötelesek, csak önkéntes buzgalommal vesznek részt. A nagy kir. adományokkal lekötelezettek s a várföldeken birtokossá tett iszpánok és szervienszek kötelesek külföldi hadjáratokban résztvenni, de nem a saját költségükön, mert azt, kivált a szegényebbek nehezen birják. A magán és egyházi birtokosoknak is voltak szabados és szabad hűbéres vitézeik. A tihanyi apát jobbágyait a király miknak és hasontalanak mondta s csak kis részüket hagyta meg harcos jobbágynak, a többit urbérfizetővé tette (1267). A *hasznium* megvan nálunk már Kézai korában, a cinnerekkel: vannak tehát legalább ötven fényi nehéz lovas csapatok egyes nagybirtokosok vezérlése alatt mint vendégek vagy hűbéresek. De a magyar hadsereg még végül is *túlnyomóan királyi hadsereg*, mert a közemberek tömegei még királyi népek számítanak, csak 1298-ban kapnak jogot arra, hogy szabadon csatlakozhassanak bárkihez, bárhoz is, míg előbbik csak a királyhoz vagy fiához csatlakozhatott.

A jól tájékozott kir. jegyző, Anonymus, az ország *hadszervezetét* nagy felkörben írja le: a tisztesi kapuitól a Szamos tövéig, Tas- v. Sárvárig, a sólyomi erdőségig, a Tátor hegységig, a Morava folyóig, Gönczi hídjáig[1] és Haranglyaváriig.

[1] Itt kell ki Gönczi kom az 1148 évi oszta előtt a Lajta folyóig

Hét évvel utóbb a legdélkeletibb határgyepűről is kapunk hírt egy oklevélben: a Barcaság lakatlan területe délre van azon gyepűktől, melyek az Olt folyónál húzódnak Almágy (ma Halmágy) vártól Nyólgyánt vár és Miklós gyepűiig. A zólyomi erdőben rakott kő- és fatorlaszok Anonymus szerint arra valók, hogy a csehek és lengyelek lopás, rablás végett be ne törhessenek. A meszesi kaput az ország határkapujának szánták és kőből építették, s melléje fából nagy zárótorlaszt raktak.

Fegyvernemek a lovasok és páncélos lovagok karddal, lándzsával, nyíllal. Építenek a magyar ácsok hadigépeket és ostromtornyokat, melyek magasabbak a vár falánál. Ami a várispáni zászlóalj *létszámát* illeti, ez az 1167. évi szerémi csaták adataiból következtetve kb. 500 fő; de mivel Bolondosnak, a kis vágvölgyi várnak a XIII. század elején egyszerre tizenegy száznagya áll perben, élükön a várhadnagygyal, ebből következik, hogy 1100 főnyi a zászlóalja, s nagyobb váraké lehetett 3000 fő is. Ez alapon számítják a krónikások a Szcitiából kiinduló hunn hadsereget 216.000 főre, mely a 108 nemzetség 2000-szerese, de a 72 várispánságnak 3000-szerese. Ez reálisabb, mint a nemzetségek átlagánál fölvett fegyveres létszám. Hogy a várispánok időnkint *csapatszemlét* tartottak, erről a Váradi Regestrum tartott fönn adatot Dobokavárának (1214). A *hadrakészülést* szemléletesen írja le Rogerius a tatárjárás mohi csatája előtt. Jellemzőbb *csaták leírását* megtaláljuk: a Sz. Gellért-legendában Csanád és Ajtony ütközetét Nagyősznél, az Altaichi évkönyvben a ménfői csatát, Képes krónikában a kerlési kún-csatát, Bolgárfehérvár ostromát, a kemeji és monyoródi csatát, az 1146. évi lajtai ütközetet, görög íróknál az 1167. évi zimonyi csatát, más egykorú íróknál a mohi és morvai csatákat.

A *külügyi politika* vagy diplomácia békét vagy hódító sikereket igyekszik biztosítani a szomszéd országokkal szemben követségek és diplomák, szerződések és levélváltások útján. Az Árpád-királyok a XI. században védekeznek a német hódító törekvések s a besenyő-kún betörések ellen és kiterjesztik a saját uralmunkat Szlavoniára, Horvátországra és a Szerémségre s Mácsóra; a XII. században a *görög* császárok hódító törekvései, főleg Mannelé ellen küzdenek s a maguk uralmát elismertetik Dalmáciában, Rámában, Boszniában, Chulmiában (Halomföld, Szent Száva hercegsége, Hercegovina), Szerbiában (Novibazár vidékén), sőt

Bulgáriában is Belgárfehérvár és Barancs közt; végül Galiciában (Halics), előbb tehát délnyugaton, aztán az ellentétes oldalon, északkeleten; a XIII. században sok meddő galiciai s lodomeriai hadjárat és keresztes vállalat után éri az országot a tatárpusztítás, aztán az *osztrák-cseh* hódító törekvésekkel küzd meg a támadók teljes bukásával, míg királyaink szerencsésen kiterjesztik uralmukat Kunországra (a mai Romániára) és Bulgária egy részére (a mai Szerbia északkeleti részére). A magyar terjeszkedés 1254—8-ban éri el tetőpontját Stiriával, négy évre.

A külügyi tervezgetésekben és szövetkezésekben igen nevezetes eszközök a *királyi család házasságai*. A magyar királyleányok a legkapósabbak voltak a cseheknél (10), noha viszont a magyar hercegek onnan nem kértek feleséget; az oroszok, lengyelek, görögök elvittek két-két magyar királyleányt, s adtak négyet, hármat, négyet, míg a többiek elvittek egy-egy magyar hercegnőt: a velenceiek, karantánok, svábok, szerbek, aragonok és az Anjouk; s viszonzás nélkül adtak egyet a bajorok, frankok, horvátok, franciák, morániak, latinok és esteiek, kettőt a normannok és osztrákok. Századonkint a behozatal 8, 10, 8, a kivitel 4, 8, 12, ámaz egyenletes, ez erősen emelkedő, egyre kapósabb. E házasságokban annyi a politikai érdek, tekintet nélkül a szépségre és szerelemre, hogy a jegyesek sokszor csak kis gyermekek: a magyarok közül a thüringiai Erzsébet három, a krakói Kinga öt-, Salamon és a halicsi Kálmán hat-, az utolsó Erzsébet hét-, Vak Béla leánya Zsófia nyolcéves (sváb jegyese kétéves), III. Béla Margitja tízéves (a jegyese harmincéves görög); a külföldi jegyesek köst még fiatalabb a kétéves sváb Frigyes és a krakói háromévés Szalome, végül a kilencéves Vencel. A magyar királyok feleségük részére *hitbért* biztosítottak özvegységük idejére: Henrik király aragoniai Konstanciának két megye jövedelmét, vagy 12.000 márkát, II. András pedig estei Beatrixnak 5000 márkát. Más a *hozomány:* II. András Aragoniába vitt leányának Juleznek 12.000 márkát ígért s erre lekötötte a harminnad-vámokat.

A *legelső diplomata* Asrik vasasbegyi apát, ki a koronát hozta Rómából, s ötven év mulva Szent Hugo elnyi apát járt itt mint pápai követ, sőt a következő évben személyesen eljön Pozsonyhoz IX. Leo pápa, hogy békét közvetítsen (1052), ámi nem sikerült. Hat évvel utóbb a magyar és német főemberek *eskűvel* ígérik a békét, de már a sis-

tusquo alapján, hűbéri viszony nélkül. Teuzo pápai követ jelen van a somogyvári bencés apátság megalapításánál (1091). Mikor Kálmán király nőül kéri Buzillát, Roger apuliai gróf *különb követeket kíván*, s akkor megy oda Arduin győri püspök és Tamás ispán (1097); a megigért hitbér biztosítására pedig esküt kivánt a magyar uraktól. Mikor III. Boleszló személyesen összejött Kálmán királlyal, úgy találta, hogy ez a *világ legtudósabb fejedelme* (1106). A derék lengyel herceg épp úgy elzarándokolt Fehérvárra és Somogyvárra, mint V. István magyar király később Krakóba Sz. Szaniszló sírjához. A magyar nemzet kifelé imponált, mert a csehek történetírója, Kozma, kit Esztergomban szenteltek pappá, azt írta, hogy a magyar nemzet erős, gazdag, fegyverben kitünő, a föld bármely királyával képes szembeszállni s hasonlóan írt a magyar királyságról Bernát cassinói apát, Anjou-követ 1268-ban, kiemelve a magyar király ellenállhatatlan tekintélyét, főleg északon és keleten. Mindazáltal hiba volt a csehek szemében, hogy a magyar urak *„szokott gőggel"* fennhéjázóan beszéltek a cseh hercegembereivel. Diplomáciai hiba volt, hogy a magyarok nem használták ki győzelmüket, mikor fegyverszünetet kötöttek Velencével (1118—1123.), s a győzelem eredményei kisiklottak kezükből. Szent László leánya Piroska-Irene megőrizte igaz magyar érzését, *büszkeségét* a görög császári trónon is és inkább türt bántalmat, mintsem hogy ura az ő atyai országát lekisebbítse és királyát az ő alattvalójának mondja. Feltünően ügyes *Vak Béla diplomáciája*. Itt nevezetes diplomáciai ajándékot látunk: aranyszerszámmal díszes két fehér lovat, mely nagy hatást tett Lothár császárra (1134). A bambergi püspök követei hálásan emlegették a Béla királynál élvezett ételek bőségét, a pomerán térítés számára kapott bőséges ajándékokat, arany-ezüst edényeket, húsz font aranyat, drága ruhákat, amit az ország rendkívüli termékenységével magyaráztak. A fia *pénzzel* dolgozott a diplomáciában. Érdekes diplomáciai hatást gyakoroltak a *magyar püspökök* 1151-ben: II. Gyécsa király kivánságára megvizsgálták a Mánuel görög császárral tervezett háború okait s úgy találták, hogy a magyarok szegték meg a békességet, mikor a szerbeket segítették; óvták tehát a királyt, hogy ne folytassa az igazságtalan háborút, mert Isten nem fogja segiteni. S a király felhagyott akkor a háború tervével. Két évvel utóbb megismerkedünk *Adalbert* úrral, akit a király II. Rogerhez, Sziciliá,

Apulia és Capua királyához küldött követségbe, s aki elutazása előtt végrendeletet iratott vagyonáról, könyveiről a pannonhalmi monostor javára. Gyárfás püspök és Heidrich kir. udvarispán, mint *jó szónokok* léptek föl I. Frigyes császár előtt Regensburgban s hatásos hasonlattal éltek: István herceg trónkövetelő olyan, mint a beteg testrész, melyet le kell vágni, hogy az egész test el ne pusztuljon.

I. Frigyes császár 1163-ban *három követséget* kapott Magyarországból: a gyerek királytól, nagybátyjától és „sok magyar bárótól, kik örömest adnák meg magukat nekünk", írja a császár. Az ifjú király rálicitált nagybátyjára: ez 3000, III. István 5000 márka ezüstöt igért évenkint, sikeresen, de nem adta meg s hiába követelte ezt II. Frigyes is 1235-ben, hivatkozva III. Béla ajándékaira, pedig ez nem hűbéresként, hanem szabadon adta a hét tevét, három szekeren egy nagy sátort több helyiségre osztva, két lisztes raktárt Esztergomban s bivalyok vonta szekereket élelmiszerekkel (1189). Legsűrűbben érdeklődött a magyar politikai ügyek iránt *III. Ince* pápa, ki azt írta, hogy az apostoli szék mindig legjobban szerette a világ minden országa közt Magyarországot. Megint nagy ajándékokat látunk 1212-ben, mikor II. András találkozott a szerb Istvánnal s adott neki ruhákat, serleget, lovat, bölényeket és szerecsen bivalyokat. Ellenben a keresztes hadjárat után a pápának nem tudta a szokásos ajándékokat megküldeni. Híres *pápai követ* volt az ő idejében Pecorari Jakab palestrinai lóboros püspök (1231—34), később Velasco minorita (1253—63) és Fülöp formói püspök (1279—81). A *magyar* királyok ügyes diplomatát: Bánca István váci püspök (1241), utóbb az első magyar bibornok, Miskóc Pányit ispán és Fülöp zágrábi püspök (1269). IV. Béla a keresztes háború érdekében óvta a pápát a lombard politikába való avatkozástól, s már tiszta tudatában volt *Magyarország kulturvédő* szerepének: megírta a pápának, hogy ha a tatárok keresztültörnek a Dunán, uda Magyarország s nyitva az út az összes keresztény országokba, és pedig nagyobb kár lesne, mint ha elvész Románia (a latin császárság) és a Szentföld (1242, 54). Így sürgeteti hathatós segítséget a *tatárok* ellen, kik sokszor küldtek hozzá pogányírású leveleket, melyeket itt sokan elolvastak, de csak egy kún tolmács tudott megérteni. Nemsokára úgy látta a külföld, hogy a magyar királyt *kilenc király* segíti Ottokár osztrák herceg ellen. A magyar-cseh alkudozásokban találjuk meg az

akkori *diplomáciai szokások* részletesebb leírását (1254, 61, 70, 71, 74). „*Sok okos* szót lehetett ott hallani, mert azt értik a magyarok", írták az egykorú külföldiek. Részletes tájékozódást nyújtanak még Rudolf és Albrecht alkudozásai a magyarokkal(1277, 91), s az utolsó esetben a két magyar érsek ügyes diplomatának bizonyult. Magyar részről 32 magyar követ vett részt a tárgyalásban *két szónokkal*, János kalocsai érsekkel és Hermann pannonhalmi apáttal. Végül András király 30 magyar urral tett esküt a békepontokra és Tedeum, nagy lakoma, barátkozás fejezte be a kongresszust Köpcsényben. Néha *kezeseket* is adtak a béke biztosítására, főleg ifjakat s ezeknek olykor rabság volt az életük. Az 1271. évi békeszerződésbe mindkét fél belefoglalta a maga barátait és V. Istvánért kezességet vállalt Anjou Károly nápolyi király, Henrik bajor herceg, Ottokárért Henrik meisseni, Ottó brandenburgi őrgróf s mindkét részről a püspökök. A békeszegőt készek kiközösíteni s a bibornoki kollegiumot kérik föl megbüntetésökre. De ez már akkor nem volt hathatós biztosíték.

9. Adó- és pénzügy. A pénzügy fejlődését az Árpád-királyok alatt teljesen és röviden megtaláljuk föntebb III Béla király uralma végén. Csak néhány főbb tételt hangsúlyozunk itt. Sz. István II. 30. törvénye (Admonti codek lib. I. 32.) átvesz egy bajor törvényt, mely szerint aki haragból épületeket gyujtott fel, a teljes kártérítésen felül büntettének megengeszeléseül 16 tinót „fizessen" (persolvat), amelyek 40 solidust érnek. Egy tinó ára tehát $2^1/_2$ solidus. Másrészt egy tinó ára egy bizánci penza (Sz. István II. 23., Sz. László III. 29.). Egy solidus akkor a bajoroknál 12 dénár, *egy penza* tehát *30 denár*. A bajor pénzszámítás alapja, a Karoling font = 15 római uncia:

1 font ezüst	=	20	ezüst solidus	=	240	dénár	=	408	gr. ez.
1 biz. pensa	=	$2^1/_2$	« «	=	30	«	=	51	« «
·		1	« «	=	12	«	=	20·4	« «
					1	«	=	1·68	« «

A magyar *denarius* neve először Sz. László II. 14. és III. 8. törvényében fordul elő, de nem új dolog. A ránk maradt XI. századi ezüst pénzek súlya csak fele a bajor dénárénak. Vak Béla korában már egészen aprók a dénárok külföldön is. Ekkor kezdődött a *márka* súllyal való mérés. A márka $^2/_3$ font angol földön és délnyugati Európában, $^1/_2$ font északi

Európában s ez utóbbi a kölni számítás. Hozzánk a ½ font jutott el Itálián át, az angol Tower-márka, 233⅓ gr., s ez itt Béla márkája lett; 1280 táján kezdődik a francia troyesi márka, mint budai márka, 245⅓ gr. A III. Béla után kezdődik nálunk a *friesachi* dénárok divatja, amelyből *40 dénárt egy fertó*-nak mondtak. A tatárjárás után a jó *báni* dénárok kora következik, amelyben 40 dénár tesz *egy penzát*. Az ekkor írt krónika nagy anachronizmusa az, hogy ezt a 40 dénáros penzaszámítást visszaképzeli I. Béla idejébe. A XIII. század végén kezdődik a bécsi dénárok kurzusa. A magyar márka felosztása ez volt:

	Béla márka	[illegible] m.	[illegible] m.	[illegible] m.
1 márka = 4 fertó = 48 pondus =	233·35 gr.	210·46 gr.	206·76 gr.	245·53 gr.
1 fertó = 12 pisetum =	58·33 «	52·61 «	51·69 «	61·38 «
1 nehezék =	4·86 «	4·38 «	4·30 «	5·11 «

A magyar *királyi évi jövedelmet* teljesen kimutatta III. Béla 1186. évi jegyzéke: e szerint új pénz kibocsájtásának a haszna (lucrum camere) 60.000 márka, vásár-, út- és révvám 30,000, só 16,000, hetvenkét várispánságból ispáni ajándék 10,000, egyéb 25,000, erdőeli vendégek földbére 15,000 márka; ezenfelül a föld népe (udvarnokok) teljesen ellátják a királyt élelemmel, borral, s ajándékokat adnak a királynénak s gyermekeinek ezüstben, posztóban, selyemben, lovakban. Az aranybulla (1222 3, 27, 29; 1231 6, 33, 34) említ még csebreket, ökröket, szabad dénárokat, nyesteket és collectat. Egyebűnnen ismerjük a dézsma *huszadát*. Tizedszedéskor t. i. a tizedek tizedét a püspök dézsmaszedője, felében a kísérő királyi várjobbágy kapja s ez elszámol az ispánnak. Ez a huszadjövedelem tehát illeték. Az útvámok közt *harmincad*, tricesima a határvám, melyet az ország határán kivitt és behozott áruk ⅓ része fejében fizetnek a nagykereskedők (lefizetéséről pecsétes írást adnak a vámszedők, Kálmán I. 82. törv.). A tricesima név 1209-ben fordul elő legkorábban a varasdi szabadságlevélben.[1] A vámok, pénzverés haszna, sémonopolium római és frank eredetű *állami jövedelmek*. A többiek *földesuri jövedelmek*. Erdők használatáért tizedet adtak az ott makkolt *gyisznókból*, ezt is nevezték vámnak (tributum porcorum), s megváltották a drávai, erdélyi stb. erdőkben fogott *nyestek* prémjét, darabonkint négy nehezék.

[1] V. ö. Domanovszky S. A harmincadvám eredete. Akad. értek. 1916.

kel (1231, 33). Legelőhasználat, ünnepi ajándék, szállásajándék, tisztujítás, bitang-kóbor marhák címén a várispánok gyüjtöttek *ökröket* is a király számára, a székelyek meg havasi legelőikről csupán ökröt adtak királyi földesuruknak földjeik használatáért a király első koronázása, első mennyegzője és első fia születése ünnepére. Kapott a király karácsonyi, husvéti és védőszent-*ünnepi ajándékokat* is. A *szabadok dénárai* vagy *nehezékei* nem egyéb, mint a terragium vagy census néven is emlegetett irtásbér, földbér, amelyet a külföldről bejött vendégek vagy más szabad emberek mint telepesek, bérlők fizettek egy egész telekért, melyen kiirtották az erdőt és földművelést kezdtek. A telek egy tagban volt az udvarház körül, kiterjedt hetven holdra is, de rendesen valami harmine holdból állott. Ezért fizetett a szabad ember nyolc dénárt Kálmán korában, s ez a király elrendelte, hogy a bér felét le lehet szolgálni katonáskodással, fuvarozással vagy földmunkával. Igy számított tehát pro opere négy dénárt és pro libertate (a telepességért) maradt négy dénár. Később füstpénznek is mondták (fumarii) és szabados dénároknak, mert aztán a szabadosok is versenyeztek a szabad telepesekkel az irtásföldekért és fölverték egészen a fertóig, forintig. Telepesek már Sz. István kora óta jöttek be. Főleg az olaszok kezdték a somogyi stb. szőllők telepitését s ezért a földesúrnak fizették a must nyolcadát, tizedét. Ezt a szőllőbért nevezték *csebernek* vagy akónak, melynek ürtartalma 10 veder (hidria) vagy köböl (cubulus), mely rendesen három araszos, vagyis három pintes (egy pint = két itce). Ilyen jövedelmei más földesuraknak is voltak.

Állami adókon oly jövedelmeket s fizetségeket értünk, amelyeket szabad birtokosok, illetőleg földjeik haszonélvezői is fizetnek a közterhek viselésére. Ily értelemben állami adók az Árpád-korban csak az olykor elrendelt *collecta*, élelem- és dénárgyüjtés. Célja a király megsegítése háborúban, tehát hadisegély, amit a nyugati hübéresek is meg szoktak adni olykor királyuknak; másik célja az uj pénz kibocsájtásával és váltásával járó kincstári haszon pótlása, ha a király nem ad ki uj pénzt, mely sokszor rosszabb volt az előbbinél. A collecta mint rendkivüli állami egyenes adó II. András idejében jelentkezik. Az aranybullában ez a király igéri, hogy collectát és lucrum cameret nem szedet a szerviensektől s az egyházi birtokokon. Az 1298. évi országgyülés már megközeliti az állami rendes egyenes adót, mikor kimondja,

hogy amely birtokos nem ereszti be faluja vásárterére a pénzváltókat, az fizessen minden háztól félfertőt.

10. Gazdasági élet. Meg kell különböztetni *földközösségeket*[1] és az uradalmi gazdálkodást. Tágabb értelemben az egyes uradalmakon belül is vannak falukozösségek, sőt ez a rendes. A falu határa nincs holdakra osztva, hanem dülőkre a föld minősége szerint, rendesen három dülőre az erdőkön és legelőkön kívül. Van három dülő, melyek váltakozva kerülnek először őszi, másodszor tavaszi művelés, szántásvetés alá, harmadszor ugaron maradnak. A művelés alá kerülő dülőket sorshuzás, rovással jegyzett nyilak húzása szerint osztják ki a falu házai közt. A dülőt t. i. annyi részre osztják fűkötéllel, ahány ház van a faluban. Így van ez akkor is, ha a faluban több uraságnak vannak szolga vagy telepes házai, pl. a királynak, apátnak, világi földesuraknak stb. Olykor a földesúr határjelekkel elkülöníti a maga házait illető földeket, vagy kihasíttat magának külön tagot, melyet szántószolgáival műveltet. A faluban olykor van urasági curtis vagy curia, *udvarház*. Ennek főépületét néha palatiumnak, *palotá*nak nevezik. Ebben lakik vagy száll meg az uraság. Körülötte vannak a tiszti lakás, a szolgalakások, a mosóleányok lakása, a konyha, pince, éléstár, magtár, istállók, félszerek, szérű, csűr, gyümölcsös és veteményes kert. A csűrbe és pincébe hordják össze az uradalom falvaiból beszolgáltatott gabonát, bort, melyből már nem kell a püspök részére dézsmát adni, mert kiadták a termelés helyén. A falu házai fából, vesszőből készülnek (boronaház) vagy agyagból, az úriház néha köből, régi épületek téglából is, főleg a palota.

Szent Istvánnak azon törvényei, hogy mindenkinek joga van a maga vagyonát elosztani, odaadni feleségének, fiainak, leányainak,[2] rokonainak, egyháznak a halála után ezt senki lerontani ne merje, s ugyanígy teljes dominiuma van a királynak a méltóságához tartozó javak, vitézek, szolgák stb. fölött; hogy mindenkinek teljes dominiuma van a királyi adományok fölött is, kivéve a püspökség és ispánság javadalmát (II. 5, 6, 35); valamint a büntetőtörvények, melyek

[1] Ezekről kiváló munkát irt Tagányi Károly a Gazdaságtört. Szemlében (1894).

[2] Ha nincs fiú, az apa fiúsíthatja a leányát. 1146-ban Szima urnó patrimoniumáról rendelkezik, amely atyai örökség őt „az örökkés jogán" megillette. Az 1222. aranybulla csak a birtok ⅓ részéi engedi át a leányörökösöknek, kiktől a térfiörökös pénzül megváltoztja a földeket.

azt mondják, hogy el kell adni azt, kinek vagyona nem elegendő a vérdíj és birságok törlesztésére: világosan kifejezik, hogy a rokonok földközösségén kívül vannak *magánbirtokok* is, külön *uradalmak*. A honfoglalók ivadékai tehát nem kénytelenek nemzetségi közös gazdálkodást üzni. Szent István törvényei még emlegetik a seniorokat, a szabad földesurakat. Ezek főképpen dunántúli birtokosok. De az ősfoglalású föld idővel szaporodás, osztozás és a nagy birságok következtében közép- és kisebb birtokokra olvadt le. Sz. László korától már csak az ispánok királytól nyert adománybirtokai szereznek új birtokgyarapodást, kivált II. András és utódainak nagy birtokadományai következtében. Kálmán *háromféle birtokot* különböztet meg: *Sz. Istvántól kapott* adományokat (az ősfoglalású birtokkal együtt) s a *vásárolt* birtokokat, melyekről a tulajdonos szabadon rendelkezik; másrészt a Sz. István utódaitól nyert adományokat, melyek *hűbér* módjára csak a fiúra vagy ennek nemlétében a fitestvérre szállhatnak át, ilyen első fokú férfirokonok hiányában pedig visszaháramlanak a királyi fiscusra. Ez az elv az Álmos-ág királyai alatt elhomályosult, csak IV. Béla 1267. évi szerviens-nobilis szabadságlevelében és III. Andráskori megszakítással végleg Nagy Lajos 1351. évi ősiségi törvényével újult meg Széchenyi koráig.

Őstermelő és iparos *munkát* a szabad magyar kezdetben nem igen végzett, mert rábízhatta a szolgákra. Csak mikor a szerzetesek és nyugati szabad vendégek példát mutattak arra, hogy nemcsak szolgához, hanem szabad emberhez is illő a munka, akkor kezdett hozzá a szabad magyar is az őstermelő és iparos foglalkozáshoz, kivált az egytelkes, a szolgaságból teljesen fölszabadult vagy az osztozással, szaporodással és adóssággal, birságokkal elszegényedett magyar. Szent László I. 40. törvényében van szó arról, hogy apa a fiával és szolgájával együtt gazdálkodik és a püspöknek együtt adnak tizedet, de ha külön gazdálkodnak, a tizedelés is külön történik. Itt van már szó len és kender *termeléséről* is. Leggyakoribb azonban a búza, rozs (siligo), árpa és zab termesztése, meg a szőlő. *Állattenyésztésből* leggyakoribb a méh, tyúk, juh, gyiszmó, szarvasmarha, ló,[1] ritkább a kecske. III. Béla ajándékai közt, melyeket I. Frigyes császárnak adott, előfordulnak hét teve, szekerek elé fogott

[1] Egy *tinó* ára 1 penza, egy jó *hadiló* ára Kálmán törvénye szerint 15 penza, egy *kecse* ára 5 nummus, dénár.

bivalyok (1189). II. András pedig egyebek közt bolényeket és szerecsen bivalyokat ajándékozott a szerb fejedelemnek (1212). Vadászat céljaira betanitották sólymokat és kutyákat. A halászatban gyakori a viza (uso, huso). Legkorábban, a XI. század törvényeiben emlegetett *iparcikkek:* a szerszámok, csengetyük (nola), edények, szandálok, saruk, harisnyák, kesztyük, tunica mint prémes és hasított papi ruha, camisia (kámzsa, ing), csuklyás kápa vagy köpönyeg, sárga piros, zöld színekben selyem és hímzések, gomb, kard, páncél, gyertya, kenyér. A tatárjárás korában mint régi házipartermék tűnik fel az árpaser, melyet minden udvarnok paraszthász tud készíteni s a méhser, melyet a márekészítők a mézeskalácsosok adnak uraiknak.

Őstermelő szabadosok a szántók, szőlőművesek, méhészek, halászok, gyisznóóvok, juhászok, gulyások, lovászok. *Iparos* szabadosok a molnárok, sütők, szakácsok, pecsenyeforgatók, márekészítők vagy máreadók, szűcsök, timárok (e két osztály készítette a felső ruhákat és lábbeliket), takácsok, mosók, kovácsok, ötvösök, üstfoltozók, ácsok, kerékgyártók, esztergályosok, pohárnokok (buchar = pohár; buchholz = bükkfa; hordó, fapohár stb. készítők), csobolyósok (lagenarii), művesek (artifices, operarii, kőművesek, kőfaragók), fazekasok vagy gerencsérek. De a tiszti jobágy s a vitézi, udvari, szállító osztályok is többnyire falusi parasztok, kik valami egy hónapot szolgálnak évente uraságuknak, még pedig egy férfi vagy legény az egész házból, másküllönben az egész család a falujában földművelésből, állattenyésztésből él.[1] Az iparos osztályok nem nagyon érthettek a mesterségükhöz már azért sem, mert szakácsok, sütők, szűcsök, kovácsok egy faluban 18—30 házban laktak, sőt akár az egész falu is egy mesterséggel szolgált földesurának, de csak folyáltva egy-egy családtag s iparát a sok szakács, szűcs stb. egy helyen nem gyakorolhatta. Végül minden uraság finomabb ruhát, ételt, épületet stb. a külföldről jött városi szabad iparosokkal készíttetett. A falusi iparosok pedig a többi összes falusi néposztályokkal, amo-

[1] A pannonhalmi uradalom felvalnak egy házra 22—30 holdi föld esik. *A szőlési földosztásnál* ily egyenlet alakul (40—6—16) fokötél = 16 fokötél + 60 holdi, vagyis (40—28) fokötél = 60 h., tehát 2 f. = 60 h., egy *fokötél egyféle telek = 30 holdi.* 40 telekhez 10 erdőrum, ekeföld tartozik, 4 telekhez tehát 1 eke, vagyis *120 holdi egy eke föld.* A holdi kisebb a magyar holdnál, de volt akkkal nagyobb is a nagy kir. ölbol mért *holdi* 72×12 = 864 öl². Egy *kir. öl* = 3,96 *méter.*

lyek nem lettek királyi vagy földesuri szerviens nemesek, tiszti-katonai foglalkozással, azok mind összeolvadtak 1267—1351 közt a régi tiszti osztály neve alatt *jobbággyá*, fizettek egy fertót házankint a régi szabad telepesek módjára, mert most már ők is megkapták a szabad költözés jogát, és vállalták az udvarnokok kötelezettségét, hogy gabonát, zabot, ajándékokat és egy hónapig ingyen munkát szolgáltatnak az uraságnak.

Ami a *közlekedést és kereskedést illeti*, itt is kiemelhetünk néhány *szállító* szabados osztályt: ilyenek a lovas szerviensek, szentesek vagyis útikápolna-szállítók, szekeresek, hajósok, révészek, sószállítók. Az előbbiek jó erős, kövér lovakkal vontatták az uraság konyhájával s egyéb sátraival, nehéz podgyászával megrakott szekereiket[1] és elkisérték az urat külföldre is, pl. Oros pannonhalmi apátot ötször Rómába (1207—42). Véneki hajósai Győrtől leeveztek a Csepel-sziget déli csücsához Szigetfőhöz s ott várták a tiszai birtokaira vagy a királyhoz utazó apátot és kiséretét, hogy a Dunán átszállítsák. Anonymus művében egész sor *révet* látunk: Tiszán a luci, ládi, drogmai, abádi, bőldi, kenezsnai, Dunán pedig a magyeri, a görög és a szalánkámáni révet. Híres volt a pesti rév, a Szent Gellérthegy alatt. A tihanyi alapítólevél és 1211. évi összeírás dunántúli hadutakat emleget a Balatonnál és Fehérvártól Tolna felé, s volt ilyen Győrtől Veszprém felé is. Az ősrégi hadutak Pannonia és Dacia területén jórészt római katonai építmények. Legnevezetesebb Bécs—Győr—Esztergom—Buda—Tolna—Eszék—Zimony útja. A régi közlekedés utait jól megkereshetjük oly régi térképeken és atlaszokban, amelyek az utolsó évszázad építéseit megelőzték.[2] Irányadók a *szorosok* is: a hrozinkai, vereckei, borgói, töresvári, stb.

[1] Domanovszky S. A mázsaszekér (Fejérpataky: Emlékkönyv 37—47. l. 1917.) c. tanulmányában Árpádkori a *biga* mint kétkerekű taliga, a *currus*-szekér (1237 táján Albeus összeírásában Szekeres személynév) s a currus magnus, quod vulgo *masa* dicitur (1255. stb.), a mázsaszekér. (A pannonhalmi 1226. évi udvarnokszabályzatban van még *carratum* = taliga, fahordásra, s az 1233. évi perjatokban vannak említve *gravia plaustra*. Ph. Rt. I. 719. l.) *Kereskedelmi cikkek* 1255-ben czüst, posztó, prém, bőr, viasz, gabona, komló, fű, ólom, vas, 1278., 1284-ben sózott hal stb.

[2] Ilyen pl. Görög: Magyar Átlás, Viennae 1802 (egyes lapjai 1810-ben s utóbb is készültek). Vannak régibb térképek is, melyek a főbb utakra nézve megbizhatók, de a Görög-félék a régi könyvtárakban gyakoribbak.

A *kereskedést* kifelé a XI. században olaszok, németek, izmaeliták és zsidók üzték. Diákoknak tilos bormérséssel és uzsoráskodással vagyis pénzkölcsönüzlettel foglalkozni. Ezt az üzletet már Kálmán szabályozta s a nagyobb kölcsönnél, melyek három szolgaárát meghaladják, pecsétes írást követelt, valamint az adásvételnél is, hogy a lopott jószágot ellenőrizhessék. Vásár- és ünnepnapokon Sz. László eltiltotta a vásárt, amelyen kívül tilos volt az eladás, s vásáron a bíró, vámszedő és tanúk előtt kellett eladni. A határőrvidéken a kereskedő csak a maga utazásához szükséges lovat és a szántáshoz alkalmas ökröket vehette meg, a lóeladáshoz pedig ispáni igazolvány és kir. engedély kellett. Kálmán király csak a bikák kivitelét engedte meg s különösen eltiltotta a magyarországi születésű rabszolgák kivitelét. A nagykereskedők a vámok kétszeresét fizetik, a kiskereskedők egyszerű vásárvámot. A XIII. században szabad falvaknak és városoknak adott kiváltságok az illető község polgárai javára vámmentességet biztosítanak és árumegállító jogot, hogy az átutazó kereskedők kénytelenek legyenek ott áruikat kirakni és árúba bocsájtani.

11. Családi és társadalmi szokások. A családalapítás *házasságkötéssel* kezdődik. Kálmán zsinata elrendeli, hogy ez pap és alkalmas tanú előtt a lekötés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék. Akadálya az izmaelitaság is, valamint a szolgaság, amennyiben izmaelita leány nem köthetett házasságot izmaelitával, a szolga vagy szolgaő pedig csak urasága tudtával léphetett házasságra (mint a fiú vagy leány szülője engedélyével). Ha szabad ember szolgnőt vett el, kit ura nem szabadított fel, akkor a férj is szolga lett. Ismerünk egy esetet, amikor szabad nő ment feleségül szolgához: leányuk szabad lett, a fiúkat pedig anyja szabad volta miatt felényi váltságdíjért tették szabaddá, de előbb épp oly szolga volt, mint az apja s az is marad, ha a szabad rokonok ki nem váltják. Sz. István s az I. esztergomi zsinat (1086 k.) még felbonthatónak mondják a házasságot, de az 1092 évi szabolcsi zsinat már nem. Már házasságkötés előtt szokott a férfi *kithért* biztosítani halála esetére a nőnek (dos), s tőle a férfiörökös az ingatlan kithért pénzül meg szokta váltani. Más a *szerzemény* (spensalia) és más a *hozomány* (paraferna, allatura). Az előbbit a férfijegyes adja, az utóbbit az atya biztosítja a kelengyéjkor: ruhák, ékszerek, tehén stb. ingóságok alakjában. Szabos

úrnő 1146-ban atyai *örökségéről*, patrimoniumáról rendelkezik, mely őt hereditario iure, az öröklés jogán illette meg. Az aranybulla a *birtok negyedét* rendeli a leányoknak (quartalitia puellarum), kiktől a férfiörökös pénzül megválthatja. A győrvári négy szőlőműves falu népe azt a szabadságot kapja, hogy akinek nincs fia, annak a felesége és leánya kapja a birtok *felét*, s ha leánya sincs, felesége kapja a birtok *harmadát* (1240), a többi az ispáné. Kézfogókor a leány atyja kezet nyújt s a násznagyok mint igaz tanuk esküt tettek az evangéliomra. A magyar fejedelmi házasságkötés szokásos pompáját és szertartásait a steieri rímes krónika írja le legrészletesebben az ifjabb Béla királyfi menyegzője alkalmával (1264).

A *lakás* 1146 táján Freisingi Ottó szerint Magyarországon nádból, fából, ritkán kőből épült. Nyáron és ősszel sátrakban töltik az időt. Anonymus 1204 táján a honfoglalás koráról írva sok oly dolgot mond, mely nyilván az ő idejében is megvan. Említ előkelők számára rögtönzött kunyhókat (tuguria), leveles színt (zenu); elmondja, hogy Csepel-szigeten, mely kún lovászmesterről van elnevezve, a Duna töltéseitől védve a fejedelem szerződtetett művesekkel fényes házakat építtetett, hol a főemberek mindegyikének is volt kuriája és laka (villa, faluja); ott várták a fejedelemasszony s az előkelők nejei uraikat, mikor visszatérőben voltak a pilis-erdei vadászatokról, miután jól mulattak Budváron, hol megbámulták módfelett az alapzatukig lerontott királyi palotákat és azokat, melyek nem voltak úgy lerontva. Anonymus hangoztatja az ellentétet, mely az ő idejebeli magyarok és őseik közt van, mert ezeknek nem voltak művészettel épült házaik (mint 1204 körül a nagyuraknak), hanem csak nemez-sátraik. Éppen Anonymus korában hagyta ott Heinrik király az esztergomi kir. palotát, hogy építését fejezze be az érsek, legyen az övé, csak olykor a király is megszállhasson benne. Paloták voltak már a frank curtisokban s említenek ilyeneket a XI. századi törvények, még inkább a XIII. századi oklevelek és Rogerius. A kőház építéséhez cementet, meszet égettek. Az esztergomi káptalan a tatárjárás megszüntekor évi három márkáért ad bérbe egy kőházat fűszeres kereskedőnek. Az Árpádkor vége felé egy palotát húsz márka ezüstért és negyven hordó borért adnak el. A pécsváradi monostorban van fürdő, Győrött, Esztergomban és Budán, a természetes hévízben közfürdő.

balnea communia (1248). Ez időben nagy lendületet vett a várak és tornyok építése, hogy legyen menedék a tatárok esetleges visszatérésekor.

A *ruházatra* a végrendeletek s egyéb oklevéli kincsjegyzékek mellett szemléltető forrásaink a koronázópalást 1031-ből, a Dukasz-korona Gyésza-képe, néhány királyi és főúri pecsét, a pécsi bazilika domborművei, a kisbényi oszlopfő vadászó magyarja, az esztergomi III. Béla-kori bazilika kapuormáról XVIII. sz.-ban lemásolt kép és leírás, külföldön a velencei dóm szeitái, a Gertrud-codex, a bambergi palást, s a steier Reimchronik. A *főpapok és papok, szerzetesek* ruházata nagyot nem változott mostanig sem. Világias öltözetöket tiltja Kálmán I. törvénye s az 1279. évi budai zsinat: amaz tiltja általában az összes clericusoknak, vagyis diákoknak a hasított tunikát, melyet a lovaglás miatt kezdtek hordani, a prémes tunikát, a kórusi téli hideg miatt kezdett s elitélt prémezés miatt, a tarka vagy sárga keztyűt, vörös vagy zöld köpönyeget (chlamys), a hímzett vagy selyem sarut vagy kápát (cappa, csuklyával), harisnyát, kámzsát (camisia = ing, alba), a mellen alkalmazott gombokat és kapcsokat, a budai zsinat pedig tiltotta még a főpapoknál is az élénk színű bélést, kivéve a bárány-, róka- és hiúzprémet; tiltotta a drága selyem stb. díszt, szőtt keztyűt, a gyűrűt, hacsak nincs reá pápai kiváltság, surgette a tonzurát, hajnyírást, hogy a fül kilássék, a főpapoknál még a szerzetesi hajkoronát is, mely méltóság jele, a fehér vagy csipkés inget (camisias albas sive rosetas) a kápa alatt, melyen az eső, hó ellen jó a csuklya. A *királyok bokáig* érő tunikája övvel a derékon tulajdonképpen főpapi ruha, valamint a koronázás hasonló a püspökszentteléshez, a korona, sceptrum vagy lándzsa hasonló a főpapi süveghez és pásztorbothoz, a koronázó palást pedig eredetileg egyházi kazula, csakhogy királyainkra hasítva adták fel s a jobb vállon kapcsolták össze, hogy a jobb kar szabadabb legyen, a balkaron pedig redőzet képződik, mikor ez a kéz az országalmát tartja, s ennek tetején a keresztet Krisztus uralmát jelképezi a földkerekségen. A hosszú tunika *főuraknál* keleti és kúnos szokás. A csizma kiment a divatból, csak a XIII. sz. elején tér vissza, helyette lecskor-féle cipő, saru fedi a lábat, olykor körös díszítéssel. A főurak tunikája rendesen térdig ér s efölött van combig érő kabát, melyet a bizanciak kabadion néven utánoztak; efölött csipőig

érő mente vagy prémes köpeny. A térdig érő tunika alatt, mely a steier rímes krónika szerint mint fehér ing látszott ki a combig érő felöltő alól, lábhoz simuló szűk nadrág vagy harisnya váltotta föl az ősi gatyaszerű bő ruhát. A fejet karimás süveg födte, melynek fölhajtott karimája koronaszerűen körítette a fejet, gyöngysoros díszítéssel, s olykor bizanci módra apró láncocskák csüngtek le a fülnél. A magyar süveg kerek tetejű, a kún süveg csúcsos. A süveget néha pávatoll díszítette, hármával is. A leborotvált és csak néhány üstökben meghagyott *haj* pogányos volt; a teljesen vagy félig apróra nyírt, borotvált haj szolgaságot is jelentett a büntetésekben; a XIII. században pedig olykor egy-egy bárót „*szakállas*" melléknévvel emlegetnek, mi vagy azt jelenti, hogy a többi uraknak s vitézeknek nincs szakálluk, vagy azt, hogy feltünő nagy a szakálla. Az 1279. évi tétényi kún törvényben a pápai követ csak nehezen egyezett bele, hogy a kúnok tovább is hosszú hajat és szakállt, hosszú bő asszonyos ruhát viseljenek. De hímzéseken, képeken Sz. István, I. Gyésza és III. Béla bajusszal, szakállal vannak ábrázolva, IV. Béla, István és III. András nyugati divat szerint bajusz és szakáll nélkül. A hosszú hajat viselők ezt befonták és gyöngyökkel ékesítették, valamint a hosszú szakállt is. A *fegyverzet* sodronypáncéling főleg a felső test védelmére; a vassisak előbb csúcsos, a XIII. században fazékalakú; a paizs három- vagy négyszögalakú, címerrel díszítve; a kard görbe egyélű vagy egyenes kétélű; a lobogós kópja és a hajítógerely helyébe sokszor a hosszú, nehéz lándzsa lép; s használják a csatabárdot vagy a régi csákányt, s az íjjat és a fa nyílvesszőt szakállas vagy levélidomú heggyel és alul tollas ajjal. Uj az elül-hátul támlás nyereg s nálunk lett legkedveltebb a sarkantyu; megmarad természetesen a kengyelvas is. — A *női viseletet* jellemzi a magasabb süveg fátyollal, bő hosszabb kabát, s a kettős tunika, egyik bokáig, a felsőbb térdig. Erre vettek még palástot is elől összekapcsolva. Rendes még a gyöngyös főkötő és párta, meg a kötény és a kendő. A palást helyett olykor előfordul a mente is. A sírleletek gazdagok ékszerekben, hajkarikákban, nyak- és karperecekben, függők-, csattok-, kapcsok-, násfa nyakékekben, boglárok- s pitykékben, üveg- és ametiszt-, gránát- s igazgyöngyökben. Kedveltek voltak a bőr-, prémes-, bársony-, gyapju, vászonruhák hímzéssel. A prém középkori magyar neve a gerezna, a nyakék

csüngővel pedig kösöntyű násfával. Cortina a függöny, tapetum a szőnyeg, petia a vég, exametum (isztamét) a selyembársony. Van említve fatyl mint fátyol, lodices a német loden-féle pokróc, carriolum a harisnyanadrág, caliga a harisnya, ocrea a cipellő vagy szekernye. A barány, farkas, róka, hiuz mellett kedvelt prémeket szolgáltatott a menyét, nyest, hermelin, coboly, hód, evet, sőt még az egér is. Teveszőrposztó a cimelet (camelotte), s belga gyártmányok a genti, ypresi, tournayi, hágai, francia az arasi posztó. Készítettek posztót a Nyúl-szigeten is, valamint kevésbbé finom kivitelben házilag sok háztartásban, főleg a monostorok és urak gyapjufonói (lanifice; lenfonók = linifice). Egy vég belga posztó ára kb. 3 márka a XIII. század végén nálunk, a páncélingé 10 márka.

Az *étkezésben* természetesen kezdettől megvan a vad, szárnyas és marhahús, hal, s a kenyér, hozzá a bor vagy méhsör, árpasör. Itt inkább csak az érdekességeket említjük föl. A torlók fehér kenyeret adnak az illető egyháznak, ahol tort kell rendezniök elhunyt fölszabadítójukért; s ugyancsak fehér kenyeret adnak az összes úrbéres szabadosok, szolgák földesuruknak megszállásakor és a három ünnepre évente. Ez a fehér kenyér (később torta-fonottas, circulus = kerek = tótul kolács) nem más, mint a ma is előforduló fonottas kalács.

Már Nagy Károly frank királynak készítettek a sütő ministerialisai simila nevű fehér búzalisztből zsemlyét s ilyen frank eredetű sütői voltak a magyar kir. háznak Pannoniában és adománya folytán a monostoroknak, egyházaknak és ispánoknak. Nagyon korán van szó kézimalomról s egyéb malmokról. Már 1078 táján szólnak a törvények tyúkról, ládról, gyümölcsről. A tatárjárás után előfordul egy specerarius = fűszeres kereskedő említése Esztergomban, az elvámolt cikkek közt sajt, Rogeriusnál az éhezők hagymája és fűrészporral, fakéregből őrölt liszttel sütött fekete kenyere s egy örökségről szóló oklevélben öt szalonna (larda 1277). Árpasört minden udvarnokház tudott készíteni, máre nevű méhsört pedig a somogyi stb. márcadók. Az utasok magukkal vitték konyhájukat s enni-inni valójukat, a szegények, vándorok, zarándokok pedig a monostorok hospitalejában ispotályában kaptak ellátást és ápolást, míg tovább mehettek.

A Sz. László-legendában említett diversorium, csárda-

féle vendéglő, talán csak anachronizmus, az Anjou-kori legendaíró korába illő adat.

Szórakozás, mulatság sok volt a magyarnál. Korai adat rá a szolgáló nótázása éjszaka Szent Gyerárt idejében, a kalendás torló-testvérek mulatozása Sz. László korában, amikor már szerzetesnek, papnak nem illett jelen lenni a leitatások miatt. Tisztesebb szórakozás a vadászat, s már Szent Henrikről (Imre) tudjuk, hogy vadászaton vadkan ölte meg. A jámbor Gyésza herceg az Igfan-erdőben szeretett vadászni. II. Gyécsa király idejében a magyar sereg Kiev nagy terén lóháton versenyfuttatást rendez s a kieviek nagyon megbámulták a magyarok és paripáik ügyességét (1151). Anonymus 1204 körüli tapasztalatok alapján tíz nagy áldomásról (victima) és lakomáról beszél (convivia). Az első négy napig tartott, a harmadik három napig, az ötödiken ajándékokat osztott a fejedelem és mindenkit, híveit, vitézeit asztalához ültette; a hetediken sok külföldi származású vendég lett otthonos a magyar udvarban; a nyolcadikat Attila budvári palotájában ünnepelték meg a fejedelem asztalánáll két oldalt ülve, hallgatva a zenét, a citerát és sípok édes hangját, s az igricek énekeit, mikor az ételeket és italokat a fejedelemnek és nemeseinek aranyedényekben hordták föl, a szervienseknek és parasztoknak pedig ezüstedényekben; nagy számmal jelentek meg külföldi származású vendégek is, kik itt nagy birtokokat kaptak; a magyar vitézek, lovagok a fejedelem előtt csaknem naponkint nagy tornákat vívtak csataméneiken ülve paizsokkal és lándzsákkal, az ifjak pedig pogány módra íjjal és nyilakkal játszottak; a fejedelem aztán ajándékokat adott a vitézeknek; majd tíz napig vadásztak a pilisi erdőkben, míg a fejedelem és urak asszonyai a Csepel-szigeten nyaraltak áprilistól októberig. A tizedik nagy vendégség a fejedelem fiának menyegzője volt a Csepel-szigeten, mikor a fejedelem és főjóbágyai a menyasszony elé mentek s úgy vezették a lakodalmas házba. Királyaink szerettek vadászni a Bakonyban is, továbbá a zólyomi s az ungi-mármarosi erdőségekben. V. István megengedte, hogy a szőllősi vendégek Ugocsában vadkecskére, rókára, farkasra vadásszanak (1262), a felszásziak pedig szarvasra, őzre, vaddisznóra és medvére, de tiltotta a bölényvadászást. A gyermekek is játszottak egy körtefánál, melyet 1220-ban említenek. Az 1279. évi budai zsinat rendeli, hogy diák kerülje a koresmát, bohócokra és

igricekre ne hallgasson, kockát (aleas et taxillos) ne játszszon s ne is legyen jelen ily játéknál; megengedi, hogy a vadászkutyát és madarat (sólymot) szerzetestől bárki elvehesse; megtiltja, hogy egyházban és temetőben, az egyház udvarán a nép ne táncoljon. Mert kezdettől fogva szokás és törvény, hogy a keresztény halottakat az egyházak udvarában, a kerítésen belül levő cinteremben (cemiterium) kell *eltemetni*, valamint az egyházalapító nagyurakat, kegyurakat egyházuk szentélye alá temették. S a halottért gyászistentiszteletet végeztettek egyesek és kalendás társulatok megvendégelték őskeresztény módra, agapéval, az imádkozó papokat, rokonokat és szegényeket. S a tor bora sokszor fejébe szállt a jámbor gyászolóknak, úgy hogy még tánera is kerekedtek a síroknál.

12. Bíráskodás, erkölcsi jellemzés. Az Árpádkori bíráskodásra főleg a *XI. századi törvényekben* s a XIII. századi oklevelekben találjuk meg a fejlődés legjellemzőbb adatait. Megkülönböztetjük a bíráskodás szerveit, módjait s a büntetések nemeit és fokait a vétségek különbözősége, társadalmi megitélése szerint. *Bírák* a király és kuriája, a nádor és a hercegi ispán, a püspökök és esperesek, a megyeispán és a megyei királybírák vagy billogosok a XI. században. Népítélet csak egyszer fordul elő: az alperes ispán népe s a szomszéd ispán vagy az egyházmegyei zsinat[1] ítélkezik Kálmán törvénye szerint. A magánbosszú szintén egy esetben van megengedve: a megrontott, vagy ha ő eszét vesztette s ha meghalt, a rokonai tetszésük szerint bánhatnak a megrontóval. A bűnügyek rendes világi bírái a *megyei királybírák*, kik ketten a királyhoz is csatlakoznak, ha megjelent megyéjökben. Fölöttük a nádorispán ítél mint fölebbviteli hatóság. Egyes bíró csak a maga szűkebb megyéjében, járásában ítél s nem avatkozhatik a másiknak joghatóságába. A tolvajt ahhoz a bíróhoz kell vinni, akinek területén elfogták. A bíró mint hiteles személy tanuságot is tett: az előtte

[1] Kálmán rendelte, hogy a szegény népnek kisebb perekben költség kimélése végett évente kétszer, máj. 1. és okt. 6-án az ispánok s más tisztek jelenjenek meg megyés püspökök zsinatán s ítélkezzenek a kir. kuria helyett (Sz. György és Sz. Mihály nyolcadán: ez az *vétkezés törvényszékek* első említése). De ez is csak kivételt maradt, mint Kálmánnak több korát megelőző ujítása. Az egyházmegyei zsinati bíráskodás hamar megszűnt s folytatódott a kir. kuriai bíráskodás, mely főleg a vízkereszt s a föntebbi ünnepek nyolcadik napján kezdődött és tartott, míg a kitűzött perek el nem fogytak.

s a vámos és más tanuk előtt történt vételről. A bíró mindenkire rákküldhette idéző pecsétjét, tehát mindenkin bíráskodhatott, ki az ő területén lakott, kivéve a diáki rend tagjait s az ispánokat. Ha diák vagy egyházi perelt világival, akkor az esperes és a királybíró együtt ítélt s az idézést az alperes bírája rendelte el. A király vagy herceg nagyobb ministerei (tisztjei) és káplánjai rangban a királybíró fölött állottak, azért perökben az egyházmegyei zsinat vagy az ispán és biró együtt ítélkeztek. A följelentés alapján történt az idézés, vagy már fogva vitték a bűnöst, vádlottat a bíró elé, hacsak egyházba, királyi udvarba vagy püspökhöz nem menekült az üldözött. A tolvaj és elveszett jószág nyomozásában a károsultat vagy emberét tilos volt gátolni. Enyhébb lett a bűnös ítélete, ha a rokonai maguk jelentették föl vagy szolgáltatták át a bírónak. Aki tolvajt fogott, csak három napig tarthatta magánál, aztán át kellett adnia a bírónak, csak az tarthatta hat hétig, aki így akarta megtalálni a többi bűnrészeseket is vagy a tanukat. Hadjárat idején az elfogottat a király és főemberek hazatérte utáni negyedik napon kellett átadni a bírónak. A nemes, főember kuriájában fogott tolvajt előbb a károsult úrral vagy poroszlójával kellett tudatni s ezért, ha nem voltak otthon, várni lehetett tíz napig, aztán mindjárt át kellett adni a tolvajt a bírónak. Tolvajjal kiegyezni 55 pénza terhe alatt tilos. Szolga vádját, tanuskodását ura, asszonya ellen nem fogadták el. Feleséggyilkos ügyében meghallgatták a szomszédokat. Kocsmalátogató sem lehetett tanu, diák sem istenítéletnél vagy esküvevésnél. A tanu kelléke, hogy tisztes, családos, keresztény legyen, sőt földbirtokos, ki vagyonával is felelős és gyónás után tanuskodik. A hamis tanu többé nem lehetett tanu, valamint az sem, kiről több faluból vallották, hogy tanuskodása viszálykodásból fakad. A tanu kellékeit megkivánták a bíró poroszlójától is, aki az idéző pecsétet vitte s akiért a bírót felelőssé tették. Vagyonával és szabádságával felelős a bíró az ítéletért, akár enyhén, akár túlságos szigorúan ítélt. Amely bíró harmine napon túl nyújtotta a pert, meglakolt. A bíró felelőssége egy évig tartott. A birságból $^1/_3$ vagy $^1/_{10}$ lett az övé, a kilencedik rész, mikor a tizediket az esperes kapta, mint bírótárs vagy a be nem fejezetten átadott per új bírája vagy a békéltető. A hamis, illetéktelen bíró kétszeresen fizette meg a perbeli értéket és tíz penzát. Szent István törvényeiben csak tanukkal való

bizonyítást látunk. Szent László és Kálmán törvényeiben az igazság megállapításának fő, majdnem egyetlen bizonyítéka a *iudicium*, az *istenítélet*, akkor is, ha egész falu vagy több falu emel vádat és tanuskodik, vagy ha pl. a bíró két alkalmas tanuval mentette magát, vagy a vételről levelet mutattak föl két pecséttel, mert ez csak arra való, hogy megőrizze az emlékezet számára a vételár nagyságát és a tanuk nevét. Ezeknek az esküje, vagy az ispán vagy a közember esküje szintén istenítélet-számba megy és tisztázhatja a vádlottat a lopás, orgazdaság gyanuja alól. A megkötözött tolvajnál vigyázni kellett, hogy kezét három napig ne száríthassa, ne égethesse. A tolvajnál talált bünjel vagy több tanu vallomása arról, hogy a tolvaj a lopásból valamit visszaadott, egyszer fordul elő bizonyítékul. A vízzel vagy vassal való (isten)ítéletnél három esküdt tanu volt jelenkik bizonyították, hogy a forró víz vagy tüzes vas okozott-e sebet vagy nem, s eszerint az illetőnek ügye elbukott-e vagy nem. Diák itt nem lehet tanu, a pap csak megszentelte az istenítélet eszközét s ezért két penzát kapott. Ha a várőrök tolvajnak mondanak valakit, ez a maga tisztázására viheti a tüzes-vasat. Ha sokat neveztek meg, ezeket a gyanusakat osszák tizes csoportokba s egy-egy tizedből egy vigye a vasat; ha tiszta maradt a sebtől, akkor az egész tized igazolva van; ha megsérült, a többi kilencet is egyenkint ki kell próbálni vassal, s aki előbb a tizedért vitte, vigye külön önmagáért is. Ha egész falut vádolnak lopásról, ugyanúgy tizenkint kipróbálják őket. Ha egész falu tolvajnak kiált ki valakit, ez is vigye a vasat önmagáért. A vasítéletet az I. esztergomi zsinat nagyböjt idején is megengedi, csak vérontás perében nem. Kálmán a víz- és vasítéletet csak püspöki székhelyen, nagyobb prépostságoknál és Pozsonyban, Nyitrán engedi meg.

A *vétségek* részint elmulasztásai az állás és állapotbeli kötelességeknek s megsértései a viszonyban állók jogainak, részint megszegései az Istennel és az emberek személyével s vagyonával szemben fönnálló kötelességeknek. A király is bünhődik mert összeküdnek esetleg ellene vagy Isten másképen bünteti meg, noha az összeesküvés a legnagyobb vétség. A *büntetések* általában erkölcsiek, testiek és vagyoniak. Erkölcsiek az országból, udvarból, faluból, egyházból, diáki vagy szerzetesi rendből, a hívek közösségéből s a keresztény szent temetőből való kizárások, kiközö-

sítések. Van állásvesztés ispán, záznagy stb. számára. Van kártérítés, egyszeri, kétszeres, három-, négy-, kilenc-, tizenkétszeres visszatérítés; ezenfelül bírság (= iudicium ez is) egy, két, három, öt, hat, tíz, tizenkét, tizenhat, ötven, ötvenöt, száz, száztíz tinó, ökör vagy aranypenza értékben, melyet, ha az elítélt nem tud megfizetni, vagyonát lefoglalják, legfölebb egy harmadát hagyják meg bűntelen nejének és gyermekeinek, kik még nem tízévesek (Kálmán szerint tizenötévesek). Testi büntetés a hét, tizenegy, tizenkét és negyven napi elzárás kenyéren és vizen, kalodával súlyosítva, veréssel. Kálmán itt is enyhített: az ünnepszegő szabad ember büntetését leszállította hét, tizenkét napról három napra. A vezeklők számára a püspökök minden várban két házat építettek, külön férfiak és nők számára. A világi bírák tömlöcökben őrizték az elítélteket. Nagyon megalázó volt a hajlenyírás, a szolgaság jele; megszégyenítés a veszszőzés, korbácsolás. A hamis tanut római módra arcán tüzes vassal megbélyegezték, valamint a visszaeső boszorkányt a homlokán, mellén, hátán, a keresztelő olaj helyein, templomkulccsal. Voltak testcsonkítások megtorlásul a testcsonkító kardrántásért, orr-, fül- nyelv-váltság vagy csonkítás lopásért, viszályszító besugásokért, kézváltság a kéznyujtással adott szó (parola) megszegéséért; volt félszem s mindkét szem kitolása lopásért. A szabad embert Sz. István egy lopásért eladatta, a szolgát harmadik lopásáért fölakasztatta; Sz. László már a tyúk áránál, utóbb tíz dénárnál nagyobb érték tolvaját is fölakasztatta, utóbb eladatta, hacsak egyházba nem menekült, hol szolga lett a tolvaj, vagy istenítélettel tisztázta magát. A király vagy királysága ellen összeesküvők fej- és jószágvesztéssel bűnhödtek.

A *XIII. századi bíráskodás* természetesen már elváltozásokat mutat. Az alperest négyszer, *hétszer is megidézték*. Most már fontos az *oklevéllel* való bizonyítás. Egyre inkább szaporítják az *esküdtársakat*, nyolcra-tizenkettőre, később sokkal többre, kik nem a per tárgyára vonatkozó tudásukat adják elő, hanem csak arra esküsznek, hogy felüket becsületes embernek, megbízhatónak ismerik. Az *istenítéletek*, eskü, tüzesvas-próba, tótosan pravda helyei, ahová a bírák az igazabbnak látszó peres felet poroszlójukkal elküldik, Buda (a régibb káptalani hely), Arad, Eger és főleg Várad, hol a vasvivő három napig előbb bekötött kézzel böjtölt, meggyónt, megáldozott s úgy vitte a paptól megszentelt

tüzes vasat, nem bízva bűbájosságban vagy fűvek erejében; aztán újra három napig bekötött kézzel várt s ha a tüzes vas nem hagyott kezén rozsdát, sebet, akkor megnyerte a pert. Különben pedig perveszteg lett, akkor is, ha félt az ostyát lenyelni s a kezébe rejtette. Apátért, úrért a tisztje, embere vihette a vasat, valamint egy bűbájossággal vádolt öreg asszonyért a fiával vitette a vasat a biró, nőtestvérért a fitestvérével. A pápák kezdettől fogva rosszalták az erdőllat, istenítéletet, vagy inkább istenkisértést. Mégis nyugatról a XIII. század elején egy új istenítélet jelent meg nálunk, a *baj*, duellum, melyet mint meglevő szokást említ legelőször az aranybulla (1222). A biró ítélte meg ezt is, mint a többi istenítéletet, de magánfelek is kihívták egymást s a kihívás jele facövek vagy pálca, melyet a vívni kész vitéz a peres fél vagy bajnoka adott át az ellenfélnek. Papok, nők, zsidók nem vívtak, hanem pugilt, hivatásos bajvívót fogadtak s nagy bért fizettek. A kincstár és egyházi, világi testületek állandó bajnokot tartottak. Az áruló bajnokot, pl. Csiba fia Achillest, ki az első összecsapásnál szükség nélkül letette fegyverét, nejével és gyermekeivel, vagyonával elárult megbizója tulajdonává tették (1228). A lovas bajvívás udvari biróság előtt folyt le a kir. kuria bajterén. Budán, lovagfegyverzetben, a gyalog bajvivás bottal ment végbe. Felségsértés esetén csupaszon, ingben egy szál karddal folyt le a nudum duellum életre-halálra vagy a legyőzetésig, a biró ítélete szerint. A bajnak esti harangszóig végbe kellett mennie a birótól kitűzött napon és helyen. A legyőzött félt a jogi dologban örökös hallgatásra ítélték. Feltűnő meg, hogy a perveszteget ellenségnek tekintették, akinek birtokát hivatalosan elpusztították, malmát felégették, házát feldúlták, kifosztották, leromlolták a kir. poroszló jelenlétében. Erről mond le II. András az aranybullában a szervienseekkel szemben e szavakkal: „nec nos, nec posteri nostri... servientes... destruant" a törvényes megidézés és elítélés előtt, sőt, hogy az elítélés után se fogja felgyujtani falvaikat (1231, 35.).

A *XIII. század végén* tűnnek elő a nemes birák s velük az autonom nemes megyei biráskodás. Általában a királyi ispánok alól kivett birák működése községekben, vitézi székekben, földesúri területeken az 1224 évi erdélyi német autonomiával indul meg. A királyi örökségeket kereső bizottságok megkezdik a vármegyei kiváltságok, egy vagy több

megye közös gyűléseit, s az ily gyűlések, congregatio generalis-ok lesznek végül a nádori bíráskodás színhelyei a vidék összes panaszainak és a nagy visszaélések, hatalmaskodások, rablók, gyilkosok stb. okozta bajoknak orvoslására.

*

A történetírás csak tükröt állít elénk, melyben megfigyelhetjük a földi legnagyobb értékek, az emberek, a nagy egyének és tömegek, kivált nemzetünk, véreink, a hozzánk leghasonlóbbak életmódját, szokásait, természetét és művelődését, hogy megbecsüljük, ami igazán s a jövőben is értékes, nagyfontosságú, és elhagyjuk, ami mindenkor káros, romboló hatású. A történelem gyümölcse ez a tanulság. Ezt kell keresnünk, hogy gyakorlati értékű, igazán jó és tökéletes legyen.

Az első igaz magyar nagy történetíró, III. Béla király jegyzője, nemzete nagy erényeinek és hibáinak meglátója és őszinte jellemzője. Nagy írónk azért, mert a kevés egykorú adat és a korabeli mondák alapján erős kombináló tehetséggel s bámulatos írói készséggel valóságos hősköltményt és pragmatikus történelmet írt egyszerre latin prózában, nagy magyar lélekkel. Ő előtte is találunk egy pár jellemző vonást nemzetünkről. Leo bizanci császár a turkok szabadságszeretetét és fegyelmezett, edzett voltát dicséri. A prágai Kozma azt írja róluk, az ungarokról, hogy erős, gazdag, fegyverben kitünő ez a nemzet s a föld bármely királyával képes szembeszállni. Freisingi Otto Isten paradicsomának mondja Magyarországot, mely szépséges és gazdag nagy síkság, erdőkkel és hegyekkel övezve, vadakban és termékenységben bővelkedő; arcra, termetre a magyar feltünően különbözik a némettől, török-tatár fajtára vall, de hasonló a görögökhöz abban, hogy sokat tanácskozik s minden nagyobb dolgot gondosan megbeszél; másrészt nagyon fegyelmezett, mert a király tekintélye nagy.

Anonymus föltárja őszintén a korabeli elfajulásokat, a pompaszeretetet, a sok tivornyát, főleg az italban való mértéktelenséget, némi célzást tesz a bujálkodásra, kapzsiságra is; de ki-kitör belőle az őszinte lelkesedés nemzete nagy erényei iránt: gyümölcseikről most is megismeritek, hogy az ősmagyar kemény nemzet volt; hogy nyilazásban különb a világ minden nemzeténél; minden országos ügyet tanácskozással megfontol; a magyar nemzet igen vitéz

és a háborúk műveleteiben, fáradalmaiban igen hatalmas; ifjai naponkint üzik a vadászatot s ebben a magyarok felülmulják a többi népeket; szokásuk a jó uraknak, hogy híveiket szeretik és asztalukhoz ültetik, s a külföldről jött vendégek oly jól találják itt magukat, mert megbecsülik őket, hogy csakhamar otthonossá lesznek; ellenben a kúnok tar fejét úgy vágták a magyarok, mint a nyers tököt, s ellenségeik úgy hullottak előttük, mint a kévék az aratók mögött, s ahogy a viasz elolvad a tűz előtt. Volt érzékük a szép iránt is: megbámulták a budvári római építmények nagyszerű romjait és a romjaikban is szép királyi palotákat; s élvezték a zenét, hőskölteményeket, dalokat, a műbecsű drága edényeket és ruhákat, ékszereket. Oly vitézek, hősök voltak, hogy csaknem az összes szomszédabb országokat maguk alá hajlitották.

Végül a szomszéd osztrákokból is kitör az elismerés: mikor V. István magyar király a pozsonyi Duna egyik szigetén találkozott Ottokárral a határon, ennek a kiséröi úgy találták, hogy sok okos szót lehetett ott hallani, mert azt tudják a magyarok. No és az a pompa, ragyogás, melyet ugyanazon tájon, az ifjabb Béla királyfi menyegzőjén kifejtettek hat évvel azelőtt! „Se király, se császár esküvőjén még ilyet nem láttak." Bernát cassinoi apát, a hatalmas nápolyi Anjou Károly követe azt irja haza: „A magyar királyi háznak is hihetetlen a hatalma; meg sem lehet mondani, mennyi a fegyvere. Keleten, északon mozdulni sem mer senki... Észak és Kelet legtöbb országa és fejedelme rokonság vagy meghódolás címén birodalmához tartozik."

Hogy a magyar nemzetben rejlő értékes erőket felismerjük, gondoljunk az idekerült rokon népek sorsára: a hunnok uralma itt csupán nyolcvan évig tartott s a viszálykodó királyfiakat a saját idegen alattvalóik üzték el; az avarok sem birták fönntartani uralmukat 230 évnél tovább, mert szétforgácsolódott a nemzeti erő s könnyű zsákmányul esett a nagy frank király-császár hadainak és szláv alattvalóinak; a besenyő és kún ereje megtört Magyarországon s az előbbi 160, az utóbbi 180 év mulva elvesztette eteltközi hazáját és vele önállóságát, nemzeti létét részben a magyarság olvasztotta őket magába mint megbecsült vitéz hadifoglyokat, a kún menekülőket pedig mint szabad testvéreket. A tatár egyszer, bár félve a híres magyar bőszességtől, hatalmába ejtette Magyarországot, egy hónapra a Dunántult is,

de az isteni Gondviselés megelégelte az egyévi rombolást. Tovább aztán a tatár is csak oly betörő és többször elvert szomszéd lett, mint a besenyő és kún. A magyar pedig állt itt erősen négyszáz éven át és még azután soká áll még most is. A vér, a természet, harciasság hasonló a keleti rokonokéhoz. Mi hát a lényeges különbség?

Az Árpádház hét szentet adott az igaz isteni, krisztusi hitnek: Henriket, Istvánt, Lászlót, Erzsébetet, Kingát, Jolántát, Margitot, csupa Árpádvért, a legigazibb magyar vérből. S akadt még több szent is e korban a magyarok közt. Szentek a legigazibb bölcseség gyakorlói, az isteni bölcseség gyakorlati hősei. Ezek világosan felismerték az örök célt és a hozzávezető eszközöket. Boldog és szerencsés nemzet, melynek vezérei az örök céllal összhangzóan ismerik föl népük földi boldogulásának az eszközeit is: ezek a megfontolás, a helyesen osztó igazság, az áldozatra kész szeretet első sorban azok iránt, kik erre leginkább rászorulnak, véreink iránt, kik legjobban szeretnek minket és számítanak reánk, kik legjobban megértenek és támogatnak bennünket; mérséklet a sikerek felhasználásában és erősség a nagy nemzeti értékek védelmében, fegyelmezettség, edzettség és összetartás, egység, e végből pedig tisztelet a szent korona viselője, a nemzet feje és igazi nagyjai iránt.

Az Árpádkirály-kor forrásai.

Igazán *csak az egykorú följegyzések megbizhatók.* Leginkább ilyenek a hiteles oklevelek és törvények, a Pray-codex XI. századi jegyzetei Sz. Lászlóig, Richard domokos jelentése Nagymagyarországról, Rogerius emlékirata a tatárjárásról s Kézai krónikája a morvai és hódmezei csatáról, a külföldi évkönyvek és krónikák magyar adatai: ellenben később írták a legendákat és sok anachronizmust tartalmaznak a magyar krónikák, de kellő kritikával ezek is becsesek, s Anonymus honfoglalástörténete kitünő forrás a saját korabeli föld- és néprajzi viszonyokra.

Oklevelek. Szaporodásuk főleg 1200 után indul meg. Pannonhalmán előbb csak 1, 1, 9, 16 oklevél van félszázadonkint, utána 5, 31, 49, 80 stb. évtizedenkint. A váradi káptalan 1208—35 között már 389 oklevelet adott ki a váradi Sz. László-sirhoz az ország minden részéből küldött peres felek istenítéleteiről, s ezen okleveleket csaknem teljesen belemásolták a *Váradi Registrum* c. codexbe. Társadalomtörténeti szempontból nagyon becses ez a forrás. Már 1550-ben kiadta Fráter György váradi püspök „Ritus explorandae veritatis" címen. 1903-ban ezt hiven utánnyomatta a váradi káptalan s az eredeti időrendet benne helyreállitotta Karácsonyi János. Az Árpádkori *oklevelek kiadásai:* Fejér Codex Diplomaticusa tizennyolc kötetben (I—VII. tomus 1—5 volumen, s a XI. tomus, 1829—41), Wenzel Árpádkori Uj Okmánytára tizenkét kötetben s mindkettőhöz készült névmutató kötet. Elszórtan van még sok oklevél az egyházi, családi, székely, szász stb. Oklevéltár c. kiadványokban. A többi történeti források megbizhatóságát a hiteles oklevelekkel mérlegeljük.

Törvények. Megbecsülhetlen értékűek a XI. századi törvények, amelyek nélkül a legrégibb társadalmi viszonyokat fel nem deríthettük volna. Legrégibb s legjobb szövegük az Admonti, Pray, Thuróczy codexekben maradt reánk, kevésbbé jó az Hosvay-codex a XVI. századból. Nyomtatott kiadásuk: Endlicher Monumenta Arpadiana (Sangalli 1849), a Corpus Juris Hungarici Magy. Törvénytár 1899) és főleg

Závodszki kiadása (Sz. Istv. Társ. 1904). Az aranybulla és változatai Endlichernél, Kovachichnál vannak meg; a Corp. Jur. Hung.-ban csak az aranybullát adták ki a XI. századi törvények után.

Pray-codex. Ez a Magy. Nemz. Muzeum XII. század végén írt misekönyve (1192—5). A naptárába írt történeti jegyzetek legjobbak Sz. Lászlóig, tehát egykorúak. A husvéttábla évszámai több sorozatot mutatnak s ezekből következtetjük, hogy a ránk maradt codex már legalább a harmadik másolat Sz. István óta. Jegyzeteit az egyházőrök írták kezdetben Pannonhalmán, a XII. században pedig a Boldva vizénél, Jászón; végül a pozsonymegyei Deákiban és Taksonyban (1228, 1241). A temetői beszéd és könyörgés, a legrégibb összefüggő magyar nyelvemlék (227 és 47 szó), lehet XI. századi is. Ez időbeli évjegyzetei annál inkább értékesek, minthogy krónikáink évadata akkor kevés és hibás, pl. Sz. István halála 1034, 1047, I. Andrásé 1069, Béláé 1071 stb. A Pray-codex évjegyzeteit kiadta M. Florianus Fontes III. 208—13. l.

Legendák. Legrégibb a zobori lengyel Szent *Zoerárd-András* és *Benedek* bencés remeték életrajza. Irója Maurus, ki a pannonhalmi Szenthegyen volt „iskolás fiu", utóbb apát, 1036-tól pécsi püspök. Kis legendáját 1063—74 közt írta, mikor Gyésza volt az első herceg. — Szent *Henrik*, István király fia 1031-ben halt meg. Csaknem száz évvel utóbb írta meg életrajzát talán Fulkó vendég-diák, ki Álmos herceg-, Szerafin esztergomi érsek- s négy veszprémi püspöknél szolgált, végül 1146. évi végrendeletében birtokokat hagyott feleségére, leányára, Pannonhalmára és Vértes-kereszturra. Munkája kevés történeti anyagot nyújt, fölhasználja Sz. István Intelmeit és kisebb legendáját. Álmos herceggel 1109-ben Konstantinápolyban járt. Egy csoda László király alatt az író korában történt. Ezen adatokból következtetünk az írás idejére.

Cseh-vasashegyi (pécsváradi) bencés írta *Szent István nagy legendáját*. Cseh, mert a „következő rendet" említi az előkelők után; idegen, mert a magyarok nyelve az „ő nyelvük"; bencés, mert Sz. Benedeket „atyának" mondja; vasashegyi, mert Asrik atyát, Bonifác vértanúságát, e két vasashegyi apát működését, s a vasashegyi monostor gazdagságával párosuló szerzetesi erényeket különösen hangsúlyozza. Ismeri már Maurus föntebbi legendáját s István királyt

beatusnak mondja már a 7. fejezetben; korjellemző az infula említése mitra helyett. Ez alapon írását 1100 tájára teszik. — Egy pannonhalmi bencés ennek kiegészítésére pannonhalmi vonatkozásokkal megírta hamarosan Sz. István *kis legendáját* azzal, hogy adatait a szent király kortársaitól hallotta. — Kálmán király megbízásából *Hartvik* püspök (regensburgi v. győri?) a két előbbi legendát egybe stilizálta, a cseh író egy-két idegenségét magyarosabbá tette, s néhány új adatot toldott be, ilyenek ezek: Szent Márton születéshelye, a somogyi gyermektized, a koronakérés, egyházmegyék kijelölése és főpapok kinevezése, Sebestyén első esztergomi érsek vaksága és Asrik kalocsai püspök helyettes érseksége, állandó pallium, a fehérvári egyház kiváltságai, Caritas bakonysomlyói apáca jóslata, kőrakások a csodás gyógyulások emlékére, egy fiu föltámad Sz. István sírjánál. Hartvik egy téves lengyel hírt is fölvesz: hogy Miesko lengyel herceg († 922) kérte azt a koronát, melyet Sz. István kapott meg (1000). Becses régi codexünk a *Pesti codex*, melynek írása 1145 tájára vall. Ez a nagy legendát másolta le, beletoldva Hartvik toldásait, de javításai nélkül. A *varsói* codex Anjou-kori, Hartvikot kivonatolja, de elrontja: a koronakérésnél Miesko herceggel Leo pápát említi, Sz. Henrik magyar királyfit szlavon herceggé teszi, nagyanyját pedig Atleidának írja. Temesvári *Pelbárt* új adatai (Sermones, 1499) is tévesek.

Szent István után halt meg *Szent* Gyerárd (Gyerált, Gyirót; Gerárd, Gerérd, Gellért 1046). Életrajzát ezután írta meg valószinüleg a bakonybéli *Valter* bencés, a marosvári v. csanádi kanonok-iskola énekmestere, a püspök gyakori kisérője. Az ő munkéból kivonatolták a *kis legendát* a XI. század végén. Csanádi bencés írta 1381 után a *nagy legendát* s ezt 1421 előtt a *velencei* Szent György-monostorban helyi hagyományokkal átdolgozták főleg az elején a most meglevő alakba, melynek legrégibb kézirata a bécsi Mondsee-codex a XV. sz.-ból. E legenda nagyon gazdag művelődéstörténeti anyagban, helyenkint a közvetlen szemlélő előadásával hat, csak sajnos, kései anachronizmusai óvatosságot, kritikát követelnek (cruciferi, doctor, Chanadinus, allodia, magnas).

Szent László legendáját 1350 körül írták, mint az illustris és inclitus rex címzés akkori találkozásából következtetünk, de erre vall a frázisos, színtelen, homályos, történetben szé-

gény előadás is. A Sz. László sírjára tett kehely istenítélete a váradi istenítéletekre emlékeztet. Képtelenség a háttal összenőtt áll. Az ú. n. Sz. László *kis legendája* a XV. századi párisi Corsendonki-codexben nem egyéb, mint a nagyobb legenda kivonata, megtoldva egy 1200. évi váradi csodával.

Ama XI. századi szentek után a XIII. században két királyleánynak a legendája tartalmaz magyar adatokat: nagyon keveset *Szent Erzsébet* (Elisabet, Elzsábet, Erzsábet) élete, melyet 68 évvel a szent özvegy halála után, 1289-ben írt a thüringeni Theodorik dominikánus öreg korában; nagyon sokat *Boldog Margit* legendája, mely a többit mind felülmulja megbízhatóság dolgában. V. István király kérésére a pápa mindjárt küldött ki szentségvizsgáló bizottságot, az esztergomi érseket, váci püspököt és a zirci apátot (1271—3). Az akkor kihallgatott tanuk vallomásait meghallgatta a dominikánus rendfőnök, *Vercelli* János és megírta latinul az első legendát 1276 előtt. Ez évben a pápa új bizottságot küldött ki, két kanonokot a saját udvarából közjegyzővel, ki 110 tanú vallomását vette nagy jegyzőkönyvbe, tekeresbe. Ebből írta meg *Garinus* dominikánus 1340-ben Margit nagy legendáját 130 fejezetben. A Vercelli-féle kis latin legenda alapján készült 1437 táján a *magyar legenda*, 1460 táján pedig a német fordítás, mely után Vercelli latinja elveszett. A magyar legendát 1510 körül lemásolta Ráskai Lea margitszigeti apáca s e másolatot őrzi a Magy. Nemz. Muzeum, de csonkán, az eleje és vége nélkül: az 1271. évi első tanú vallomásánál megszakad a másolat, miután előadta az 1276. évi jegyzőkönyv apácavallomásait. A mohácsi vészkor Margit koporsóját Pozsonyba vitték s benne a primás 1641-ben megtalálta az 1276. évi jegyzőkönyvet, lemásoltatta, de véletlenül csonkán, s Rómába küldte, kérve a szenttéavatást. E csonka másolat másolatát őrzik 1729 óta a római dominikánusok, 1780-iki másolatát pedig Batthyány püspök könyvtára Gyulafehérvárott.

Magyar krónikák. Ezek egy közös ősre vezethetők vissza, melynek megjegyzései V. István, illetőleg Kézai korára vallanak. Itt nagyon fontos Kézai ajánló előszava, mely két helyen van meg, a XVI. századi *Sambucus*-codexben (bécsi udv. könyvt.)[1] és a *rövid Kézai* krónika elején.

[1] Sambucus = Sámboki János († 1584) nagyszombati születésű császári udv. orvos és történetíró vásárolta a Sambucus-codex krónikáját a pistoiai apáttól.

Ezen előszó azt mondja, hogy III. László király nagyon vágyott megismerni a magyarok tetteit, azért ő, a király hűséges diákja *a magyar nemzet történeteit, melyek különböző scartabellákkal*, régi írásokkal vannak *elszórva Itáliában, Franciában és Germániában, egy kötetbe iparkodott szerkeszteni*, nem utánozva Orosiust, ki Ottó császár kedvéért[1] a magyarokat ördögöktől származtatta. A fontos itt az, hogy a húszéves László király számára 1282-ben még nem tudnak kész magyar történelmet adni, s ezt külföldön elszórt könyvek alapján Kézainak kell megszerkesztenie. Azt kell tehát föltételeznünk, hogy krónikáink közös ősét Kézai Simon írta, hogy ezen ősforrás legjobban egyezett a Sambucus-krónikával, amint ezt már Karácsonyi fejtegette, s hogy az ú. n. Kézai-krónika csak gyönge kivonata az eredeti Kézai-krónikának. A Sambucus-krónikához legközelebb áll az elől csonka, fejetlen *Acephalus*-codex, mely az 1002-iki erdélyi hadjárattal kezdődik, s melyet 1342—9 közt írtak le a *Budai*-minorita krónikáról. Ez került bele az 1473-iki Hess-féle Budai-krónikába. A legtöbb krónika ennek a rokonságába tartozik és 1342-ig egyezik. Tőlük a bevezetésben és genesisben, meg az 1057—1152 közti élénk betoldásokban különbözik a *Képes*-krónika rokonsága. Ennek szövegét őrzi az 1480-iki *Béldi*-codex, de négy helyen csonkán, s a XVIII. század elején készült *Kaprinai*-codex, mely a bő szöveget szintén 1342-ig tartalmazza. Mikor a Képes-krónikát 1358-ban diszesen leírták, az eredeti bő szöveget 1330-nál a sor közepén quatenus szóval megszakították, vagy azért, mert az eredetinek többi része elveszett, vagy valami közbejött s a másoló többé nem folytatta munkáját. A Képes-krónika íróját Baranyai Decsi János nevezte el Márk szerzetesnek 1590 táján. Domanovszky tanulmányai alapján a magyar krónikák alkotórészeit és szerkesztéseit ily időrendben tüntethetjük fel áttekinthetően:

I. 1. I. András kori krónika 1047-ig; használta Anonymus, Richardus, Albericus.

II. 2. András és Béla, Salamon és Sz. László versengése, 1091-ig (Paulernél IIa.).
3. Kálmán és Álmosék ellentétei, 1152-ig (P. IIb.).
4. III. István kori szerkesztés 1167-ig, az előző részek átdolgozásával (P. IIc.).

[1] Hatalmas anachronismus ez, mert Orosius 420 körül, I. Ottó császár pedig 973-ban halt meg.

I. { 5. Hunn-krónika thüringeni vonatkozásokkal (1211 k.).
6. II. András-kori szerkesztés (a föntebbi 1., 5. alapján, P. Ia.).
7. V. István-kori szerkesztés (1., 5., 6. P. Ib), az ősforrás (*Kézai* igazi műve IV. László király számára 1282/3-ban). Megmaradt a kivonata.

III. 8. *Budai* minorita-krónika 1342-ig (I., III.), az 1473-iki nyomtatott Budai krónika őse.

9. A 8-iknak átdolgozása új bevezetéssel, új genesissel, s a IIa/b. betoldásaival: ez a *Képes*-krónika eredetije (1358 előtt).

10. *Mügelni* Henrik hún-krónikája a IIa/b/c. betoldásokkal németül (1358/9.).

Kézai rövid krónikájában a régibb Vértes-etimologia helyett a Bársonyos-monda jellemző és hogy Péter horvát király Tenén (Knin) várban székelt. A morvai csatában a király banériumát[1] Básztéj nembeli Rénald ispán tartotta s ott volt még három atyafia. Ezek a krónikás szülőfalujának földesurai s az író büszke rájuk, valamint királyára, Mars fiára. Két függeléke van: az advenák, jövevény nemzetségek más krónikákban a honfoglalásnál vannak felsorolva, itt új a Balog-, Bogát-Radvány- és Ludány-nemzetség; az udvarnokokról szóló függelék a castrensis, condicionarius, libertinus, rabszolga, várjobbágy és uheg nevű pogány foglyok társadalmi osztályairól is szól, de tévesen. Olasz szavai, mint scartabella, Vecca Venecia talán azt jelentik, hogy Italiában tanult a szerző. — *Mügelni Henrik* a meisseni Mügeln faluból való, lovag-dalnok, ki Chronik der Hewnen c. magyar krónikáját németül írta meg IV. Rudolf osztrák hercegnek, ki már 1359 júniusától archiduc címet viselt. Főérdeme, hogy megőrizte számunkra a IIc. betoldásokat, melyek más krónikáinkban hiányzanak. A Nagy Lajosnak ajánlott latin *Rímes-krónika* is tőle való, mert három vers-strófáját éppen ő kedvelte és tartalmilag is egyező a két krónika. Vannak eltorzított nevei és évszámai.

A *Pozsonyi*-krónika szintén rövid, rokon a Budai-krónikával, 1311 táján készült, de csak XV. századi kézirata ismeretes. Sajátos adatai, hogy Vid kuriája Buziáslakán

[1] Krónikáinkban, különösen a Képes-kr.-ban, *anachronizmusok* ezek: *banerium* Atyle, *omagium* Atyle, *literatus* Geyse I., *barones* Stephani II., ville *condicionales* tempore Bele II., Bank bani *magnifici viri*, stb.

volt (Szerémm. Pacsetin), Mohinál volt a tatáresata, a tatárok Béla királyt a Rába-szigetig, Győrig üldözték, Kálmán herceg az ivánesi beginák egyházában van eltemetve, s V. István második leánya, Katalin lett (Dragutin) István „szlavon" király felesége. — Acephalusszal egyező kivonatok a *Zágrábi-krónika* (1354) és ennek másolata, a *Váradi-krónika* (1374). A Sz. Gellért-legendával egyezően mondják, hogy András, Béla és Leventa Vászily fiai, Bonozulo pedig Szár László. Mindkét krónikát az ottani káptalani statutumkönyvbe írták. A *Knauz*-féle zágrábi-krónikában van az, hogy II. Andrást jeruzsáleminek mondták, s az ő adta nemesi szabadságok megtartására a koronázáskor minden magyar király megesküszik.

A XIV. századi *magyar-lengyel krónika* a lengyel határt Esztergomig terjeszti ki, Gizela királynét Aba feleségének tartja; szerinte Sz. István után fiai uralkodtak, ú. m. Alba, Levente, Péter és Béla; Béla fiai Albertus, Jesse, Coloman, Salomon és László. E torz híreknél is torzabb hamisítvány egy 1724. évben hitelesített *Sándor-genealogia*, mely 958-tól sorolja föl a Sándor vezetéknevü ősöket, s ezt a genealogiát bővitették ki 1796-ban a *csíki székely krónikává*, melyben nincs egyetlen hasznavehető történeti adat, de annál több a hiba.

Külföldi kútfők. *VII. Gergely pápa levelei* Geusához, Salamonhoz, Judithoz és László királyhoz arra a hűbéri felfogására vetnek világot, mely a császár hűbérúri követeléseit akarta ellensúlyozni Magyarországgal szemben. Reichenaui *Hermann* (Augiensis) 1040—54 közt szól Magyarországról, az Annales *Altahenses*, altaichi évkönyv 1063-ig, Hersfeldi *Lambert* 1077-ig forrása a magyar történetirásnak. Sz. László korát Konstanzi *Bernold* egészíti ki, Kálmánét Aurai *Eckehard* (Uraugiensis). — *Otto freisingi* püspök, Sz. Luitpold fia, Jahsomirgott Henrik osztrák herceg öccse 1146-ig terjedő világkrónikájában Boriesról szól. A következő évben átutazott a keresztes hadjárattal Magyarországon s érdekes tapasztalatait az ittani politikai és társadalmi viszonyokról megírta I. Frigyes császár életrajzában, mely nála 1156-ig terjed. Frigyes keresztes hadának átvonulását magyar földön 1189-ben *Arnold* lübecki apát beszélte el, Heinrik és András viszályairól az Annales *Colonienses* tudósítanak. — A steiari Ottokár (nem hornecki) *Reimchronik*-ja 83.000 versben énekli meg a világeseménye-

ket a XIV. század elején s élénk leírást ad a magyarokról a morvamezei csatánál. Más a *Chronikon Rhythmicum* (1152—1268), mely Gertrud megöléséről, a tatárjárásról, a steieri magyar eseményekről ad híreket.

A galiciai magyar hadjáratokat Kálmántól IV. Béláig a kievi *Nesztor*- és Hypatiosz-krónikából ismerjük közelebbről. A francia *Martinus Gallus*, mint III. Boleszláv lengyel király (1102—39) káplánja és *Vince* krakói püspök (1208—18) a lengyel-magyar érintkezésekről tudósítanak Sz. László és Kálmán, majd Borics és III. Béla idejében. A cseh történetírás atyja *Cosmas*, nős prágai kanonok († 1125), kit Esztergomban szenteltek pappá, 1108-ban és 1116-ban szól a magyarokról, dicsérve erejöket, gazdagságukat, fegyverzetöket. *Vince*, szintén prágai kanonok, 1164-ben elbeszéli, miképen segítette Vladiszláv cseh herceg III. Istvánt a görögök ellen.

Komnen Anna Alexiasz címen a saját atyja, Elek császár történetét írta meg s néhány hírt ad a magyarokról. *Kinnamosz* grammatikosz, császári jegyző, Komnen János és Mánuel császár történetét adja elő 1176-ig. Szent László fiainak tartja Kálmánt és Álmost; szerinte a trónörököst a magyarok „uram"nak címezik. Leírja a zimonyi csatát, a nagy szekér-zászlót, stb. *Nikétasz*, nagy logothéta, az előbbinek történeti művét átdolgozva folytatja 1218-ig. Tőle tudjuk meg az oláhoknak 1164-iki Galiciáig való előnyomulását, hogy a magyarok mérgezett nyilakat is használnak, hogy Mánuel babonából ledöntötte a konstantinápolyi magyar nőszobort és csillagjóslások szerint rendelkezett.

A francia deuilli *Odo de Diogilo* az 1147. évi keresztes-haddal kiséri Magyarországon át a francia királyt s Boricsról, az ország szépségéről, termékenységéről szól. Az angol *Gualterius Mapes* 1158 táján, párisi deáksága idején ismerkedett meg Lukács esztergomi érsekkel s azután is hallott róla, a magyar királyokhoz való viszonyáról 1162/3-ban. Angol kir. követ volt s mint oxfordi esperes halt meg 1210-ben. Magyarországi, talán kerci ciszterciták révén kapott történeti jegyzeteket a magyarokról *Alberic* trois-fontainesi, champagnei cisztercita, kinek magyar adatai a világkrónikájában 1194-ig hibásak, aztán értékesek; munkája 1241-ig terjed. A hét menekültből választott magyar király említésével sejteti, hogy az ő adatai is abból a Gesta-Hungarorumból erednek, amelyekből Anonymus és Richardus dominikánus prior a hét magyarról szóló híreket merítette.

Emlékiratok. Tud Alberic a magyar domonkosok térítő útjáról is, melyről *Richardus* 1237-ben küldött jelentést IX. Gergely pápának. Bresslauban őrzik a „*Planctus* destruccionis regni Ungarie per Tartaros" c. verses emlékiratot (62 ötsoros strófa). „Salva nostram Ungariam!" a végső sóhaja, tehát magyar menekült szerzetes írta, ki azon búsul, hogy megszüntek a kórusi zsolozsmák. Forrásértéke csekély. Annál nagyobb értékű a tatárjárás főforrása, *Rogerius* „Miserabile carmen"-je. Apuliából való a szerző, Pecorari Jakab palestrinai bíboros püspök, pápai legatus káplánja Magyarországon 1232/4-ben. Váradon volt a tatárok betörésekor, Csanádig bujdosott, a királyi pecséttel hamisított levelek hívására előjött, tatár rab lett, látta Esztergom ostromát (1242 febr.) egy hónap mulva megszökött, nyolc nap mulva Gyulafehérvárra, aztán a tizmértföldnyi távolban levő frátai menedékkőre menekült. IV. Ince pápa 1243 őszén áthelyezte őt a váradi esperességből a soproniba, mi győri kanonokságot is jelentett. Jakab bíbornok 1244 júniusában halt meg, s ezután lett Rogerius Toletanus János bíbornok pártfogoltja, ki nem volt pestoi püspök. Rogerius zágrábi kanonok, mikor 1249-ben a pápától Lyonban elnyeri a spalatoi érsekséget, s ezt Béla király hozzájárulásával 1266-ban bekövetkezett halálálig bírta. Epistolája, mely később kapta a carmen cimet. J. prenestei (palestrinai) püspöknek szól, mikor már dunántúli lakos az író, tehát 1243/4. telén. Önmagáról akar jelentést adni, de nevezetes, országos, sőt világhírű dolgokról irhat elsőrendű emlékiratot, melyben élénken megvilágítja a társadalomtörténeti okokat, a királypárt és ellenzéke felfogását. Később toldották jelentésébe a rhodusi lovagokat, kik csak 1308-ban foglalták el Rhodust, s a Frangapani urakat, kiknek római nevét a Vegliai cimesek csak a XV. században vették fél. A negyven fejezet és cimzése is valószinüleg az 1488. évi Thuróczy-krónika kiadójától ered a többi betoldásokkal együtt.

Rogerius emlékiratát kiegészíti *Tamás* spalatoi esperes, mikor előadja IV. Béla menekülését Spalatoba, Traubu és elbeszéli a tatárjárás hatását a salonai-spalatoi főpapok történetében. Tamás a bolognai egyetemen tanult, a horvátokat, magyarokat nem szerette, mert pl. Gömöl ravazdi születésű, esztergomi johannita rectort tette a magyar király spalatoi érsekké, ki Tamást feljelentette a pápánál; s mikor a spalatoi káptalan Tamást választotta érsekévé a magyar

király Ugrint nevezte ki, utoljára meg a pápa emelte az érseki székbe Rogeriust, kit Tamás csak két évvel élt túl († 1268). A tatárjáráson kívül Tamás szól Kálmán dalmát hódításáról, Emrik király fegyvertelen föllépéséről András táborában s II. András keresztes hadjáratáról. *Traui toldaléka* XV. századi munka, mely Sz. László fiának mondja Kálmánt, akivel XIV. századi horvát nemzetségeknek a szász Andreanumhoz hasonló szabadságokat adat.

*

Az Árpádkirály-kor legkiválóbb feldolgozója *a modern történeti irodalomban* Pauler Gyula, a M. Tud. Akadémia és az Athenaeum kiadásában megjelent kétkötetes művével, melynek részletes forrásidézései és kritikai jegyzetei a kötetek végén kiterjednek az 1899 előtti egész irodalomra. Azóta főképen az Árpádkori *társadalmi osztályok* viszonyait, hatásait helyeztük új beható világításba s ezek forrásait a következő munkáim idézik és dolgozzák fel részletesen: Egyházi földesúr és szolgái a középkorban (Sz. István Társulat, 1907, 47. l.); Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben (Stephaneum, 1907, 144. l.); Társadalomtörténeti tanulmányok (Religio 1910); Az első állami egyenes adó elmélete (Kolozsvár, 1912, 65. l.); Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon (Budapest, 1913, 52 l.); Magyar művelődéstörténet, I. (Kolozsvár, 1913, 233 l.); Anonymus korának társadalmi viszonyai (Történeti Szemle, 1914, 190—211. l.); Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (Tört Szemle 1914—6. Külön kiadás 1915, 177 l.); Fejlődés a legrégibb magyar társadalomban (Budapest, 1916, 51 l.); A tizenkét legkritikusabb kérdés (Kolozsvár, 1917, 170 l.); Az aranybulla társadalma (Fejérpataky-Emlékkönyv, 1917, 82—102. l.); Magyar művelődéstörténet II. (Kolozsvár, 1919, 560 l.); A székelyek eredete (u. o., 1920, 54 l.); A székelyek története (Erdélyi Naptár, 1921, 24—66. l.); A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjai (M. Tud. Akad. II. oszt., 1922 márc. 6.) stb. Ugyanitt megtaláljuk a hivatkozásokat más szerzők idevonatkozó munkáira is.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Aba 56, 105, 106, 118, 143, —ák 131, 237, 244, —király 104, — nemzetség 49, 51, 184, —Finta 243, — Sámuel 102, — Sükösd 182, — Ujvára 90, 107, 113, 141
Abád, rév 115
Abdavár 109
Abony 156
Abos vitéz 114, v. ö. Apos
abszolut 42, —izmus 13, 262
Abulgázi 70
Accon 184
Acephalus-codex 305
Achaja 229
Achilles, Ehellős 234
Achtum 99, Ajtony
ács 33, 97, 114
Adalbert kovet 278, püspök 83, l. Szent
adásvétel 140
Adda f. 56
Adelhaid kir.-né 123, 127
Adleyta kir. leány 110
Admonti-codex 92
adó 45, 98, 119, 171, 216, —fizetés 58, —mentesség 191, 241, —szedő 65, —úgy 280
Adolf prépost 180
adománybirtok 12, 92, 284, — visszavétele 180, 186, 240
adományozás 44
adoptálás 101
adós 95
Adrián pápa I. 91, 92
Aétius 24—26
ág 65, — házak 195, 234
agatirsz 19, 69
Agmánd nemzetség 51
Ágnes cs.-né 111, kir.-né — Anna 161, — csatrák 159, 249, 253
ágostonos rendszerend 224
Ahriman 61
Ahtum 47, l. Ajtony
Aix 249
ajándék 47, 48, 60, 172, 173
ajour zománc 120
Ajtony 49, 51, 54, 82, 87, 99
akaszt —ás 60, 99, 106, 121, 122, —ófa 59
akatzirok 24, 27, 29
Ákos, kún 131, magy. nem 149, 184, — nembeli Ernye 213
Aladár 56
alamizsna 124
al-András 248
alánok 23, 26, 70
alapoly 166
Alap-Tolma nem 131
ál-avar 28, 39
Alba sivitas, Fehérvár 210
albán 271
Alberic 74, 181, 308
Albertino 253
Albán 28
Albrecht 245, 247, 250
albyak 175, 176, 187
áldamás 53, 61, 77, 174
áldokut 61
áldozat 61, 63, 64, 68, 84, 107
Aleppo 184, 265
Alexiosz 159
Alföld 18
Alfréd 72 Nagy
allorumna 74
allapán 272
alkancellár 274

álkeresztények 199
alkotmány 13, 14, 44, 45, 97, 261, 262, —os eskü 89, 90
állam 7, 36, —i adó 98, 282, —i eszközök 97, 262, 268, —i feladatok 97, 262, 264, —i jövedelmek 35, 98, 281, —i tényezők 11, 12, —i vagyon 98, —tan 93
állattenyésztés 284
allod 36, —ium 116
alma 121, — szeszfőző 33
Álmos 43, 44, 51, 75, 112, 119, 128, 129, 134, 135, 140—142, 147, 149
almus. bolgár tejd. cim 39
alnádor 270
alpári csata 47
Alpra kún 218, 224.
álruha 245
Altaichi évkönyvek 75, 98, 213, 307
Altáj, hegy 23, —i turkok 28, 29
általános védkötelezettség 52
Alt-Öttingen 58
aludvarbiró 270
alvajda 271
Amiensi Sz. Péter 133—135
Ammianus Marcellinus 70
amnesztia 243, 249
Ampod fia Gyonis 208
Ampelum 21
anachronizmus 111, 119, 168, 306
analizis 8
analogia 38, 39, 52, 200
Anasztáz 85—87, —la 106, 111, 117
anathema 44, l. kiközösités
Ancyranum monumentum 69. l. monumentum
andechsi gróf 164
András, Zoerárd, Szent 86, — király I. 44, 77, 101, 102, 106—8, 110, 119, 122, 143, 157, — II. 12, 163—5, 169, 170, 174, 175, 177, 178, 179, 181—7, 190, 193, 196, 197, 199, 200, 202, 220, 236, 263, — III. 244—6, 249, 250, 253, 263, — herceg 185, 237, 238, 248
Andreanum 154
Andronikosz 154
animizmus 60
Anjou 12, — Károly 119, 220, 236, 244, — párt 253
Angelosz-család 196, Elek 177. Izsák 163, 164, 176, 177
angol 182, 232, — király 110, 119, 173
Anna hgnő 225, 227, 230, 233, 235
annales 57, Altahenses 307, l. Altaich
Anonymus 38, 43, 44, 46—51, 54—6, 61, 67, 72, 74—6, 78, 83, 99, 114, 130, 150, 162, 164, 174, 176, 219, 221, 254, 259, 269
antiochiai hgnő 101
Antonius Durus 75
Antoninus Itinerariuma 69
apáca 82, 88, 123, 125, 126, 162, 225, 230, 257
Apafarkas 51
apát 58, 85, 87—9, 93, 112, 125, 126, 199—201
Apos 139
apostoli hit 93, — kereszt 87, — követség 196, 209, 256
apostolképek 89
apró, — marha 92, —pénz 166, 168
Apulia 55, —i hgnő 147
Apulum 87
Aquileia 26, 82, —i patriarcha 118.
Aquincum 20, 50.
Aquitania 55.
arab 132, — irók 51, — nyereg 48.
Arad 35, 144, 148, —i gyűlés 44, —i prépost 211
aragon 164, 179, — hatás 177, — iustizia 188, — király 119, 202, — kir.-né 236
arany 21, 37, 62, 104, — bulla 6, 105, 165, 169, 174, 187—91, 196, 198, 199, 223, 245, 246, 259, 263, — edények 77, 174, — gyűrű 100, — kapu 75, — pecsét v. bulla 196, 201, — penza 94, — szabadság 226, — triens 170, — valuta 167.
Aranyos — föld 234, —i szék 234, —i székelyek 244
Ararát 17
aratás 36, 214, aratók 116, 217
aratura 36.
araviscus 19
Árbo 137
Árboc 244
archon 41, 54
Ardarich 56
Arduin 136
Arges 197
arisztokratikus 42
árja 66
árnány 61
Arnold, lübecki 307

Arnulf 32, 59, 72
árokásás 198
Árpád 11, 15, 40, 42—4, 48—51, 54, 57, 60, 67, 69, 78, 143, 268, —ész 41—45, —család 50, —ház 230, —királyok 12, — sírja 48
Árpás 114, —i bosenyók 174, 191
árszabás 135, 163
árulás 227, árulók 115, 149
árva 91, 123
arx 219
Ascric l. Asrik
Asen dynastia 176, 218, — János 163, 185, 186, 209
Asklepios 22
Asrik 85—7
asszony 100, —os ruha 240, — uraiom 236
asztal 33, —nok 208
ata, atya 61
Atelköz(ök), Atelkuzu 38, 40, 41, 457. Etelköz.
Athleida 83
atilla 68
Atlanti-óceán 55
átmeneti stil 267
áttekintések 102—3, 120—1, 143—5, 173—5, 204—7, 230—3
Attelusz, Attila 24, 25, 46, 47, 56, 63, 64, 67, 70, 74, 77, — kardja 24, 112, — óta gyűjtött kincsek 232, —szobor 68, vár, Etzelburg, Budvár, Obuda 48, 50, 164
atyval, mostoha apa 67
Augsburg 47, 55, 57, 58, 72, 73, 75, 136
Augustus 20, 69
Aural Eckehard 75
Aurelianus cs. 22
Ausztria 13, 15, 16, 146, 157, 179, 217, 218, 235, 240, l. osztrák
autonomia 12, 137, 174, 193, 194, 219, 222, 234, 235, 273, 297
avar 23, 27, 28, 30, 31, 54, 57, 61—4, 68, 70, 71, 74, 107, 128, 151, 162, — eskü 28, — khagán 29, — kincsek 30, — nyelv 28, — pap 29, — pusztaság 72
Aventinus 57

Babaszék 221
Babenberglek 84, 217, 218, 237
Babilon 74
babona 160, 241
Babonik fai 253
Babot 117, —i vám 184, Kapuvár
Bács (Bahacs) 35, 85, 113, 116, 172, 196, —i hegy 117, —kai római sáncok 22
Badacsony 221
Bagamér székely ispán 234
Bagdad 37
baj 297, —vívás 189
Baján avar 28, 29, 61, 70
bajor 30, 46, 55, 57—60, 72, 83—85, 98, 101, 105, 106, 109, 141, 150, 218, 250, — pénz 37, 167, — törvény 92
Bajta 49, — nem 131
bajusz 68, 119
Bakony 141, — bél, 88, 89, 98, — megye 224, — Somlyó 123
Baksa nb. Simon fia György 239, 248.
Balambér 24
Balaton 20
ballistarius, számszerijász 114
balta 53
bálvány 28, 29, 61, 135, 203
Bamberg 87
Bán, falu 128, 132, —hida 47, 57, —monostora 210
bán 137, 153, 189, 208, 256, 271, —i dénár 167, 169, 170, 281, —ság 228, 233, 249
Bánca István 214
banderium 12, banerium 74, 222, 261, 275
Bánk 54, 181, 182, 191
bánya 21, 201
Bar-Kalán nemzetség 50, 181
Barált, Barót falu 193
Baranya 227
Baranes 144, 147, 154, 161—164, 176, 183, 236, l. Branisava
báranyprém 63
barázdáló írás 64
barbár emlékek 23
Barbarossa 153—155, l. I. Frigyes cs.
Baro, kún 196, — fia Miklós 175, 187, 191, 192, 209, —a folyó, —ság 180, 194
bárd 242
barlang, —i lelet 18, —monostor 73
báró 148, 158, 188, 207, 208, 221, 226, 228, 230, 233, 236, 237, 240, 242—5, 247, 250, 251, 259, 262
Bars, vár 90, 131, 221, 223

Barsa, nemzetség, — nb. Kopasz Jakab 244, —ák 249
bársony 180
Bársonyos 108
baskir 41, 71
basztarn 70
Básztély nemz. 77, 244
Báta folyó 131
Bátor 149, — Apos 112, 116, 118
Batu khán 204, 210—5
bazilika 68, 85—7, 107, 112, 132, 217.
Baziliosz Bulgaroktonosz 98
Bazin 197, 236
Beatrix kir.-né 201, 208, 217, 236
Bécs 218, 238, 245, 248, —i dénár 169, 281, — erdő 235, —i valuta 171, — Újhely 217
bég 39, 41
beginák 257
béke 154, 226, 248, —ajánlat 59, —kötés 101, 104, 110, 115, 127, 147, 201, 218, 225, 228, 236, —ítés 120, 199, 244, —szegő 236
Békésvár 90, 106, Békés vm
Bél 88, 89, l. Bakony
Béla, I. 6, 101—3, 108, 110, 117, 122, 143, 156, 157, 166, 167, —II. 142, 147, 148, 152, 166, 168, 278, — III. 76, 77, 111, 158—73, 177, 190, — IV. 12, 111, 165, 182, 183, 185, 196, 197, 199, 202, 207, 209, 213—30, 233, 240, 250, 263, — herceg 225, 227, 236
Belár 74
Béldy-codex 305
Belegrave 135
beleknegina 54, 87
Belgium 220
Belgrád 32, 35, 87, 110, 124, 136, 147, 162, 163, 183
Belin, Belény, 108, l. Benin
bélpoklos 78, 243
Belus hg., bán 144, 149, 150, 153, 154, 157, 158, 161
belügyi kormányzás 33, 34, 268
bencés 31, 82—6, 89, 99, 124—6, 257 — fráter 200, — iskola 264, — káptalan 200, — remeték 224
Benedek 83, 86, 124, 181
beneficium 36, 96, 118
Benin 108
Benk 200
bányi sáncok 22
beregi, erdő 200, — egyesség 200, 202, 209
Beregszász 221
Bereugár 56, 57, 60, 73
Berény szab. falu 221
bérlő 36, 48, 96, 97, 200, 209, 223.
Berni Dietrich 56
Bernát cassinoi apát 229
Bertiniani 72
Bertold érsek 164, 180, 183, 215
besenyő 40, 41, 46, 51, 54, 56, 60, 72, 97—9, 103, 110, 112—4, 117, 146, 150, 151, 153—5, 174, 208, 239, — hadifogoly 112
beszállás 241
Beszprémvár 47, l. Veszprém
Beszterce 211, —bánya 221
betyárnyereg 63
betegség 46, 108
bibor 181, 227, —mente 218 —nokok 215, 235, 244
Bichor 35, l. Bihar
Bicske 249
biga 286
Bihar vár 35, 47, 51, 87, 108, 113, 131, —i püspök 109, 132, 172
bikakivitel 140
Bikás ispán 115
billogos, bilochus, bilotus 189, 272, 293, l. biró, királybiró
biráskodás, 25, 42, 91, 93, 97, 121, 122, 138, 199—201, 219, 223, 228, 240, 293—8
biró 41, 68, 220, 293—4, —i kiváltság 234, 235
bitófa 60
bitorló 144, 157
bizanci 60, 63, 68, 100, —i arany, penza, solidus 37, 111, 167, 168, 170, —i császár 42, 54, 173, —i korona 38
bizalmiférfiak, nemes birák, szolgabirák 229
bizonyítás 295
blachi, blacl 159, 197, l. vlachi, vlaci, oláhok
Blida(sz), Buda hunn 24
Bodrog 130, — folyó 47, —vár 35, 50, 132
boébodosz = vojvod, vajda 40.
Bogát 49, 50, 86
Bogomil 176, bogomilok, patarénusok 196, 200, 209, 218

bojárok 163, 181, 182, 185
bokolabrasz 61
Boldog Margit 304
boldogulás 11
Boleszló lengyel 35, 75, 87, 91, 132, 141, 224, 230, — váci püsp. 177, 178
bolgár 5, 27, 29, 30, 32, 38, 39, 41, 45—7, 51, 54, 56, 63, 65, 66, 71, 73, 74, 82, 98, 99, 113, 130, 163, 176, 197, 203, 218, 219, 228 — cár 45, 163, 178, 179, 185, 186, 209, — háború 45, 50, 209, — kenézek 162, — nagyfejedelem 47, — oláh fejedelemség 47, — papok 32, — török jövevényszavak 39
Bolgárfehérvár 113—5, 129, 130, 144, 147, 158, l. Belgrád
bolognai egyetem 265
Bonfini 113
Bonifác benczés 85
Bonipert pécsi püsp. 87, 89
bor 35, 153
Borgó szoros 211
Borics 142, 144, 148—154
Bornemisza 64
boronaház 67
Borostyánkő vár 244
borotválás 130
Bors, Bars vitéz, ispán 114, 147, —odvár 90, 131, —ovavár 35, 124
Bosznia 144, 149, 196, 209, 218, 236, —i bán 176, herczeg 271, püsp. 169, 209, 502, 209
boszorkány 61, 74, 78, 91, 127, 138.
bőszű 148
bot 61, 64
Bot ispán 212
Boto gróf 75
Botond 50, 59, 75, 249
Botoniatesz Nikephorosz 112
Bouillon Gottfried 135
bójt 91, 94, 126, 127, 140
bőkűler 61
Böles VI. Leo cs. 47, 71, l. Leo
boleső 180
Bongyér 49, fia Bors 131
bőr 62, 67
börtön 157, — ispán 110, — nagy 90
bőstörmény 130
bracteata pénz 168, 170, 171
Brana, borona, Barauya 85
Brandenburg 225, 227
Branizova, 147, 153
Brasso 194
Braszlav hg. 32
Brebir 216, 222, 240
Bremen 55
Brenta f. 56, 59, 73
Brescia 86
Bretislláv morva hg. 101
breviárium 125
Brevno 85
Brezlavaburg, Poseony 33
Brigetio 20
Brindisi 126, 181
brodnik 197
bronz 21, 62, — korczak 19, 69
Bruno 98
Bua 106
bucharjusi, pohárnok 85
Bud ispán 104, 148, —vár 50, 56, 77, l. Attilavár és Buda
Buda 50, 199, 235, — falu 211, 230, —i béke 218, —i krónika 266, 266, —i országgyűlés 252, —i szinai 240—2, —vár 229, 240, —vári monoriták 253, polgárok 243
Budrig, Bodrig, Bodrogvár 55
bugri 176
Buhna 106
Bulárföld 130, bulgár
Bulcs 47, 49, 59, 60, 78, 81, 86, harka 50
Bulcsrodász 60 Bulcs
Bulgaria 77, 175, 197, 209, bolgár föld
burg, vár 34, —ember 123, polgár, várőr — und 24
Bultzúsz 42, Bulcs
bunda 68
Bundyn 99, Bündin, Vidin
bőnztrofeum 64, barbárok ura, rovás
bőszlisztektár 164
Buzád nemzetség, —ek Arnold 245
Buzlás 113, 114
Buzilla kir. ne 136
bőbájos 61
Budin 99, 197, Vidin
Budisák mongol 211
bűnbódés 8, bűnösnek 42, 93, 245—6
bűvösmester 63

Cabellarii 54
Caerularius Mihály 110
Calanus pécsi püsp. 166, Kalán
calendák 127, l. kalenda
camlétum, csere 171

Cambray 50, 73
camisia, ing 241
campanile 137
canaba 21
canesius 214
capitaneus 45
capitulum 92, 121
cár, bolgár 218
Caritas apáca 123
Carobertus=Carolus Ubertus 249
carratum 286
carta caritatis 156
Casino, Monte — 136
Cassiodorius 70
castellani 34, —a 35
castellum 21, 32
castrensis 211, castrum 21, 219, — Ferreum 146
casula 89
Catpan, Katpán, Koppány 84
Cattaro 215
Ceba ispán 87
Celesztin, Szelestény, pápa, III. 164
celibatus 125, 126, 140, 242
cengli khutu 60, 61
centurionatus 34, centurio 90
cezumóri csata 30, 74, Zeiselmure
Champagne 55
Chariopolis 124
Chatilloni Rajnald 161
Chazaria 40
Cherson 41, l. Chvarizm
Chovaresmia 74
Chrapundorf 222
Chrobry Boleszlav 35, 98, l. Boleszló
Chronicon Rhythmicum 181, 308
Chulmia 209, Halomföld
Chunberg 30
Chussol 59
Chvarizm 129, Chovaresmia, Kovarezm.
Cibalae 22
Cibin, patak 154, —burg 47, 154, 195, —i ispán 193, 194
cikádori apátság 155
cikkely 92
Cilicia 185
cimer 184, 196, 209, 261
cimzés 42.
cimzetes érsek 87, 124
Cinkota 116
cinterem 99, 100
Ciprus 183
Cirill, Szent 81, l. Konstantin
ciszterciita 155, 156, 164, 187, 196, 201, 216
citera 61
Civakodó II. Henrik bajor hg 60, 84
civilis 125, 191, =civis 90, 95, 97, 122
civitas, vár 32, 67, 90, 219, 220, 238, 268
Clairvaux 155
claustrum 88, 242, klastrom
clericus 124, 125, 200, diák
clermonti zsinat 132, 133
Cletus isp. 85, Kelad, Keled
clipeus=vért 108
Clissa 215, 216
Cluny 98, 129, 133, 155, —i apát 109
clusa 46
coboly 45
codex 88, — vasláncon 242
cohors 21
Colbert 13, 172
collecta 173, 188, 282
collegium 21
Colonienses annales 307
colonus 21, 22, 36, 97, 98, 139
Columbanus, Kálmán kir. 134, 138
combustio 166, 169, 251
comes 33—5, 93, — palatii 33
communitas 44, 45, 75, 79, 184
concilium 93, 137
condicionalis 148, condicionarius 226
congregatio generalis 148, 240, 246, 250, 298
Conradino 229
consilium 93
contubernium 33
conventus 93, 121, 138
Conversio Baguariorum 31, 72
Corsica 119
Culus regio 13
cultellus, kés 65
Cumania 210, Kúnország
Cupan, Kopány 84
curia 90, 283
currus 286
curtis 11, 32—4, 50, 67, 90, 268, 283, — ispán 92, 95
Csaba 51, 56, 104, — magyera, Soba — mogera
Csák nemzetség 43, 49, 145, 158, 179, 184, 223, 237, 249, —nb. Mátyus 236, 237, 239, 253, Miklós 197, 199, Péter 227, 237, Pósa 197, Ugrin 196, 208, —vár 49, 75, 221

csákány 52, 53, 62
család 7, —fa 102, —i fóuralom 36, —i monostorok 88, —i szokások 67, 287
csaló 92
Csallóköz 118
Csanád 24, 105, 106, 244, —i prépost 211, püspok 87, 89, 172, —monostora 88, —vára 90
csángó 65
Csao-juan phing 69
csapatszemle 276
Csát 43
csata 46, 57—9, 99, 105, — leírás 276, —rend 58
csattos 68
csáber 190, 282
cseh 35, 58, 65, 84, 100, 103, 105, 108, 116, 123, 141, 146, 171, 217, 218, 224, 225, 236—238, 240, 277, — herceg 47, 103, 104, 110, 132, 145, 146, 149, 162, — király 132, 159, 178, 237, — ország 98, 112, 224.
csengetyű 125
Csepel-sziget 49, 50, 116, 164, 236
cserepek 18
cserga 67
Cserhalom 113
csernigovi fejedelem 211
csészetartó szobrok 68
Csiglamezeje 56
Csíki székely krónika 307
Csíkszentmiklós 65
csikómabla 63
csillagjósok 160
csizma 62, 68, 218
csodafa szárvas 64, csodaszarvas 74
csodák 104, 124, —ás monda 106
Csolt nem 106
Csolta 43
Csonád, Sunad 99
csónak 149
Csongrád 49, 50, Csarnograd
csontlemezkék 62
Csóta 43
Csörsz árok 22
Csarnograd 32, 35
csuklya 241, —ás páncél 116
Csurgó 184
csuvas 5, 30
csúr 33, 126

Dacia 20—21
Dalk, Jajk, Ural f. 70
dák 5, 6, 19—22, 69
dal 58, 68, 292, —nok 25
dalemincok 50
Dalmácia 45, 100, 128, 135—7, 144, 146, 147, 150—62, 220
Dandolo doge 177
Danilo halicsi 181, 182, 185, 203, 207, 210, 216—8, 224
Dareiosz 69
Dares Phrygius 76
Daróc 23, 154, 193
Dávid dux 109, 158
Decebal 20
decima novalium, írásbér 85, dézsma
decretum 138
Dézsa 81
decurio 34, 90
dedina 37
dedukció 9
de genere 259
Dejter 226, falu
dékán 34
dénár 37, 62, 167, 169, 280
Dengizik 26
denti, dentumogeri 74
Deodatus 84
dervis 61
Desiderius érs., Ders 112, 120
despota, despotesz 119, 150
Detre 56
Deus, Deos, Deca 48
Déva 227
dévaj 61
dézsma, tized 92, 93, 107, — beszed 281, — negyed 126, 127
diadém 89, 134
diák, clericus, szabadlleg gyűr, gyűrk 10, 64, 79, 88, 100, 115, 121, 124—6, 140, 150, 214, —i rend 174, 256, kiváltságai, szabadságai 191, 201, 258
Diáki, villa clericorum 200
Diákvár 200
díca, rovás dí. 244
diluvium 18
dingira 61
Dingiz 47
diocesei praesbiter 85
Diocletianus 22, 69
Dóka, György 158
diplomata 13, 15, 21, 24, 30, 31, 52, 54, 59, 60, 69, 103, 146, —i szokások 280

diplomaták 277—80
dirhem 62
diszítés 62, diszítőművészet 63, díszruha 227
Ditmár salzburgi érs. 57
Dnjeper 26, 38—41, 45
Dnjeszter 41
dobicai ispán 221
Doboka, vár 90, 99, 113
Dobronya 221
doctorok 238
dolmány 227
Domahida 19
dombormüvek 68
dominium 33, 35, 36, 91, 92
dominikánus 75, 187, 196, 199, 200, 202, 210, 252, — apáca 225, 245, 253
Domonkos érs. 85, 86
Don 38—41, — töve 202
dordognei barlangok 18
döghalál 150
dögkutya 59
Dömös 112, 141, 149
drachma 62
Draco orvos 142
drágakő 62
Dragutin István 229, 249
Dsajhani 61, 71
Dsajhun 45
dsila, gyila, gyula 41
Dsingiszkhán 203, 204
Dsuvejni 70
Dubnici-krónika 48, 124
Duch püsp. 123
duellum 297
Dukasz Mihály 38, 115, 119, — korona 134
Dulo dinasztia, bolg. 30, 74
Duna 45, 46, — vonal fontossága 216
Durazzo 55
Dursac 50, 86
Dux, herceg, ur 84
Dürnkrut 239
dvornik 35

Ébenfa 163
ebesek 188
Eckehard, aurai, Uraug. 73, 75, 307.
Eceselő 43
Edő) 49, 51, 56, 131, —mén 51, 104, —mer 49, 56, 131
edény 37, 88, 174
Edmund angol kir. 102
Edua, kun kir.-né 243
Eduard angol kir. 110
ég, — atya, — fia 60, 61, 203
Egbert bambergi püsp. 180
egresi cisterc. 164, 202
egri püsp. 172, 183, 187, 212
egyetem 237, 238, 242, 264, 265
egyház 7, 12, 61, 64, 93, 152, —elhagyás 127, —építés 92, 127, —iak, diákok ruházata 289, —i adományok 257, biráskodás 91, 92, 126, 198, 241, birtok 13, 160, büntetések 241, hűbérek 258, javak 209, 241, sójövedelmek 201, szabadok 125, társadalom 256, vagyon 91, 92, 125, 127, vagyon szétosztása 257
egykő 61
Ehellős, Achilleus 234
éhség 108, 118, 150, 215, 224
Einhard 70
Einsiedeln 83
Eisenach, Isnac 75
ekeföld 125, 246, 285
eklézsia 13
ékszer 19, 62
elefántcsontfaragás 268
Elek, Alexiosz, cs. fi. 177
élelem 33, 125, 173, 224
életbiztonság 12, közbiztonság
eljegyzés 110, 162—4, 185, 242
Ellák 26
ellenállás joga 189, 190
ellenpápa 127, 155
Előd, Lebed, 40—3, 49
elődök követése 93
elzárás 94, tömlöc, vezeklőház
ember, —eladás 139, —evés 215, —húsvásár 215, —ölés 93
eme, emse 66
Emerik, Emrik 177, 220, Imre
Emicho gróf 135
emir-al-mumenin 74
emlékiratok 266, 309, 310
Emnedzar 26
emphytheusis 35
emse 66, eme
encyclopaedia 71, 74
Endro 107, v. ö. András
Enech 74, enő, ünő
ének 61, 64, 100, 292, —es 59, gyiák 79, —tanítás 100
Éulaka 65

Enns f. 55, —burg 57
enő, v. ö. Enech 74
építészet 88, 198, 267
equites 97
Erdély 18, 47, 49, 99, 124, 159, 193, 196, 215, 216, 227, —i hercegség 224, márka 168, püspök 238, szászok 193, 194, vajda 196, l. Erdőel, Ultra-, Transsilvania
erdő 35, —óvok 34
Erdőel 56, 85, —i németek 172, —i püspök 172, l. Erdély
ereklye 109, —tartó 214
érem, 169, 170, 268
erények 93
erkölcsiség 8, jellemzése 293, 298—300
Ernach, Irnák 25
Ernő, Hernuh 117
Ernye(j) 115, 116, bán fia István 253
érsek 60, —ek 228, szerződése 180, —i pallium 87, —ségek 170, 256.
érvágás 159
Erzsébet 218, 227, 236, 249, 250, 253
eskü 28, 59, 61, 90, 91, 101, 103, 121 122, 136, 137, 141, 159, 161, 162, 175, 179, 189, 198, 201, 209, 223, 225, 228, 245, 255, 277, —dózés 97, —dt 220, —szegők 44, 94, —társak 296, —vő 217, 225
Eskülló 51
esperes(t) 89, 99, 125, 138, 257
Este, Aldobrandin anconai őrgróf 201, 236
Északi tenger 55
eszegel, bolgár, székely 5, 41, 45, 46, 51, 71
esztergályos 33, 163
Esztergom, Eztrigun 35, 48, 50, 55, 59, 78, 84, 85, 87, 90, 115, 127, 132, 139, 140, 146, 156, 160, 161, 164, 215, 219, 228, 230, —i érsek 87, 90, 122, 137, 157, 196, 202, 220, 235, örökös ispán 249, jogai 176, —i kanonok 199, 200, 224, remete, —i káptalan 180, —i zsinat I. 124—6, 172, II. 137—40
Ete 43, 49, 131, nemzetség
étel 61
Ételköz 41, 45, 46, 54, 60, 71, 72, 112
Étil folyó 29, 203
étkezés 67, 68, 291
etruszk 64
Etzelburg, Attilavára 50, 164
Eufémia kir.-né 115, 141
Eufrát 61
Eufrozina kir.-né 152, 159, 161
europai érdek 216
evés 61
evet 45
Evilát 74
ewrek, ewri = őrök 122
Excellencia 122
exercituales regii 226
exstasis 61
Ezelech 43
Eztrigun, Esztergom 35, 55
ezüst 37, 54, 62, 173, —edények 77, 174, —pityke 62, —rúd 168, —solidus 167

Fa 61, 156, —faragás 24, 37, —kanal 202, —kéreg 215, —kupa 25, —mennyezet 85, —monostor 85, —palták 65, —palóták 63, 67, —torlaszok 211, —torony 114, —várak 180
fagy 214
Falsz 43, Falész
fáklya 25, 153
fal 66, —törőgép 114
Fál(ész), Falitz(isz), 42, 43, 54, 142, Vál, Falsz, Falics
falones, kúnok 151
falu, lak, villa 32—4, —nagy, maior ville, villicus 33, 103, 195, 219, —si egyház 88, 92
Fantiska kém 113
faragás 37, 63, 67
farkas 59, 215
farsang 211
Fatimidák 183
fátyol 25
fattyu 149, 152
fazekas korong 19
fegyelem 52, 58, 68, 151
fegyver 19, —ek 33, 90, 268, —nemek 272, —szüzet 58, 60, 141, 146, 159, 159, 224, 235, —tár 33, —viselés 34, —zet 32, 290
fehér barát 224
fehér ló 61, 75, 119, 203
fehér ugor a kazár 45, 73
Fehéregyház 48
Fehérvár, Székes- 35, 48, 50, 88—90, 100, 106—8, 110, 117, 124, 142, 147, 149, 159, 214, 220, 240, 245, erdőeli —, Gyula — 87, —i csata 158,

gyűlés 111, 208, 253, jog, szabadságok 220, 221, káptalan 197, prépost 155, —megyéje 48
fejedelem 35, 41, 42, 44, —választás 41, 42
fejszések 211
fejvesztés 92, 94
fek 48
fekete, —flak 40, —ugorok a magyarok 45, 73
Fekete, —György káplán 115, —hegy vára 227
feleséggyilkos 94
félhold 170
felköszöntés 25
felségáruló 94
felszerelés, hadi— 52
fene 66
Fenena 248, 249
feniciai 64, 65
feod 36, l. feudum
ferencesek 147, 187
férfiruhában kir.-né 208
férgek 46
fertő 6, 168, 169, 281
Fertő 108, 118
festék 268
fésülködés 213
feudum 36, 96. feudalis 12, 44, feudalizmus 142, 204, 219, 222, 225, 228
fiatal királyok 143
fictio 225
filippeusz-pénzek 19
finn 64—7, 203, —urali 38, 39, —vogul 38
Finta vajda, Aba nb. 243, 244
Fischa f. 101
fiscus 95, 151
fiúleányság 156
Fiume 13
fiziokratizmus 14
flagellánsok 224
Flavius Josephus 74
Flodoard 73
Florus 70
foederatus 24, 27
fogadalom 85, 86, 120, 165
fogat 36
foglyok 44, 45, 53, 58, 59, 83, 104, 110, 114, 240
fogság 60, 185
fokos 52, 53, 62
Folkmar pap 135
folyóbafulasztás 248
fonó 33
font 37
Forgáchok őse 213, 221
forgalom 34
forgó 227, —szél 106
forradalom 158
források, tört. 9, 10, 60, 61, 69, forráskiadások 10, forráskritika 9
forróviz-itélet 138
fő, —bárók 208, 271, —bíró, 49, 68, —emberek 44, 84, 95, 136, 210, —iskola 237, 238, —khán 215, —kapitányok 12, 200, —kegyuraság 178, —papok 13, 16, 93, 97, 211, befolyása 199, eleste 214, —papi tizedek 173, jövedelmek 172, rend 93, —perjel, pálos 224, —tisztek 12, 16, 33, 93, 96—8, 102, 103, 105, 120—2, 141, 144, 146, 148, 149, 152, 157, 173, 174, 178, 187, 194, 208, 237, bárók, —urak, uri rend 12, 13, ruha 289, —város 146
föld, —bér 139, —édesanyal 64, —esur 35, 97, 219, autonomiával 12,235, 273, jövedelmei 281, —közösség 35, 36, 195, 283, —művelés 36, 97, 203, —osztás 111, 285, —perek 201, —rajz 254, —vár 34, —vétel 48.
Földnélküli János 119
fölebbezés 94
föl, —kelés 237, 244, —kenés 86, —világosult 14
förster 34
Fövény 237, —i országgyűlés 244
Francavilla 145, 154
francia 109, 129, 132, 152, —kir. 108, 163, 173, —ország 89, 109, 222, 224
frank 6, 17, 25, 28, 30, 33—7, 50, 54, 58—60, 64, 66, 67, 74, 84, 90, 91, 93, 145, 147, —szláv korszak 30—7
Frankfurt, —i zsinat 87
Frankochorlon 144, 147, 157, 159
Fráta 215
fráter 200
Freising, —i Ottó 67, 72, 118, 150—3, 156, 208
friesachi dénár, fertő, márka 165—71, 177, 281
Frigyes, —császár I. 158—64, 208, II. 208, 214, 215, 248, —osztr. hg. 201, 208, 211—3, 216

Fruskagora 31
Fulbert chartresi püsp. 87
Fulda 55, —i évkönyvek 72
Fulko vendégdiák 248
fűkotél 285
fül, —baj 142, —csonkítás 59, 94, —etlenek 75, 78, 79
Fülöp, —Ágost francia kir. 163, 171, —fermoi püsp. legatus 240
fürdő 24, 67, 180
fűszer 183

Gáb hős 149
gabona 33
Gabrasz Mihály 150
gályahajó 211
Gallicia 144, 163, 174, 175, 181, 185, 200, —i hadjáratok 187
Galgóc 49
gallér 227
gallok 19
Garáb 155
Garam f. 47, 104, 107
Garda, Gordasz 81
Gardézi 41, 67, 68, 71
Garinus 304
gatya 68
gazdálkodás 34—6, 66
gazdaság 59, —i élet 283, reformok 13, romlás 223
Gebhard püsp. 108, 127
Geesko ispánság 185
Gémlloursi Sigebert 74
Genach törzs 43
generalis prior, pálos főperjel 224
Georgicsz Hamartolos 50, 71
Geovita, I. Gyeza 119
gép 113, 114, 147
gepidek 26—9, 54, 56, 83
gereb 195
gerely 52, 53, 62
Gergely, — pápa VII. 113, 119, 122, 123, 133, levelei, registruma 307, IX. 197, 214, — esztergomi vál. érs. 249, 252, 253
germán 22, 25, 26, 36, 37, 61, 70
Gertrud, 164 169, 177, 180, 181, 218, 233
Gesta Ungarorum 75, 76, 202
géta 70
Gizna puszta, egykor Kőta falu 77
Gizla királyné 60, 84, 86, 88, 101, 103, 105, — kerszája 183, 184
Gizo, Gyösza fejedelem 84
Glád hg 47, 99
Gnezna város, lengy. 240
Godeschalk pap 135
gomb 140
Gora ispánság 180
Gorda 27, l. Garda
gót 22, 23, 70, — stil 180, 267
Gottfried, Viterbai 74
Göllheim 249
Gömör 35, 223
Güneul, Güneul kom, hídja 150
görög 46, 56, 64, 65, 99, 113, 114, 119, 120, 129, 130, 144, 147, 159, —szavak 82, 88, —apátság 99, —császár 110, 156, 276, —egyház 119, 133, —ellenes párt 161, —építőmesterek 88, —felség 157, —háborúk 152—4, —ország 56, —szertartások 52, —tűz 113, 147, —vallás 161, 164
grad, vár 34, 35, 67, 208
graf 33, 35, graf, gróf, gerefa 195, 219
grammatica 87, 89, 242
granát 23
Granus, Garam f. 22
Groc hegy 220
Gualterus Mapes 110, 158, 308
guba 68
Guisard Róbert 118, 123, 156
gulyások 184
Gumur, Gömör 33
Gurbeti, Gardeti 71
Gut Keled v. Gutkeled nem. 85, 169, 184, 233, —ek István 218, 230, Joakim 236
Günther béli apát, Sz. 89
gyakorlati tudomány, l. pragmaticus
gyalom 66
Gyalu 47, l. Gyulo
gyám 179
gyarmat 13
Gyesza, herceg 161, 162, 164, 181, kir. II. 144, 148—156, 168, 192
Gyulo hg 47, — vára, Gyalú 47, 51, 162
gyepű 34, 46, 113, 275, 276, — vidéke 162
Gyerard, Gyerald püsp. Szent 89, 98, 99, 107, l. Gellért
gyermek, — házasság 185, — kereskedés 168, 170, 176, 178, 179, 182, 217

Gyermek Lajos kir. 57, 58, 72
Gyésza fejed. 16, 45, 54, 59, 60, 69, 81, 83, 84—6, 90, 102, 269, — hg. kir. I. 38, 112, 113—7, 119, 120, 128, 129, 143, 157, Magnus;
gyiák, gyac, diák 59, 75, 79
Gyila, Gyula 41, 42, 54, 60, 68, 81, 83, 90, 91
gyilkosság, emberölés 93—5, 223
Gyiógy, Diós falu 51, 107, 158
gyisznó, disznó 188, —óvok 187, — tized, vám 281
gylasz 41, l. gyila, dsila
gyógyítás 223
gyolcs, zászló 113
gyónás 91, 105
Gyonis, Dionis(ius) ispán 159—161, 209
gyöngy 100, 227
Győr, Geur, Jeur 85, 87, 90, 106, 108, 139, 213, 237, 238, —i béke 112, püspök 136, 172, 179, 183, — nemzetség 184
Györe fia Pétör isp. 131
Györk, Gurc 152
gyujtogatás 91, 92, 94
Gynla, l. Gyila 41—3, 49—51, 98, 106, 191, 199, — Fehérvár 35, 215, 238
gyülekezés, gyülés 34, 174, 199
gyürü 39, 100, 165, 241

Habsburgi Albrecht 244, Rudolf 237, 247, 248, l. Albrecht
had, —bahivás 45, 211, —birság 191, 251, —i fegyelem 68, foglyok 38, 46, 47, 51, 77, 90, 95, 98, 112, 114, 117, 118, 129—131, 149, 162, 229, 255, 268, hajók 45, sarc 213, —istenkardja 23, 24, —járat 108, 109, —kötelezettség 222, 251, 275, —nagy 90, —rakészülés 276, —rend 34, 52, 53, 58, 116, —szervezet 52, —út 21, 54, 85, 108, —ügy 34, 274, —vezérlet 53, —viselésmód 45, l. harc
Hágárország, Hungaria 170
hagyaték 241
hagyományok 63
Hahold, Hahót nem 184
Hainburg 68, 108, 238, 248
haj-haj! huj-huj! 53
haj, —fonat 28, 107, 249, —korona 241, —nyírás 46, 94, 95, 107, —viselet 68, 240, 290
Haj-Szentlőrinc, káptalan 229
hajítógép 213
hajó 41, 45, 46, 159, 161, —had 57, 109, 113, 114, 118, 147, —híd 26, —só 201
halász 33, 97, 226, —at, —ás 45, 68, 139
Halics, Galic(ia) 46, 152, 163, 179, 181, 182, 185, 199, 203, 216—8
Haligóc, barlang 18
hallstatti vaskorszak 19
hálókészítő 33
Halomföld, Chulmia 209
halott, —égetés 61, —i tor 29, 61, 63, 64
Halotti beszéd 39, Temetői b.
hamis oklevél 10, 86, 110, 214
hamu-jóslás 61, 91
Hanta 229
Hanza-városok 13
Haramvár 147, 157
harang 111, —ozó 96, — torony 137, campanile
Harcias Frigyes osztr. hg 201, l. Frigyes
harciasság 145
harcolásmód 52, 53
harka bíró 41, 42, 68, 84, karchasz
Harka, Horca 43, 49
harmad 34, —olás 108, 140
harmincad, határvám 251, 281
három-vetésforgó 36
Hartvik 83, 136, 303
haszonélvezők 97
hatalmaskodás 34, 36, 91, 121, 122, 252
határ, — gyepü 34, 275, 276, —idő 228, — ispánok 271, —közösség 35, 36, —őr 122, — vám, harmincad 140, —villongás 201, 217
hátirat 170
Havas, — el(ö), Ultra Alpes 210, 244, — erdő 46, 211
ház 67, —as szolgák 97, —asság 25, 45, 60, 67, 84, 91, 94, 95, 143, 147, 185, 201, 202, 218, ajánlat 216, akadály 111, bontás 124, 140, 225, kötés 287, per 198, törés 141, válás 141, 185, 186, —építés 240, —i ipar 37, —ra törés 91
hazaárúló 94
Héder, nemzetség 184, 233, — Henrik 227

Heiligenkreuz 156
Henel zsidó 223
Henrik, — szász. I. 34, 58, — bajor 58, 60, 84, — német kir. III. 100, 101, 103—5, 108, 109, 118, IV. 111, 112, 118, 123, 127, 132, 134, 141, V. 141; — magyar királyfi, később Sz. Imre 93, 101, 102, magy. király, később Imre: Heinrik, Heimrik, Eimrik, Emerik 162, 164, 174—9, 196; — vicemagister 89, 100, — bán 233, 235—7, fiai 244, 245, 247, 252, Miklós 244, Iván 248, 249 stb.
Herakliosz gör. cs. 29, 71
herceg 46, 47, —i harmad 108, 110, 158
heréles 142
Hermann, — badeni 217, reichenaui 72, — sdorf 195, Szeben
hermelin 117, 227
Hernuh hg 117 Ernő
Herodotosz 19, 69, 74
heros 105, herold?
Herpály, pázsdudor 23
Hersfeld, —i évkönyvek, Lambert 72, 75, 112, 307
herulok 33
hét, — feleség 99, — kapitány, magyer, vezér 48, 59, 75, 76, 78, — vár 47, 78
Hevenessy Gábor 78
hévíz 131
hibrid pénz 170
híd 109, 212, 213, —építés 28, 163
Hierotheosz pap. 60, 81
Hildegund 26 Ilikó
Hilduin pap 87
Himes udvar 150, 221
hímzés 25, 88, 163, 268
Hinkmar érs. 36, 72
Hipatiosz-krónika 308
hirnökök 45
hit 60, —bér 183, 189, 202, 247, 253, 277, 287, —eles hely 247, —elet 263, —hirdető 83, —level 245, 255
hivatalvesztés 93
hivatásos katonák 34
hízelgők 94, 140
hjungnu, hunn 23, 30, 60, 69
Hoba 43, 49, 50
Hódmező 243
Hohenstaufi Conradino 229
holtak 60, 61
honfoglalás 17, 18, 32, 38, 46—8, 51, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 64, 67, 68, 74, 77, 90, 174, — éve 33, éve 75, —kori sírok 62, 63, 65, kútfők 72
Honoria 25
Honorius pápa III 183, 186
honvédelem 34, 36, 52, 59
Hont 84, 90, 223, — Paznán nem 184, 199, 223, nb Tamás 197
Horanyi Elek 78
hordó 33, 37
horvát 29, 48, 65, 82, 98, 119, 137, — királyság 128, 129, 134, 136, — ország 127, 128, 131, 135, 136, 158, 159, 177, helytartója 185
Hölek 50
hring 29, 30
Hrozinkai-szoros 212
huj-huj! 73
humanizmus 12
Hunaragerd 40
hundertschaft 34
Hung, Ung 46, 47, —vár 47, 78
hungar 38, hunguar 76
hunn 5, 26—9, 31, 37, 39, 44, 51, 56, 61, 64, 70, 71, 73, 74, 107, 151, — avar korszak 23—30, — magyar 48, — nyelv 28, — ugor 66, — viselet 26, 27,
Hunor 74
Hunt, Hont 85
hunugor 38, 61
hús 33
hűbér 30, 32, 36, 91, 96, 218, 247, 249, — adó 108, 109, 118, 128, 144, 158, 208, 284, —es 12, 31, 97, 174, 188, 227, —i eskü 119, 128, 164, 215, — levelek 276, lovagok 248, —ség 124, 139, 142, 157, 214, — uraság 102, 194
hűbérzsoldos 245
hűtelenség 44

Ibn Rosztah 41, 67, 71
idegenek 130, 189
idősek 286
ünnap, ünnep 61
iskolai jövedelmek 161
Ifjabb király 202, 217, 224, 225
igaszó 61
Igfan erős 47, 115
ignobilis 246

igric 43, 44, 59, 64, 73, 76, 77, 242, 266
igurok, ujgurok 70
ijj 62, 65
ikoniumi szultán 162, 186
ikrek 136
Ildikó 26
Ilia 114
illeték 170, 171
Ilona kir.-né 147, 148, 162
Ilosvay-codex 92
imádság 93, 213
immunitas 258, 272
Imre, — Szent 93, 124, — kir. 44, 50, 77, 164, 177, l. Henrik, Heinrik
Ince pápa, III. 176—8, 180, 183, IV. 215, 218
indigenatus 253
indukció 9
ing 68, 227
ingyenmunka 36
Inn f. 55, 58, 75
Institutio morum 93
instrumentum 223
Intelmek 93
interdictum 157, 158, 174, 199, 202, 226, 252
interpoláció 72
investitura 133, 144, 155
ipar 13, 37, 61, 62, 66, —cikkek 285, —os 14, 21, 33, 35, 96, 97, 285
irás 64, 82, —beliség 111, 164, 165, 228, kérvényezés 208
iregi remetekolostor 224
Irnák 25, 26
irnok 25
irodalom 265
irtás 154, 200, —bér 96, 139, —jog 35, —tized 35, 96, 127
Isaszeg 227, csata
ise, ös, atya 67
Isis 21
iskola 13, 88, 89, 100, 256, 264, —ás fiú 89
ispán 85, 91—3, 97, 126, —ság 90, 151, 153, —i falvak 139, —ok rendje 151
ispotály 98, 190, —os 156, 179, 184, 201, 218, 219
istálló 33, egyházakban 241
isten 61, —fa 63, —itélet 105, 125, 264, 295, 296, —lgéje 13, —szava 45, —tisztelet 34, 94, —i törvények 91
istriai őrgrófság 164
István, —király. I. 86, 90, 140, I. Szent II. 139, 145—8, 152, III. 156—162, 208, IV. 154, 157—9, 170, V. 210, 216, 217, 218, 224—9, 233, 235, 236, —kir. fi 136, Postumus 217, 236, zágrábi hg. 224 Stefán
Itinerarium Antonini 69
iudex 33, —nobilium, servientium 229, 274, —ville, maior ville, villicus, falunagy 33
iudicium, itélet, istenitélet, birság 295
iuramentum de iusticia et pace 90
Iván, isp. 147, —ka, diák 115, fia András 213, —kai koronalelet 110
Ivanics-monostor 214
ivás 68
Ivrea 55
Izabella 229, 244, 245
Izidor 74
Izjaszláv 152, 153
izmaelita 6, 114, 127, 129, 130, 140, 153, 174, 184, 189, 209, 223, 241, 244, —kereskedők 130, — pénz 170
Izsák cs. 177

Jachsomirgott Henrik 150, 159
jadeit 19
Jadera, Zara 128, 137, 172
Jáfet 74, 76
Jaik f. Ural 70
Ják nem 85
Jakab, —pápai követ, Pecorari 202, —templomos mester 213
Jakut 130, 184
Ján soproni isp. 114
János, —eszterg. érs. 179, 182, 183, 185, —nádor 146, —német dominikánus 200
Jaroszláv, —kievi nagyfejd. 106, 131, 136, —vladimiri fejd. 146, 163
járom 63
járőr 52, l. kém
járvány 224
Jászó 164
játékok 292—3
javadalom 36, 96, 97
javasasszony 61
jazig 19, 22, 68
jegyajándék 45, jegygyűrű 25
Jelech 43, 50
jelképes 63
jellemzés 103
jelvények 89
jelzálogi fogság 95

Jeniszei f. 27, 65
Jenák, Jenő 43
Jeruzsálem 98, 133, 156, —i iskola 265, király 184, patriarka 184
Jézus csapata, társasága 13
Joakim bán, Gutkeled nb. 233, 237, 238
Jób érs. 176
jóbágy, jobbágy 13, 14, 90, 97, 140, 141, 208, 259, 286, —i szolgálat 193, 200, elvesztése 191, —urak 46, 189
jogi irodalom 266
jog művelése 238
jogszedés 122, 139
jogur 30
Johannes Diaconus 72
johannita 156, 164, 216
Jolanta, Joles 183, 185, 200, 202
Jordanes 24, 26, 70, 74
Joria, Jugria 74
Josephus Flavius 74
jóslás 60, 61, 64, 91, 105, 160; jósok 26
jószágvesztés 92, 94, 121, 125, 252
jótékonyság 102
jóvedelmek 33, 172, 173
jovendolés 61, 107, 241, jóslás
joveveny 44, 75, 97, —szavak 39, 66, 67, 82
József, II. 14
Judit 110—2, 117, 132
Jugria 74
juhakol 126
juhlapockacsont 61
Julián dominikánus 29, 203, 209, 210, —pozsonyi isp. 150
Julus rex, Gyula 91
Justinianus cs. I. 27, 28, 70
Justinus 72, 74
iustizia, aragon főbíró 188
Jutas 48
Jutócsa, Jutotzasz 43, 54

Kabadion 68
Kabar 40, 41, 52, 72, 104
Kabul falu 154
Kács 131 hévíz
Kadán 211, 214, 215
Kadocsa 55
kagán, khagán, kán 28, 30, 39—41, 61
Kahlenberg hegy, Chunberg 30
kaj — horvát 82
Kál 50
Kalacsó 43
Kalán 50, Calanus, Bár — nem
kalandozás 11, 34, 38, 50, 54—60, 62, 65, 68, 72, 77, 86, 90
kalauz 211
kaldeus 153
Kalé 42, Kál
kalenda 64, 125, —testverség 257
kalifa 74, 129, 133
kaliz 6, 129, 130
Kalka f. 203
Kálmán 12, 44, 112, 119, 120, 124, 128, 129, 134, 135, 137, 140—3, 152, 158, 173, 190, 263, —hg. 182, 185, 196, 207, 209, 213
kalocsai püspök 86, 87, érs. 112, 124, 157, 158, 161, 172, 176, 179, 181, 196, 252, 256
Kaloján bolg. 173—9, mácsói 196, 218
káloz 130
kám 60
Káma f. 29, 39
Kamár szab. falu 221
kamara 33, —haszon 170, 171, —ispán 223, —tisztek 190, 199
kamat, pena 223
kamukaselyem 45
kán, khán, khagán 47, 70, 185, 200, 214, levele 210
Kán nem 50, — Gyula bán 209
kanaba 21
kanálkészítés 37
kanász 100, gyisznoóv
kancatej 29, 203
kancellár 165, 208, 214, 243, —ia 164
Kanizsa 99
kanon 88, —i választás 241, jog 242
kanonik, kanonok 88, 100, 125, 256, — iskola 88, 264
kántorbójt 94
kápa 241
Kapella h. 135
Kapeller Ulrik 239
kapitány 44, 45, 200, 234
káplán 115, 125, 242
Kaplony, Kaplyon nem 50, 51
Kapelos kén 131
kápolna 33, 125
Kaprinai-codex 305
káptalan 198, 200, 201, 214, 247, 256, — gyűlés 155, —i bizonyság 252, főiskola 257, 258
kapu 54, 63, 85
Kapuvár 117
Karako 222

Karakorum 23, 215
karantán, karintiai 112
Karas f. 147
karchasz, harka 41, 42, 49, 60
kard 52, 53, 61—3, — ellenző 62, — hüvely 62, — joga 11, — tisztelet 23, 24, 28, 61, — rántás 92, 94, 121, 122, 157
Karé, Kari 43
karhatalom 34
Karintia 55, 104, 123, 235
kariz 129—130
karóbahúzás 25, 181
Karoling 36, — font 37
Károly I. 243, 253, Caroberto, — III. 13
karp nép 22
Kárpátok 17, 18
karperec 213
Kartal 138
kártérítés 93—95
kassai szabadság 221
kastély 252
kaszálás 36, kaszás 116
Kaszé 43, Kazi
Katalin kir. l. 229
katapulta 213, hajítógép
katekizmus 242
kath., — hit 93, — reformáció 13
katona 21, 34, 36, 42, —i cikkelyek 188
kauri kagyló 62
kazar 29, 39—42, 45, 47, 51, 72—4, 81, 104
Kazár besenyő fejd. 114
Kazi 43
Kázmér lengy. hg. 163
kazula 89
Keán nemzetség 50, 184, — bolg. nfejd. 47
kecsketisztelet 135
kedély 58
kegyur 251, 257
Kekaumenosz 159
Kelad isp., Cletus 85, l. Gut—
Kelemen pápa, IV. 216
keleti gótok 26, 27, 56, — rómaiak 136
kelmék 291
kelta, gall 17, 19, 63, 69
kém 48, 51, 58, 90, 97, 105, 113, 130, 150, 211, speculator
Kemej 115—7
Kemenes 244
Kemény, nem., — fia Lőrinc 227
kende 41, 42, 50, —r khagán 41, 42
Kene vár 178
kénes tűz 113
kenéz 162, 214, 219
kengyel 23, 62, 63
kenyér 215
kép 88, 114, 119, — írás 64, — viseleti 228
kepe 246
Képes-krónika 48, 74, 85, 114, 181, 305, 306
Kere 162
kereskedés 13, 14, 18, 19, 35, 39, 66, 133, 136, 139, 147, 183, 286, 287
keresztatya 84, 152, 210, 242
keresztelés 50, 99, 197, 210, 240
keresztény 22, 60, erények 93, hitélet 81, 91, társadalom 12, 80, üldözés 107
keresztes, —hadjárat 132, 133, 135, 150, 152, 163, 164, 174, 177—9, 183, 184, 196, 209, 214—6, 224, — lovag 156
keresztrefeszítés 24
Keresztúr 234, Udvarhely m.
Kerlés 113
Kerson, Kherson, Cherson 45, 73
kert 198
kérvényezés 111, 165, 228
kés 45, 65
készpénzfizetés 36
Keszthely 23
Ketel 49, 131
két, — dülőrendszer 36, — élű kard 62, — kamararendszer 250, 262, — nádor egyszerre 252, 262
kettévágás 45
kettős kereszt, címer 196, 207, 209
Keve-vár 90, 129, 130, 196
Kéza falu, Ginza puszta helyén 77, —i krónikás 40, 44, 47, 49, 56, 65, 67, 77, 78, 85, 113, 167, 221, 222, 242, 259, 306
kézcsonkítás 223
Kézd 154, —i székelyek 195, 233, 234
kezes 72, 105, 111, 135, 249, 250
Kézsmárk, Käsmark 221
kezty ű 125, 140, 241
kézváltság 127, 223
kiáltvány 253
Kibele, Kybele 21
Kiev 41, 45—7, 56, 73, 75, 98, 108, 131, 136, 141, 146, 149, 152, 153, 163, 166, 210, 211

kiközösítés, anathema 44, 92, 93, 109, 110, 126, 132, 177, 198, 199, 202, 209, 225, 226, 228, 236, 241, 243, 252
kilenced(lk) 34
Kina 203, —i források 60, 69, —i hosszúfal 23
kincs 114, 146, 167, 177—180, 183, 214, 233, 235, 236, 240
Kinisna f. 112
Kinnamosz 158, 308
Kipesak 215
kir. adományok 208, apátságok 87, 88, 161, 176, avató szék 90, 245, birák 122, 138, 293, biráskodás 201, biztosok 251, bukás 115, bűntetés 252, címek 148, 172, 176, 181, 210, 218, 254, címer 196, ember 252, erények 93, főtisztek 44, 93, 101, hadsereg 275, házasságok 277, jelvények 89, 106, 118, jobbágyok 194, 208, jövedelmek 165, 170, 202, 281, kápolna 252, kamara, kincstár 33, 109, kancellár 148, kuria 181, ól 285, palota 135, 233, 235, 253, prépostok 161, 176, ruha 289, ságor 147, 233, szék 112, 233, székhelyek 256, tanács 189, 251, 262, temetés 142, 149, 202, 230, tisztek 139, 176, udvar 33, 255, udvarbíró 208, 214, 270, udv. isp. 270, városok 219, 273
király, —ilak 173, nevelője 89, —fogás 243, 249, fogság 123, —gyilkosság 244, kivégzés 106, kilenc —279, királyok —a 207, —kori források 301—310, —leányok 277, —ság jelentése 86, —sor 244, —szövetsége 282, —választás 12
királyné 173, 255, 277, —kérés 136, —i udv. bíró 208, 251, udv. isp. 270, —ölés 179, 181
Kirie-eleison 99, Kerlés
Kirusna f. 112, Kőris?
kisbirtokos 36, 96, 97
Kis-Szeitla 28
Kiva, Khiva 70
kivégzés 50
kivettség, exemptio 234, 235, immunitas
kivitel 140
klarissza-apácák 230
Klemencia, Halab. 237
Knauz-codex 307
knezeatus, kenézség 274
Knin vár, Tenén 135
kóbor marhák 122
kockajáték 242
kocsi 19
kocsma 125, 242
koldulórendek 187
koldus 124
kolenda 64, koledálás 59, 107, kollekta 64, 173, v. ö. kalenda
Kollonich 13
Kolozsvár 24, 90, 194
Komarov, Komárom 35, 48—51, 130, 131, 212, 223
kombináció 8, 9, 44, 51
Komnenoszok 163, Anna 308, Elek cs. 124, 159, János 136, 147, 151, Izsák 110, Mánuel
Konrád hg. 58, 59, 214, cs. II. 100, 101, III. 149, 152, salzburgi érs. 146
Konstancia kir.-né 164, 177, 179, 181, 202, 217
Konstantina 147
Konstantinápoly, Bizánc, 55, 77, 98, 177, 186
Konstantinosz, —cs. V. 75, VII. Porphyrogennetosz 40—4, 48—50, 60, 67, 68, 71, 84, 99, Monomachosz 110, —Sz. Cirill 41, 45, 81 legendája 73
Konstanz 58, —i Bernéd 307
konvent 198, 247
konverzió 201
konyha 33, —hulladék 19
Kopány hg. 85, 102, Csupán
Kopasz Jakab nádor 54, 244
Koppány 84, Csupán nem
kopja 62
Kopján 51
koporsó 26
kor, —becslés 143, —szám 11—5, —jellemzés 17, 80—1
korona 38, 86, 89, 105, 118, 119, 228, 233, —kérés 86, 87, —hagyta 227
koronázás 87, 108, 110—2, 147, 161, 162, 164, 176, 179, 182, 183, 207, 233, 245, 252, 255
koronázó erkély 90, 175, 179, 180, 186, —palást 88, 89, 245, —szertartás 89, 207, —szék 90
kormány, —pálca 89, 245, —ró, 12, 178, 182, 183, 218

Korozmina 74, Kovarezm
Korpona 221, 223
korsó 233
Korszán, Kurzanész 43, —vára 50, 221
Kotajd 115, 116
Kossuth Lajos 14
kovács 33, 62, 63, 97, 193
Kovarezm 51, 56, 203
Kozel hg. 31, 72
Köcsid 48, Kusid
kő, —halmaz 243, kor forrásai 69
Kői monostor, Bánmonostora 210
Kökényér 99
kölcsön 214, 223, —pénz 140
köles 202
Köln 169, —i dénár 171, márka 168
Kölpön 50
költözés 189
kőműves 97
Könd(ö) 43, 49—51, 54
Königsfeld 253
könyv 92, 100, —tár 237, —vaslánccon 242
Könyves Kálmán 134
Köpcsény, —i találkozás 248
Körispatak 112
Körmend 221
Körös 48, 123, —szeg 244
körte-szeszfőző 33
Kőszeg 216, 249, —i Henrik fiak 244, 248
kötény 210—2
Köteny kún fejed. 203
kötél 153
kövér, —kutya 59, —ló 61
követ 33, 48, 72, 83, 104, 107, 108, 118, 132, 155, 161, 185, 229, 277—80, —járás 69, —ség 38, 42, 60, 70, 100, 105, 106, 109, 110, 114, 122, 125, 129, 134, 136, 154, 157, 214, 215, 216, 229
köz, —biztonság, 12, 33, 34, 90, 91, 106, 121, —igazgatás 36, 268, —lekedés 286; —nemes 16, 190, 223, 227, 229, 245, 250, rend 12, vármegyék 12, —ös gazdálkodás 36, —parlament 252, —ség 45
Krajna 117, 235, 240.
Krakó 98, 212, 248, —i gróf 149
kral 38, 81, 119
Kreenfeld, Kelenföld 107
Kréka hunn kir.-né 25
Kreszimir horv. kir. 112, 128
Krim 41, —hild 56
Kroissenbrunn 225
krónikák 43, 44, 48—51, 59, 73, 86, 132, 134, 148, 149, 266
Kuban f. 27, 38, 39
kucsma 227
Kucsó bánság 236
Kujavia 248
kulcs 91
Kulin bán 176
Kulpun, Kölpöny 50
kultura 17, 97, 146, —történet 73, —védő Magyarország 279
kultusz 7
kún — fejedelem 124, — királyné 243, — szobrok 68, — térítés 202
kúnok 28, 47, 49, 51, 52, 77, 103, 104, 112, 113, 124, 129—31, 148, 151, 163, 176, 178, 185, 196, 197, 203, 210, 211, 217, 218, 224—8, 239, 240, 243, 244, 250, 264 — befogadása 209 — hadifoglyok 47
Kunigunda, Kinga, — brandenburgi 225, mácsói 225
Kunország 196, 218, 219
kunyhó 67
kupa 25
Kupinova 50
kuria 107, 116, 151, 198, 208, 209
Kurtu—germatosz, Kürt—gyermat 43
kut 61, —fő 69, 301—10
Kuthen fejd. 203, Köteny
Kurzanész, Korszán 45, 50
kutya 59, 62, —evés 215, —esků 218
kutu, khutu 61
Kuvrat bolg. fejd. 29, 39
külföld, —i kutfők 307—8, —i segitség 252, —re való eladás 139
külügy 98, 274, 276
kürt 47, 48, 53, 150, —jel 58, —monda 78, —ünnep 74
Kürtgyermat 43
Kütesk 124
kvádok 22
kvariz 129

Laa vár 239
Lád nem 50
láda 33
Ladomér — eszterg. érs. 244, 245, —ország, város, Vladimir, volhiniai 146, 163, 182
Lajos, — Gyermek 58, — VII. 152,

155, — IX. Szent 216, 229, — XIV. 13
Lajta, Sár f. 18, 118, —i csata 150, 217
lak, villa, falu 32, —ás 67, 151, 288, —odalom 136, —oma 25, 59, 61
Lambert, Lampert 115, 149
láne, —ocskák 227, —olt könyvek 242
lándzsa 89, 106, 107, 116, 118, 148, 160
langobardok 27, 28
Laszkarisz, — Mária 185, — Theodor 185, — Zsófia 217
László, — I. Szent, II. 136, 148, 149, 157, 158, III. 44, 178, 179, IV. 77, 227, 229, 236—8, 240, 242—5, 248, szekere 238, —vajda 227
latènei vaskorszak 19, 23
lateráni zsinat IV. 175, 183, 188, 224
latin = olasz 35, 220, — császárság 177, 183, 185, 209, 215, 216, 229
latos ezüst 169
Laureacum, Lorch 83
lázadás 90, 91, 107, 185, 224, 240
leány, —ági királyok 102, —öröklés 248, — iskola 264, —kérés 211, —negyed 188, 247, 288, —rablás 67, 126, 140, —vétel 67
Lebed 143, —la 29—41, 71, —lasz 40, Elód
Lech f. 58, 59, —mezei csata 58, 59, 146
lector 100
lefejezés 147, 149, — joga 221
legatus, pápai követ 119, 129, 179, 199—201, 209, 218, 240, 241, 243
legelő 34
legenda 99, 265, 302—4
leglo 20—2, 58, 60
legitim öröklés 145, 156—8
Léi 43, 47, 49, 50, 54, 59, 78
lélekszám 52
Lelesz 164, 181, premontrei
lelkész 257
lengyel 18, 35, 47, 85, 86, 91, 100, 108, 112, 115, 124, 141, 148, 149, 224, 240, 248, — évkönyvek 86, — gróf 149, — herceg 87, 98, 103, 104, 108, 182, — király 132, — magyar krónika 307
Lengyelország 108, 110, 134, 210, 224, 240
Leó, — cs. VI. Bölcs 42, 68, 71, — halottai 218, — pápa 83, 109, — — IX. 119, — pápai legatus 179, — Grammatikusz 71
Leodvin bihari püsp. 109
Lepoglava 124
Leszkó hg 182, 224
Lesták erd. vajda 196
levél 129, 134, 153, 154, 210, 211, 216, —elfogás 208, —hamisítás 109, —es szekrény 200, szám 67, 136, —czím 54
Leventa hg. 43, 101, 103, 107
liber 97, szabad, teljes, —tinus, —tas 95
libra, font 37
licencia 189
Liegnitz 212
limes 21, 26
limigans 22
Lipcsó, Lipcse 221, 226
Lipót osztr. őrgrf 142, herceg 178, 181
Liszkova, barlang 18
liszt 173, —lefulás 164
liturgia, szláv 72
Liuntin, Liuntisz 42, 43, 46
Liutpold bajor hg. 57, — osztr. őrgrf 84
Liutprand 46, 55, 57, 73
ló 93, 122, 173, — ajándék 48, — áldozat 63, 64, — fark 203, —hús kerve 237, — hus 203, evés 29, 61, 107, 203, —pakó 63, — sorozás 62, —ugratás, verseny 158
ló-vag 64, 84, 97, 98, 115, 116, 126, 213, — avatás 160, — csata 149, 160, — had 150, 212, —lovag 121, —rend 151, 156, 164, 216, —sáp 34, — szerep 149
ló-vas 34, — jóhagy 200, —sag 39, 52, 58, — sirok 61, 62, 68
ló-vász 97, 188, 208
Lucemánd vár 215, 222, 245
Ludomeria, Ladomérország, Vladimiria 175, 181
logika 242
logotheta 71
lojás 68, 94, 121, 122, 125
Lorch 80, —i érsek 83, Laureacum
Lothár, fia Lajos 75
Lombard, — István hg. 256, —ia 46, 55, 57, —ok 60
Lőrincz szerzetesrend. 124
lövér ö, 97, 130, lövő, sagittarii
locum tenens, kamarahelyettes 171, 187, 251
Loveka 19

lud 121, — tisztelet 135
Lukács, egri püsp. 155, — eszterg. érs. 144, 157, 158, 160, 161, 221
Luprechtháza 221

Macedon 100
machina, gép 105, 106
maeska-evés 215
Mácsva, Mácsó 129, 130, 196, 218, 227, 229, 236, —i herceg 271, Kunigunda 225
madár, sólyom 242, —ász 33
madsar, madzar, magyar 37, 41, 42, 45, 61, 67, 71, —ok völgye 40
Maeotis 28, 74
magán, —birtok 284, — hadak 222, — kegyuri monostorok 88, —várak 219, 221
magistratus 229
Maglót 43, 51
magnacharta 175, 188
Magna Ungaria 29, 202
mágnás 194
Magnus, I. Gyésza 114, 117, — szász hg. 118
Magog 74, 76, 77, Magor 74
magtár 33
magyar 41, — cimer 249, — díszruha 227, — eredet 5, 37, — esküvő 227, — honfoglalás 32, — jellem 17, 298—300, — kereskedők 147, — követek, diplomaták 279, — krónikák 73—9, 304—7, — leány 114, lovas sereg 32, 34, — Margit-legenda 304, — nemzetségek 184, — nyelv 38, nyelvhasználat 137, 138, — öröklés 156, — őshazák 37, — pénz 37, — prédikálás 89, — rovás 65, — ruha 249, — szerzetesrend 224, — terjeszkedés 276, 277, — zarándokház 156
Magyar-Óvár 236, 244
magyer, moger 28, 38, 39, 56, —i rév 50
magzatölő 138
maler 33
maiestas Domini 89
Main f. 59, —zl gyűlés 111, rabbi 170, zsinat 91, 92
Majnalt Ákos nb. 149
maior, — castri, l. várnagy, — exercitus, l. hadnagy, — minister = nagy, jóbágy, tiszt 33, 90, — preconum, börtönnagy 90, — speculatorum, őrnagy 90, —ville falunagy 33, 219 stb.
malom 100
mammut 18
mancipium 97
mandsu 61
mandyae, mente? 68
Manfred bibornok 160
Manics f. 39
manó 61
mansi —erge = magyar 39
mansus, ház, háznép 33
Mánuel cs. Komnenosz 153, 154, 157—162
Marchegg 239
marchia 128
Marcellinus comes 26, 70
mardurina, nyest 123
Margit, kir. l. 165, 229, 230, 244, kir.-né 163, 165, 171, cs.-né 196, —sziget 243
Margum 24
marhabór 93
Mária, —kir. l. 185, 229, 248, —kir.-né 185, 221, 225, —Terézia 14, —tisztelet 100, —Zell 217
Marinus Tyrius 70
Maris f. 19, 69, Maros
Márk krónikája 305
márka 167, 168, 280, 281
Marne f. 26, —i csata 61
Marokkó 74
Maros f. 46, 48, 99, —i székelyek 234, —vár, Csanád 51, 82, 87, 99, —i püspök 89, 172
Marót fejed. 47, 48
Martel Károly 249
Martinus Gallus 308
márvány koporsó 102
második koronázás 207
Maszudi 71
Mátra hegy, erdő 47, 49, 51, 98, 131
Matrica város 202
Mátyás, Hunyadi 12, zágr. prépost kancell. 208
Mauriacum 26
Mauriklosz cs. 29, 71
Maurus, Sz. Mór 89
Mazovia 224
mázsa-szekér 286
medence 67
Medgyes 194

megaszarchon, l. nagyfejedelem, senior magnus
Megero 48, l. Megyer
megszállás 33, l. beszállás, szállás
megtérés 60, l. térítés
megyei, — beolvadás 269, — bírák 138, 293, — önkormányzat, autonomia 273, 274
Megyer 43, —i rév 50
mehtenyésztés 37
Mekcse Lőrenc 222
Melk, vár 84, 98, 110
meltóságos király 177
Mén-Marót 47, 51
menedékjog 121, 122, 139 152
ménes 99
mente 68, 227, mandyae
menyegző 218, 227
menyét 45, 227
Merania 164, —i Ágnes 217, Gertrud
Mercurius, kanonok 124, tengermelléki kormányzó 136
méreg 161, mérgezés 159, 165, 241
merkantilis 13
Meroving-solidus 37
Merseburg 86
Meseritz 85
mesgya 34
Mesko lengy. hg. 83
Messia 129, Moesia
mezsgyei kapu 47, 51, 113, 131
Methodius, Sz. philosophus 72, 81, 82, — legenda 73
metropolita 124
Metz 55
mezitláb 106, 242
Miesenburc 33, 118, Mosson
Mihály hg. 84, 101, 102
Mikcsa vitéz 149
mikénei polip 63
Miklós, — isp. 149, — pápa III. 240, IV. 248, — prépost 243, — tarnokmester 190
Mikó kalocsai érsek 157
Mirunamimona 74
Miskóc nem 51, 184
miskolci lelet 18
misterium 64
Mizstislláv 181, 182, 185, 208, Mertislav
Milano 130, 154, 158, 160
miles 34, 90, 93, 95
miskói kún püsp. 197
mina 87
minister 97, 139, —iales 33, 34, 58, 90, —ium 14, 15, —maior 33, 90
minorita 218, 230, 253
Mithra, —sz 21, 64
Mizse nádor 244, 249
Modena 59
Modrus 222
módszer 7—10
Moesia 21, 83, 129, 130
moger, magyer 38, 77
Moldova 35
mohammedán 39, 40, 51, 81, 127, 130, 138, 140, 244, 264, —pap 208
Mohi 212, 213
Mojmir 46
monarchia 91, 255
monasterium 88
monda 24, 47, 48, 56, 59, 64, 75, 78, 106, 108, 117
mongol 23, 61, 69, 70, 203, —ország 74, —ok 107
Monopoli 136
monostor 84, 88, 152, —egyház 99, 141, —szentelés 86
Montenaino 73, 98, 129, 229
Monumenta Germaniae Historica 70
Monumentum Ancyranum 20, 60
Monyoród, Megyoród 116, 117
mordva, mordvin 203
Morimundi 156
Morosini—Albertino 249, 252, —Tommasina 236, 249
Morva, —f. 46, 47, 224, 225, 258, —mező 110, —ország 46, 83, 218
morva 46, 54, 69, 72, 86, 217, — hg 31, 132
Mosaburg, Zalavár 31, 33, 35, 72, 82, 86
Mosel f. 154
mosok 33
Mosony, vár 33, 107, 112, 117, 128, 135, 136, 161, 213, 227, 236, —i fortó 114, várpolgárok 249
Moszkva 210
mozsik 207, 268
Mugerévszi, Magyer 28, 30
Muhács, Mohács 35
mulatozás 68
munka 86, 254, —fák 16, madgák 59, —schoet 93, 240
Murza 22
muszka 89

Mügelni Henrik 306
műhely 33, 96, 198
művelődés 7, 12, 60, 254, —történet 73, l. kultura
műves 267
művészet 12, 18, 61—3, 88, 267

Nádor 189, 198, 208, 211, 237, 240, 269, 270, —i biráskodás 251
nadrág 68
nádtoll 64
Nagy, — Alfréd 32, 72, — Károly 30, 33, 57, 70, 83, 88, — Lajos 12, — Ottó 58, 60, 102, — Theoderich 33, 56, 70
Nagy, — Magyarország 29, 202, 203, —ősz 99, —Szentmiklós 23, —Szombat 222, — Ungaria 210
Nagyboldogasszony bazilika 88
nagy 90, —birtokosok, proceres 12, 44, 96, 173, 174, 250, 262, —bőjt 117, 211, —fejedelem 47, 54, magyar 84, morva 32, 46, —hatalom 120, 279, —koruság 139, 149, 218, —obb ministerek, jobágyok 138, —ságos király 252, —urak 12, —zsupán 147, 153, 176
Nándorfehérvár 113
napfogyatkozás 210
Napoca 20
Nápoly 119, 229
Nassaui Adolf 249, 250
nász, —ajándék 45, 176, 287, —út 25
Navas de Tolosa 74
necrolog 57
nehezékek 282
Neké 43
Nemanja 176, Nemanjits István 183
nemes 12, 13, 96, 97, 174, 259, — bírák 229, 246, 247, 251, 252, 274, 297, —ség vesztés 252, — szász, székely 195, szerviensek 226, 227, — vármegye 274
német 59, 60, 65, 98, 100, 103, 105—7, 110, 116, 119, 150, 154, 172, 174, 193, 217, 219, 235, — császár 132, 158, 276, — hadjárat 101, 111, 112, — hűbéruraság 102, — jog 106, — lovagok 180, 194, 196, — telepesek 50, 194
Németország 59, 224
nemez 52, 62, 68
nem-szabad 34
nemtelen 105
nemzetségek 44, 49, 51, 52, 221, 259—261, — monostorai 88
nép, —eskü 189, —képviselet 14, 15, —fölkelés 34, —rajz 254, —szava 45
Nesztor 45, 73, 136, 308
neolith 18
Netad f. 26
nevelő 89
Nibelungenlied 24, 60
niceai császár 185
Nikápoly 218
Niketasz 308
Nimród tornya 74
Ninoszlâv bosnyák bán 217
Nis 112, 115, 118, 147, 154, 159, 162, 176
nobilis 44, 77, 96, 97, 187, 189, 190, 208, 211, 240, 262, serviens 228
Noé 17, hegy 48
Nogaj tatár 244
Nógrád 35, 223
Nordheimi Ottó 111, 112
normann 136
Nosk várjobbágy 226
Novigrad 35, Nógrád
nő, —ági öröklés 12, 255, —égetés 147, —rablás 91, —védelem 91, —i viselet 68, 290, 291, — temetés 62, —tlenség 125
Nösnergau 194
nummus 139, 167
Nürnberg 214
Nyárágy f. 131
nyaralás 164
nyári művelés 26
Nyék 43
nyelv 65, —csere 38, —emlékek 265, —i analogiák 39 —rokonság 38, —változás 40, —váltság 92, 94
nyereg 62, 63
nyershúsevés 68
nyest 170, 281
nyíl 52, hegy 62, rovás 65
nyílt korona, diadém 89
nyilvános gyónás 120
Nyirség 49, 50, 113, 131
Nyitra 31, 35, 46, 49, 50, 84, 101, 118, 123, 125, 135, 220, 223, 236, 237, —i hg. 47, püsp. 124, 140, 172, vár 212, 227
Nyulsziget 225, 228, 230, 236
nyuszt 45

Obesina, ősi föld 37
oblatus 88, 89
Óbuda 74, 246, 253, —i kir. palota 253
obulus 167, 169
Ochrida 55, 98, 130, —i érsek 159
Ócsád 49, 131
Odo, — de Diogilo 47, 308, — király 75
Odovakar 33
Oedenburg, Sopron 33
officialis, tiszt 33
Ogotaj fókán 204, 215
Ohtum 99, Ajtony
Olbarsz 24
oklevél 259, 296, 301, — díjak 247,
okság 8, 9
Oktár 24
oktatás 126
oktávás törvényszékek 293
okulás 71, 97, 299, 300
oláh 47, 65, 163, 176, 197, 219, — eredet 5, 6, — foglyok 162, — írás 56, — telepítés 161, 219
Olajba főtt Szent János 87
olasz 45, 54, 98, 103, 107, 115, 116, 127, 145, 154, 219, 220, 245, 246, — gróf 84, — király 60, — mesterek 88, —ország 59, — orvos 142
Oldamur 243
Olivant-kürt 30
olló, gödölye 66
olmütci hg 110, 115, — püsp. 132
ólomöntés 101
Olsava f. 145, 146
Olt f. 154, 194
oltárfertőzés 142
Omár kalifa 133
Ond 43, 49, 50, 54
Onegesolosz 24, 25
onogor 28, 38, 39, ungar
Onogoria 29, 38, 39
onogurok 27, ounjgurok 23, 38, 39
optimates 121
Orban pápa II. 133, 134, IV. 224, 229
orbászi lépáusag 229
Orbo 154
Orc 84
Orda mongol 212
Ordelafo doge 146
orgazdaság 121
Orkhon f. 23, 27, 39, 65
ornamentika 63
Orod, Arad 35
Oros, Uros lap. 142, pannonhalmi apát 183, 187
Oroslus 72, 78
orosz 47, 56, 108, 115, 131, 132, 141—3, 146, 148, 149, 156, 224, — háborúk 136, 152, 153, — kapcsa a vereckei szoros 211, —ok 157
Oroszország 68, 201
oroszlán 99
Oroszlán Henrik 150, 161, 163
Oroszlános monostor 88, 99
orr, —folyosók 187, —csiszkítás 94, —vérzés 26
Orseolo Péter 128
Orsova 47
ország, —alma 87, 89, 245, —csiszkítás 143, 144, —gyűlés 12, 47, 229, 250, 252, 262, —os ünnep 240, — tanács 44
Osero sziget 137
Ostarrichi őrgrófság 84
ostromgépek 104, 147
osztatlan testvérek 251
osztjak 38, 65, 66
osztrák 117, 141, 160, 216, 217, 225, 227, 244, — herceg 159, 161, 162, 201, 212, 214, 223, — krónika 181, — őrgróf 110, 149, 150, — támadások 277, — urak 257
otesina, atyaföld 37
Otranto 54, 55
Ottó, — császár, I. Nagy 58—60, 76, 78, 83, II. 60, 83, 84, III. 86, IV. 178, 180; — püsp. Freisingi 67, 150, 151, 307; — nagy. kir.-ő 101
Ottokar, — I. 178, 179, — II. cseh kir. 217, 218, 224—7, 230, 233, 235—9; a stájerl — krónikaíró 307
Ozman 39
Ozora 236
ököljog 222
ökör 122, — jövedelem 282, —ártó 134
ólos 93
olmütz 25, 28, 62
ökorományzat 229, szétbomlás
ösmeretszerzés, fogyatékosak 124
ösnegály 34
ördög, ördöng 61, 78
Orkön, fa betűvel 75
órlás 203
örvény 49, 60, 185
ösvagy 99, major szerepe a tanyán

örökbérlő 36
öröklés 12, 188, — elve 42, 156
öröklő monarchia 11, 17, 37, 255
örökös 245, 251, — falunagy 195, 219, 234, — fejedelem 41, monarcha, — ispánság 235, megyeadomány 222, —sé fogadás 101
örökség 288, — átruházása 249, —ek 180, kir. örökségek keresése, visszaszedése 186, 197, 208, 223, 233
Örösnr, Örsur 43, 49, 51, 54, — vára 131, 221
ös, is(e) = atya 67, —foglalásu birtok 289, —foglalkozás 65, —hazák 37, 39, —i hit, vallás 17, 39, 60, művelődés 11, 17, nemzetségek 49, —iség 12, —kor 69, — kőkorszak 18, —termelés 37, 66, 284, 285
össze, —esküvő 92, 106, 123, 140, 182, 191, —hasonlító módszer 10
ötvös, —művek 33, 268, aranyműves
Öttingen 58
öv 68, 89
Özséb, Euseb(ius), Sz. a pálosok alapítója 224
özvegy 91, 95, 123, 189

Paionia 24, 25, Pannonia
paizs 52, 62, — alak 261, —hordó 34, —gyártó 33, —ra emelés 42
Pál, isp. 142, kir. udv. biró 214, veszp. püsp. 224
palaeolith 18
Palaeologosz Mihály cs. 216
palást 89
palatium 33, 67, palota
palesztrinai bibornok 199, 209, Prenestinus, Pecorari
pallium 83, 87, palást
palóc 51, 131
Palocsa vár 221
pálos 104, 224
palota 24, 63, 283, — gróf, ispán 33, 87, 90, 97, 101, 104, nádor, pfalzgraf
palotás 141
panaszok 199, 200
páncél 116, 148, 226, —ing 62, 160, —os 39, 40, 139, 145, 147, 152, 184, 222, 275, —os had 150
pannon 20, 21, — avar puszta 32
Pannonhalma 85, 87, 121, 135, 156, 192, 193, 199—201, 214, 215, 221, 235, 237, —i alapitólevél 86, apát 87, bencés 86, 89
Pannonia 20, 22, 24, 27, 28, 30—2, 35, 36, 40, 46—8, 56, 59, 64, 72, 82, 83, 85, 88, 100, 135, 150, 169, —i érsek 32
pap 13, 16, 60, 61, 64, —ság 240, —szentelés 100, —választás 219
pápa 46, 83, 86, 87, 104, 110, 127, 164, 194, —i befolyás 103, birák 199, 200, engedély 209, huszadjövedelem 183, 216, hűbér 119, 123, 128, 194, követ 129, 155, 161, 177, 178, 215, 258, 279
pappas 84
paraszt 14, 16, 46, 48, 105, 150, 151, 154, —i serviensek 174, —költözés 228
paráznaság 95
párbaj 108, 112, 115, 116, 141, 189, 223
pares, főemberek 151
Paris 165, 238, —i főiskola 155, 156, 162, 265, egyetem
parlamentum publicum 244, 252, 262
Parma 158
parochus 123
parthus 72
pártoskodás 237
pártütők 108, 144, 148, 177, 208, 235
pascua Romanorum 47, 75
Passau 30, 57, 72, —i püsp. 8, 60, 84,
passziv rezisztencia 15, 274
pásztor 95, —bot 90, —ok 47, kereszteshada 224
Pata vár 131, 221
Patak, (Sáros-) 220, 227
patarenus 176, 264, bogomil
patkó 63
patriarchai 35, 36, 42
patricius 60
patrimonium 156, 288
patrona, — Hungariae 150, —tus 241, kegyuraság, fő-,
Paulus Diaconus 72
pávatoll 63, 227
Pavia 55, 56, —i zsinat 155
Paznan, lovag, isp. 84, 85, — nembeli Kozma 144, 146
Péc nem 184, — Apor 252, Gergely 236
Pecorari Jakab legatus 199—201
Pécs 35, 87, 112, —i bazilika 68, cubiculum 22, 23, püsp. 89, 165,

172, 224, — várad 85, 86, 147 (—i alapítólevél 86)
Pecsenyéd falu, besenyő 114
pecsét 89, 126, 138, 184, 194, 196, 214, 250, —es igazolvány 140, —vésés 268
Pelbárt 101, 303
példa 97
Pelissa, Pelso-tó, Balaton 20, 31
pena, kamat 223
pennon zászló 222
péntek 94
pénz 19, 37, 57, 62, 145, —a 6, 93, 167—9, 280, —alak 170, —finomság 166, —javító Béla 166, 168, —kölcsön 140, —történet 166, —ügy 174, 280, —váltás 111, 171, 251, —verés 21, 165, 170, 172, 251
Perin-falu, Parendorf, Párn-, Pándorf 51, 117
perjefő 48
perpetuitates, kir. örökségek 186
perpetuum edictum 252
Perugia 224
perzsa 40, 61, 63, 70, 129
Pest 48, 78, 107, 212, 213, 223, 244, falu 211, 220, 221, —i codex 303, domonkosok 252, minoriták 250, országgyűlés 253, rév 50, 107, —vár 35, 130, 220
Pestere 18
Péter, Pétör, —horvát trónkövetelő 135, 136, —gozdja 136, —kir. 100—3, 106—8, —Sz. sírja 118
Petrinja 220
Pétröd isp. 115
Pettau 218, 224
Peutinger tábla 22, 69
pfalzgraf 33, 90
Plano Carpini 215
Pilgrin pass. püsp. 60, 72, 83
Pilis, —apátság, cisterczita 164, 179, 202, —erdő 50, 156, 164, 224, —hegy 49, —Marót mondája 48, 78
pince 33, 126
Pippinida elv 93
Pirisk, Prisca, Piroska 132, 147, 153
pityke 62, 68
Planctus 309
plaustrum 286
Plis, Pilis 35
podgyász 58, —csapat 116
pogány 63, 64, 68, 90, 203, 219, 264, —hirű 244, —írás 210, —királyok 86, —lázadás 61, 106, 107, —os 240, 290, viselet, —ság 61, 84, 127, —vallás 11
Pogánydi, Poganis falu 131
pohar, —nik, nok 35, 97, 226, mester 208
Pok nem 184
Pola 124
polgár 16
Polgárdi 237
polip 63
politika 9, 93, —i szövetség 229
pomerán hg. 108
pomerium 33
pompa 68
Pompeius Trogus 74
pondus, nehezék 168
Pontius templarius 185
Porolissum 20
porosz 84
Poroszló 226, —i béke 228
porta 14
portyázó 52
posztó 173
Potalissa, Torda 20
Poto gróf 75
Pottenburg 227
Pozsega vár 50, 249, 252
Pozsony 33, 57, 90, 109, 117, 123, 141, 150, 157, 212, 218, 225, 227, 235, 238, 244, —i krónika 78, 79, 306, vámharmad 86
Prága 85, —i püsp. 84, 132
praeses 20
pragmatikus 5, 7—9, 11
Pray-codex 38, 86, 113—4, 124, 302
prebendás 240
predialis 12, 195, 246
predikálás 13, 89, 99
Predszlava 141
prelátus 201, 240
prem 45, 67, 227, —es ruha 45, 62, 105, tunica 140
premontrejek 155, 156, 164
Premysl 226, várjob.
prépost 88, 220
Preslawa purch 100
primatus 93
principes 44, 93, 97, 121, 151, 202
Priscianus 87, 89
Prisk, —a, Pirisk 137, 137
Priszkosz 24, 25, 27, 29, 70, 74

pristaldus 138, 198
Privina 31, 72
próbás ezüst 169
proceres 245, 262
procurator 20, prókátor 10, 200
Prokopiosz 70
Prokuj 87, 91
Prolog 73
protestáns 13
protnik, brodnik 197
Prunwart 83, 84
Prüm 43
Przmysl 131, 136, 146, 163, 185, 217
Ptolemaiosz 69, 70
puer scholasticus 89
pugil 108
pusztázó nyereg 63
puzdra 52, 62
püspök 60, 88, 104, 124, 125, — áthelyezés 171, — diplomaták 278, —i jelvények 125, jövedelem 125, — leánya 113, —ségek 123, 256, — szentelés 89

Quedlinburg 60, 83
Quesnay 14
Quinque basilicae, Fünfkirchen, Pécs 31

Rába f. 103, —hid 109, —köz 83, —niza 105, Rábca
rabbi 170
Rábca 105, —i gátak 104
rablás 34, 91, 95
rabló 93, 215, — szomszédok 159, —várak 241, 247
rabszolga 52, 94, 122, 202, —ság 95, 125
rác 55, 144, 147, 149, 153
Radla bencés 84
Radna 195, 211
Radó nádor 110
rágalmazó 92, 93
raguzai érs. 200
Rajna f. 55, 58, 154
Rákos 116, 252, —i közparlament, országgyülés 252
Rákóczy Ferenc 13
Ráma királya 144, 149, 151
rangkülönbség 138
ráolvasás 64
Rápolt gróf 150
Rascia 153
Rasdi varázslónő 110
Raska f. 147
Rasztiszláv 217, 218, 225
Rátold, Rátót, nem, — Róland 184, 236, 252
Ravenna 98
rector 44, 45
reformálás, reformatio 12, 13, 175, 188, 199, 223, 240, 258
regale 35, 171—3, —bérlő 223
Régen, Szász, 194
Regensburg 50, 78, 171
reges gentium 86
Regia civitas 169
Regino 43, 72, 75, 76
registrum 223
regni gloria 87
regölés 64
regösök 59, 64, 266
regula 88, 125, 156, 224, 266
Reichenaui Hermann 72, 307
Reimchronik 245
Reims 73
réjülés 64
rekeszes zománc 81, 120
remete 89, 124, 224
rend 12, 151, főpapi — 93, —iség 229, —i országgyülés 12, —szer 11
rénszarvas 18
rére 67
Resideddin 70
restauráció 204
részeg 29, 125, 149, 153
réülés 61
rév 211, 286, —ész 24
réz 66, —korszak 19, 69, —pénz 160
Riado 55, 58, 59
Richard 75, 309
richtard 123
Rimes krónika 306
Róbert eszterg. érs. 196, 197, 199
robot 36
Roger(ius) 136, 153, 165, 208, 215, 219, 228, 309
róka —prém 45
Róland ispán, nádor 217, 225, 236
Roma 55, 85, 86, 98, 106, 123, 132, 210, 215, —i 17—19, 24, 36, 60, 83, hadut 85, fejedelmek 46, jog 15, 35, korszak 20—3, 69, sáncok 22
román 6, —izálás 21, 22, —stil 85, 87, 164, 267
rontás 91, 126, 138

roxolán 70
Roszti-zlavics 131
rovás-írás 27, 64, 65, 234
rozetta 63
rögtönítélet 121
Rudolf 123, 238—40, 243
ruha 45, 59, 62, 67, 68, 88, 89, 92, 140, 146, 227, 240, 289
runa 65
rutén 47, 65
Rutenia 56

Sabaria 20, 85
Sachsenspiegel 195
sagittarii, lövérek 130
saiga 37
Saint, — Gilles 129, — Omeri Vilmos 196
Sajó 49, 212, Sójo
sajtó 13
salai perjel 200
Saliune, Felvinc 21
Salamon 10, 109, 111—120, 123, 124, 128, 140, 143, 177, —bácsi isp. 182
salernoi egyetem 265
salvus conductus 178
Salzburg 82, 86, —i, érs. 72, 83, 146
sámán, táltos, pap 64, 203, —izmus 60, 61
Sambucus-codex 78, 304, 305
Sámuel, — kamaraispán 199, — király 104
Sámson, ispánok atyja 148, 149
Sankt Gallen 55, 58, 61, 68, 73
Sándor, — genealogia 307, — pápa, III. 155, 157, 161, IV. 216
Sánta Károly II. 229, 248, 253
Sanseverino 84
sárga, —karika 241, —réz 62
Sár, folyó, Lajta, —i csata 150, 217; —falu, —i monostor 104, 106, —somlyó 221, —vár 51
sarkantyú 63
Sarolt 54, 81, 83, 84
saru 140
sáskajárás 223
sátor 33, 67, 136, 163, 240, —fa 63, —kápolna 125
Sátorhalm 131
Saul 147
Scarabantia 20
Scardona 147
scartabella 77
sceptrum 89
Schenk Bertold 239
schizmatikusok 219, 264
scholasztikusok 89
sculdahes, frank 83, soltész
Sebenico 137, 160, 162, —i csata 181
sebészet 142
Sebestyén érs. 86, 87
Sebos 154, 193, —i székelyek 195
sebzés 94
Següsd 214
Selmecbánya, —i szabadság 221
selyem 45, 62, 67, 140, 173
Selyk 194
Sempte vár 118, 122
senatus 93
senior 92, 95, 97, —atus 102, 108, 109, 121, 143, 152, 156, 157, 255
Serapis 21
sereg-szám 51, 52, 276
Sergius isp. 137
servi, szolgák 97, — ciales 97, — ones 110, 111, 125, 148, 152, 228, — ior 223
Sevilla 74, Sivilla
Sicambria 56
Sidonius Apollinaris 70
Siebenburg-monda 47, 78
Sigebertus Gemblacensis, Gembloux-i 74
Siena 74
Sighart hg. 57
sigla 170
silentium 242
siliqua 37
Simád nb. Tivadar 149
Simeon cár 45, 46
Simigy 35, Somogy
Simon, —fiak 249, — bacsó 181
simonia 241
Singidunum 28, Belgrád
siófoki vám 238
síp 67
sír 61, 62, 68, 90, —halom 160, —kövek 19
Sirmium 20, 22, 28, 80, Mitrovica
siska 52, 62, 116, 160, —takaró 261
Siscia 20
Sithini évkönyvek 72
smithianismus 14
só 236, —hajók 194, 258, —jövedelmek 190, 197, 201, 258, —konverzió 196, 201, —szállítók 139, —tartók 201

Soba-mogera, Csaba magyera 56
sodronying 62
Sofia, Zsófia 110, l. Szofia
Sójó, Sajó folyó 47, 144, 148, 149
solidus 37, 166
Solt 145, 146, ur
solti reszek 49
soltész, sculdahes 33, 219
solymárok 188
Somigy, Somogy 35, 84, 85, 227, 229, —i apát 129, prépost 148, tized 85, 87
sörfőző 33
Sopron 33, 90, 213, 216, 237, 244, —i ispán 114
Sophia, Zsófia 134
Sopianae 20, 22
Sóvári Sós család 248
Spalató 123, 137, 149, 160, 183, 216, 253, —i érsek 172, esperes 173
spanatus 274
spanyol 132
Spanyolország 55
speculator, kém 90
Stajer 240, —ek 224, — urak 218
statarium 121
status quo ante 236
Stauf 85
Steiermark 98
Stefán 83—85, 102, Istefán, István
Steffel vezér 147
Stettin vár 183
stilizálás 63
Stillfried 239
Stiria, Stajer, Steier 217, 218, 225, 237, — kapitánya 224
Strabo 69
strava 26
Stridon 22, l. Sztrido
striga, boszorkány 91
studium 238, generale 265, egyetem
suba 68
suburbium 223
suffraganous püsp. 87, 124, 256
sugdosás 140, 146
Sumigvár 35, Somigy
Sunad, Csonád 99
sükettítés 101
sütő 33
süve 67
süveg 68, 89
Sváb 58, 83, 85, 98
Sváb Fülop német kir. 178—180
Svábiak őse Detrik 221
symphonia 100

Szabad 36, 91, 94, 96, 258, —akarat 8, birtokosok 265, dénárok 96, 139, 184, 188, 282, falvak 219, 220, 222, 228, 273, —ítás 96, 117, —ítólevél 226, — jobbágy 200, — kir. szerviensek 226, — kir. választás 12, — kir. város 220, — mesterségek 238, — oláh 162, —os 34, 36, 90, 91, 95—7, 118, 151, 174, 258, jobbágy 200, örök 33, várőrök 130, 222, — rendelkezés 91, —ságelv 95, harc 13, levél 199, mozgalom 173, 185, 259, — telepesek, vendégek 94, 96, 139, 254, 255, 274, — tizedek 96, — városok 219
szabartoi aszfaloi 40
szabir 27
Szabolcs, —vár 43, 49, 51, 90, —i zsinat 126—30
szakács 97
szakáll 68, 130, 227, 240, 249, —viselet 290
Szalacs, —i só 184, 190, Zoloch, helyesen Zolnoch, Szolnok
Szalán 47, — kemén 113
Szalárd, Szavárd 50
szállás 33, 34, 61, 173, 198, —mentesség 191
szállítás 99, szállítók 34, 286
szalmabáb 212
Szalmutzesz 41
Szalome 185
Szamobor 220
Szamos 46
szám, —név 65, —rovás 65, —szerijjász 114, 216, —űzés 101, 145, 147, 180
szandál 125
szántás 203, szántó 96, 97, —föld 45
szaracén 55, 114, 130, 197, 201
Szaraj város 215
Szardinia 119
Szarkel vár 40, 41
Szár László 101, 102
szarmata 19, 22, 23, 68, 70, alán, iazig, roxolán
Szarmizegetuza 19
szarvas 64, 74
szász 74, 150, 194, 219, 222, 238, 246, 250

Szász hercegség, —ország 34, 55, 58, 59, 73, 117, 161
Szaszkamibla 23, 62, 63
Szatmár 25
szatócs 59, 66
Száva 48, — Szt. Demeter apátja 110
Szavárd, Szalárd 50, nem
szavarti szétfall 40
szavazó jog 15
századosság, százanagyság 34, 90, 159
szaznejű fejed. 202
Szeitlia 19, 24, 26, 44—6, 56, 61, 67—9, 72, 74, 76, 77
Szelen 24, 154, —i prépost kancellár 214, l. Cibin, Hermann
Széchenyi 14
Szederjes falu 234
Szeged 19, 190, 201
szegény 59, —gondozás 36
Szegliget vár 221
Szejbán 212, 213
szék 149, 195, —bíró 234, —ágotai 208, —hadnagy 234
Szekcső, Szekócsó vár 49, 50, 131, 221
székely, székely 27, 41, 46, 51, 52, 56, 90, 97, 145, 146, 150, 154—6, 198, 222, 233, 234, 239, 244, — erelet 5, 6, — ház 67, — lepén 195, 234, 271, — kaja 93, — nemzet 195, 219, — rovás 65
Székes fehérvár 49, 89
székesbely, székhely 56, 90, 245, 291
szekér 19, 26, 53, 52, 63, 107, 156, 238, 280, —ás 201, —tábor 213, 215, —szerű 100
Szekszárd 112, 120
Szekszárd vár 156
szelemek 59, 153
szellemiélete 61
szellemi művelődés 261
személyszevek 62
Szemere, Szemere nem 43, 50
szemét 114, 242
szemita 63
szemtanu 9, 10
Szent, — Adalbert 83, 85, Adrián 81, 82, Agoston 88, 136, szobalya 234, Albán 98, András 124, Agyos 109, Benedek 80, 88, erekjei 129, regulája 93, Bernát 156, 158, Cirjakszaug 88, Cirill 32, 40, Demetrius 158, Egyed, Gilles congregatio 139, Emmerám, egyháza 140, Erzsébet 74, 180, 292 ünnep 304, Ferenc 202, Gellért, legenda 99, 101, 208, Günther 98, Gyevelt 105, 124, György 90, 206, bazilikája 87, monostora 100, Helena, Ivan 123, Henrik 95, kir.-é, Imre 101, 102, 124, legendája 302, Istvan 12, 16, 44, 50, 69, 78, 81, 84, 89, 94, 96—8, 100—2, 119, 121—3, 130, 143, 156, 196, 204, 230, 235, 248, 256, 265, 269, erekjetartója 214, barom legendája 54, 99, 302—3, nap 229, 229, szabadságeive 95, törvényei 90—3, 138, János 87, Jobb 102, 124, Jóbs 230, Klára 248, László 47, 51, 77, 113, 115, 117, 120—3, 126—31, 134, 136, 139, 143, 157, 164, legendája 132, 303, 304, sírja 180, törvénye 203, Lánár 59, 78, 79, Lőrinc vára 234, Lőpht 140, 166, Lőrinc 224, Márton 85, 117, 120, monostora 80, Margit 225, Mária egyháza 87, Mihál 82, Mihály egyháza 87, Miklós egyh. 139, Norbert 156, Oldó 88, 141, bazilika 87, Péter 110, sírja 106, ünnepe 109, Szalána bazilikája 107, Száva 183, Wolfgang 83, Zsombárd 124, leg 303
szent, —avatás 153, 164, 303, —ítélő 85, 132, 133, 141, 161, 164, 165, 184, 199, 216, — hagy 121, — keresztet 106, 184, — koronas 12, 154, —ségek 176
Szepes, —i káptár 198, — Olaszi 231, —i prépostság 180
Szepesi szerzet ős. 187
szerb 29, 65, 147, 153, 249, — fejed. 229, —ország, Szerbia 175, 176, 178, 183
szerecsen, Szerecsen 154, 197, 199
Szerem, —ség, 21, 110, 130, 144, 147, 148, 154, 157—162, 180, —i püsp. 190
Szeret f. 38
Szerj 47
szerencse 62, 98
szertartás 18, 86, — könyve 242
szervitusok 24, 77, 179—6, 186, 187, 188, 189, 199, 210, 222, 228, 229, szerze, 232, 235, — szabadítás 227, level 226
szerzetes 85, 94, 232, 237, — rendek 215, — rendelet Károly 148

szeszfőző 33
szevorti 40
Szicilia 119, 229
Szigetfő 116
Szihalom 19
szijj 62, —kengyel 63
Szilágy 35, —Somlyó 23
Szilisztria 46, 56
Szilveszter, pápa, II. 86
szimonia 126
szín 33
Szina 221
Szines úrnő 156, 248
Szinhalom, Szíhalom 67
Szirmium, Szerém 98
szintezis 8
szivalak 63
szivárvány tálacskák 19
szívevés 68
szjevorti 40
Szkala 124
szláv 17, 25, 28—31, 34—7, 45, 47, 50, 57, 59, 61, 64, 67, 72, 87, 89, 90, 98, 143, — jövevényszavak 67, — liturgia 128, — papok 32
szlavon 82, — bán 180, 218, 224, 236, — herceg 172, 217, 244, 245, 252
Szlavonia 122, 123, 128, 129, 136, 177, 178, 186, 196, 226, 249
Szmolenszk 141
szocialista követelések 174, 187
szocializmus 14, 15
szociologus 9
Szobb 48, 78
Szobjeszláv cseh hg 149
szobor 68, 160
szobrászat 267
Szófia 147, 154, 157, 161, 162
szolga 33, 34, 36, 59, 91, 92, 94, 97, 105, 116, 125, 258, —birák 229, — ispán 92, —i munka 94, — panasz 199, 200, —ság 45, — szabadítás 91, 92, 94—6, —vá tevés 91
szolgáló, szolganő 33, 91, 94, 95, 100
Szolnik 35
Szolyva 62
Szombathely (Nagyszombat) 220, 222, 236, 237
szomszédság 102
szónok 279, 280, —lat 89
Szónok isp. 115
szórakozás 292
szorosok 286
szovány 197, 201, zuan
Szovárd 43, 55, Szalárd
Szög, —paripa 113, — szárd 115
szökevény, szökött szolga 24, 105, 121, 122, 139, — keresés 223
szőlő 21, 35, — műves 97
szőnyeg 45, 67, 100
Szőreg 99
Szörény, vár 99, 196, 218, 219, —ség 228, —i bánság 197
szőrruha 100
szövetség 40—2, 45, 46, 59, 127, 128, 134, 136, 161, 229, 236, —esek 60
szövő 33
sztaroszt 36
sztrategia 53
Sztrido 245
Szubich 222
Szubutáj 204, 213
Szultán, Zultan 117, 118
szumer 61, 64
Szuzdál 46, 47, 152, 210
Szvatopluk morva 31, 32, 35, 46, 47, 64, — kievi fejed. 136, — vára 48
Szvjatoszláv 56
Szvinimir 119, 128
szűcs 97, 193
született ura 253
szűr 63, 68
szürke barátok 155
Szünadené 112, 119

Tábor, hegy 184, —i fürdő 67
tagesonkitás 94
Takata folyó 131
Taksin, Taksony 42, 43, 45, 54, 75, 77, 84, 86, 102, 107, 130, 143
taktika 17, 29, 34, 42, 52, 54, 58, 68, 69, 71, 103
tál, — készítés 37
talentum 105
taliga 107, 238
talio 94
táltos 60, 61, —ló 203
Tamás isp. 136, 148, spalatói — 309—10
tanács 93, 97, 189, 261, —kozás 151, 208, 211, —os 103, 115
tánc 58, 61, 68, — temetőben 242
tangri ata 61
tankönyv 89, 264
tanu 9, 10, 92, 95, 122, 125, 138, 140, 223, 294, —latlan 125

tapasz 142
Tara f. 153
Tarcal 49, 62, —i zsinat 137, 140, l. Torcal
Tarján 43
Tarkás, Tarkazúsz 43
Tarkóvár 248
tárnok 35, 97, — mester 208
Tarros 131
társadalom 7, 80, 97, 254, —i osztályok 6, 94—98, szokások 287
társaságok 7
Tar-Szerind 84, 102
tartalék 59
Tas, —(ész) 42, 43, 49, 51, — vár 51
Tata 84, 88
Tatár 148
tatár 61, 196, 203, 204, 210, 211, 214, 215, 219, 221, 244, 264, —járás 52, 203, 209, — követség 279
Tátony nem 101
tavarnik 35, tárnok
taxis 52, 53, hadrend
Taxis, Táksin 43
Tebelész, Tevel 42, 43
tegez 62
tél, —i művelés 36
Telegd, — diocesis, szék 195, 234, 235, —i János 65
telek 36, 285
Telena vár, Tolna 35
telepes 48, 50, 97, 200, vendégek 254, 255, vitézek 174
telepítés 219
Temes 48, folyó 131, —köz 14, —megye 130, —vidék 153, 162
temet, —és 61, 140, 179, 181, 241, 293, —etlen 159, —kezés 88, —kezőhely 90, 109, 132, 253, 256, —ő 23, —ől beszéd 38
templarius 164, 186
templom 190, —elhagyás 140, —fertőzés 142, —kerülő 94, —os 179, 213
Temudsin mongol 203
tengri 61
Tenin, Knin 135
teologia 242
térítés 82
térítő érsek 85
Termás, Termatzúsz 42, 43, 60
terményadó 45
termés 34, —negyed 126, —zetes örökös, úr 245, 251
terramare 19
territorium 235
testőr 25, 55, 72, 148, 244
testvérhare 140, 176, 178
Tétény 19, 240
teve 39, 164
Tevel 43, 60
Thebais 74
Theoderich 26, 27
theokratia 91, 261, theokratikus királyság 86
theologia 266
Theophanész 28, 70
Theophylaktosz Szimokatta 70
Thesszaloniki 55
Thietmar 54, 86, 91
Thoroczkay 234
thrák 70
Thuróczy 65, 92, — codex 124
Thüringia 74, 180, —i őrgróf 75
Tiberiás tava, Genezaret 184
Tihany, 110, 165, —i alapítólevél 58, 109, — apátság 109, kehely 183, — vár 215
timár 33, 97, 193
timinus, tumen, tömény 197
tines 107
tinó 93, 94
tinta 64
Tirnovo 185
Tisri ünnep 74
Tisza 48, — Várkony 110
tiszt, officialis 33, 36, 90, 97, 258, minister, jobbágy, —i eskü 90, javadalom 36, 91, 96, — ujítás 191
tisztító eskü 247
Titel 47
Tivadar 149
tiz, —ed, decima, decuria, 34, 39, 85, 87, 88, 92, 96, 140, 172, 173, 176, 190, 258, fizetés 127, katonaság 33, szedő 65, — nagy 90
Tokaj 131
toklyó 66
tokuz-ujgur 23
Tolcsova f. 131
tolmács 28, 105
Tolna 147
Tolna 55, város
tolvaj 92, 94, 189
Tomaj nem, Gyöngy 208
Tomasina, Moroslini 258
tonzura 242

Toplica, cistercita 180
tor 26, 29, 61, 63, 64, —ló 95, 96, 127
Torcal 130, Tarcal
Torda 90, 148, 233
Tormás 43
tornyok 247
Torockó 234, 244
torok-gyík 64
tót 54, 65, 69, 82
Tota 181
Tower-font 167, márka 168
többnejüség 82
Tök falu 19
tömény, tumen, timinus 197, 201
tömlő 57
tömlöc 209
Töresvár 211
török 5, 13, 27, 38, 40, 45, 61, 64—6, 70, 119, 129, 130, 133, — analogia 39, szavak 39, 67
Törtel 23, 244
történelem 7, 10—16
történet, —bölcselő 9, elmélet 5, 7—11, előtti kor 18—20, 69, —i analogiák 38
Töss 253
törvény 8, 9, 90—3, 263, —codexek 301—2, —hozás 97, 121, 126, 127, 137—40, 250—3, 261, —hozó 92, 93, —kiadások 301
törzs 40, 41, 52, 54, 240, —főnök 42—44, 49, 90, —szövetség 41, 42
Tőtöm 43, 49, 51, fia Harka 49
Traianus, — bidja 48, 99, 197, — oszlopa 68
Trau 137, 160, 162, 215, —i toldalék 310
Treisam f. 104
Trembovla 131
Trencsin, Trencsén 35, 212, 218
treuga 115
tribunus 99
triburi béke 109
Tripolis 184
Trnava f. 51
trón, —követelők 144, 147, 247, —örökös 12, 108, 156, 208, —szék 163
Troppau 218
Troyes, —i font, márka 167, 168
tudós király 278
Tudun, avar 30
tugurium kunyhó 67
tulajdonjegyrovás 65
Tulln város 74, 104
tumen 197
tunica 89
turáni 68
turk 37—42, 45, 46, 48, 50—5, 60, 66—8, 71—3, 119, —turci, törk, török, —archon 42, 54, —törzs 43
Turkia 42, 48, 60, —králja 38
Turnu Severinu 197, Szörényvár (tornya)
Turóc 221, 227
Turul, nem 78, vár 227
Turzol 138, Torcal, Tarcal
tusz 72
tutaj 213
Tutesz f. 48
Türje nem, —Gyonis 216
türk 67
tűz, —es vas 138, 186, —imádás 61. —vész 112, 114
Tyrius Marinus 70
tyuk 121
Tzimiszkesz 56

Udalrik őrgr. 117, 127, —Szent 73
Udi tartomány 40
udvar 33, 35, 84, —ház 283, —i ebéd 68, főtisztek 33, iskola 269, szertartások 71, —ispán 90, 189, —nok 35, 90, 95—7, 173, 192, szabadságai 228, ispán 139, szabályzat 200
Udvardvár 195, 234
Udvarhely, —i székelyek 234, 235, —szék 195
ugar 36
ugor 66, fehér, fekete 73
Ugra bán 137
ugratás 153
Ugrin, —eszterg. érs. 179, —kalocsai érs. 196, 211—3, —kancellár 183
ujgur 23, 27, 28, 39, 60, 65, 69, 70
ujkőkorszak 18
ujpénz 171, 173
Ujvár, Aba 90, 113
Ulászló 259, —cseh hg. 145, 146, —cseh kir. 159
Ulrik karintiai hg. 235
uncia 37
Ung 35, —vár 78, 124
ungar 38, 39, 66
Ungaria Magna 75
ungrok, ungri 71—73, 151, —érsekc 87

Ungrovlachia 197
universitas 265
unni, unnol, hunnok 71
Unstrut f. 58
unugor 38
ur, herceg, despotesz, senior 13, 34, 36, 105, 158, —am 158, —ság 33, —dolga 36
uradalom 35, 284
uradalmi, kir.-ság 204, 262, —tisztek, vitézek 262
Ural 27, 38, 39, 41, 70
uralkodás elvei 93
urbarium 14
urbér 36, —es 36, —i egyesség 174, mentesség 188, —iség 14
Urkuta 158
Uros, — szerb fejedelem, nagyzsupán 147, 229, — pannonhalmi apát 215
Urseolo, Orseolo, —Ottó 100, 102, —Péter 100
út 286, —azás 125, 127, 139, —építés 36
utzindur 26
uzsorás 125
üdleni, üdvez, ügyfa 61
Üllő falu 43
ünnep 61, 82, 127, 140, —i ajándek 282, —lés 126, 140, —rontó 94
ünő 66, 74
üstök 68, 107, —ös 210
üveggyöngy 62

Vác 87, 115, 116, 118, 212, —i gyűlés 223, — püsp. 126, 172, 177, 211, 214
vad, — hús 68, —kan 101
vadász 62, —ás, —at 68, 101, 115, 127, 141, 292, —kutya 62, 242, —terület 151
Vadon 26
Vág 30, —vidék 84
Vágy, —i székelyek 51, 222
vagyon 45, 91, 92, 159, —biztonság 12
Vaja nem 184
vajda 53, 180, 208, 219, 271
Vajk 86
Vajta, Bajta 49
vakítás 101, 106, 140, 142, 148, 158, 209
vakság 87
Vál 43
választás 42, —i feltételek 12, 44
választott birák 200
Valkó vár 50, 113, Vukovár
vallás 13, 60, 61, —here 13, —i reformáció 12, 13, unio 178, 179, 182, 209, —ság 224, —szabadság 12, —változtatás 28
vallon 220
valpot 123
Valter 100, 134
valságdíj 245
vám 140, 172, 190, 247, 252, —harmad 86, —mentesség 183, 241, 247, —os 122, —szedés 99
vandal 25
Var 26, 28
vár 11, 32—4, 45, 50, 67, 90, —építés 222, — gróf 34, — ispán 90, 92, 95, 108, 115, 117, 130, 149, 172—4, 208, 271, 272, —jobbágy 90, 188, 189, 226, 272, — jövedelmek 190, — magya 12, 272, —nagy 34, 90, —os 12, 35, 219, 220, 222, —osi autonomia 187, 273, — őr 39, 64, 84, 90, 97, 98, 122, 139, 154, 274, —tiszt 90, — udvar ispánja 272
Várad 132, 148, 164, 202, 211, —i krónika 307, püsp. 113, 172, 212, regestrum 186, 301
Varasd 123, 220
varázs, —ige 61, —ló 60, 61
Várkony 110, 141
Város, Szász 193
varsa 66
Varsói codex 303, legenda 89
vas 66, —itélet 126, 242, —kovácsok 19, 69, —ának 62
vásár 121, —jog 251, —nap 91, 93, 111, 127, —elt birtok 139, 258, 284, —vám 140
Vasas, hős 149, — hegy 85, 87, 89
Vaskapu 131
Vasvár 90, 192, 224, 227
Vaszil hg. 101, 102
vátum 60, 62, 68
Váta 54, 68, 106, 107, — fia János 61, 111, — ispán 142
Vecelin, Vecellin 85, 116
vectigal 184
vedér 37
vetkőzőszettség 62
Vegla 187, —i vezér 216, 232
végrendelet 88, 125, 188, 252 — szóval 161

vegyes házasság 94
vejsze 66
Vejte fia Tivadar nádor 191
Velasco legatus, minorita 218, 226
Velence 13, 55, 57, 73, 100, 128, 136, 137, 146, 155, 162, 168, 177, 183, 211, 216, 236, 244, —i apát 89
Velf 134, 161
Vencel cseh 249
Vencilin 85
Vencsellő 85, 138
vend 65
vendég 59, 60, 93, 96, 97, 109, 151, 172, 189, 220, 228, 254, 255, —diák 126, —elés 173, 198, l. szállás
Venetia 26, Velence
vengr 38
Verancsics 69
Verbanja 216
vér, —baj 240, —bosszú 26, —dij 94, fertőző házasság 84, —has 148, —ivás 29, 68, —rokonság 38, —szerződés 43, 44, 174, —tanu 124
Vérbulcs 43, 49, 50, 54, 78, 84
Verbőczy 16
Vercelli 304, legenda
verduni osztozás 31
Vereckei szoros 211, 244
Verespatak 21
Verona 50, 56, 86, —i dénár 171
Veróca f. 75
versenylovaglás 153
vért, clipeus 52
Vértes 49, 57, 108
vész, vejsze 66
Veszprém, Beszprém 84, 85, 108, 225, 237, —i főiskola 238, 264, 265, — kanonokok 237, 238, — pártgyülés 252, — püsp. 87, 172, 185, 224, 237, — völgy 82, 88
vesszőzés 94
vesztegetés 152
vetés 36
vétségek 93, 295
Vetus Buda 74
vexillum 227
vezeklés 95, vezeklő ház 126
vezér 58, 59
vezetéknevek 260
viasz 147, —táblák 21
vicecomes 272, alispán
Vicenza 180
Vid 113—7
Viddin 47, 99, 197
vigilia-bőjt 109
világ, —háború 15, —ias ruha 140, —i társadalom 258, —kereskedelem 136
villa, falu, lak 32, 33, 36
villám 61
villás 116
vilhelmita remete 224, 545
villicus, falunagy 219
Vilmos apát 115
Vince, krakói, prágai 308
Vinodol 222
Visegrád 35, 123, 221
viselet, avar 28, 68, 72
Visk 106
visnicatus 274
viszályszítás 94
visszatérítés 93
Viterboi Gottfried 74
vitéz 91, 92, 94, 96, 97, 138
vizahalászat 139
vizió 87
vízi só 201
vizitátor 156
vízitélet 242
vízjog 35
voáci püspök 172
vogul 5, 27, 38—40, 64—6
vojvod 35, 36, 41
Volga 39, 41, —i magyarok 210
vőlegény 45
vörös karika 241
Vörösmarty 113
vörösréz 66

Waldram 73
Wartburg 180
Wasserburg 85
Wecelin, Wezelin 85, 112
Weidenbach 239
Werlaon 58, 60
Werner püsp. 100
Wertach f. 59
Widdin 82
Widukind 73
Wittelsbach, —i Henrik 218, Ottó 180, 250
Wolfgang, Szent 83
Worms 55, 118
Wratiszláv, olmützi hg. 110
wzbeg 122

Zabla 62, 63
zab raktár 164
zadruga 36
Zámor falu 107
Zápolyai János 12
Zágráb 123, 214, 220, 224, 249, —i kronika 75, 307, püsp. 123, 124, 172, —i udvar 186
Zagyva f. 47
Zakariás pápa 75
zakul 56, zekul
Zala 108, 224, —i magistratus 229, szervienseк 223, —vár 31, 33, 82, 86, 87, bencés 89
Zalán 227
Zalta 54, 148, —az 43
zálog 140, 213, 216, 252, —bavetés 223, —olások 247
Zara, Jadera 128, 137, 155, 160, 162, 177, 183, 216, 217
zarándok 98, 123, 133, —bot 165, —ház 156, —lat 141
zárt korona 134
zászló 85, 106, 113, 131, 179, 212, 240, 261, —alj 52, 115—7, 153, —tartó 47
Zbignev 141
Zelselmure 30, 74
zekul, székely, zakul 56
Zemlin, Zemlom, Zemlon 130, 131, Zemplén
zend 61
zene 292
Zlemovit kujaviai hg. 248
Zimony 110, 135, 168, 169
Zirc 110, 164, —i apátság 301
zoapan 23
Zobor 47, 86, 87, 124, —i bencés 89
Zoerard 86
Zólyom 217, 221
zománc 119, 120, —os képek 89
Zombor 43
Zsamar 35
Zsigmund 109
zöld oszlop 218
Zrinyiek 222
zuan, szovány 197
zubbony 68
Zulta 47, 64, 77, —n 117
Zventibold, Szvatopluk 51
zsakmány 53
Zsellic erdő 187
zsidó 74, 81, 126, 127, 140, 170, 174, 189, 197, 201, 209, 241, 264, —tárla 241, —hitű 40, —iskola 223, 264, —kamarásgpán 233, —szabadalomlevél 223, —eldózse 125
Zsigmund 12, 251
zsinat 125, 136, 169, 240, 242, —i konvent 158
Zsitvató 107
Zsolda 117, 147, 149
zsold 12, 24, 28, —os 40, 107, 118, 139, 151, 211
zsolozsmáskönyv 242
Zsombor nem 51
zsupa 34, 36, 128
zsupán 23, 33, 95—7, 147

TARTALOM.

Lap

Előszó. ... 5—6

Bevezetés. *A történelem* fogalma. Társadalom. Művelődés. Okság, törvény, erkölcsiség. Történeti módszer. Forráskritika. A történelem hasznos és szükséges. *Magyarország történelmének rendszere:* 1. Ősi művelődés 1000-ig. 2. A keresztény társadalom kialakulása. 1000—1301. 3. Feudális rendi társadalom kialakulása 1301—1526. 4. Vallási reformáció kora. 1526—1711. 5. Gazdasági reformok és abszolutizmus. 1711—1848. 6. A népképviseleti eszme kora 1848-tól ... 7—16

I. Kor. Ősi művelődés. Kr. u. 1000-ig. A kor jellemzése. A Kárpátok országa. 1. *Történetelőtti kor.* 2. *Római korszak.* 3. *Hunn-avar korszak.* 4. *Frank-szláv korszak.* 5. *A magyarok* eredete, őshazája. Öröklő monarchia. Állandó honfoglalás. Kalandozások. Ősi hit és művelődés. Temetés, ipar, művészet. Pogány hagyományok. Nyelv, ősfoglalkozások. Családi viszonyok, lakás, ruha, étkezés. *Az ősművelődés korának forrásai* ... 17—79

II. Kor. A keresztény társadalom kialakulása. 1000—1301. A kor jellemzése ... 80—81

1. A keresztény királyság megalapítása. 1000—1038. A keresztény hit befogadása. A királyság és egyház szervezése. A közbiztonság megteremtése, törvények. Társadalmi osztályok. Szent István külügyi viszonyai és harcai ... 81—102

2. Magyarság küzdelme a német hűbérurasság ellen. 1038—1077. Áttekintés. Idegen tisztek s magyarok viszálya a szomszédot teszi úrrá: Péter, Aba, Péter. Testvérek egyetértése lerázza a szomszédot: András. Senioratus szláv osztozás, testvérhalál: Béla. Rokoni egyetértés sok győzelem, besenyő hadifoglyok: Salamon. Királybukás rossz tanácsosért, versengnek a szomszédok: Gyésza ... 102—120

3. A magyar királyság terjeszkedő nagyhatalom. 1077—1116. Áttekintés. Statáriális törvények a vagyonbiztonságért: László. Szlavonia meghódítása. Esztergomi zsinat. A szabolcsvári zsinat. Horvátország elfoglalása. Izmaelita és kún hadifoglyok. A keresztesbadak megfékezése: Kálmán. Dalmácia elfoglalása. A tarcali és II. esztergomi zsinat. Testvérviszály, vakítás ... 120—142

Lap

4. *Fiatal királyok szláv-görög rokonok hatása alatt.* 1116—1196. Áttekintés. Meddő harciasság: II. István. Bosszú a vakításért, pártütésért, új királyelem: II. Béla. Lovagsereg, hetvenkét várispánság: II. Gyécsa. Orosz és görög háborúk, 1148—56. Olasz, német, székely telepítés. Senioratus és legitim trónöröklés: III. István, II. László, IV. István, III. István. Görögellenes párt, baranesi foglalás, oláhtelepítés: III. Béla. Galicia királya, nyugati hatások. Árpádházi kir. pénzverés. Kamarahaszon, kir. jövedelem, érsekségek ... 143—173

5. *Világi nagybirtokok keletkezése, a szerviensek szabadságmozgalma.* 1196—1235. Áttekintés. Új királycímek, testvérharc, gyermekkoronázás: Henrik (Imre). Gyámság, királynéölés, hallesi és keresztes hadjáratok: III. László, II. András. Szerviensek szabadságmozgalmai. Mácsó, Szorény; egyházi hatás a kúnoknál, aranybullában, sókonverzióban ... 173—204

6. *A Szent István-féle uradalmi királyság második restaurációja, de feudális befejezéssel, nagy külső és belső rázkódás miatt.* 1235—1270. Áttekintés. Koronázó szertartás, a bárók megalázása, kettős keresztes címer. A kúnok befogadása. Tatárjárás. A királyság újra erős. Szabad falvak, városok, magánvárak, feudalizmus. Béla király szerencsétlensége a Morvánál és Ottával szemben... 204—230

7. *A bárók elhatalmasodása, az Árpádház férfi ágának kihalása.* 1270—1301. Áttekintés. Cseh foglalás, király halála bárók miatt: V. István. Asszonyuralom bárók versengése, cseh foglalás: IV. László. A király nagykorú lesz, a cseh nagyhatalom elbukik. A kúnok és a papság reformálása. Bárók védik az egyházat s a királynét, a király tragikuma. III. András lelkes fogadtatása, hitlevele, az aranybulla negyedik kiadása. Harc a trónkövetelők ellen, a Henrik fiak lázadása. Öt országgyűlés két év alatt, a bárók kizárása, az Árpádház kihal ... 230—253

Társadalom, művelődés az Árpádkirályok korában. 1. A föld és népe. 2. A király és udvara. 3. Egyházi társadalom. 4. Világi társadalom. 5. Alkotmány és törvényhozás. 6. Hitélet és szellemi művelődés. 7. Belügyi kormányzás, közigazgatás. 8. Hadügy, külügy. 9. Adó- és pénzügy. 10. Gazdasági élet. 11. Családi és társadalmi szokások. 12. Birásokodás, erkölcsi jellemzés ... 254—300

Az Árpádkirály-kor forrásai. Oklevelek. Törvények. Praycodex. Legendák. Magyar krónikák. Külföldi írók. Emlékiratok ... 301—310

Név- és tárgymutató ... 311—345

Tartalom ... 346—347

DB
929
E7

Erdélyi, László
Arpadkor

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 29 10 05 001 7